

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Гордана В. Марковић

**ЗОНЕ ЗАШТИТЕ
СРПСКИХ МАНАСТИРА
НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ**

докторска дисертација

Београд, 2015

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Gordana V. Markovic

**PROTECTION ZONES
OF SERBIAN MONASTERIES
IN KOSOVO AND METOHIJA**

Doctoral Disertation

Belgrade 2015

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Ментор:

др Миодраг Ралевић,
редовни професор Архитектонског факултета Универзитета у Београду

Чланови Комисије:

др Мирјана Ротер Благојевић,
ванредни професор Архитектонског факултета Универзитета у Београду

др Славенко Терзић,
научни саветник (дописни члан САНУ) Историјског института Београд

Датум одбране докторске дисертације:

„Благо ономе кога избираш и примаш, да живи у двору твојом!...“

Пс. 65,4

ЗОНЕ ЗАШТИТЕ СРПСКИХ МАНАСТИРА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Резиме:

Манастир је јединство изграђене структуре, посвећеног живота и простора у коме се тај живот одвија. Имајући увек духовну мисију, манастири могу бити у статусу културног или природног добра, категорисани као добра од националног значаја или као светска баштина. На подручју Косова и Метохије (у функцији, у материјалним остацима или у предању) налази се преко 1500 светих места (манастири, цркве, гробља) која сведоче историју и православну духовност српског народа вековима уназад. Јединство српске световне и духовне власти постигнуто у периоду владавине династије Немањића одразило се и у црквеној уметности – настанком оригиналних стилских школа грађења и урбаних форми, претежно са грађевином храма у центру слободног простора порте, затвореног изграђеном структуром.

Између свих важних манастира на Косову и Метохији, у прелазним деценијама из XX у XXI век, у раду је издвојено петнаест манастира за које се може рећи да су од посебне важности за Српску православну цркву (према синтези у делу *Задужбине Косова*), за Републику Србију (према статусу заштите, претежно су заштићени као споменици културе), и за Цркву и Државу истовремено (везано за Државне преговоре вођене 2006-2007.г. у Бечу).

Осим у време отоманске владавине, манастири су страдали и у ратовима у првој половини XX века, истовремено излагани нападима локалног албанског становништва. После Другог светског рата, манастирска имовина одузета је кроз доношење низа закона у духу новог друштвеног и државног уређења. У околностима окончања НАТО бомбардовања СРЈ 1999.г., доношења *Резолуције 1244* и увођењем протектората међународне заједнице на Косову и Метохији, етнички мотивисаним нападима страдало је 129 светих места, од чега 34 у такозваном *Мартовском погрому* 2004.г. Уништавање српског историјског, духовног и културног наслеђа потврдиле су и међународне мисије (UNESCO,

Council of Europe), после чега су манастири Дечани, Грачаница и Пећка Патријаршија уписани на UNESCO's World Heritage Lists.

Напади су отворили потребу успостављања *зона заштите* око српских светих места, пре свега у циљу њихове безбедности. За Државне преговоре у Бечу 2006.г., српски експерти припремили су техничку документацију за *зоне заштите* на 39 сложених локација у којима су садржана 24 манастира. Уследио је Анекс V *Ахтисаријевог плана* за верско наслеђе, чије је стручне недостатке у одређивању *зона заштите* и управљању *зонама* српска преговарачка страна показала анализама и изложила их на преговорима у Бечу 2007.г. То међународну заједницу није спречило да подржи, из *Ахтисаријевог плана* произашлу, тзв. законску регулативу о *специјалним зонама заштите* предметних локација коју су донеле стручно неспремне такозване привремене институције самоуправе Косова. *Ахтисаријев план* подржао је и модел обнове српских храмова према *Меморандуму*, који је у два наврата потписала Српска православна црква са истим тзв. привременим институцијама Косова, уз сведочење UNMIK, где је на чело спровођења обнове стао Council of Europe.

Осим овог примера, у раду се разматра модел обнове манастира Бањске кроз читав XX век, прво, када су истраживачки радови завршени обновом храмовне грађевине и касније, када је истраживање манастира завршено конзервацијом откривених остатака грађевина тј. без оживљавања манастира, које ће се у оквиру модела одрживе обнове догодити у XXI веку. Израда урбанистичког *Плана* за манастир, насеље и бању Бањска потврдила је интегративни приступ обнови културног наслеђа у сарадњи Српске православне цркве и државних институција.

Одређивање *зона заштите* разматрано је у светлу црквене регулативе од Сабора у Јерусалиму 50.г., кроз Свете каноне и монашка правила, до савремених српских закона о заштити културних добара и природе, планирању и изградњи, црквама и верским заједницама. Узети су у обзир и утицаји међународних конвенција у области заштите културног, природног и нематеријалног наслеђа, UNESCO критеријуми о утврђивању универзалних вредности и UNOSEK критеријуми коришћени у току Државних преговора у Бечу.

Установљена су три *зонска појаса заштите* са могућношћу њиховог унутрашњег раслојавања, сви обједињени Богослужбеном функцијом. То су: задате *зоне заштите* манастира (олтар, храм, порта, ободна изграђена структура), *зоне заштите* окружења манастира (власнички обухват, урбанистичка зона, културни предео) и посебне *зоне заштите* (посвећен простор и посвећено време). Истраживањем су утврђена и мерила за успостављање *зона заштите* кроз питања процедуре потом и техничка мерила дата за сваки зонски појас засебно.

Одређивање и управљање *зонама заштите* захтева пуну усаглашеност Српске православне цркве и институција Републике Србије, уз усаглашену примену Светих канона, домаће регулативе и страних конвенција.

У сложени процес одређивања *зона заштите* манастира неопходно је укључити стручњаке из историје уметности, архитектуре и урбанизма и посебно познаваоце монашког живота.

Кључне речи:

зона заштите, манастир, храм, архитектура, урбанизам, духовност, култура, природа, регулатива, мерила, интегративност, одрживост.

PROTECTIVE ZONES OF THE SERBIAN MONASTERIES IN KOSOVO AND METOHIIJA

Abstract:

A monastery is a union of a built structure, of consecrated life and the overall space in which that life unfolds. Always having a spiritual mission, monasteries may have a status of a cultural or a natural property, categorized as a property of national significance or as a world heritage site. In Kosovo and Metohija (either in function, in the form of architectural remains or as a part of the old tradition) there are about 1500 holy places (monasteries, churches and cemeteries) which bear witness to the Orthodox spirituality and history of the Serbian nation throughout the ages. The unity of the Serbian state and the Serbian church achieved during the rule of the Nemanjic dynasty has reflected in the church art, in original architectural styles and urban forms, where the church building was always in centre of the free space of the churchyard enclosed with the structures built around it.

Among all of the significant monasteries in Kosovo and Metohija, in the decades between 20th and 21st centuries, there are fifteen of them that stand out as the most important monasteries for the Serbian Orthodox Church (according to the book *Legacies of Kosovo*), for the Serbian state (according to their protection status, mainly protected as monuments of culture) and for the Church and the State together (according to the platform for the State Negotiations held in Vienna in 2006/2007).

In addition to the destruction during the Ottoman rule, the monasteries were also destroyed in the wars in the first half of 20th century, while at the same time being exposed to the attacks of the local Albanian population. After World War II, the monastery property was dispossessed by the legislation which was passed within the new social establishment of the state. Under the circumstances following the NATO bombing of Yugoslavia in 1999, the *UN Resolution 1244* and the arrival of the international forces, 129 sacred places, 34 of which during the 2004 *March riots*, were destroyed in Kosovo and Metohija in ethnically motivated attacks. The international missions (UNESCO, Council of Europe) confirmed the destruction of the Serbian historical, spiritual and cultural heritage after which the UNESCO inscribed the

monasteries Decani, Gracanica, and the Patriarchate of Pec on the UNESCO's World Heritage List.

The attacks created a need to establish *protective zones* around the Serbian holy sites, primarily for the sake of their safety. For the purpose of the State Negotiations held in Vienna in 2006, experts from Serbia prepared a Project for the protection of 39 complex cultural sites with 24 monasteries. This was followed by Annex V of the *Ahtisaari Plan* for religious heritage with certain shortcomings in the establishment and monitoring of the *zones*, which the Serbian experts explained through analyses in the new Project for the State Negotiations held in Vienna in 2007. This did not prevent the international community from supporting the consequent so-called legislation on *special protective zones* enacted by the professionally unprepared provisional institutions of Kosovo. The *Ahtisaari Plan* also gave support to the reconstruction of the Serbian church buildings through a *Memorandum*, which the Serbian Orthodox Church on signed two occasions with the same provisional institutions of Kosovo, in the presence of UNMIK. The implementation of the *Memorandum* is led by the Council of Europe.

In addition to this example, this thesis also considers the model of the reconstruction of the monastery Banjska throughout the 20th century, first when the research works ended in the restoration of the church building and later with the conservation of the architectural remains, without revitalization of the life in monastery, which will, as a model of a sustainable renewal process, take place only at the beginning of the 21st century. The preparation of the urban-planning *Project* for the unified monastery, the settlement and the spa of Banjska has confirmed an integrative approach to reconstruction of cultural heritage through cooperation between the Serbian Church and the Serbian state institutions.

The establishment of the *protective zones* was considered taking into account the church rules from the Synaxis of Jerusalem in 50 A.D., through the Holy Canons of the Church and the monastic rules, to the contemporary Serbian legislation on cultural and nature heritage, urban planning and construction, and churches and religious communities. Consideration was also given to international conventions in the sphere of the protection of cultural, natural and intangible heritage, UNESCO's criteria on determining the

universal values and UNOSEK criteria used in the discussions within the State Negotiations held in Vienna.

Three *areas of protection* have been established, with a possibility of their further division, all unified within the Liturgical function. These are the *unchangeable protective zones* of the monastery itself (altar of the temple, the temple, churchyard, peripheral built structure or external walls), *protective zones surrounding* the monastery (monastery's properties, urban areas and cultural landscape) and *special protective zones* (sacral space and sacral time). The research has also established the criteria for determining the *protective zones* through the questions of procedure and then the technical criteria for each of the *three zone areas* of protection individually.

The establishment and management of the *protective zones* must be carried out with a full consent of the Serbian Orthodox Church and the institutions of the Republic of Serbia, with a harmonized application of the Holy Canons of the Church, the Serbian legislation and international Conventions.

This complex process of establishing *protective zones* of the monastery requires an involvement of experts in the fields of the history of art, architecture and urban-planning, and especially connoisseurs of monastic life.

Keywords:

protective zone, monastery, temple, architecture, urbanism, spirituality, culture, nature, legislation, rules, integrativity, sustainability.

Научна област: **Архитектура и урбанизам**

Ужа научна област: **Урбанизам и просторно планирање**

УДК: **351.853:726(497.115)(043.3)**

Scientific Field: **Architecture and Urbanism**

Specific Scientific Field: **Urbanism and Spatial Planning**

UDK: **351.853:726(497.115)(043.3)**

Садржај:

I	УВОД	
1.0.	ПРЕДМЕТ РАДА, ЦИЉЕВИ, ХИПОТЕЗЕ И МЕТОДОЛОГИЈА.....	17
2.0.	ОСВРТ НА ИЗВОРЕ И ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА.....	22
II	ИСТОРИЈСКИ И САВРЕМЕНИ КОНТЕКСТ ЗАШТИТЕ МАНАСТИРА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ	
1.0.	СРПСКИ МАНАСТИРИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ	
1.1.	Монаштво	
1.1.1.	Монашки живот.....	33
1.1.2.	Монаштво у контексту средњевековне српске државе....	36
1.2.	Преглед манастира на Косову и Метохији	
1.2.1.	Важнији манастири према прегледу СПЦ.....	43
1.2.2.	Манастири у статусу институционалне заштите.....	47
1.2.3.	Манастири обухваћени Државним преговорима вођеним 2006-2007.г. у Бечу.....	50
1.2.4.	Синтезни преглед спискова манастира на Косову и Метохији.....	53
2.0	МАНАСТИРИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ТОКОМ XX И XXI ВЕКА	
2.1.	Однос према црквама и манастирима	
2.1.1.	Друга половина XX века.....	70
2.1.2.	Период после 1999.г.....	77
2.2.	Монашки живот	
2.2.1.	Период после Другог светског рата.....	82
2.2.2.	Обнова монаштва после 1991.г.....	84
3.0	ИНСТИТУЦИОНАЛНА БРИГА О МАНАСТИРИМА	
3.1.	Улога државних институција	90

3.2. Деловање Српске православне цркве	97
3.3. Сарадња државних институција и СПЦ.....	102
3.4. Улога међународне заједнице.....	103

III ПОСТОЈЕЋА МЕТОДОЛОГИЈА ОЧУВАЊА МАНАСТИРА

1.0. ЗАКОНСКА РЕГУЛАТИВА КОЈА ОБУХВАТА ЗАШТИТУ МАНАСТИРА	
1.1. Анализа закона у Србији.....	113
1.2. Анализа доприноса Српске православне цркве.....	127
1.3. Анализа међународних конвенција.....	130
1.4. Анализа деловања тзв. ПИС Косова.....	134
2.0. ДОСАДАШЊИ ПРИСТУП УСПОСТАВЉАЊУ ЗОНА ЗАШТИТЕ МАНАСТИРА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ	
2.1. Приступ у предлогу <i>Ахтисаријевог плана</i>	
2.1.1. Елаборати Републике Србије.....	141
2.1.2. Улога међународне заједнице у одређивању зона заштите и одговор Републике Србије	150
2.2. Анализа приступа заштите и обнове манастира Бањске	
2.2.1. Устројство манастира и градитељски образац.....	165
2.2.2. Заштита и обнова Бањске у XX веку.....	169
2.2.3. Институционална обнова Бањске у XXI веку.....	177

IV ОДРЖИВА МЕТОДОЛОГИЈА ОДРЕЂИВАЊА ЗОНА ЗАШТИТЕ

1.0. ПРИМЕР ИНТЕГРАТИВНЕ ОБНОВЕ МАНАСТИРА БАЊСКЕ	
1.1. Анализа планског документа.....	180
1.2. Програм заштите манастира Бањске.....	184
2.0. ПОЛАЗИШТА ЗА ОДРЕЂИВАЊЕ ЗОНА ЗАШТИТЕ	
2.1. Простор манастира	
2.1.1. Храм.....	189
2.1.2. Изграђена структура манастира.....	198

2.2.	Устројство живота у манастиру	
2.2.1.	Општежителни образа	206
2.2.2.	<i>Свет</i> и манастир	207
3.0.	УСЛОВИ ОДРЕЂИВАЊА ЗОНА ЗАШТИТЕ	
3.1.	Испуњавање црквених правила	214
3.2.	Испуњавање домаће и стране законске регулативе	223
3.3.	Превазилажење геополитичких околности	237
V	ПРЕДЛОГ МАТРИЦЕ ЗОНА ЗАШТИТЕ МАНАСТИРА	
1.0.	ЗАДАТЕ ЗОНЕ ЗАШТИТЕ – МАНАСТИРСКИ КОМПЛЕКС	
1.1.	Нулта зона заштите – олтар	243
1.2.	Најужа зона заштите – храм	247
1.3.	Слободна зона заштите – порта	254
1.4.	Изграђена зона заштите – бедем или, ободне грађевине и бедемски зид	256
2.0.	ЗОНЕ ЗАШТИТЕ ОКРУЖЕЊА МАНАСТИРА	
2.1.	Уводна разматрања	265
2.2.	Зона заштите власничког обухвата	267
2.3.	Урбанистичка зона заштите	272
2.3.	Најшира просторна зона заштите – културни предео	276
3.0.	ПОСЕБНЕ ЗОНЕ ЗАШТИТЕ	
3.1.	Уводна разматрања	283
3.2.	Посвећен простор	284
3.3.	Посвећено време	286
VI	ПРЕДЛОГ МЕТОДОЛОГИЈЕ ОДРЕЂИВАЊА ЗОНА ЗАШТИТЕ	
1.0.	ПРОЦЕДУРА УСПОСТАВЉАЊА ЗОНА ЗАШТИТЕ	290
2.0.	МЕРИЛА	
2.1.	Општи приступ	296
2.2.	Мерила за одређивање првог појаса заштите манастира	297
2.2.	Мерила за одређивање другог појаса заштите	

	манастира.....	299
	2.3.Мерила за одређивање трећег појаса заштите	
	манастира.....	285
VII	ЗАКЉУЧАК.....	304
VIII	ПРИЛОЗИ.....	314
IX	БИБЛИОГРАФИЈА	
	1.0. ИЗВОРИ	
	1.1. Документација.....	413
	1.2. Закони.....	417
	1.3. Електронски извори.....	419
	2.0. ЛИТЕРАТУРА.....	421
	Биографија	434
	Изјаве.....	436

I УВОД

1.0. ПРЕДМЕТ РАДА, ЦИЉЕВИ, ХИПОТЕЗЕ И МЕТОДОЛОГИЈА

Међу верским грађевинама, православни *манастири*¹ су нарочито организоване изграђене целине и духовно засноване заједнице људи у њима, места сусретања земаљске егзистенције и тежње ка трансцедентном, у којима се живи „на земљи као на небу“². Простор истраживања надилази појам историјског времена, имајући *Будући век*³ као исходиште православног монаштва и перспективу свршетка у њему.

Предмет рада је истраживање заштите манастира кроз успостављање *зона заштите*, у чему је садржано очување градитељског обрасца, урбане матрице и вредности природног окружења сваког манастира, као засебне просторне целине. Посебност манастира обавезује да предмет истраживања, осим области архитектуре и урбанизма, садржи и црквени приступ градитељству, док њихова локација на Косову и Метохији захтева осврт на геополитичка збивања на Балкану, нарочито у првој деценији XXI века, где се *зоне заштите* успостављају и ради физичког обезбеђења простора манастира.

Циљ рада је да се утврде мерила за одређивање *зона заштите* око православних манастира, као предуслов одрживости посвећене заједнице и остварења интегративне хармоније верске грађевине и простора. Тежи се да та мерила могу бити уподобљена и за одређивање *зона заштите* у градитељству

¹ „Место где се живи самачким животом“, видети (у даљем тексту в.) одредницу „монастир“ у: Вујаклија, М.: *Лексикон страних речи и израза*.- Београд: Просвета, 1954.; читалац се на увид у *Лексикон*, овде и надаље, упућује преко одреднице а не преко броја стране на којој се одредница налази.

² Из молитве *Оче наш* (Мат. 6,10) у: *Свето писмо Старога и Новог завјета*.- Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 2004.; надаље ће се, код цитирања навода из *Светог писма Старога и Новог завјета*, користити само скраћенице назива књиге са бројем главе и стиха који се наводи, како је то уобичајено.

³*Будући век* је теолошки израз за вечност која долази по окончању космичко-историјског времена, улазак у есхатолошко време, „И ноћи више неће бити, и неће требати свјетилке, ни свјетлости сунчане, јер ће их обасјавати Господ Бог, и цароваће у вијекове вијекова“ (Отк. 22,5).

других цркава и верских заједница, па и код приступа заштити *световних*⁴ објеката, уз услов пуне упућености у функцију коју имају.

Циљ рада је и да се покаже неопходност сарадње државних институција, надлежних за заштиту културног наслеђа, са Српском православном црквом, као власником и корисником манастира, од утврђивања поступака истраживања до усаглашавања начина заштите и презентације ових простора који су превасходно посвећена места, а потом и носиоци уметничких и градитељских вредности. То подразумева коришћење црквених *канона*⁵, равноправно коришћењу државних закона, у делу у коме се канони непосредно или преносно односе на обликовање изграђеног или слободног простора. Тиме се онемогућава настојање световних институција, посебно изражено у другој половини XX века, да у потпуности преузму бригу о манастирима, на свим нивоима њиховог истраживања, архитектонског пројектовања и урбанистичког планирања манастирског комплекса.

Основна хипотеза овог рада је неопходност обједињавања црквеног приступа и постојеће институционалне праксе очувања манастира, будући да је њихова одрживост садржана у функцији монашког живота, тек потом и у културном значењу грађевина и простора у којима се тај живот одвија. Монаштво одликује напуштање реалности света и предавање осами⁶, тако да свако бављење простором монашког живота изискује познавање суштине његовог постанка и услова његове одрживости. Сусрет градитељских образаца *световног* (профана архитектура која тежи примени модерних форми, материјала, технологија и сл.) и *светог* (*Литургијски простор*⁷ и амбијент „неба на земљи“⁸), данас имају више онога што их разликује, но онога што их чини сличним. У бризи о посвећеном простору уочава се важност научне и административне улоге државних

⁴ „Светован“ има значење нецрквен, секуларан или профан; в. одредницу „секуларни“ у: Вујаклија, М.: *Лексикон страних речи и израза*.- нав. дело.

⁵ „Правило, пропис, мерило, узор; црквена одлука; црквени закон“, в. одредницу „канон“ у: Исто.

⁶ „Онај који живи сам“, в. одредницу „монах“ у: Исто.

⁷ „Црква или капела освећена од самог архијереја, или од презвитера овлашћеног од архијереја, и то црква која није обесвећена и профанисана ни од кога и ничиме“ у: Мирковић, Л.: *Православна литургија, други посебни део (Дневна богослужења, Св. литургије и Седмична богослужења)*.- Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 1982., стр. 44.

⁸ „Општежиће је небо на земљи“ у: Лествичник, Јован: *Лествица*.- Београд: Манастир Хиландар, 1993., стр. 51.

институција, међутим, занемаривањем црквеног приступа, та брига остаје непотпуна а њен исход недовршен.

Затим, хипотеза рада је недељивост функције и форме верских објеката као предуслов одрживости светих места. Раздвајање ових вредности тј. преузимање елемената начина живота верске заједнице у сврху световног живота, неуспешно је чак и онда, када су и најпризнатији међу инжењерима архитектуре и урбанизма потакнути преношењем обрасца манастира у свет. Пример је објекат за становање Unit d'Habitation у Марсељу (1948-1952) за који је Ле Корбизје (Le Corbusier) „*био непосредно инспирисан самостаном Ета и Fourierовим утопијским социјализмом*“⁹, где је ово секуларно здање веома удаљено од сложености извора на који се аутор угледао. Исти архитекта показао је разједињеност функције и форме и као пројектант доминиканског манастира Sainte-Marie de La Tourette у Француској¹⁰, овога пута потакнут цистерцитским манастиром Le Thoronet, такође у Француској, смештајући посвећен садржај самостана у секуларно обликован простор.

Претпоставка недељивости начина монашког живота и изграђеног простора проширује се и на недељивост манастирског окружења у односу на тај живот и изграђену структуру, сходно посебности радњи које се врше у храмовима и живота непосредно везаног за природно окружење, од историјске појаве монаштва до данас. Брига о окружењу манастира је запостављена у другој половини XX века, када је пуну посвећеност истраживача добијао манастирски храм, као историјско-уметничко дело и повод заштите целе структуре, док су археолошка истраживања вршена претежно унутар бедемских зидова манастира.

Обухваћен институционалном заштитом, манастир је препознат као културно добро, у општој дефиницији *непокретног културног добра*. У подели културних добара на врсте¹¹, манастир је најчешће заштићен као *споменик културе*, понекад и са црквеног гледишта неприхватљиво као *археолошко налазиште*. Најређе, црквено градитељство може се наћи у оквиру *знаменитог*

⁹ Ценикс, Ч.: *Модерни покрети у архитектури*.- Београд, ИРО Грађевинска књига, 1990., стр. 22.

¹⁰ Le Corbusier Sainte-Marie de La Tourette – Eveux, France, в.: <http://www.bcf.usc.edu>, посећено: април 2015.

¹¹ Врсте непокретних културних добара су: *споменик културе* (СК), *просторно културно-историјска целина* (ПКИЦ), *археолошко налазиште* (АН), *знаменито место* (ЗМ), в. Чл. 19-22 у: *Закон о културним добрима*, Сл. гласник РС, бр. 71/1994.

места, док је заштита манастира као *просторно културно-историјских целина* присутна само онда када се манастири у оквиру тих *целина* налазе, никада појединачно. Међутим, хипотеза недељивости функције и форме, тј. недељивости немене простора, градитељског склопа и окружења, манастир и појединачно препознаје као *просторно културно-историјску целину*.

Методологија утврђивања мерила за успостављање *зона заштите* потребује образложење како су и који манастири изабрани за предмет истраживања у овом раду. У складу са циљем успостављања сарадње државних и црквених институција, избор манастира направљен је према критеријумима важности манастира за Српску православну цркву и за Републику Србију, у другој половини XX и почетком XXI века.

Одређивање мерила за успостављање *зона заштите* око манастира вршено је на основу домаће законске регулативе за област заштите културног и природног наслеђа и област изградње и планирања, укључујући и утицаје међународних конвенција. Истовремено, код утврђивања мерила, примењени су црквени канони везани за Православну Цркву, као и монашка правила везана за помесну Српску православну цркву. У том смислу, вршена су поређења домаће и међународне регулативе, црквених канона и световних закона, као и поређења различитих приступа одређивању *зона заштите*, од оснивања државних институција заштите културног наслеђа на простору данашње Републике Србије, закључно са првом деценијом XXI века.

На примеру манастира Бањске показани су континуитет и развој институционалне заштите манастира кроз стогодишњи период (почетак XX – почетак XXI века), док је пример *ad hoc* одређивања *зона заштите* у савременом добу, показан кроз анализу документације припремљене за потребе Државних преговора вођених 2006-2007.г. у Бечу¹².

¹² Резолуција Србије о мандату за политичке разговоре о будућем статусу Косова и Метохије, као предлог Владе Републике Србије, усвојена 21. новембра 2005.г. на седници Народне скупштине Републике Србије, в.: <http://www.srbija.gov.rs>; Државни преговори описани у овом раду, односе се на период 2006-2007.г. и вођени су у Бечу, под покровитељством Уједињених нација (UN – United Nations).

Посебна пажња посвећена је обједињавању теоријских сазнања и искуства из практичног рада аутора ове докторске дисертације¹³. Учесће у раду државних¹⁴ и црквених институција¹⁵, омогућило је сагледавање стања културног наслеђа у Републици Србији, нарочито стања и могућности одрживог развоја манастира у граду Београду и на Косову и Метохији.

Такође, у овај рад уграђена су и сазнања стечена током учешћа аутора на Државним преговорима у Бечу за област заштите српског верског и културног наслеђа¹⁶, оствареног кроз припрему документације тј. три елабората који су се односили на одређивање *зона заштите*¹⁷, као и њихово усмено образлагање на седницама у Бечу.

¹³ На интегративном приступу изучавања манастира, Г. Марковић је радила од стицања звања дипломираног инжењера архитектуре, са темом дипломског рада „*Матрица урбаног наслеђа Краљева и околине са уређењем порте манастира Жиче*“ (рад одбрањен на Архитектонском факултету Универзитета у Београду 1983.г.) чије је графичке прилоге 1986.г. откупио Републички завод за заштиту споменика културе Београд (*Уговор* бр. 73/1 од 24.01.1986.г у: Архива Републичког завода за заштиту споменика културе Београд, у даљем тексту овог рада: Архива РЗЗСК, без обзира да ли се извор налази у архиви, планотеци или фототеци ове установе); на Катедри за развој архитектуре и уметности Архитектонског факултета Универзитета у Београду, курс *Проучавање, заштита и ревитализација градитељског наслеђа*, Г. Марковић је изучавала појаву манастира у градовима одбранивши магистарску тезу „*Православни манастири у оквиру градске територије на примеру Београда*“ (теза одбрањена 2002.г.)

¹⁴ Запослена у институцијама: Урбанистички завод града Београда (1998-2004.г.), Републички завод за заштиту споменика културе Београд (2004-2007.г.), Министарство за Косово и Метохију (2007-2008.г.).

¹⁵ Запослена у Канцеларији за баштину Епархије рашко-призренске у Београду са седиштем у Грачаници (2009-2010.г.).

¹⁶ Члан *Радне групе за црквена питања и заштиту културне баштине на Косову и Метохији* у оквиру *Преговарачког тима за политичке разговоре о будућем статусу Косова и Метохије* (Акт Координационог центра СЦГ бр. 00-00056-07 од 19.01.2006.г.; у РЗЗСК бр. 7/32 од 20.01.2006.г.); Архива РЗЗСК.

¹⁷ Рад на припреми методологије и координација израде два елабората: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија јули 2006.*- Београд: РЗЗСК, 2006.; *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.*- Београд: РЗЗСК, 2006. као и самостална израда трећег елабората: *Коментар Анекса V - Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова.*- Београд: РЗЗСК, 2007.; Архива РЗЗСК, Архива Епархије рашко-призренске (у даљем тексту овог рада: Архива ЕРП); истовремено, по један примерак свих елабората достављен је: Председнику Владе Републике Србије, Координаторима Државног преговарачког тима, Председнику Координационог центра за Косово и Метохију Владе РС, Светом архијерејском синоду СПЦ, Епископу рашко-призренском, Канцеларији специјалног изасланика Генералног секретара Уједињених нација за утврђивање будућег статуса Косова (UNOSEK – Office of the Special Envoy of the Secretary-General of the United Nations for the future status process for Kosovo).

2.0. ОСВРТ НА ИЗВОРЕ И ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА

Подаци о монашком животу и монашком простору налазе се у изворима везаним за настанак и функцију самих манастира (црквени канони, повеље о оснивању манастира, манастирски устави, житија светих, манастирски летописи и друго) или су добијени као резултати научних истраживања (област историје, историје цркве, правних наука, социологије, историје уметности, археологије, архитектуре, урбанизма и других инжењерских струка).

Библиографски извори о манастирима настали су претежно у Цркви, кроз искуство Литургијског живота, и посебно су везани за њихову функцију, док научни извори настају проучавањем Литургијског простора и одраза градитељско-стилских образаца на њему. Обимност података о монаштву одговара вишевековном трајању манастира и њиховом опстанку, упркос јересима које су потресале Цркву, природним катастрофама које су разарале изграђене целине, ратовима у којима је осим до промена граница држава долазило и до сеоба народа а тиме и до пустошења или затирања светих места.

За анализу функције и устројства манастира коришћена су основна црквена правила која су устројила манастирски живот и манастирски простор – канони, прихваћени као предања Светих Апостола и потврђени одлукама црквених сабора. Црквена правила настајала су претежно током првог миленијума нове ере, од првог *Апостолског сабора* у Јерусалиму 50.г., на седам *Васељенских сабора* (325-787.г.), десет *Помесних сабора* (314-880.г.) и као правила *Светих Отаца*¹⁸.

У делима *Добротољубље*¹⁹, *Старечник*²⁰, *Лимонар*²¹, сабрани су духовни текстови светих отаца првих векова хришћанства, а претпоставке о савременом

¹⁸ *Свештени канони Цркве*.- Београд: Митрополије и Епархије: Црногорско-Приморска, Дабро-Босанска, Новограчаничка, Бачка, Далматинска, Захумско-Херцеговачка и Приморска; ПБФ БУ; Манастир Тврдош, 2005.

¹⁹ *Добротољубље, књига 1*.- Света Гора Атонска: Манастир Хиландар, 2002.; *Добротољубље, књига 5*.- Света Гора Атонска: Манастир Хиландар, 2009.

²⁰ *Старечник*.- Беседа: Нови Сад, 2008.

²¹ Мосха, Ј.: *Лимонар или Духовни луг*.- Косово: Манастир Соколица, 2001.

монаштву, пружа дело Св. Игњатија Брјанчанинова²², настало у XIX веку. „Ако нисмо у стању да одмах схватимо овоземаљске науке и уметност и ако приликом њиховог изучавања током дужег периода будемо изложени разним недоумицама и грешкама, онда је још природније да грешкама будемо изложени и током изучавања науке над наукама и уметности над уметностима – монашког живљења“²³, каже И. Брјанчанинов, указујући и тиме на повезаност, разлике и степеновање световних и светих вредности, овоземаљске науке и уметности и монашког живљења.

За поднебље српских манастира важна су дела Св. Саве Српског (1175-1236), посебно *Студенички типик*²⁴, свеукупно дело Владике Николаја Жичког (1881-1956), *Старе српске биографије*²⁵ и дела Лазара Мирковића²⁶. Временски распон од седам векова, од историјске појаве Св. Саве до Св. Николаја Жичког и непрекидност монашке праксе у тим вековима, потврђује укорењеност манастира на овом простору и у народу који га настањује.

Српске средњевековне цркве и манастири били су подстрек и европским истраживачима простора Балкана и Блиског Истока, као што је византолог Габријел Мије (Gabriel Millet), који их је обишао 1906. године. На приступној беседи за доктора *honoris causa* Београдског универзитета, 1935.г., Мије је рекао: „Данас ја у потпуности разумем значај српске уметности. Он произилази свакако из њеног оригиналног карактера. Стари српски немари умели су да одену византијску структуру у дивну романску одежду; знали су исто тако да на свој начин схвате византијску структуру и да прекину њену уравнотеженост да

²²Брјанчанинов, И.: *Принос савременом монаштву*.- Београд: Задужбина Светог Манастира Хиландара, 2004.

²³ Исто, стр. 15.

²⁴ *Студенички типик*.- Београд: НБС; ЗУНС, 1994.

²⁵ Богдановић, Д.: *Старе српске биографије*.- Београд: Просвета, 1975.

²⁶Уз већ наведено дело истог аутора, фуснота 7 овог рада, коришћена су и дела Мирковић, Л.: *Православна литургија, први општи део*.-Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 1982.; *Православна литургија, други посебни део (Свете тајне и Молитвословља)*.-Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 1983.; *Православна литургија, други посебни део (Хеортологија)*.-Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 1961.

*би одатле извукли нове ефекте у пропорцијама зграде и степенастим издизањем куполе ка небу, изразе стремљење своје сопствене душе*²⁷.

Значај манастира и њихову уметничку вредност, већ у XIX веку, препознали су Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић који су, кроз научне екскурзије организоване од 1871. до 1888. године²⁸, утврђивали стање и припремали цртеже грађевина, дајући велики допринос изучавању средњевековне архитектуре до данас. *„Хипотетичке реконструкције које су Милутиновић и Валтровић изводили на својим цртежима извршене су на основу још сачуваних конструктивних елемената, тако да се могу сматрати прихватљивијим од оних реконструкција које бисмо у наше време могли чинити на основу данашњих остатака*²⁹. У *Приступу Старинара српског археолошког друштва*, чији је уредник био Михаило Валтровић, казано је: *„Упознати народ са историском прошлости земље своје; учити га да цени и чува споменике, остатке и трагове општег, јавног и приватног рада некадашњих становника земље своје; показати му, да су му споменици предака извор за поуку и понос, и грађа за свестрани свој рад, данас и у будуће – то је задаћа, за коју никад рано није, јер јој је циљ: омилићи постојбину, ценити прошлост и крепити народну свест*³⁰. У значењу ових речи, *омилити, ценити и крепити*, садржани су суштински разлози бриге о културном наслеђу и наговештена је одговорност која се том бригом преузима.

У XX веку, кроз прегледе манастира Василија Марковића³¹, Владимира Петковића³², Александра Дерока³³, касније Слободана Милеуснића³⁴, ствара се

²⁷ Грозданов, Ц.: *„Габријел Мије и српски средњевековни споменици“* у: Зборник радова *Ниш и Византија IV*, Симпозијум 3-5. јун 2005.г.- Ниш: Град Ниш, ИГП Просвета АД Ниш, 2006., стр. 24-26; стр. 25.

²⁸ Богдановић, С.: *„Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи средњевековних старина“* у: *Валтровић и Милутиновић тумачења 3.*- Београд: Историјски музеј Србије, 2008., стр. 134-196.

²⁹ Мишковић-Прелевић, Љ.: *„Рад Драгутина Милутиновића и Михаила Валтровића на снимању средњевековних споменика у Србији“* у: Исто, стр. 209-217., стр. 213.

³⁰ *„Приступ“* у: *Старинар српског археолошког друштва*, Година I – Број I.-Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1884., стр. 1-2; стр. 1.

³¹ Марковић, В.: *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији.*- Сремски Карловци, 1920.

³² Петковић, В.: *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа.*- Београд: САНУ, 1950.

³³ Дероко, А.: *Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији.*- Београд: Туристичка штампа, 1985.

³⁴ Милеуснић, С.: *Водич кроз манастире у Србији.*- Београд: СКЗ, 1995.

слика о целини српског културног наслеђа. У појединачним монографијама³⁵ аутори Десанка Милошевић³⁶, Марица Шупут³⁷, Бранислав Годић и Милка Чанак-Медић³⁸, Сима Ћирковић, Војислав Кораћ и Војислав Ђурић³⁹, Драга Панић и Гордана Бабић⁴⁰ објавили су резултате изучавања историје, архитектуре, архитектонске скулптуре и живописа, претежно манастирских храмова.

За простор Косова и Метохије посебно је значајно савремено дело *Задужбине Косова*⁴¹, настало трудом Српске православне цркве – Епархије рашко-призренске и Богословског факултета у Београду, са текстовима о црквама и манастирима, градовима и дворцима, које су писали научни истраживачи XX века. Посебно је драгоцено поглавље „*Црквени споменици XIII – XX века*“⁴² у коме је Милан Ивановић, кроз попис насеља на Косову и Метохији, сабрао податке о српском културном наслеђу у њима – како за очуване манастире и манастире у рушевинама тако и за топониме или предања који о постојању манастира говоре.

Систематска истраживања манастирског простора, која обухватају све манастирске грађевине у оквиру једне целине, почела су у XX веку. Као таква, рађена су на локацији манастира Св. Арханђела код Призрена, коју је током археолошких истраживања открио Радослав Грујић, 1927.г., а после Другог светског рата истражио и заштитио Слободан Ненадовић⁴³. Сличан приступ интегративног истраживања примењен је и код манастира Богородице Хвостанске, која је вршио Војислав Кораћ⁴⁴, такође у другој половини XX века.

Посебан научни допринос сагледавању манастира као урбаних целина, учинила је Светлана Поповић⁴⁵, која је, крећући се од значења архитектуре

³⁵ Овде су наведене само неке од значајнијих монографија које се односе на цркве и манастире на простору Косова и Метохије, док је број истраживача и монографија српског црквеног градитељства знатно обимнији.

³⁶ Милошевић, Д.: *Манастир Грачаница*.- Београд: РЗЗСК, 1989.

³⁷ Шупут, М.: *Манастир Бањска*.- Београд: РЗЗСК, 1989.

³⁸ Годић, Б., Чанак-Медић М.: *Манастир Дечани*.- Београд, Музеј у Приштини, Центар за изучавање наслеђа Косова и Метохије – Метосупе, Српски православни манастир Високи Дечани, 2005.

³⁹ Ћирковић, С., Кораћ, В., Ђурић, В.: *Пећка Патријаршија*.- Београд: Југословенска ревија, 1990.

⁴⁰ Панић, Д., Бабић Г.: *Богородица Љевишка*.- Приштина, Београд: Панорама, СКЗ, 2007.

⁴¹ *Задужбине Косова*.- Призрен, Београд: ЕРП, БФ, 1987.

⁴² Исто, стр. 387-553.

⁴³ Ненадовић, С.: *Конзервација рушевина манастира Св. Арханђела код Призрена у: Старине Косова и Метохије, књига IV-V*.- Приштина, 1971., стр. 401-408.

⁴⁴ Кораћ, В.: *Студеница Хвостанска*.- Београд: ФФ, Институт за историју уметности, 1976.

⁴⁵ Поповић, С.: *Крст у кругу*.- Београд: Просвета, РЗЗСК, 1994.

појединачних грађевина и анализе њиховог узајамног просторног односа, показала органску везу манастира и окружења.

Књига Марије Јовин, *Пећка Патријаршија*⁴⁶, посебно је значајна као реални приказ стања у коме се средњевековне црквене грађевине од изузетног националног значаја налазе у првој деценији XXI века, али и као пример њихове одрживе заштите у отежаним условима бриге о српском културном наслеђу на Косову и Метохији. Осим прегледа изведених конзерваторских радова у периоду 1926-2005.г., кроз који су осликани методи рада на црквама кроз цео XX век, књига М. Јовин садржи и изводе из пројекта „*Заштита и презентација цркава Пећке патријаршије*“⁴⁷, као и обимну фото-документацију о затеченом стању цркава и изведеним радовима.

Осим истраживачких радова манастира на Косову и Метохији, значај за интегративни приступ изучавању манастирских целина имају и радови о манастирима у Рашкој области, која такође припада Епархији рашко-призренској, као што су дела Јована Нешковића⁴⁸ и Оливере Кандић⁴⁹. Пример свеобухватног приступа је и монографија *Манастир Хиландар*⁵⁰ коју је приредио Гојко Суботић.

Став Војислава Кораћа, деведесетих година XX века, о оживљавању манастира Св. Арханђела код Призрена: „*Обнављање живота у манастиру – после скоро четири века – обезбедиће трајну и поуздану заштиту остацима великог споменика, а нова монашка заједница вратиће духовни смисао некадашњем маузолеју и угледном духовном средишту*“⁵¹, прихватљив је само у делу, јер, наставља В. Кораћ: „*Стварна рестаурација цркве (употребићемо стручни термин) једноставно – није могућа... Треба ли рећи да би тиме био закључен живот споменика?*“⁵². Неспремност стручних кругова у том периоду развоја службе заштите, да се значај присуства монашког живота стави у раван са значајем самих грађевина, дотакао је Слободан Милеуснић: „*Још само да кажем*

⁴⁶Јовин, М.: *Пећка Патријаршија, истраживања и резултати.*- Београд: РЗЗСК, 2006.

⁴⁷ Одговорни пројектант: Марија Јовин, дипл.инж.арх.; Архива РЗЗСК.

⁴⁸Нешковић, Ј.: *Бурђеви Ступови у Расу.*- Краљево: ЗЗСК Краљево, 1984.

⁴⁹ Кандић, О.: *Манастир Градац.*- Београд: РЗЗСК, 2005.

⁵⁰ *Манастир Хиландар.*- Београд: Галерија САНУ, 1998.

⁵¹ Кораћ, В.: „*Призренски Свети Арханђели*“ у: *Саветовање о проблемима обнове манастира Светих Арханђела код Призрена одржано 15. фебруара 1991.г. у Београду.*- Београд: РЗЗСК, 1992., стр. 23-26; стр. 24.

⁵² Исто, стр. 24.

да је овде често, можда и превише, говорено о Светим Арханђелима као споменику културе... Све док овај „споменик културе“ не буде поново манастир, не видим његову будућност“⁵³. Наиме, одрживост манастира условљена је одрживошћу његове основне функције.

У исто време, припремајући преглед црквеног градитељства и сликарства у периоду од XVIII до XX века, Миодраг Јовановић појашњава посебност црквеног стваралаштва: „Треба допустити слободу историчарског посматрања црквеног градитељства и сликарства као резултата богатства духа и занатског мајсторства који досежу и ступањ уметничког, што опет, као крајњи циљ, и није битно“⁵⁴. М. Јовановић у други план ставља лепоту и украс грађевине у односу на њену функцију која има литургијски значај.

Потребу обједињавања светог и световног приступа црквеном стваралаштву, који заступају ови историчари уметности, С. Милеуснић и М. Јовановић, увек дајући предност црквеном животу у односу на градитељско остварење, сликовито ће изразити тада монах и професор теологије, а данас светитељ, Јустин Поповић (1894-1979): „Културни споменици“ – надгробни споменици. Какав цинизам, при још живом Српском народу, при још живој српској православној вери и Цркви. Да се разумемо: за православне Србе, манастири су живи храмови Живоме Богу, свети домови молитве, свети сузарници наши, свете ризнице молитава и уздаха и вапаја и кликтаја наших кроз векове и векове...“⁵⁵.

У раду су коришћена и дела која кроз опис историје држава и градова, анализу друштвених и културних збивања различитих епоха, пружају и податаке о манастирима као сложеним изграђеним целинама у којима се одвија живот духовних заједница, на које утиче урбани простор великих центара, као што и манастири утичу на општа збивања у тим центрима. Ти аутори су: Фјодор

⁵³ Милеуснић, С.: „Расправа“ у: *Саветовање о проблемима обнове манастира Светих Арханђела код Призрена одржано 15. фебруара 1991.г. у Београду.*- нав. дело, стр. 99.

⁵⁴ Јовановић, М.: *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба.*- Београд – Крагујевац: Друштво историчара уметности Србије – „Каленић“ издавачка установа Епархије шумадијске, 1987., стр. 4.

⁵⁵ Поповић, Јустин: „Српска православна црква у комунистичкој Југославији“ у: *Catena Mundi II.*- Краљево, Београд: Ибарске новине, Матица Срба и исељеника Србије, 1992., стр. 526-532; стр. 528.

Успенски⁵⁶, Џејмс Билингтон (James Billington)⁵⁷, Арнолд Хаузер (Arnold Hauser)⁵⁸, Луис Мамфорд (Lewis Mumford)⁵⁹, Георгије Острогорски⁶⁰.

На прелазу из XX у XXI век долази до геополитичких превирања и промене граница држава на Балкану. Иако Република Србија остаје у својим границама, на подручју Косова и Метохије учестало је стихијско уништавање српске културне баштине, претежно цркава и манастира. Деловање српских институција у јужној покрајини се ограничава, а уз подршку Министарства културе Републике Србије, у ту бригу укључује се и део невладиног сектора, *Центар за очување наслеђа Косова и Метохије – Mnemosyne*⁶¹. У време разарања баштине, постоји посебна потреба увида у стање светих места (манастира, цркава, гробаља, те и *манастиришта, црквита, гробљашта*⁶²), посебно имајући у виду њихову бројност на овом подручју, симболично уграђену и у део имена покрајине – *Метохија*, добијеном по *метосима*⁶³, манастирским насељима и поседима.

Обиласке локација, израду фотодокументације и сачињавање прегледа са описима оштећења грађевина и окружења, са истом преданошћу врше институције Републике Србије, посебно Координациони центар, потом Епархија рашко-призренска и невладин сектор. Међу прегледима светих места страдалих на Косову и Метохији од 1999. до 2004.г., посебно су значајни *Распето Косово* настало нарочитим трудом Зорана Стефановића и Љубише Фолића⁶⁴ и *Мартовски погром*, уз посебно залагање Мирјане Менковић⁶⁵. За црквено градитељство на Косову и Метохији показана је и брига страних експерата. У циљу расветљавања савремених збивања на Балкану и уништавања православног културног наслеђа,

⁵⁶Успенски, Ф.: *Историја византијског царства, период Македонске династије 867-1057.*- Београд, Zepet book world, 2000.; *Историја византијског царства од 11. до 15. века.*- Београд, Zepet book world, 2000.

⁵⁷ Билингтон, Џ.: *Икона и секира.*- Београд: Рад, 1988.

⁵⁸ Хаузер, А.: *Социјална историја уметности и књижевности.*- Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2005.

⁵⁹ Mumford, L.: *Град у историји.*- Загреб: Напријед, 1988.

⁶⁰ Острогорски, Г.: *Историја Византије.*- Београд, Просвета, 1993.

⁶¹ Видети (у даљем тексту, на почетку реченице, В.): <http://www.mnemosyne.org.rs>, посећено: април 2015.

⁶² Термини: *манастириште, црквита, гробљашта* у Цркви се уобичајено користе за манастир, цркву или гробље који су запустели.

⁶³ В. одредницу „*метох*“ у: Вујаклија, М.: *Лексикон страних речи и израза.*- нав. дело.

⁶⁴ Стефановић, З., Фолић, Љ.: *Распето Косово.*- Призрен: Епархија рашко-призренска, 1999.

⁶⁵ *Мартовски погром на Косову и Метохији с кратким прегледом уништеног и угроженог хришћанског културног наслеђа.*- Београд: Министарство културе РС, Музеј у Приштини (са измештеним седиштем), 2004.

након обиласка црква и манастира у јужној покрајини, Алексеј Лидов⁶⁶ је у своје дело уградио и *Каталог хришћанских споменика*, припремљен према већ наведеном прегледу *Црквени споменици XIII – XX века* у делу *Задужбине Косова*. У том смислу, допринос Милана Ивановића, који је изворни преглед сачинио, веома је важан за историјско, културно и градитељско сагледавање баштине на Косову и Метохији.

Закључци о успостављању *зона заштите* око манастира изводе се и из законске регулативе која се односи на:

- манастире као на заштићена културна добра⁶⁷
- манастире који су категорисани као изузетан значај или су обухваћени међународном заштитом и то у прописаној процедури прибављања грађевинске дозволе, или, на све манастире обухваћене процесом планирања⁶⁸
- манастире обухваћене заштићеним подручјима природе⁶⁹
- манастире без обзира на њихову институционалну заштиту⁷⁰.

Овде се убрајају и доприноси истраживача споменичког законодавства, као што су Надежда Катанић⁷¹, Иван Здравковић⁷², Владимир Бргуљан⁷³, Бранислав Крстић⁷⁴ и Милета Милић⁷⁵.

Оснивање међународних организација у XX веку, UNESCO и CoE⁷⁶, које узимају учешће и у старању о културном наслеђу земаља својих чланица,

⁶⁶ Lidov, A.: *Kosovo, Orthodox Heritage and Contemporary Catastrophe*.- Russia: Indrik, 2007.

⁶⁷ *Закон о културним добрима* (1994).- нав. извор.

⁶⁸ *Закон о планирању и изградњи*, Сл. гласник РС, бр. 72/2009.

⁶⁹ *Закон о заштити природе*, Сл. гласник РС, бр. 36/2009.

⁷⁰ *Закон о црквама и верским заједницама*, Сл. гласник РС, бр. 36/2006.

⁷¹ Катанић, Н.: „Прилог проучавању проблема заштите споменика културе у периоду између два рата“ у: *Саопштења X*.- Београд: РЗЗСК, 1974., стр. 223-246; „Споменици културе, културне и научне установе у првом и другом светском рату“ у: *Саопштења XIII*.- Београд: РЗЗСК, 1981., стр. 237-257.

⁷² Здравковић, И.: „Појава и развој конзерваторске струке и службе у Србији“ у: *Саопштења XIII*.- Београд: РЗЗСК, 1981., стр. 261-266.

⁷³ Бргуљан, В.: *Споменичко право*.- Београд: РЗЗСК, 2006.

⁷⁴ Крстић, Б. *Законодавство архитектонске баштине*.- Београд, РЗЗСК, 2006.

⁷⁵ Милић, М.: „Служба заштите и категоризација непокретних културних добара у Србији“ у: *Споменичко наслеђе Србије*.- Београд, РЗЗСК, 2007.стр. 9-11.

условило је посматрање добара појединих народа у оквиру јединственог наслеђа Европе и шире, као World Heritage тј. светске баштине, и доношење низа конвенција из области заштите добара културе и природе, које се могу применити и на очување манастира. Иако понекада спорост у њиховом усвајању утиче на кашњење у њиховој примени, међународне конвенције и препоруке UNESCO и СоЕ утицале су и на утврђивање стручних ставова у Србији. За њихово увођење у праксу значајне су стручне анализе Светислава Вученовића⁷⁷, о архитектонској и урбанистичкој заштити појединачних грађевина и градских целина у свету, којима ту међународну регулативу објашњава и препоручује.

У раду су коришћена и међународна документа, као што је *Резолуција 1244 (1999)*⁷⁸, *Ахтисаријев план*⁷⁹, и бројни извештаји са терена тј. са обилазака цркава и манастира на Косову и Метохији, које су вршили UNESCO и СоЕ после њиховог уништавања, од 1999 до 2004. године.

Осим световних тј. државних закона за уређење манастира као верских простора, тиме и за њихово архитектонско-урбанистичко уређење, неопходно је коришћење црквених канона устројених у поретку једне хришћанске Цркве, важећих и за сваку Помесну цркву посебно. Најстарија су *Апостолска правила* (укупно 85), примљена предањски и записана током првих векова хришћанства, утврђена још у књигама *Светог Писма – Дела Апостолска* и *Посланице Светих Апостола*⁸⁰. Седам *Васељенских сабора*⁸¹ дало је укупно 190 правила⁸², при чему,

⁷⁶ UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – Организација Уједињених нација за образовање, науку и културу, в.: www.unesco.org, посећено: април 2015.; СоЕ – Council of Europe – Савет Европе, в.: www.coe.int, посећено: април 2015.

⁷⁷ Вученовић, С.: *Урбана и архитектонска конзервација, том 1 Свет – Европа.*- Београд: ДКС, 2004.

⁷⁸ „Резолуцију 1244 (1999) Савет безбедности усвојио је на свом 4011-ом састанку одржаном 10. јуна 1999“, текст *Резолуције 1244 (United Nations Resolution 1244, 10, June 1999)* в.: <http://www.srbija.gov.rs>, посећено: април 2015.

⁷⁹ *Ахтисаријев план* или *Свеобухватни предлог за утврђивање будућег статуса Косова (Comprehensive Proposal for the Kosovo Status Settlement)* предложен 26.03.2007. (у даљем тексту најчешће навођен као *Ахтисаријев план*) има 12 анекса а овај рад се односи на *Анекс V- Верско и културно наслеђе.*; цео текст *Ахтисаријевог плана* в.: <http://www.unosek.org>, посећено: април 2015.

⁸⁰ *Свето Писмо Старога и Новогa Завјета.*- нав. извор.

⁸¹ Први *Васељенски сабор*, Никејски: 325.г.; Други *Васељенски сабор*, Цариградски: 381.г.; Трећи *Васељенски сабор*, Ефески: 431.г.; Четврти *Васељенски сабор*, Халкидонски: 451.г.; Пети *Васељенски сабор*, Цариградски: 553.г.; Шести *Васељенски сабор*, Цариградски: 680-1.г.; Петостети *Васељенски сабор*, Трулски: 691.г.; Седми *Васељенски сабор*, Никејски: 787.г., у: *Свештени канони цркве.*- нав. извор.

Пети и Шести сабор нису доносили каноне док је на Петошестом сабору, уз нове каноне, потврђена предањска вера кроз Канон 1.:

- „*Наредба о држању неизмењене (и неповређене) вере, предане од Светих Васељенских Сабора*“

и Канон 2.:

- „*Потврда Апостолских, и претходних Саборских, и Отачких канона*“⁸³.

На десет Помесних сабора⁸⁴ донето је 321 правило⁸⁵. Свети Оци, поменути у 2. Канону Трулског сабора, убројани су у устројитеље Црквеног поретка⁸⁶ и само у периоду од III до V века написали су 174 Канона и Канонска одговора⁸⁷.

Осим наведених правила Светих Отаца која су трајно уграђена у темеље црквеног устројства, постоје и додатна Светоотачка правила (укупно 138 Канона, Посланица, Одговора од осам Отаца)⁸⁸, која се, као неканонизована на неком од Светих сабора, не налазе у старим канонским зборницима и рукописима.

Свих набројаних основних црквених правила има укупно 770. „*Канони изражавају и посведочују и разноврсност и богатство живота, рада, поретка и организације Цркава у времену и простору, али и проблеме, посртања и падања,*

⁸² Број правила донетих на Васељенским саборима према појединачним саборима: на Првом: 20 правила, на Другом 7, на Трећем 9, на Четвртм 30, на Петошестом 102, на Седмом 22, у: Исто.

⁸³ Канон 1: стр. 135-138; Канон 2: стр. 138-139, у: Исто.

⁸⁴ Први Помесни сабор, Анкирски: 314.г.; Други Помесни сабор, Неокесаријски: 315.г.; Трећи Помесни сабор, Гангрски: 340.г.; Четврти Помесни сабор, Антиохијски: 341.г.; Пети Помесни сабор, Сардички: 343.г.; Шести Помесни сабор, Лаодикијски: друга половина IV века; Седми Помесни сабор, Цариградски: 394.г.; Осми Помесни сабор, Картагенски: 419.г.; Девети Помесни сабор, Прводруги Цариградски: 861.г.; Десети Помесни сабор, Велики Цариградски: 880.г. (називан и Осми Васељенски сабор); у: Исто.

⁸⁵ Број правила донетих на Помесним саборима према појединачним саборима: на Првом 25 правила, на Другом 15, на Трећем 21, на Четвртм 25, на Петом 21, на Шестом 60, на Седмом 1, на Осмом 133 – као збирка Канона претходно одржаних више појединачних Сабора, на Деветом 17, на Десетом 3, у: Исто.

⁸⁶ Св. Дионисије Велики Александријски (+265), Св. Свештеномученик Петар Александријски (+311), Св. Григорије Неокесаријски Чудотворац (+270), Св. Атанасије Велики Александријски (+373), Св. Василије Велики Кападокијски (+379), Св. Григорије Ниски (+395), Св. Григорије Богослов (+389), Св. Амфилохије Иконијски (+396), Тимотеј Александријски (+385), Теофило Александријски (+412), Св. Кирило Александријски (+444), Св. Генадије Цариградски (+471) и Св. Свештеномученик Кипријан Картагенски (+258), у: Исто.

⁸⁷ Број правила појединих Светих Отаца: Св. Дионисије 4 правила, Св. Петар 15 правила, Св. Григорије Неокесаријски 11 правила, Св. Атанасије 3 правила, Св. Василије 92 правила, Св. Григорије Ниски 8 правила, Св. Григорије Богослов 1 правило, Св. Амфилохије 1 правило, Тимотеј 18 канонских одговора, Теофил 14 правила, Св. Кирило 5 правила, Св. Генадије 1 правило, Св. Кипријан 1 правило, у: Исто.

⁸⁸ Правила Св. Василија, Св. Златоуста, Св. Кирила Александријског, Анастасија Синаита, Посланица Св. Тарасија Цариградског; Канони Св. Јована Посника; Канони и Канонска Посланица Св. Никифора Цариградског; Канони-Одговори Николе Патријарха Цариградског, у: Исто.

устајања и исправљања Црквених људи и појединих Црквених заједница у разним временима, просторима, околностима. Канони су и дијахронични и дијапросторни, па ипак су дах и диханије једнога и истога Духа Утешитеља...“⁸⁹. Као такви, црквени канони су моћан инструмент разумевања организације и мисије манастира у времену и вечности, овде и у оностраном, са несумљивим дејством на архитектуру храма и урбану матрицу монашког насеља.

За простор српских манастира, значајни су *типичи*⁹⁰ које је припремио тада монах, данас Св. Сава. Боравећи на Светој Гори припремио је *Карејски типик*, везан за испосницу Св. Саве Освећеног у Кареји и *Хиландарски типик*, везан за манастир Хиландар. *Студенички типик* устројен је за манастир Студеницу, у време када је манастир постао архимандрија⁹¹. Произилази да су овим типичима обухваћена правила живота у српским испосницама и манастирима, изворно на простору Свете Горе а потом и на простору Србије, свакако, примењивани и у српским манастирима на простору других земаља.

Извори и досадашња истраживања упућују на сагледавање теме манастира у целовитости. То подразумева обједињавање вековима сабиране опитно-монашке и савремене истраживачко-научне литературе, коришћење црквених и световних извора, познавање црквених канона и секуларних закона, примену домаће и у Србији потврђене међународне законске регулативе, преузимање закључака из теорије и искустава из праксе, као и сагледавање простора Косова и Метохије у историјском обухвату простора Србије и Балкана.

За сагледавање положаја и процену могућности очувања српског културног наслеђа, значајан је и контекст који су створили модели *европске*⁹² и *светске*⁹³ баштине у јужној српској покрајини.

⁸⁹ Атанасије, епископ умировљени Херцеговачки, Увод у: Исто, стр. 24-25.

⁹⁰ *Типик* – „црквени устав, књига која за сва времена одређује како треба вршити богослужење преко године и када се што чита и пева на богослужењу; правилник о животу монаха у манастирима“, в. одредницу „типик“ у: Вујаклија, М.: *Лексикон страних речи и израза*.- нав. дело.

⁹¹ Калезић, М. Д.: *О Светоме Сави*.- Београд, Фоча: ИФ АБК, ПБФ Сарајевског универзитета, 2006., стр. 33.

⁹² Подручје деловања: СоЕ.

⁹³ Подручје деловања: UNESCO.

II ИСТОРИЈСКИ И САВРЕМЕНИ КОНТЕКСТ ЗАШТИТЕ МАНАСТИРА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

1.0. СРПСКИ МАНАСТИРИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

1.1. Монаштво

1.1.1. Монашки живот

Организован монашки живот почиње на размеђи III и IV века (време *Миланског едикта*⁹⁴) у источним пустињама Египта, ширећи се одатле у просторе Свете Земље, Сирије и Блиског Истока и надаље, продирући и на Запад. Циљ монаштва је удаљавање од телесне и материјалне стварности тј. удаљавање од *света*⁹⁵, те се у овом раду *свет* наводи као видљива реалност, супротност аскетском животу и простору манастира. Источно монаштво до данас остаје једно, развијено кроз основне облике монашког живота: *отишелништво* (одлазак у пустињу) и *општежиће* (живот у манастиру или киновији). Символично, монаштво сеже и у доба пре Исуса Христа, имајући узор и у старозаветним Пророцима, али посебно у Пророку Јовану Претечи, савременику Исуса Христа, „... бијаше обучен у камиљу длаку, и имаше појас кожни око себе, и јеђаше биље и дивљи мед“⁹⁶.

Монах пустињак, или *отишелник*, напушта свет и одлази далеко и од људи и од људских насеља. „Духовни наши оци тврде да је пустиња најприкладније место за размишљање о смрти и најподесније склониште од светских ствари

⁹⁴ *Милански едикт* је законски акт римског императора Константина I (Великог) и источног цара Ликинија из 313.г., којим се хришћанској Цркви даје повлашћен положај; в. одредницу „*Константин I*“ у: *Енциклопедија живих религија*.- Београд: Нолит, 1981.; читалац се, овде и надаље, на увид у наведену *Енциклопедију* упућује преко одреднице а не преко броја стране на којој се одредница налази.

⁹⁵В. одредницу „*свет*“ у: Брија, Ј.: *Речник православне теологије*.- Београд: Хиландраски фонд при Богословском факултету СПЦ, 1999.; читалац се, овде и надаље, на увид у наведени *Речник* упућује преко одреднице а не преко броја стране на којој се одредница налази.

⁹⁶ Мк. 1,4-6.

које пружају покој телу“⁹⁷. Монах у заједници, или *општежителњик*, духовно напушта свет остајући реално у близости са људима истих уверења окупљених у нарочитим насеобинама – манастирима, који, и када су у близини градова или у њиховим средиштима, духовно остају ван њих. „*Ми овде немамо свога града с обзиром да смо се одрекли и отаџбине, али ћемо тамо бити грађани горњег Јерусалима. Ми никога не треба да зовемо оцем по телу, али ће нам стога у оном веку Бог бити Отац. Ми на земљи немамо наслеђе, али ће нам се тамо дати наслеђе са Христом*“⁹⁸. Оба облика монашког живота подразумевају давање основних монашких завета: послушност, сиромаштво и целомудреност, и једнако су важна у Источном монаштву. *Отшелник* се пореди са Св. Илијом Пророком, а *општежителњик* је слика гостољубивог Авраама⁹⁹.

Постоје и посебни облици монашких подвига, као живот на литицама стена - столповима, „*столпништво*“¹⁰⁰ (Св. Алимпије, Св. Симеон, Св. Данило и други) у Сирији и Месопотамији у IV веку, или, „*јуродство*“¹⁰¹, посебно развијано и распрострањено у Русији од XIV до XVIII века, као највећи подвиг странствовања у свету (Св. Василије Блажени, Св. Ксенија Петроградска и други).

Утемељивачем *отшелништва*, на простору Горњег Египта, сматра се Св. Антоније Велики¹⁰² (250-356), а оснивачем *општежића* организованих уз обале Горњег Нила, Св. Пахомије¹⁰³ (290-346). Св. Василије Велики написао је *Велика и Мала монашка правила* „која су била темељ за уређење већих византијских монашких средишта, међу којима и чувеног манастира Студион у Цариграду“¹⁰⁴, важно и за касније утемељење манастира и у великим градским центрима на Истоку. Постојање манастира у српским градовима није изворна појава, већ последица ширења градских насеља у последњим деценијама, када манастирско

⁹⁷ Антоније Велики: „Устав отшелничког живота“ у: *Добротољубље*, књига 1.- Света Гора Атонска: Манастир Хиландар, 2002., стр. 79-94; стр. 79.

⁹⁸ Теодор Студит: „Подвижничке поуке монасима“ у: *Добротољубље*, књига 4, Света Гора Атонска: Манастир Хиландар, 2009., стр. 29-449; стр. 274.

⁹⁹ Николај, Владика: *Расуђивање за 18. јули у: Охридски пролог*.- Ваљево: Епархија ваљевска, Манастир Јелић, 2007.

¹⁰⁰ Поповић, В. Р.: *Појмовник црквене историје*.- Београд, Издање писца, 2004.г., стр.44.

¹⁰¹ „*Јуродиве су због њиховог аскетизма и пророчких исказа почели да поштују као „божје људе*““ у: Билингтон, Ц.: *Икона и секира*.- нав. дело, стр. 83.

¹⁰² В. одредницу „*монаштво*“ у: Брија, Ј.: *Речник православне теологије*.- нав. дело.

¹⁰³ Исто.

¹⁰⁴ Исто.

природно окружење прераста у урбано ткиво густе насељености и наглашених инфраструктурних потеза.

Велике осниваче монаштва следе Свети Оци Цркве а проучавањем њихових дела бави се теолошка наука *патристика*. О трајању епохе Светих Отаца има различитих теолошких ставова, од тога да је та епоха завршена средином VIII века (са Св. Јованом Дамаскином), или, у XIII веку (са Св. Григоријем Паламом) па до мишљења да „*Време или епоха Светих Отаца непрекидно траје и никада неће престати*“¹⁰⁵. Мишљење о непрекидности присуства Светих Отаца у историјском времену, могла би потврдити и дуговековна одрживост манастира. У светлу историјског трајања, изграђене структуре су крхке творевине човека којима дух одрживости удахњује начин посвећеног живота, руковођен великим Оцима Цркве.

Монаштво је пролазило и драматичне периоде прогона у доба *иконоборства* које је „у суштини грубо мешање грађанске власти у унутрашње ствари Цркве, у њен богослужбени и версконаучни живот“¹⁰⁶ у VIII и IX веку, на подручју Источног ромејског царства. У XVIII веку у Русији, у доба царице Катарине Велике, „*која је манастир заменила градом као главним средиштем руске културе*“¹⁰⁷, такође долази до умањивања улоге манастира у свакодневном животу и потискивања њиховог значаја за заједницу. Збивања у XX веку, везана за одвајање Државе и Цркве у већини хришћанских тј. православних земаља са социјалистичким уређењем, такође су утицала на страдања монаха и манастира.

Ширење монаштва те и монашких правила са Истока на Запад деценијама доцније, представља само почетну разлику у времену буђења истог вида хришћанског живота на две удаљене стране света, који ће имати различит развојни пут, најзад и различиту суштину. Учење Св. Пахомија Великог на латински језик преводи Јероним Блажени (347-420), а монасима западног поднебља уподобљује их Св. Бенедикт Нурсијски (480-547)¹⁰⁸. Удаљавајући се од самог подвижништва, Западно монаштво постаје пракса. Раслојавањем у монашке

¹⁰⁵ В. одредницу „*патристика*“ у: Поповић, В. Р.: *Појмовник црквене историје*.- нав. дело.

¹⁰⁶ Успенски, Л.: *Теологија иконе*.- Света Гора Атонска: Манастир Хиландар, 2009., стр. 71.

¹⁰⁷ Билингтон, Ц.: *Икона и секира*.- нав. дело, стр. 281.

¹⁰⁸ В. одредницу „*монаштво*“ у: Брија, Ј.: *Речник православне теологије*.- нав. дело.

редове (XI-XII век) – бенедиктинци, цистерцити, картузијанци, фрањевци, доминиканци и други, Запад се удаљавао од изворног обрасца монаштва, да би протестантизам, који у периоду од XIV до XVI века духовно преустројава римокатоличку Цркву, потпуно одбацио монаштво. *„Буди речено, да су предању Цркве сасвим страни разноврсни монашки редови, зато их и нема у Православном простору, који као главну мисију имају спољашње активности“*¹⁰⁹.

Познавање разлика у монашкој пракси које постоје на просторима Истока и Запада, у погледу облика монашког живота, значајно је и за научно изучавање развоја архитектонских образаца цркава и других манастирских грађевина, као јединствено организованог простора у којима се тај живот одвија.

1.1.2. Монаштво у контексту средњевековне српске државе

Ујединивши српске државе Зету, Хум и Рашку, крајем XII века, Велики жупан Стафан Немања (1169-1196) ствара српску државу у којој ће његов син Растко (+1236), као монах Сава, организовати самосталну Помесну православну цркву. Опредељење за монашки живот најмлађег Стефановог сина Растка (замонашен 1192.г. на Светој Гори, у руском манастиру Св. Пантелејмона¹¹⁰), а потом и владара Стефана Немање (у монаштву Симеон, замонашен 1197.г.¹¹¹ у Рашкој области), показује преданост српских владара хришћанској вери.

Монах Сава из светогорског манастира Св. Пантелејмона прелази у светогорски манастир Ватопед 1193.г.¹¹² у који, 1197.г.¹¹³, из Студенице долази и монах Симеон. Немањићи, отац и син, воде обнову тог византијског манастира¹¹⁴, обилно дарујући и друге манастире на Светој Гори.

¹⁰⁹ Димитрије, Григоријатски: *Монашка схима равноанђелски живот*.- Света Гора: Манастир Хиландар, 2006., стр. 36.

¹¹⁰ Теодосије Хиландарац: *„Житије Светог Саве“ у: Старе српске биографије*.- нав. дело, стр. 67-177.

¹¹¹ Место монашења Стефана Немање није потврђено; према биографу Теодосију то је манастир Студеница, док синови Стефан и Сава и биограф Доментијан у житијима Св. Симеона не наводе место његовог монашења; има претпоставки да је Стефан Немања замонашен у епископском храму Светих Апостола у Расу, в.: Живојиновић, М.: *„Стефан Немања као монах Симеон“ у: Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви*.- Београд: САНУ, 2000.г., стр. 101-115; стр. 106.

¹¹² Калезић, М. Д.: *О Светоме Сави*.- нав. дело, стр. 21.

¹¹³ Исто, стр. 26.

¹¹⁴ Живојиновић, М.: *„Оснивање Хиландара“ у: Манастир Хиландар*.- нав. дело, стр. 29-35.

Из прве црквено-политичке мисије у Цариграду, монах Сава ће се вратити са хрисовуљом цара Алексија III Анђела којом се запустели манастир Хиландар са Милејама (простор до морске обале), до тада припадајући манастиру Ватопед, предаје на управу српским монасима Симеону и Сави, који ће, обновљањем грађевина манастирског комплекса Хиландара, створити у њему услове за монашки живот, већ 1198.г.¹¹⁵ Сагледавањем обухвата поседа манастира Хиландара по областима¹¹⁶, уочава се да је део манастирског властелинства био и на територији Косова и Метохије – претежно подручје Призрена. Ова историјска чињеница трајно повезује простор јужне српске покрајине са манастиром Хиландар, како у духовном, тако и у просторном смислу.

После смрти Симеона Немање, монах Сава, осим искуства монашког живота у *општежићу*, тј. у светогорским манастирима Ватопеду и Хиландару, остварује на Светој Гори и духовни „подвиг“¹¹⁷ *отшелништва* у испосници у Кареји. Овај монашки образац Св. Сава шири и на српску земљу, подизањем Горње, по предању и Доње испоснице у Савову код манастира Студенице¹¹⁸. Бивајући рукоположен у чин јерођакона, потом јеромонаха и најзад архимандрита, над моштима оца Симеона, архимандрит Сава 1207. или 1208.г.¹¹⁹ мири завађену браћу у отаџбини, Рашког жупана Стефана и Зетског кнеза Вукана – „*који бејаше непријатељ брату својему самодршцу због благослова очева. Јер одлазећи пречасни Симеон у Свету Гору, узев сина својега Стефана место себе, постави га за господара и самодршца све земље српске...*“¹²⁰.

¹¹⁵ Исто.

¹¹⁶ Живојиновић, М.: „Властелинство манастира Хиландара у средњем веку“ у: *Манастир Хиландар*.- нав. дело, стр. 71-91.

¹¹⁷ Подвиг – „Духовно усавршавање се именује подвиг (по=послије, иза; двиг=подизање, кријетање навише и напријед – истовремено), што значи да је подвиг награда која следује за уложени труд и напор“ у: Калезић, М. Д.: *Из црквенога школства*.- Београд, Фоча: ИФ АБК, ПБФ Сарајевског универзитета, 2006., стр. 33.

¹¹⁸ В. одредницу „*Студеничка околина, цркве*“ у: *Споменичко наслеђе Србије*.- нав. дело, 2007.; читалац се, овде и надаље, на увид у *Споменичко наслеђе* упућује преко одреднице а не преко броја стране на којој се одредница налази.

¹¹⁹ Калезић, М. Д.: *О Светоме Сави*.- нав. дело, стр. 32.

¹²⁰ Теодосије, Хиландарац : „*Житије Светог Саве*“ у: *Старе српске биографије*.- нав. дело, стр. 108.

За аутокефалног архиепископа Србије, тј. „*архиепископа српских и приморских земаља*“¹²¹, Сава Немањић рукоположен је 1219.г., од стране патријарха Никеје, упркос дотадашњој потчињености Охридској архиепископији¹²². Архиепископ Сава црквено седиште Архиепископије смешта у манастир Жичу¹²³ и, организујући Српску цркву, уводи у надлежност дванаест Епископа¹²⁴ чија седишта су храмови:

- *Пресвете Богородице* у Стону
- *Архистратига Михаила* на Превлаци
- *Св. Николе* у Дабру
- *Св. Борђа* у Будимљи
- *Св. Апостола* у Расу
- *Пресвете Богородице* у Хвосну
- *Пресвете Богородице* у Призрену
- *Пресвете Богородице* у Грачаници
- *Св. Николе* у Топлицама
- *Св. Николе* у Браничеву
- *Пресвете Богородице* у Београду
- *Св. Ахилија* у Моравицама.

„Избор првих епископа извршио је лично Сава у својој резиденцији у Жичи. Црква је била млада, али број оних међу којима је требало вршити избор није био скучен“¹²⁵, обзиром на већ развијено монаштво у српским земљама. Три од првих дванаест Епископских центара и данас се просторно налазе на Косову и Метохији и то су храмови:

- *Пресвете Богородице* у Хвосну (*Богородица Хвостанска*)
- *Пресвете Богородице* у Призрену (*Богородица Љевишка*)
- *Пресвете Богородице* у Грачаници.

¹²¹ Поповић, Р.: *Српска црква у историји*. - Београд: Издање писца, 2002. стр. 19.

¹²² Острогорски, Г.: *Историја Византије*. - нав. дело, стр. 404.

¹²³ Ћирковић, М. С.: „*Жича као архијерејско седиште*“ у: *Манастир Жича, зборник радова*. - Краљево: Народни музеј Краљево, ЗЗСК Краљево, 2000.

¹²⁴ Епископи су постављени у: Хумској земљи Стону, Зети диоклитијског приморја, Дабру, Будимљи, Расу, Хвосну, Призрену, Грачаници, Топлици, Браничеву, Београду и Моравицама; в. у: *Задужбине Косова*. - нав. дело, стр. 22.

¹²⁵ Кашанин, М. и др.: *Жича – историја, архитектура, сликарство*. - Београд: НИП КН, 1969., стр. 18-19.

У оквиру исте Епархије рашко-призренске, иако не на простору Косова и Метохије¹²⁶, налази се још једно седиште из времена првих српских Епископија, у храму:

- *Св. Апостола у Расу (Петрова црква).*

Запажа се да је од дванаест центара првих српских Епископија једна трећина била у данашњој Епархији рашко-призренској (4 седишта), односно, једна четвртина (3 седишта) у данашњим границама јужне српске покрајине, Косова и Метохије.

Осим монашких типика, у непуне две деценије припремљених за српске манастире и испоснице (*Карејски типик* написан 1199.г., *Хиландарски типик* писан од 1200. до 1207.г. и *Студенички типик* писан од 1207. до 1215.г.)¹²⁷, који припадају црквеном законодавству и којима се устројава живот српског монаштва, Архиепископ Сава сачињава и први српски законски зборник – *Законоправило*, познато још као *Номоканон*¹²⁸ или *Крмчија*, према црквенословенској речи *крманити* - управљати, дајући га на употребу Епископима. Први српски црквени великодостојник, остварио се и у књижевном раду, приредивши *Службу Св. Симеону* као и прву српску биографију *Живот господина Симеона*¹²⁹.

Краљ Душан, Стефан Урош IV (око 1308-1355), проглашењем за Цара, 1346.г., проширује државну територију, а Архиепископија се уздиже у достојанство Патријаршије исте, 1346.г., у Скопљу, на црквени празник *Цвети*, са првим српским патријархом Јоаникијем I, који је имао титулу „*патријарх српских и поморских земаља*“¹³⁰. Манастир у Пећи, после пресељења седишта Архиепископије из манастира Жиче, први пут постаје седиште Српске православне цркве 1253.г., да би, од те 1346.г., као седиште Патријарха у Пећи и сам манастир добио назив Пећка Патријаршија. Везано за уздизање Српске цркве

¹²⁶ Административне границе покрајине Косова и Метохије нису и административне границе Епархије рашко-призренске тј. постоји разлика у површинама које ове две административне целине заузимају; површина црквене Епархије већа је од површине јужне српске покрајине, јер, Епархија рашко-призренска обухвата у целости површину Косова и Метохије и Рашку област.

¹²⁷ Мирковић, Л.: *Православна литургија, први општи део*.- нав. дело, стр. 145-146.

¹²⁸ „Збирка државних и црквених закона“, в. одредницу „*номоканон*“ у: Вујаклија, М.: *Лексикон страних речи и израза*.- нав. дело.

¹²⁹ Деретић, Ј.: *Историја српске књижевности*.- Београд: Требник, 1996., стр. 59.

¹³⁰ Поповић, Р.: *Српска црква у историји*.- нав. дело, стр. 30.

из Архиепископије у Патријаршију, Ф. Успенски наводи: „Учинили су то незаконито и без патријарха, не обазујући се на Константинопољску патријаршију која је због тога изопштила (одлучила) Српску цркву (1352. године, и то изопштење је потрајало до 1375)“¹³¹, из чега се види да је период изопштења трајао више од две деценије. Слом српских држава, тј. „Турско освајање српских земаља у XIV и XV веку било је праћено разарањем цркава и манастира, пљачком црквених имања и покретне црквене имовине и претварањем цркава у џамије“¹³², додатни је узрок замирању Патријаршије 1463.г. „Дотрајале цркве и манастире хришћани су уз велике теškoће и после специјалних дозвола могли обнављати, али их нису смели проширивати“¹³³.

Посебним залагањем Патријаршију ће 1557.г. обновити брат Великог везира Мехмеда Соколовића, Макарије Соколовић, омогућивши њен црквени живот и у условима државне потчињености и успон до 1766.г. када се њена самосталност укида¹³⁴.

По укидању Патријаршије крајем XVIII века, српски народ наставља црквени живот у одвојеним целинама истог духовног тела (Карловачка митрополија, Црногорска митрополија, Српска црква у Далмацији, Босни и Херцеговини, Јужној Србији и Македонији), а уједињењем Јужних Словена „стекли су се сви услови да некадашња Пећка патријаршија, укинута далеке 1766.год. буде обновљена“¹³⁵, што је и учињено на Архиепископском сабору у Сремским Карловцима на црквени празник *Сабора српских светитеља*, 1920. године.

Данашњи Патријарх Српски Г. Иринеј (уведен у Трон српских Патријараха 3. октобра 2010.г. у Пећи) четрдесет пети је српски црквени великодостојник од Архиепископа Саве I до данас¹³⁶. „Српска Православна Црква је самостална и аутокефална Црква која има достојанство патријаршије. У Диптиху

¹³¹ Успенски, Ф.: *Историја византијског царства од 11. до 15. века*. - нав. дело, стр. 679.

¹³² Чубриловић, В.: „Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века“ у: *Зборник Филозофског факултета у Београду V-1*.- Београд: ФФ, 1960. стр. 163-188; стр. 163.

¹³³ Поповић, Р.: *Српска црква у историји*.- нав. дело, стр. 50.

¹³⁴ Калезић, Д.: *Из црквене и културне проблематике*.- нав. дело, стр. 138.

¹³⁵ Поповић, Р.: *Српска црква у историји*.- нав. дело, стр. 73.

¹³⁶ В.: <http://www.spc.rs>, посећено: април 2015.

православних патријаршија (према важећем диптиху Цариградске патријаршије) она се налази на шестом месту, после Руске а пре Румунске цркве¹³⁷.

Избор монаштва као животног пута, био је код Срба присутан и пре успостављања првих Епископија. „Већ на двадесет пет година пре доношења те одлуке било је Срба монаха у Немањиним манастирима св. Николе у Топлици, св. Ђорђа у Расу, Богородичине у Студеници и Богородичине у Хиландару, само у овом последњем до две стотине“¹³⁸.

Одласком у манастире, Немањићи своје владарско достојанство подређују подвигу монаштва. Међу њима, први су Растко Немањић и Стефан Немања, потом, први српски краљ Стефан Првовенчани замонашен са именом *Симон*¹³⁹, краљ Радослав – син Стефана Првовенчаног постаје монах *Јован*¹⁴⁰, кнез Димитрије – најмлађи син Вукана Немањића у монаштву постаје *Давид*¹⁴¹, краљ Драгутин – син краља Уроша I и краљице Јелене Анжујске, пред смрт постаје монах *Теоктист*¹⁴², кнез Урошиц – син краља Драгутина и краљице Кателине, имао је монашко име *Стефан*. Монах је постао и последњи Немањић, цар Јован Урош, син епирског владара Симеона – брата цара Душана по оцу, који је 1381.г. примио монашко име *Јоасаф*¹⁴³.

Монашки подвиг примале су и жене српских владара. Жупаница Ана, удата за Стефана Немању (по претпоставци кћи византијског цара Романа IV), примила је постриг и монашко име *Анастасија*¹⁴⁴. Краљица Јелена, удата за Стефана Уроша I (рођака Карла I Анжујског, краља Сицилије и Напуља), у старости се замонашила примивши име *Јелисавета*¹⁴⁵. За краљицу Симониду, удату за Стефана Уроша II Милутина (кћи византијског цара Андроника), постоје претпоставке да је замонашена после смрти свог супружника, у манастиру Св.

¹³⁷ Поповић, Р.: *Српска црква у историји*.- нав. дело, стр. 77.

¹³⁸ Кашанин, М. и др.: *Жича – историја, архитектура, сликарство*.- нав. дело, стр. 19.

¹³⁹ Милеуснић, С.: *Свети Срби*.- Birmingham: Lazarica press, 2004., стр. 44.

¹⁴⁰ Ласкарис, М.: *Византијске принцезе у средњовековној Србији*.- Београд: Књижарница Фрање Баха, 1926., стр. 49.

¹⁴¹ Милеуснић, С.: *Свети Срби*.- нав. дело, стр. 73.

¹⁴² Исто, стр. 84.

¹⁴³ Исто, стр. 163.

¹⁴⁴ Исто, стр. 39.

¹⁴⁵ Исто, стр. 79.

Андрије у Цариграду¹⁴⁶. Марија Палеологова, удата за Стефана Уроша III Дечанског (кћи високог племића Јована – синовца цара Андроника II), после смрти краља остаје у Србији као монахиња *Марта*¹⁴⁷. Сестра Стефана Дечанског постала је монахиња *Јелена*¹⁴⁸. Српска кнегиња Милица, удова кнеза Лазара Хребелјановића (кћи кнеза Вратка Хребелјановића који је унук кнеза Димитрија Немањића), после Боја на Косову постаје монахиња *Евгенија* а касније „великосхимница“¹⁴⁹ *Јефросинија*¹⁵⁰.

После Немањића и Хребелјановића, одлазак владара у монаштво наставља се и током владавине Бранковића и Штиљановића. Деспотица Ангелина удата за Стефана Бранковића (кћи Ђорђа Аријанита Комнина) и у монаштву била је *Ангелина*, а њихов син, деспот Ђорђе, постаје монах *Максим*¹⁵¹. Деспотица Јелена Бранковић, потом кнегиња удата за кнеза Стефана Штиљановића, у монаштву постаје *Јелисавета*¹⁵². „Многи племићи србски после Косова повукли су се у Свету Гору и тамо и као монаси окончали. Толики број њих испунио је манастире србске и грчке у Палестини. Чак и Синајска Гора имала је Срба монаха“¹⁵³.

Док се српска држава просторно развијала на подручју Балканског полуострва, Српска црква имала је узоре на најширем простору Источног ромејског царства. „Црква Божја је организована у српскоме народу почетком XIII вијека. Она није нешто затворено у границе крви и тијела једнога народа, односно племена, него духовна стварност небоземних димензија, видљиво присутна у васељени. Као таква, Црква се није без остатка улила у српске етнооквире, и тиме паганизовала, него се српски етнос препородио и превазишао свој биолошки идентитет, стекавши тиме нешто ново – духовни идентитет“¹⁵⁴. Српске владарске дворове и српске храмове, грађене у време њихове владавине,

¹⁴⁶ Ласкарис, М.: *Византијске принцезе у средњовековној Србији*.- нав. дело, стр. 80.

¹⁴⁷ Исто, стр. 96.

¹⁴⁸ Милеуснић, С.: *Свети Срби*.- нав. дело, стр. 103.

¹⁴⁹ „Трећи степен монаштва је велика схима коју прима мали број монаха, јер захтева најстрожији аскетизам“; в. „велика схима“ на: <http://www.hilandar.info>, посећено: април 2015.

¹⁵⁰ Милеуснић, С.: *Свети Срби*.- нав. дело, стр. 140.

¹⁵¹ Исто, стр. 175.

¹⁵² Исто, стр. 189.

¹⁵³ Николај, Владика: „Српски народ као Теодул“ у: *Изнад истока и запада III, Српска душа*.- Нови Сад: Беседа, Епархија бачка, 2003., стр. 9-76; стр. 40.

¹⁵⁴ Калезић, Д.: *Из црквене и културне проблематике*.- Београд, Фоча: ИФ АБК, ПБФ Сарајевског универзитета, 2006., стр. 137.

повезују исте личности, кроз задужбинарство и монаштво, па су у средњовековним манастирима, као монаси или црквени достојанственици, боравили и највећи владари српске државе.

Бројност и лепота српских манастира везани су и за појаву владарског задужбинарства, за изградњу храмова и основање *општежића* као вида служења Богу који се назива „*Теодулија*“¹⁵⁵ и посебно је испољен у династији Немањића. Анализом односа Државе и Цркве, Владика Николај Велимировић сагледава последице теократије или аутократије, клерикализма или лаицизма, сматрајући да, „*Од свих тих аномалија и ужаса Св. Сава је спасао свој народ установљењем Теодулије као пута и циља цркве и државе*“¹⁵⁶.

Иако су и задужбинарство и монаштво уздигнути изнад *света*, поређењем задужбинарства и монаштва, уздигнутије је монаштво, као што је уздигнутији чин полагања свог живота од чина улагања своје имовине, „... *јер задужбинар даје своје, а монах даје себе на службу Богу*“¹⁵⁷.

1.2. Преглед манастира на Косову и Метохији

1.2.1. Важнији манастири према прегледу СПЦ

Крајем XX века, „*када су се над Косовом и Метохијом надвили црни облаци*“¹⁵⁸, настала је већ поменута публикација *Задужбине Косова*, чији издавачи су Епархија рашко-призренска и Богословски факултет у Београду, а председник Уређивачког одбора Епископ рашко-призренски Павле. Иако су у уређивању и припреми књиге учествовали научници државних институција, као познаваоци културног наслеђа Косова и Метохије, носилац идеје о припреми свеобухватног прегледа тог културно-историјског простора и њен реализатор, била је Српска православна црква. Будући да је у овој књизи дат детаљни попис насеља, цркава и

¹⁵⁵ „*Теодул што значи слуга Божји*“ в. у: „*Српски народ као Теодул*“ у *Изнад истока и запада III, Српска душа*.- нав. дело, стр. 15.

¹⁵⁶ Исто, стр. 28.

¹⁵⁷ Николај, Владика: *О Богу и о људима*.- Ваљево: Ваљевац, 1994., стр. 67.

¹⁵⁸ *Уводна реч* Епископа рашко-призренског Г. Павла у: *Задужбине Косова*.- нав. дело, стр. 11.

манастира, ти подаци су у овом раду узети као званични став Српске православне цркве, у погледу значаја црквене баштине на Косову и Метохији.

На почетку књиге *Задужбине Косова*, приказана је карта „*Важније цркве и манастири косовског и метохијског подручја Рашко-призренске епархије (на подлози карте Јована Цвијића, у књизи Балканско полуострво)*“¹⁵⁹ (Слика 1).

Иако карта садржи симболима назначене манастире, цркве и испоснице, анализа карте задржава се на теми рада и односи се само на манастире.

Легенда наведене карте подељена је у три целине:

„*Очувани споменици саграђени до 1459. године*

- *манастири*
- *цркве*

Рушевине манастира и цркава подигнутих до 1459. године

- *манастири*
- *цркве*
- *испоснице*

Споменици подигнути од 1459. до XX века

- *очувани манастири*
- *манастири у рушевинама*
- *очуване цркве*
- *цркве у рушевинама*“.

На карти је симболима назначено¹⁶⁰:

- 13 очуваних манастира подигнутих до 1459.г.¹⁶¹
- 1 очувани манастир подигнут од 1459.г. до XX века¹⁶²

¹⁵⁹ *Задужбине Косова*. - нав. дело, стр. 14.

¹⁶⁰ Анализа наведене карте (Г. Марковић) вршена је у поређењу са текстом већ наведеног поглавља „*Црквени споменици XIII – XX века*“ у: *Задужбине Косова*, обзиром да карта не садржи уписане називе свих манастира.

¹⁶¹ По азбучном реду, то су манастири: Бинач (Витина, Бузовик, црква Св. Архангела Михаила); Будисавци (Клина, црква Св. Преображења); Гориоч (Исток, локалитет Бела стена, црква Св. Николе); Грачаница (Приштина, црква Ваведења Пресвете Богородице); Девич (Дреница, црква Ваведења Пресвете Богородице); Дечани (Дечани, црква Христа Пантократора); Дубоки Поток (Ибарски Колашин, између Доброшевине и Читлука, црква Ваведења Пресвете Богородице); Зочиште (Ораховац, црква Св. Врача Козме и Дамјана); Мушутиште (Сува Река, црква Св. Тројице); Кориша (манастир Св. Марка); Пећка Патријаршија (Пећ, цркве: Св. Апостола, Св. Димитрија, Пресвете Богородице Одигитрије, Св. Николе); Соколица (Косовска Митровица, село Бољетин, црква Покрова Пресвете Богородице); Уњемир (Клина, црква Св. Петра и Павла).

¹⁶² Манастир Драганац (Гњилане, црква Св. Архангела Гаврила).

- 23 манастира у рушевинама подигнута до 1459.г.¹⁶³ (два манастира¹⁶⁴, која улазе у овај број, непрецизно су приказана на карти¹⁶⁵).

Из наведене карте се види да је, збирно, Српска православна црква по важности издвојила 14 очуваних и 23 манастира у рушевинама, укупно 37 манастира у делу Епархије рашко-призренске тј. на подручју Косова и Метохије. Изузимајући 2 непрецизно приказана манастира, тај број је 35.

Из структуре легенде закључује се да је СПЦ 1459.г. узела као временску разделницу за разматрање цркава и манастира на Косову и Метохији. Историјски, те године, најзад и падом града Смедерева, догодио се „слом Немањихке државе“¹⁶⁶, што се одразило и на дешавања у Српској православној цркви. Осим сврставања према времену настанка, СПЦ је сврстала манастире и цркве и према стању у коме се налазе, обележавајући их као: „очувани“ или „у рушевинама“, што указује на једнаку важност свих светих места, без обзира на очуваност њихове изграђене структуре.

Такође, из *Легенде* наведене карте може се закључити:

- све назначене испоснице су у рушевинама
- све испоснице су настале у периоду пре 1459.г.
- није наведен ни један манастир у рушевинама подигнут од 1459.г. до XX века (иако је у *Легенди* приказан симбол и за такав случај).

¹⁶³ По азбучном реду, то су манастири: Ајновце (Косовска Каменица, манастир Тамница); Бањска (Косовска Митровица, црква Св. Архиђакона Стефана); Барани (Пећ, манастир Баране); Билинце (Гњилане, манастир на брду Каљаја); Билуша (Призрен, црква Св. Димитрија); Богородица Хвостанска (Исток, црква Богородице Хвостанске); Браина (Подујево, црква Богородице Пречисте Браинасе); Војиловица (Приштина, црква Св. Василија Великог или Рођења Пресвете Богородице); Гњилане (манастир Св. Јована); Добрушта (Призрен, црква Св. Николе); Д. Љупче (Подујево, манастир Пустиња-Лесковац); Ђураковац (манастир Ђурко); Злаш (Приштина, манастир Лукина црква); Ибарска Слатина (Лепосавић, црква Св. цара Константина и царице Јелене); Крајни Дел (Новобрдска Крива Река, манастир Светог Луке); Лабска Слатина (Подујево, црква Св. Николе); Радавац (Пећ, црква Св. Спаса); Рестелица (Драгаш, црква Св. Варваре); Св. Архангели (Призрен, црква Св. Архангела); Убожац (Косовска Каменица, Горње Мочаре, црква Веведења Пресвете Богородице); обзиром да је на карти назначена испосница Св. Петра Коришког, а да се у институционалној заштити тј. у централном регистару непокретних културних добара она наводи јединствено, као „манастир и испосница Светог Петра Коришког“, то се убраја и: манастир Св. Петра (Кориша, Призрен).

¹⁶⁴ Манастири у близини Новог Брда и Доњег Кормињана.

¹⁶⁵ Поређење са наведеним поглављем у истој књизи: „*Црквени споменици XIII – XX века*“ и консултације (Г. Марковић) у Епархији рашко-призренској нису дали поуздан податак о којим манастирима је реч.

¹⁶⁶ Чубриловић, В.: „*Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века*“ у: *Зборник Филозофског факултета у Београду V – 1.* - нав. дело, стр. 163.

Графички симболи у наведеној *Легенди* пропраћени су појмовима: *цркве*, *манастири*, *испоснице*, тј. исти су обухваћени поднасловима *Легенде*. У једном поднаслову („*Рушевине манастира и цркава подигнутих до 1459. године*“) не помињу се *споменици*, иако међу њима има и *споменика културе*. У друга два поднаслова („*Очувани споменици саграђени до 1459. године*“ и „*Споменици подигнути од 1459. до XX века*“) користи се заједнички појам „*споменици*“, иако сви од њих нису и *споменици културе*. Ово се истиче стога што се на овој карти назив *споменици* не може довести у везу са институционално заштићеним манастирима, непокретним културним добрима (НКД), према врсти споменицима културе (СК). Наиме, Српска православна црква, термин *споменик* за цркве и манастире, користи или изузима независно од њиховог статуса институционалне заштите.

У разматрање, по критеријуму важнијих манастира према прегледу Српске православне цркве, узето је 35 манастира, од 1 до 35¹⁶⁷, датих као:

Списак манастира I – важнији манастири према прегледу Српске православне цркве:

1. *Бањска (Св. Архиђакона Стефана)*
2. *Баране*
3. *Билинце*
4. *Билуша (Св. Димитрија)*
5. *Бинач (Св. Архангела Михаила)*
6. *Богородица Хвостанска*
7. *Браина (Богородице Пречисте Браинасе)*
8. *Будисавци (Св. Преображења)*
9. *Војсиловица (Св. Василија Великог или Рођења Пресвете Богородице)*
10. *Гориоч (Св. Николе)*
11. *Гњилане (Св. Јована)*
12. *Грачаница (Ваведења Пресвете Богородице)*

¹⁶⁷ Преглед манастира сачињен је по азбучном реду а називи манастира установљени су упоредном анализом наведене карте и поглавља „*Црквени споменици XIII – XX века*“ у: *Задужбине Косова*.-нав. дело; **Списком манастира I** дати су само основни подаци без ближих података о локацији и стању манастира.

13. *Девич (Ваведења Пресвете Богородице)*
14. *Дечани (Христа Пантократора)*
15. *Добрушита (Св. Николе)*
16. *Драганац (Св. Архангела Гаврила)*
17. *Дубоки Поток (Ваведења Пресвете Богородице)*
18. *Ђурко*
19. *Злаш (Лукина црква)*
20. *Зочиште (Св. Врача Козме и Дамјана)*
21. *Ибарска Слатина (Св. цара Константина и царице Јелене)*
22. *Кориша (Св. Марка)*
23. *Крајни Дел (Светог Луке)*
24. *Лабска Слатина (Св. Николе)*
25. *Мушутуште (Св. Тројице)*
26. *Пећка Патријаршија (Св. Апостола, Св. Димитрија, Пресвете Богородице Одигитрије, Св. Николе)*
27. *Пустуња-Лесковац*
28. *Радавац (Св. Спаса)*
29. *Рестелица (Св. Варваре)*
30. *Св. Арханђела Призрен*
31. *Светог Петра Коришког*
32. *Соколица (Покрова Пресвете Богородице)*
33. *Тамница*
34. *Убожац (Ваведења Пресвете Богородице)*
35. *Уњемир (Св. Петра и Павла).*

1.2.2. Манастири у статусу институционалне заштите

Оснивањем службе заштите споменичког тј. културног наслеђа, 1947.г., и њеним развојем кроз деценије које ће уследити, Влада Народне Републике Србије

почиње праксу институционалне заштите непокретних културних добара (НКД) у коју ће, 1977.г., увести и њихову другостепену валоризацију – категоризацију¹⁶⁸.

Непокретна културна добра подељена су по врсти, како је наведено у Уводу овога рада, на *споменике културе, просторно културно-историјске целине, археолошка налазишта и знаменита места*. Потом, разврстана су по значају – културна добра, културна добра од *великог значаја* и културна добра од *изузетног значаја*¹⁶⁹. Осим што су манастири као грађевине и просторне целине са непосредном околином (*„Заштићена околина непокретног културног добра ужива заштиту као и културно добро“*¹⁷⁰) заштићени као непокретна културна добра (НКД), у њима се налазе и покретна културна добра (ПКД)¹⁷¹ што чини јединствену функционалну и градитељско-уметничку целину.

Централни регистар непокретних културних добара, настајао у другој половини XX века, у надлежности је централне установе заштите, Републичког завода за заштиту споменика културе Београд¹⁷².

У Централни регистар непокретних културних добара Републике Србије, на подручју Косова и Метохије уписано је 28 манастира¹⁷³.

¹⁶⁸ Милић, М.: „Служба заштите и категоризација непокретних културних добара у Србији“ у: *Споменичко наслеђе Србије*.- нав. дело, стр. 9-10.

¹⁶⁹ Чл. 2, став 3 и Чл. 5 у: *Закон о културним добрима* (1994).- нав. извор.

¹⁷⁰ Чл. 3, став 3 у: Исто.

¹⁷¹ Покретна културна добра су: *уметничко-историјска дела, архивска грађа, стара и ретка књига*, Чл. 2, став 2 и Чл. 23-26 у: Исто.

¹⁷² Чл. 79, тачка 4) и 5) у: Исто; увид у Централни регистар НКД може се извршити електронским путем, в.: <http://www.heritage.gov.rs>, посећено: април 2015.

¹⁷³ За потребе Државних преговора у Бечу, потребна провера и допуна постојећих података за културна добра на Косову и Метохији, уређена је по методологији Синише Темеринског, а резултат је преглед: Темерински, С., Огњановић, З.: *Непокретна културна добра на Косову и Метохији*.- Београд: РЗЗСК, Математички институт САНУ, 2006., Архива РЗЗСК; манастири су побројани према наведеном прегледу, по азбучном реду општина у којима се налазе: манастир Св. Арханђела Михаила и Гаврила, место Бузовик, општина Витина; манастир Кметовце, остаци цркве Св. Варваре (Св. Димитрије), место Кметовце, општина Гњилане; манастир Св. Николе, место Стража, општина Гњилане; манастир Дечани, место Дечани, општина Дечани; манастир Соколица, црква Покрова Пресвете Богородице, место Бољетин, општина Звечан; манастир Бањска, место Бањска, општина Звечан; манастир Богородица Хвостанска, место Врело, општина Исток; манастир Гориоч, црква Св. Николе, место Исток, општина Исток; манастир Будисавци, црква Преображења Господњег, место Будисавци, општина Клина; манастир Добра Вода, црква Св. Петра и Павла, место Добра Вода, општина Клина; манастир Долац, црква Ваведења Пресвете Богородице, место Долац, општина Клина; манастир Тамница, место Ајновце, општина Косовска Каменица; манастир Рђавац (Убожац), место Мочаре, општина Косовска Каменица; манастир Св. цара Константина и царице Јелене, место Ибарска Слатина, општина Лепосавић; остаци средњовековног манастира, место Словиње, општина Липљан; манастир – црква Св. Јована, место Велика Хоча, општина Ораховац; манастир Зочиште, црква Св. Врача Козме и Дамјана, место

Од 28 манастира који су НКД, 17 манастира категорисано је као: непокретна културна добра од изузетног значаја за Републику Србију¹⁷⁴.

Од 17 манастира категорисаних као НКД од изузетног значаја за РС, 3 манастира на простору Косова и Метохије део су светске баштине, уписана на UNESCO World Heritage List и једновремено на List of World Heritage in Danger¹⁷⁵.

Тиме, у разматрање, по критеријуму манастира који су у статусу институционалне заштите, узето је 28 манастира, од 1-28¹⁷⁶, датих као:

Списак манастира II – манастири у статусу институционалне заштите:

1. *Бањска*
2. *Богородица Хвостанска*
3. *Браине (Богородице Браинске)*
4. *Будисавци (Преображења Господњег)*
5. *Бузовик или Бинач (Св. Арханђела Михаила и Гаврила)*
6. *Велика Хоча (Св. Јована)*
7. *Војсиловица*
8. *Гориоч (Св. Николе)*
9. *Грачаница*

Зочиште, општина Ораховац; манастир Пећка Патријаршија, место Пећ, општина Пећ; манастир Браине, црква Богородице Браинске, место Браине, општина Подујево; манастир и испосница Св. Петра Коришког, место Кориша, општина Призрен; остаци манастира Св. Петра и Павла, место Кориша, општина Призрен; манастир са црквом Св. Марка, место Кориша, општина Призрен; манастир Св. Арханђела, место Призрен, општина Призрен; остаци манастира Војсиловица, место Бадовац, општина Приштина; манастир Грачаница, место Грачаница, општина Приштина; манастир Девич, место Лауша, општина Србица; манастир Св. Тројице, место Муштуште, општина Сува Река; манастир Св. Уроша, црква Успења Пресвете Богородице, место Неродимље, општина Урошевац.

¹⁷⁴ За потребе Државних преговора у Бечу, потребна провера и допуна података за културна добра од изузетног значаја на Косову и Метохији, такође је уређена по методологији Синише Темеринског, а резултат је преглед: Темерински, С., Огњановић, З.: *Непокретна културна добра на Косову и Метохији – непокретна културна добра категорисана од изузетног значаја.* - Београд: РЗЗСК, Математички институт САНУ, 2006., Архива РЗЗСК; манастири су побројани према азбучном реду општина у којима се налазе: манастир Кметовце; манастир Дечани; манастир Соколица; манастир Бањска; манастир Богородица Хвостанска; манастир Гориоч; манастир Будисавци; манастир Добра Вода; манастир Долац; манастир Рђавац (Убожац); манастир Св. Јована, Велика Хоча; манастир Пећка Патријаршија; манастир и испосница Св. Петра Коришког; манастир Светих Арханђела; манастир Грачаница; манастир Девич; манастир Св. Уроша.

¹⁷⁵ То су манастири: Дечани, Пећка Патријаршија и Грачаница; уз ове манастире, у оквиру уписаног добра, налази се и црква Богородице Љевишке у Призрену, в.: <http://www.unesco.org>, посећено: април 2015.

¹⁷⁶ **Списак манастира II** сачињен је по азбучном реду а називи манастира установљени су упоредном анализом наведене карте и поглавља „Црквени споменици XIII – XX века“ у: *Задужбине Косова.* - нав. дело.

10. Девич
11. Дечани
12. Добра Вода (Св. Петра и Павла)
13. Долац (Ваведeња Пресвете Богородице)
14. Зочиште (Св. врача Козме и Дамјана)
15. Ибарска Слатина (Св. цара Константина и царице Јелене)
16. Кметовце (Св. Варваре или Св. Димитрија)
17. Мушутуште (Св. Тројице)
18. Пећка Патријаршија
19. Рђавац или Убожац
20. Св. Арханђела Призрен
21. Св. Марка у Кориши
22. Св. Петра Коришког
23. Св. Петра и Павла у Кориши
24. Св. Уроша (Успења Пресвете Богородице)
25. Словиње
26. Стража (Св. Николе)
27. Соколица (Покрова Пресвете Богородице)
28. Тамница.

1.2.3. Манастири обухваћени Државним преговорима вођеним 2006-2007.г. у Бечу

Трећи списак манастира на Косову и Метохији чине манастири одабрани да буду предмет заштите кроз одређивање *зона заштите* у процесу Државних преговора о будућем статусу Косова и Метохије, вођених у Бечу, 2006-2007.г. Избор свих локација које су биле предмет преговора, па и манастира, представља усаглашен став Српске православне цркве и Владе Републике Србије.

Предлог које објекте у власништву Српске православне цркве на Косову и Метохији и у ком оквирном обухвату треба штитити, дала је сама СПЦ, што је Влада Републике Србије прихватила у потпуности. Припрема документације о свакој локацији вршена је у стручној служби Координационог центра за Косово

и Метохију у току 2005-2006.г., да би, за завршни предлог *зона заштите* око свих локација и израду методологије презентације података у Бечу, графички и усмено, био одређен Републички завод за заштиту споменика културе, Београд.

У организацији Републичког завода извршена је допуна података добијених од Координационог центра и обављене су консултације са Светим архијерејском синодом, Епархијом рашко-призренском и координаторима Државног преговарачког тима.

Потом, предложена је методологија једнообразне презентације свих појединачних локација, одређени су радни тимови, извршен је увид на терену и урађени су предлози *зона заштите* за сваку локацију.

Најзад, припремљен је елаборат који је имао две варијанте (јули 2006, август 2006), са разликама у површинама *зона заштите*, али по броју и груписању локација истоветан¹⁷⁷. Да би се показао број манастира који су обухваћени Државним преговорима у Бечу, треба узети у обзир садржај елабората у целости, тј. навести све локације које су биле предмет обраде, иако се тема овог рада односи само на манастире.

Локације представљене у елаборату подељене су у 6 целина:

- *Листа светске културне и природне баштине*¹⁷⁸
- *Цркве и испоснице у роју*¹⁷⁹
- *Манастири*¹⁸⁰
- *Цркве*¹⁸¹
- *Град Призрен*¹⁸²
- *Остало културно и духовно наслеђе*¹⁸³.

¹⁷⁷ Израда и садржај елабората Државног преговарачког тима Републике Србије биће детаљно описани у: поглавље III, део 2.1.1. Елаборати Републике Србије овог рада.

¹⁷⁸ У овој целини су манастири: Дечани, Пећка Патријаршија, Грачаница, в. у: *Зоне заштите културних добара – Косово и Метохија јули 2006.*- нав. извор.

¹⁷⁹ У овој целини су манастири: Св. Јована у оквиру локације „Велика Хоча са 13 цркава“ и манастири Св. Марка и Св. Петра Коришког у оквиру локације „Свети Марко са испосницом Св. Петра Коришког“, в. у: Исто.

¹⁸⁰ У овој целини су манастири: Светих Архангела Призрен, Богородице Хвостанске, Свете Тројице Муштуште, Бањска, Девич, Гориоч, Будисавци, Зочиште, Соколица, Драганац, Бинач, Сочаница, Долац, Светог Уроша Горње Неродимље, Дубоки Поток, Свети Врачи, Девине Воде, Свете Петке Лепосавић, в. у: Исто.

¹⁸¹ У овој целини нема манастира, в. у: Исто.

¹⁸² У овој целини нема манастира, в. у: Исто.

¹⁸³ У овој целини нема манастира, в. у: Исто.

што у анализи података везаној за манастире представља:

- 3 манастира у: *Листа светске културне и природне баштине*
- 3 манастира у: *Цркве и испоснице у роју*
- 18 манастира у: *Манастири*.

Тиме, у разматрање, по критеријуму избора манастира обухваћених Државним преговорима, узето је 24 манастира. То су манастири од 1 до 24¹⁸⁴, датих као:

Списак манастира III – манастири обухваћени Државним преговорима вођеним 2006-2007.г. у Бечу:

1. *Бањска*
2. *Бинач*
3. *Богородица Хвостанска*
4. *Будисавци*
5. *Гориоч*
6. *Грачаница*
7. *Девине Воде*
8. *Девич*
9. *Дечани*
10. *Долац*
11. *Драганац*
12. *Дубоки Поток*
13. *Зочиште*
14. *Пећка Патријаршија*
15. *Св. Арханђела, Призрен*
16. *Св. Врача, Лепосавић*
17. *Св. Јована у Великој Хочи*
18. *Св. Марка у Кориши*
19. *Св. Петке, Лепосавић*
20. *Св. Петра Коришког*
21. *Св. Тројице, Мушутуште*

¹⁸⁴ Преглед манастира у **Списку манастира III** дат је по азбучном реду.

22. *Св. Уроша*

23. *Соколица*

24. *Сочаница*

1.2.4. Синтезни преглед спискова манастира на Косову и Метохији

Синтезни преглед манастира на Косову и Метохији добијен је анализом три списка¹⁸⁵ манастира, тако да се сваки од манастира наведених у **Табели 1**, налази истовремено на сваком од три списка и тиме испуњава следеће услове:

- улази у ред 35 важнијих манастира према прегледу Српске православне цркве
- улази у ред 28 манастира који су у статусу институционалне заштите
- улази у ред 24 манастира који су обухваћени елаборатима Државних преговора вођеним 2006-2007.г. у Бечу.

Табела 1, Преглед спискова I, II, III (Г. Марковић)

Списак I	Списак II	Списак III
<i>Бањска (Св. Архиђакона Стефана)</i>	исто	исто
<i>Баране</i>		
<i>Билинце</i>		
<i>Билуша (Св. Димитрија)</i>		
<i>Бинач (Св. Архангела Михаила)</i>	исто	исто
<i>Богородица Хвостанска</i>	исто	исто
<i>Браина (Пресвете Богородице Браинске)</i>	исто	
<i>Будисавци (Св. Преображења)</i>	исто	исто
<i>Војсиловица (Св. Василија Великог или Рођење Пресвете Богородице)</i>	исто	

¹⁸⁵ **Списак манастира I** – важнији манастири према прегледу Српске православне цркве, **Списак манастира II** – манастири у статусу институционалне заштите, **Списак манастира III** – манастири обухваћени Државним преговорима вођеним 2006-2007.г. у Бечу, сви претходно појединачно наведени у овом поглављу.

<i>Гориоч (Св. Николе)</i>	исто	исто
<i>Гњилане (Св. Јована)</i>		
<i>Грачаница (Ваведења Пресвете Богородице)</i>	исто	исто
<i>Девич (Ваведења Пресвете Богородице)</i>	исто	исто
<i>Дечани (Христа Пантократора)</i>	исто	исто
<i>Добрушта (Св. Николе)</i>		
<i>Драганац (Св. Архангела Гаврила)</i>		исто
<i>Дубоки Поток (Ваведења Пресвете Богородице)</i>		исто
<i>Ђурко</i>		
<i>Злаш (Лукина црква)</i>		
<i>Зочиште (Св. Врача Козме и Дамјана)</i>	исто	исто
<i>Ибарска Слатина (Св. цара Константина и царице Јелене)</i>	исто	
<i>Кориша (Св. Марка)</i>	исто	исто
<i>Крајни Дел (Св. Луке)</i>		
<i>Лабска Слатина (Св. Николе)</i>		
<i>Мушутуште (Св. Тројице)</i>	исто	исто
<i>Пећка Патријаршија (Св. Апостола, Св. Димитрија, Пресвете Богородице Одигитрије, Св. Николе)</i>	исто	исто
<i>Пустуња Лесковац</i>		
<i>Радавац (Св. Спаса)</i>		
<i>Растелница (Св. Варваре)</i>		
<i>Св. Арханђела Призрен</i>	исто	исто
<i>Св. Петра Коришког</i>	исто	исто
<i>Соколица (Покрова Пресвете)</i>	исто	исто

<i>Богородице)</i>		
<i>Тамница</i>	исто	
<i>Убожац (Ваведења Пресвете Богородице)</i>	исто	
<i>Уњемир (Св. петра и Павла)</i>		
	<i>Велика Хоча (Св. Јован)</i>	исто
	<i>Добра Вода (Св. Петра и Павла)</i>	
	<i>Долац (Ваведења Пресвете Богородице)</i>	исто
	<i>Кметовце (Св. варваре или Св. Димитрија)</i>	
	<i>Св. Петра и Павла Кориша</i>	
	<i>Св. Уроша (Успења Пресвете Богородице)</i>	исто
	<i>Словиње</i>	
	<i>Стража (Св. Николе)</i>	
		<i>Девине Воде</i>
		<i>Св. Врача, Лепосавић</i>
		<i>Св. Петке, Лепосавић</i>
		<i>Сочаница</i>

Из табеларног приказа се сагледава да збирни преглед манастира сва три анализирана списка има укупно 47 манастира, док синтезни преглед списка (манастири који се јављају на сва три списка) има 15 манастира.

Збирни списак манастира I, II, III:

1. *Бањска (Св. Архиђакона Стефана)*
2. *Баране*
3. *Билинце*
4. *Билуша (Св. Димитрија)*
5. *Бинач (Св. Архангела Михаила)*
6. *Богородица Хвостанска*
7. *Браина (Богородице Пречисте Браинасе)*
8. *Будисавци (Св. Преображења)*
9. *Велика Хоча (Св. Јована)*
10. *Војсиловица (Св. Василија Великог или Рођења Пресвете Богородице)*
11. *Гориоч (Св. Николе)*
12. *Гњилане (Св. Јована)*
13. *Грачаница (Ваведења Пресвете Богородице)*
14. *Девине Воде*
15. *Девич (Ваведења Пресвете Богородице)*
16. *Дечани (Христа Пантократора)*
17. *Добра Вода (Св. Петра и Павла)*
18. *Добрушта (Св. Николе)*
19. *Долац (Ваведења Пресвете Богородице)*
20. *Драганац (Св. Архангела Гаврила)*
21. *Дубоки Поток (Ваведења Пресвете Богородице)*
22. *Ђурко*
23. *Злаш (Лукина црква)*
24. *Зочиште (Св. Врача Козме и Дамјана)*
25. *Ибарска Слатина (Св. цара Константина и царице Јелене)*
26. *Кметовце (Св. Варваре или Св. Димитрија)*

27. *Кориша (Св. Марка)*
28. *Крајни Дел (Светог Луке)*
29. *Лабска Слатина (Св. Николе)*
30. *Мушутиште (Св. Тројице)*
31. *Пећка Патријаршија (Св. Апостола, Св. Димитрија, Пресвете Богородице Одигитрије, Св. Николе)*
32. *Пустуња-Лесковац*
33. *Радавац (Св. Спаса)*
34. *Рестелица (Св. Варваре)*
35. *Св. Арханђела Призрен*
36. *Св. Врача, Лепосавић*
37. *Св. Петке, Лепосавић*
38. *Светог Петра Коришког*
39. *Св. Петра и Павла у Кориши*
40. *Св. Уроша (Успења Пресвете Богородице)*
41. *Словиње*
42. *Соколица (Покрова Пресвете Богородице)*
43. *Сочаница*
44. *Стража (Св. Николе)*
45. *Тамница*
46. *Убожац (Веведења Пресвете Богородице)*
47. *Уњемир (Св. Петра и Павла).*

Синтезни преглед спискова манастира, тј. Синтезни списак¹⁸⁶:

1. *Бањска (Св. Архиђакона Стефана)*
2. *Бинач (Св. Архангела Михаила)*
3. *Богородица Хвостанска*
4. *Будисавци (Св. Преображења)*
5. *Гориоч (Св. Николе)*
6. *Грачаница (Веведења Пресвете Богородице)*
7. *Девич (Веведења Пресвете Богородице)*

¹⁸⁶ Редослед манастира дат је по азбучном реду.

8. *Дечани (Христа Пантократора)*
9. *Зочиште (Св. Врача Козме и Дамјана)*
10. *Кориша (Св. Марка)*
11. *Мушутиште (Св. Тројице)*
12. *Пећка Патријаршија (Св. Апостола, Св. Димитрија, Пресвете Богородице Одигитрије, Св. Николе)*
13. *Св. Арханђела, Призрен*
14. *Светог Петра Коришког*
15. *Соколица (Покрова Пресвете Богородице).*

Предмет овог рада јесте управо **Синтезни преглед спискова**, тј. **Синтезни списак** 15 манастира, анализираних по разним основама, од којих је први упознавање са основним подацима о манастирима.

Синтезни списак манастира са основним подацима о манастирима наведеним по редоследу у прегледу¹⁸⁷ непокретних културних добара на Косову и Метохији:

1. *Манастир Дечани*, црква Христа Пантократора, место Дечани, општина Дечани (СК 1368, изузетан значај 1990.г.), XIV век¹⁸⁸.
2. *Манастир Соколица*, црква Покрова Пресвете Богородице, општина Звечан (СК 1449, изузетан значај 1990.г.), XIV-XV век¹⁸⁹.
3. *Манастир Бањска*, црква Св. Архијакона Стефана, место Бањска, општина Звечан (СК 1371, изузетан значај 1990.г.), XIV век¹⁹⁰.
4. *Манастир Богородице Хвостанске*, црква Пресвете Богородице, место Врело, општина Исток (СК 1379, изузетан значај 1990.г.), XIII век¹⁹¹.

¹⁸⁷ Темерински, С., Огњановић, З.: *Непокретна културна добра на Косову и Метохији*.- нав. извор.

¹⁸⁸ Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије у Београду, бр. 426 од 25.10.1947.г. према документацији РЗЗСК.

¹⁸⁹ Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије у Београду, бр. 2304 од 25.12.1948.г. према документацији РЗЗСК.

¹⁹⁰ Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије у Београду, бр. 154 од 26.8.1947.г. према документацији РЗЗСК.

5. *Манастир Гориоч*, црква Св. Николе,
место Исток, општина Исток (СК 1378, изузетан значај 1990.г.), XIV век¹⁹².
6. *Манастир Будисавци*, црква Преображења Христовог,
место Будисавци, општина Клина (СК 1396, изузетан значај 1990.г.), XIV век¹⁹³.
7. *Манастир Пећка Патријаршија*, цркве: Св. Апостола (или, Вазнесења Христовог), Св. Димитрија, Пресвете Богородице Одигитрије, Св. Николе,
место Пећ, општина Пећ (СК 1370, изузетан значај 1990.г.), XIII-XVII век¹⁹⁴.
8. *Манастир* и испосница *Св. Петра Коришког* у селу Кабаш,
место Кориша, општина Призрен (СК 1400, изузетан значај 1990.г.), XIII век¹⁹⁵.
9. *Манастир Св. Арханђела*, црква Св. Арханђела,
место Призрен, општина Призрен (СК 1366, изузетан значај 1990.г.), XIV век¹⁹⁶.
10. *Манастир Грачаница*, црква Успења Пресвете Богородице,
место Грачаница, општина Приштина (СК 1367, изузетан значај 1990.г.), XIV век¹⁹⁷.
11. *Манастир Девич*, црква Ваведења Пресвете Богородице,
место Лауша, општина Србица (СК 1413, изузетан значај 1990.г.), XV век¹⁹⁸.

¹⁹¹ Решење Покрајинског завода за заштиту споменика културе АКМО у Приштини, бр. 370 од 10.7.1963.г. према документацији РЗЗСК.

¹⁹² Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе АКМО у Приштини, бр. 160 од 14.7.1958.г. према документацији РЗЗСК.

¹⁹³ Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије у Београду, бр. 87 од 19.2.1952.г. према документацији РЗЗСК.

¹⁹⁴ Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије у Београду, бр. 428 од 25.10.1947.г. према документацији РЗЗСК.

¹⁹⁵ Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије у Београду, бр. 1573 од 16.12.1950.г. према документацији РЗЗСК.

¹⁹⁶ Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије у Београду, бр. 464 од 30.3.1948.г. према документацији РЗЗСК.

¹⁹⁷ Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије у Београду, бр. (у прегледу није наведен бр. Решења) од 25.10.1947.г.; црква манастира Грачанице среће се под именом храма посвећеног Ваведењу Пресвете Богородице али и Успењу Пресвете Богородице, што указује да је та посвета временом мењана, према појашњењима добијеним (Г. Марковић) у Епархији рашко-призренској.

¹⁹⁸ Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије у Београду, бр. 439 од 24.3.1948.г. према документацији РЗЗСК.

12. *Манастир Бинач* (Бузовик), црква Св. Арханђела Михаила и Гаврила, место Бузовик, општина Витина (СК 1509), XIV век¹⁹⁹.
13. *Манастир Зочиште*, црква Св. Врача Козме и Дамјана, место Зочиште, општина Ораховац (није уписана врста и број НКД), XIV-XVI век²⁰⁰.
14. *Манастир Св. Марка*, црква Св. Марка, место Кориша, општина Призрен (није уписана врста и број НКД), XIV век²⁰¹.
15. *Манастир Мушутиште*, црква Св. Тројице, место Мушутиште, општина Сува Река (није уписана врста и број НКД), XIV-XIX век²⁰².

Из **Табеле 1**, сагледава се да постоје манастири који су институционално заштићени као непокретна културна добра, а истовремено нису били предмет Државних преговора у Бечу. Од укупно 28 манастира у статусу заштите, 11 манастира није ушло у процедуру преговора, како је показано следећим списком²⁰³:

Списак манастира који су НКД ван процедуре Државних преговора

Браина

Војсиловица

Ибарска Слатина

Тамница

Убожац

Добра Вода

Кметовце

Св. Петра и Павла Кориша

Св. Уроша (Успења Пресвете Богородице)

¹⁹⁹ Решење (Обласни) Завода за заштиту споменика културе у Приштини, бр. 175 од 6.3.1963.г. према документацији РЗЗСК.

²⁰⁰ Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе АКМО у Приштини, бр. 494 од 22.10.1954.г. према документацији РЗЗСК.

²⁰¹ Решење Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини, бр. 591. од 9.8.1965.г. према документацији РЗЗСК.

²⁰² Решење Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини, бр. 754 од 26.10.1966.г. према документацији РЗЗСК.

²⁰³ Редослед манастира према **Табели 1** овог рада.

Словиње

Стража.

Такође, из **Табеле 1**, сагледава се да постоје манастири који не уживају статус заштите, а истовремено били су предмет Државних преговора у Бечу. Од укупно 24 манастира у процедури преговора, 6 манастира не ужива институционалну заштиту тј. нису непокретна културна добра.

Списак манастира у процедури Државних преговора који нису НКД²⁰⁴:

Драганац

Дубоки Поток

Девине Воде

Св. Врачи Лепосавић

Св. Петка Лепосавић

Сочаница

Овај преглед урађен је као показатељ да институционална заштита манастира (сличан преглед могао би бити направљен и за цркве) у току Државних преговора вођених 2006-2007.г. у Бечу, није била обавезујућа за њихово увођење у процедуру одређивања *зона заштите*, као и да одсуство институционалне заштите није било сметња да се *зоне заштите* око манастира одреде.

Синтезни списак манастира представљен је графички, римским бројевима на карти Косова и Метохије, (**Слика 2**). Према *Легенди*²⁰⁵, то су:

А: манастири – владарске задужбине и црквена седишта

насељени: I Дечани II Бањска III Пећка Патријаршија IV Св. Арханђели

V Грачаница

у рушевинама: VI Богородица Хвостанска

Б: мањи манастири

насељени: i Соколица ii Гориоч iii Будисавци iv Девич v Зочиште

у рушевинама: vi Св. Петар Коришки vii Бинач viii Св. Марко ix Муштуште.

Манастири су на карти приказани према два основна мерила²⁰⁶:

²⁰⁴ Исто.

²⁰⁵ Редослед манастира у *Легенди Сlike 2*, дат је према редоследу са **Синтезног списка манастира**.

- мерило историјске и духовне важности манастира, по коме су манастири сврстани у две категорије: владарске задужбине и црквена седишта и мањи манастири
- мерило стања изграђене структуре манастира, по коме су приказани: насељени манастири и манастири у рушевинама.

Осим наведених мерила која пружају основне податке о манастирима, могуће је њихово сврставање према статусу институционалне заштите, из чега произилазе следећи прегледи манастира, увек у обиму основног **Синтезног списка**.

Списак манастира који су НКД²⁰⁷, проглашење извршено у периоду 1947-1966.г., (укупно 15 манастира, од I-VI и од i-ix):

Дечани

Бањска

Пећка Патријаршија

Св. Арханђели

Грачаница

Богородица Хвостанска

Соколица

Гориоч

Будисавци

Девич

Зочиште

Св. Петар Коришки

Бинач

Св. Марко

Мушутуште

²⁰⁶ Мерила утврдила Г. Марковић.

²⁰⁷ Редослед манастира је следећи: *манастири владарске задужбине и црквена седишта* – насељени и потом ненасељени, *мањи манастири* – насељени и потом ненасељени.

Из манастира који су НКД, издваја се следећи преглед манастира који су, према највећем степену категоризације, непокретна културна добра од изузетног значаја.

Списак манастира који су НКД од изузетног значаја²⁰⁸, категоризација извршена 1990.г., (укупно 11 манастира, од I-VI и од i-iv и vi):

Дечани

Бањска

Пећка Патријаршија

Св. Арханђели

Грачаница

Богородица Хвостанска

Соколица

Гориоч

Будисавци

Девич

Св. Петар Коришки

Из манастира који су НКД од изузетног значаја, издвајају се манастири који су светска баштина.

Списак манастира уписаних на UNESCO's World Heritage List, укупно 3 манастира у оквиру једног културног места које представља Србију: *Medieval Monuments in Kosovo* тј. *Средњевековни споменици на Косову*, уписани 2004-2006.г. (уз наведене манастире у оквиру овог културног места, уписана је и црква Богородице Љевишке у Призрену):

Дечани

Пећка Патријаршија

Грачаница

Списак манастира уписаних на UNESCO's List of World Heritage in Danger, укупно 3 манастира у оквиру једног културног места које представља Србију: *Medieval Monuments in Kosovo* тј. *Средњевековни споменици на Косову*,

²⁰⁸ Дефиниција и карактеристике НКД од изузетног значаја, Чл. 5, став 1, тачке од 1) до 5) у: *Закон о културним добрима* (1994).- нав. извор.

уписани 2006.г. (уз наведене манастире у оквиру овог културног места, уписана је и црква Богородице Љевишке у Призрену):

Дечани

Пећка Патријаршија

Грачаница.

Осим заштите манастира као непокретних културних добара, постоји заштита ових изграђених целина и у оквиру заштите природе као заштите јединства геосфере и биосфере, која обухвата природна добра и природне вредности²⁰⁹. Јужна српска покрајина Косово и Метохија²¹⁰, налази се у средишту Балканског полуострва. „Огромна енергија у рељефу и узбуркана пластика читавог простора, производ су сучељавања моћних Динарида и Хеленида на линији раздвајања две велике геотектонске јединице, Динарида и Родопа, као и сложеног геолошког састава“²¹¹. То је котлински простор (Косовска, Призренско-метохијска и Дреничка котлина) окружен планинама (Проклетије, Шар-планина, Копаоник), затворен између континента Балканског полуострва и Медитерана (истовремено са осам природних излаза планинским превојима или речним долинама), са надморском висином од 277mⁿv (долина Белог Дрима) до 2.656mⁿv (највиши врх Ђеравица на планини Проклетије), са рекама и притокама које отичу у три морска слива (Црноморски, Јадрански, Егејски).

Већ природни положај Косова и Метохије и карактеристике рељефа указују на посебна природна добра и вредности овог простора. Централни регистар заштићених природних добара, у надлежности је централне установе, Завода за заштиту природе Србије²¹². У оквиру заштићених природних добара (*заштићена подручја, заштићене врсте, покретна заштићена природна*

²⁰⁹ Чл. 4, тачка 59) у: *Закон о заштити природе* (2009).- нав. извор.

²¹⁰ Преамбула: „Полазећи од државне традиције српског народа и равноправности свих грађана и етничких заједница у Србији, полазећи од тога да је Покрајина Косово и Метохија саставни део територије Србије, да има положај суштинске аутономије у оквиру суверене државе Србије и да из таквог положаја Покрајине Косово и Метохија следе уставне обавезе свих државних органа да заступају и штите државне интересе Србије на Косову и Метохији у свим унутрашњим и спољним политичким односима“ у: *Устав Републике Србије*, Службени гласник РС, бр. 98/2006.

²¹¹ Амицић, Л.: „Природна баштина Косова и Метохије“ излагање на: *Округли сто – Место српске духовне баштине у Европској култури.*- Београд: Министарство за КиМ и Министарство вера Владе РС, новембар 2007.г., транскрипт излагања, стр. 1, Архива Г. Марковић.

²¹² Чл. 50, трећи став у: *Закон о заштити природе* (2009).- нав. извор.

документа)²¹³, манастири су заступљени у заштићеним подручјима. Према прегледу „Заштићена природна добра на територији Републике Србије“²¹⁴, манастири са Синтезног списка, на територији Косова и Метохије, заштићени су у оквиру: меморијалних природних споменика (МПС), националних паркова (НП), природних споменика (ПС) и садрже споменике природе (СП)²¹⁵, како се види у прегледу:

Списак манастира заштићених као природна добра:

Дечани

- као МПС „Високи Дечани“²¹⁶

Пећка Патријаршија

- манастир у оквиру ПС „Руговска клисура“²¹⁷
- СП „Шам дуд“²¹⁸ у оквиру порте манастира

Св. Арханђели

- у оквиру МПС „Клисура Призренске Бистрице“²¹⁹
- у оквиру НП „Шар Планина“²²⁰

Св. Петар Коришки

- у оквиру НП „Шар Планина“²²¹

Св. Марко Коришки

- у оквиру НП „Шар Планина“²²²

Муџутиште

- у оквиру НП „Шар Планина“²²³.

²¹³ Чл. 27. у: Исто.

²¹⁴ „Заштићена природна добра на територији Републике Србије“, в.: <http://www.natureprotection.org.rs>, посећено: 25.01.2013.г.

²¹⁵ Ознаке и скраћенице преузете из: „Преглед заштићених природних добара“, в.: Исто, посећено: 25.04.2012.г.

²¹⁶ МПС „Високи Дечани“, општина Дечани, П=15ha18a, природно добро бр. 5 у прегледу „Заштићена природна добра на територији Републике Србије“.- нав. извор.

²¹⁷ ПС „Руговска клисура“, општина Пећ, П=3a, природно добро бр. 220 у прегледу „Заштићена природна добра на територији Републике Србије“.- нав. извор.

²¹⁸ СП „Шам дуд“, општина Пећ, П=4301ha, природно добро бр. 169 у прегледу „Заштићена природна добра на територији Републике Србије“.- нав. извор.

²¹⁹ МПС „Клисура Призренске Бистрице“, општина Призрен, П=200ha, природно добро бр. 19 у прегледу „Заштићена природна добра на територији Републике Србије“.- нав. извор.

²²⁰ НП „Шар Планина“, општине Качаник, Штрпце, Призрен, Сува Река, П=39000ha, природно добро бр. 48 у прегледу „Заштићена природна добра на територији Републике Србије“.- нав. извор.

²²¹ Исто.

²²² Исто.

Национални парк *Шар-планина*, који обухвата југоисточни део Косова и Метохије, уписан је 2002.г. на UNESCO Tentative List – World Heritage List Nominations²²⁴. „*На жалост, та иста баштина је 1999. године била мета бесомучног бомбардовања НАТО авијације, у много случајева радиоактивном и касетном муницијом, а од тада, па све до данас, мета вандалског уништавања пред очима међународне заједнице која је суспендовала законе Републике Србије на простору Косова и Метохије*“²²⁵.

Осврт на манастире на Косову и Метохији, направљен је и кроз *Закон о просторном плану РС 2010-2020*²²⁶, са анализом текста овог Закона који се односи на манастире на подручју Косова и Метохије²²⁷.

Просторни план има једну од визија да Република Србија „*очува своје културно и историјско наслеђе и обезбеди његово одрживо уређење и коришћење*“²²⁸, један од основних принципа „*развој културног идентитета и територијалне препознатљивости*“²²⁹ и један од основних циљева тежњу за: „*заштићено и одрживо коришћено природно и културно наслеђе и предео*“²³⁰.

Уз подршку очувању културног предела и природног богатства, наведен *Закон о просторном плану предвиђа бригу о манастирима:*

- у оквиру сарадње са UNESCO
- кроз потребу очувања „*концентрације објеката средњевековног духовног и световног наслеђа*“²³¹ где посебно спада и град Призрен
- у подстицању економско-регионалне интерактивности.

У оквиру заштите и коришћења природног наслеђа на Косову и Метохији, овај *Закон* планира одређивање обухвата за национални парк *Проклетије* и

²²³ Исто.

²²⁴ В.: <http://www.unesco.org>, посећено: април 2015.

²²⁵ Амиџић, Л.: „*Природна баштина Косова и Метохије*“.- нав. извор, стр. 12.

²²⁶ *Закон о просторном плану РС 2010-2020*, Сл. гласник РС, бр. 88/2010.

²²⁷ Анализа Г. Марковић.

²²⁸ АLINEЈА 5 у: „*1. Визија просторног развоја Републике Србије*“ у делу „*II Визија, принципи и циљеви просторног развоја*“ у: *Закон о просторном плану РС 2010-2020 (2010)*.- нав. извор.

²²⁹ АLINEЈА 12 у: „*2. Општи принципи просторног развоја Републике Србије*“ у делу „*II Визија, принципи и циљеви просторног развоја*“ у: Исто.

²³⁰ Тачка 4) у: „*3. Основни циљеви*“ у делу „*II Визија, принципи и циљеви просторног развоја*“ у: Исто.

²³¹ Последњи став у: „*2.2. Еколошка повезаност, уређеност и одрживост*“ у делу „*III Сценарији и концепција просторног развоја*“ у: Исто.

проширење обухвата за национални парк *Шар Планина*, чиме се остварује и додатна заштита цркава и манастира на том подручју, а то су, у оквиру **Синтезног списка**, манастири:

- *Дечани*
- *Пећка Патријаршија*
- *Богородица Хвостанска*
- *Гориоч.*

Кроз заштиту и одрживо коришћење културног наслеђа, одређени су стратешки приоритети до 2014.г. тј. у овај *Закон о просторном плану* (2010) уграђен је предлог културних подручја који је дао Републички завод за заштиту споменика културе, од којих су на Косову и Метохији²³²: Коришка Гора, Сува Река, Клина, па се може сматрати да ће заштитом културно-пејзажних целина бити обухваћени и манастири:

- *Св. Петар Коришки у Кориши*
- *Св. Марко у Кориши*
- *Мушутушите у Сувој Реци*
- *Будисавци у Клини.*

Такође, наведена су непокретна културна добра на Косову и Метохији која са непосредном околином чине културно-пејзажне целине, међу којима су манастири:

- *Дечани*
- *Грачаница*
- *Пећка Патријаршија* (истовремено и подручја посебних природних и/или културних вредности)
- *Бањска.*

Имајући у виду наведене приоритете, светску баштину и нова проглашења природних добара, сачињен је преглед манастира на Косову и Метохији, обухваћених Синтезним списком, који произилази из *Закона о просторном плану* (2010).

То је:

²³² Наведене су само локације везане за **Синтезни списак манастира**.

Списак манастира обухваћених Просторним планом РС (Г. Марковић)

Дечани

- заштита UNESCO
- у НП *Проклетије*
- културно-пејзажна целина

Бањска

- културно-пејзажна целина

Пећка Патријаришија

- заштита UNESCO
- у НП *Проклетије*
- културно-пејзажна целина

Св. Арханђели

- уз очување „средњевековног духовног“ наслеђа града Призрена

Грачаница

- заштита UNESCO
- културно-пејзажна целина

Богородица Хвостанска

- у НП *Проклетије*

Гориоч

- у НП *Проклетије*

Будисавци

- део целине културног подручја

Св. Петар Коришки

- део целине културног подручја

Св. Марко

- део целине културног подручја

Мушутушите

- део целине културног подручја.

Значај повезивања заштите културног и природног наслеђа и процеса просторног тј. урбанистичког планирања, показан је припремом обједињеног прегледа.

Табела 2, Синтезни списак институционалне заштите и планирања (Г. Марковић), у коме су манастири дати упоредно²³³:

- као непокретна културна добра (НКД)
- уписани на UNESCO World heritage List (UNESCO)
- у оквиру заштићених природних добара (ПД)
- као приоритети просторног планирања (ПП)

Манастири	НКД	ПД	UNESCO	ПП
<i>Дечани</i>	да	да	да	да
<i>Бањска</i>	да			да
<i>Пећка Патријаршија</i>	да	да	да	да
<i>Св. Арханђели</i>	да	да		да
<i>Грачаница</i>	да		да	да
<i>Богородица Хвостанска</i>	да			да
<i>Соколица</i>	да			
<i>Гориоч</i>	да			да
<i>Будисавци</i>	да			да
<i>Девич</i>	да			
<i>Зочиште</i>	да			
<i>Св. Петар Коришки</i>	да	да		да
<i>Бинач</i>	да			
<i>Св. Марко</i>	да	да		да
<i>Мушутуште</i>	да	да		да

²³³ Преглед институционалне заштите добара, у овом раду институционалне заштите манастира, треба вршити упоредно, у оквиру заштите по свим врстама и нивоима заштите добара; на овом примеру, то су непокретна културна добра на републичком нивоу (Република Србија) и на нивоу очувања светске баштине (UNESCO); по врсти, то су непокретна културна добра (НКД), природна добра (ПД) али и добра (приоритети) које препознаје процедура просторног, тиме и урбанистичког, планирања (ПП); овом прегледу, обзиром да нису у ужој теми истраживања овог рада, недостају покретна културна добра (ПКД) која би употпунила вредновање сваког манастира посебно.

2.0. МАНАСТИРИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ТОКОМ XX И XXI ВЕКА

2.1. Однос према црквама и манастирима

2.1.1. Друга половина XX века

Овим радом обухваћена су збивања из друге половине XX и почетка XXI века, оквирно, период од завршетка Другог светског рата и формирања нових институција културе у Србији, до Државних преговора вођених 2006-2007.г. у Бечу

Територијалне промене државних граница, условљене учесталим променама државног и друштвеног уређења у току пет деценија, утицале су и на просторни положај српског културног наслеђа, које често остаје ван граница Србије. Прелаз Краљевине Југославије у Демократску Федеративну Југославију 1943.г., тј. у Федеративну Народну Републику Југославију 1945.г. представља суштинску промену у унутрашњој организацији државе, док се промена државних граница и раздвајање шест Република наставља кроз деценије које долазе. Тако, 1963.г. држава мења име у Социјалистичка Федеративна Република Југославија и као таква траје до 1992.г., када прераста у Савезну Републику Југославију са само две Републике, Србијом и Црном Гором. СРЈ ће 2003.г. постати државна заједница Србија и Црна Гора. Раздвајањем и ових Република, 2006.г., настаје суверена држава Република Србија. Истовремено српски манастири остају и у бившим југословенским Републикама, сада новим државама, ван административних граница државе Србије али под јурисдикцијом Српске православне цркве.

Након Другог светског рата, Српска православна црква наставља да организује црквени живот у новим условима. *„Крај Другог светског рата Србима, а и осталим верујућим људима, донео је многе кобне промене. Међу њима је највећа слобода проповедања безбоштва, која се највише користила у школама*

и то већ од 1944. године²³⁴, како сведочи Епископ шумадијски, Сава Вуковић. Исти аутор казује да се у том периоду неким протераним Архијерејима Српске православне цркве забрањује повратак у Епархије, да се одвијају бројна суђења свештеницима, одузимају матичне црквене књиге, забрањују црквене *литије*²³⁵ и слично. Друштвене промене, настале формирањем тзв. Друге Југославије²³⁶, имаће последице за укупну верску делатност у држави, па и за опстанак манастира. „Званично марксистичко-лењинистичко схватање Хришћанства и уопште религије није било на линији једног хуманистичког философског атеизма већ милитантног политичког антитеизма“²³⁷, што појашњава однос државних институција успостављен према Српској православној цркви, утичући тиме и на опстанак монашких заједница. Ставови поратног доба одражавају се на црквене грађевине које се каткад руше и пренамењују, или на манастире кроз чије порте се просецају саобраћајнице и у чијој близини се отварају каменоломи. Пример рушења петокуполне цркве-костурнице Св. Тројице у Ђаковици, минирањем од стране комуниста, на дан Св. Саве, 1949.г., пример је атеистичког *политичког антитеизма*, непосредно после завршетка Другог светског рата²³⁸.

Осим невоља изазваних новим друштвеним уређењем у целој поратној Југославији, на Косову и Метохији учестали су и напади на манастирску имовину и монаштво од стране локалног, свакако не српског, становништва. Стање у Призрену, 1949.г.: „Манастир светог Марка порушен, његове зграде потпуно уништене, шума посечена, звонара упропашћена и два звона однета. Овај злочин

²³⁴ Вуковић, С.: „Стање Српске православне цркве првих послератних година“ у: *Catena Mundi II*.- нав. дело, стр. 600-610; стр. 603.

²³⁵ *Литија* је, „У правосл. цркви: 1. молитва уочи недеље и празника, на вечерњу, са освећењем хлебова; 2. поворка верних са свеиштенством и црквеним барјацима, као манифестација побожности, о великим празницима (о црквеној слави, Богојављењу, Ускрсу, Спасовдану и др.); 3. поворка (као под 2.) као нарочито молествије за престанак кише, суше, рата, какве заразне болести итд.“, в. одредницу „*литија*“ у: Вујаклија, М.: *Лексикон страних речи и израза*.- нав. дело.

²³⁶ Друга Југославија назива се Демократска Федеративна Југославија настала 1943.г.

²³⁷ Лазих, М.: *Предговор* у: Богдановић, Д.: *Свети оци и учитељи Цркве*.- Београд, БФ, ХФ, 1989., стр. 4.

²³⁸ Писмо Епископа рашко-призренског Г. Владимира Патријарху српском Г. Викентију, „*Рушење цркве у Ђаковици*“ 28. јуна 1951., у: *Задужбине Косова*.- нав. дело, стр. 803-804.

су извршили сељаци Арнаути из села Кабаши“²³⁹, а на оно што није довршено, рушитељи су се навраћали. Према детаљном *Извештају* надлежног свештеника, готово три деценије касније, 1982.г., унутрашњост истог манастирског храма је потпуно уништена, „У цркви иконостас који је 1973. године делимично спаљен сада више не постоји“²⁴⁰.

Бројни извештаји више Епископа рашко-призренских, свештеника и монаха са Косова и Метохије, указује да се као и на грађевине, црквене зграде и црквене предмете, насртало и на природни простор као власништво манастира. Према писању Епархијском управном одбору, Настојатеља царске лавре Високи Дечани, 1974.г.: „Но нажалост проблем се састоји у томе што сви из Дечана и неки из околних села који имају тракторе, упропастише земљиште ископавањем шљунка и песка. Дошли су чак испод бедема манастирских и свакодневно копају и носе песак и шљунак. Никакве опомене не помажу. Цела та површина изгледа као да је бомбардована, и више личи да се налазимо у неком ратном стању а не у слободној и демократској земљи. Самовоља у том погледу сељака Албанаца превазилази сваку меру. Ископавање шљунка и песка испод самих бедема прети непосредно и самом манастиру, да временом Бистрица подлоче и темеље станова“²⁴¹.

У уништавање околине манастира спада и сеча шума. Према обраћању Епископа рашко-призренског Извршном већу аутономне покрајине Косова и Метохије, страда и шума, власништво манастира Гориоч: „Испрва су секли ноћу, сада су почели и дању и то тако да чак и са колима долазе и то десетина и по више људи. Ово је формално уништење шуме овог манастира“, или, у истом извештају: „У вези са овим слободни смо напоменути да ово није усамљени случај јер се шума манастира Девича код Србице, манастира Соколице код Косовске Митровице, манастира Светог Марка код Призрена масовно неправно сече, а

²³⁹ Извештај Пароха љубижданског протојереја Чедомира (презиме нечитко): документ бр. 041, бр. 29/48 од 20.II 1949.г. у Љубижди у: *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку.*- Београд: Жагор, 2011., стр. 256.

²⁴⁰ Извештај свештеника Радича Радичевића пароха II призренског: документ бр. 136 од 9.III 1982.г. у Призрену у: Исто, стр. 576.

²⁴¹ Извештај Архимандрита Макарија: документ бр. 124, бр. 43 од 1.VI 1974.г. у Дечанима у: Исто, стр. 540.

атакира се и на шуму манастира Високих Дечана...“²⁴². Говорећи о тешкоћама манастира Гориоч, Епископ рашко-призренски, још 1968.г., позива државу на очување окружења манастира као потребу очувања природног и културног добра: „На крају се унакажује природна лепота у околини манастира, који је проглашен за култ. спом.“²⁴³. Тиме, још давне 1968.г., Српска православна црква подсећа на основну улогу заштите манастира која је садржана у очувању изграђене структуре и природног окружења.

Документи о уништавању српских цркава и манастира на Косову и Метохији, похрањени су у архиви Светог архијерејског синода и архиви Епархије рашко-призренске. Из чињенице да су упућивани државним институцијама, очекивано је да се налазе и у њиховим, тј. централним државним архивама. Међутим, иако су многи од тих докумената објављени, њихово навођење у оквиру истраживања градитељског наслеђа, и у случајевима када се описи односе на уништавање самих манастирских грађевина, веома је ретко, као да изграђени корпус постоји ван природног простора у коме се налази и ван историјских прилика кроз које пролази. „Заиста не знам какав би то и чији интерес захтевао да се прећуткује истина и лакира историјска стварност“²⁴⁴, сматрају они који осипање црквеног градитељског корпуса доводе у везу са друштвено-политичким догађањима на Косову и Метохији.

Осим тешкоћа и последица по манастирске грађевине и непосредну околину манастира, које су настале појединачним чињењем тј. наношењем штете, после Другог светског рата спроведен је и процес одузимања имовине црквама и верским заједницама у целој Југославији. Отуђивање власништва извршено је у више фаза и кроз више тзв. законских поступака, „применом прописа о аграрној реформи, национализацији, секвестрацији, и других прописа који су донесени и примењивани после 1945. године, као и свим другим актима којима је вршено одузимање те имовине, без тржишне накнаде“²⁴⁵. Подржављење црквене

²⁴² Извештај Председника Епархијског управног одбора Епископа рашко-призренског Павла: документ бр. 057, бр. 162 од 28. II 1968.г. у Призрену у: Исто, стр. 314-315.

²⁴³ Исто, стр. 314.

²⁴⁴ Богдановић, Д.: „Пре свега истина!“ у: *Задужбине Косова*.- нав. дело, стр. 844-847; стр. 845.

²⁴⁵ Чл. 1. у: *Закон о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама*, Сл. гласник РС, бр. 46/2006.

имовине извршено је над 2.827 поседа цркава и верских заједница (површина 172.022ha), од чега 819 поседа (површина 53.941ha) на територији Србије са покрајинама²⁴⁶.

Поводом пола века страдања Српске православне цркве (1941-1991), ванредно је заседао Свети архијерејски сабор СПЦ, указујући на последице деловања послератне власти, њено мешање у унутрашњи живот Цркве и „гажење људског и народног достојанства у име „јединосасавајуће“ идеологије“²⁴⁷.

Осим тада уведеног друштвеног уређења које не препознаје манастире као посвећена места у функцији, постојале су и друге тешкоће у очувању богатог црквеног наслеђа. Наиме, у периоду који је претходио, у време између Првог и Другог светског рата, у Србији није било законске регулативе за област заштите културних добара, са изузетком Баната и Бачке које су биле под надлежношћу мађарског закона. Захваљујући Комисији која је радила у Министарству вера, потом у Министарству правде и Синоду (1924-1934.г.), наводећи само примере са Косова и Метохије, вршена је обнова манастира Пећке Патријаршије, а нова, саветодавна Комисија при Синоду (1936.г.) бринула је о манастирима Дечани и Бањска²⁴⁸.

Покушаји да се у Србији донесе закон о заштити споменика културе били су бројни и неуспешни, да би их почетак Другог светског рата очекивано онемогућио. Од разарања манастира у Другом светском рату, на подручју Косова и Метохије забележено је, у више наврата, паљење манастира Девич, похара манастира Дубоки Поток и вредних, средњевековних рукописних књига у њему²⁴⁹. Већ 1945.г., „ради обиласка културних споменика и констатовања њиховог стања“²⁵⁰ на Косово и Метохију одлази Ђурђе Бошковић. Обнова и поправка цркава Пећке Патријаршије у првој деценији XXI века, показала је значај радова које је 1931-1932.г. вршио Ђ. Бошковић, „...Бошковић је готово у

²⁴⁶Годоровић, В.: *Закон о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама са коментаром*. - Београд: Пројурис, 2006., стр. 9.

²⁴⁷ Српски архијерејски сабор СПЦ: „*Педесетогодишење страдање српске цркве и народа*“ у: *Catena Mundi II*.- нав. дело, стр. 551-553; стр. 553.

²⁴⁸ Катанић, Н.: „*Прилог проучавању проблема заштите споменика културе у периоду између два рата*“ у: *Саопштења X*.- нав. дело, стр. 223-246.

²⁴⁹ Катанић, Н.: „*Споменици културе, културне и научне установе у првом и другом светском рату*“ у: *Саопштења XIII*.- нав. дело, стр. 237-257.

²⁵⁰ Здравковић, И.: „*Појава и развој конзерваторске струке и службе у Србији*“ у: *Саопштења XIII*.- нав. дело, стр. 263.

потпуности објаснио редослед настанка и обликовања скупине цркава, открио измене приликом дограђивања познијих цркава и утврдио да се пре изградње пећких цркава на том месту налазио старији монументални објекат“²⁵¹. Успостављањем мреже завода за заштиту споменика културе у Републици Србији, почела је и институционална брига о културном наслеђу у јужној покрајини.

Решењима о утврђивању споменика културе штити се и њихова, технички нејасно описана, *непосредна околина*. Ова непрецизност отворила је могућност различитог тумачења обухвата *непосредне* или *заштићене околине* манастира, па и могућност занемаривања заштите ширег окружења, тј., симболично речено, заустављања заштите на стилској анализи архитектуре храмова и просторно, на проучавању остатака грађевина у обухвату манастирске порте.

У социјалистичком друштвеном уређењу назначеном као атеистичко, које истовремено тежи потпуном државно-институционалном преузимању бриге о Богослужбеним местима, одвијала су се два паралелна и супротстављена процеса везана за манастире, тј. за црквено градитељство уопште. Кроз први процес вршено је одузимање црквене имовине, кроз други процес вршена је институционална заштита црквених грађевина а последице таквог приступа одразиле су се на одрживост манастира.

Удаљавање секуларних институција и монашких заједница од јединствене бриге за простор и градитељство цркава и манастира, водило је предузимању одвојених радњи државних и црквених тела, самим тим слабило је домете заштите културног наслеђа чију пуноћу могу сарадњом остварити стручне службе и корисници храмова. *„Дугогодишња искуства су показала да се сви црквени споменици о чијем се одржавању брину монаси и монахиње или црквене општине налазе у много бољем стању него они о чијој се заштити брину само заводи за заштиту споменика или одређени друштвени чиниоци, односно њихови власници и имаоци“*²⁵². Подстицајно је да је Републички завод за заштиту споменика културе, током конзерваторско-рестаураторских радова на живопису храмова, обрадио

²⁵¹ Јовин, М.: *Пећка Патријаршија, истраживања и резултати*.- нав. дело, стр.7.

²⁵² Катанић, Н.: *„Материјални положај и друга питања из живота манастира и цркава-споменика културе од великог и изузетног значаја за историју и културу СР Србије“* у: *Саопштења XVIII*.- Београд: РЗСК, 1986., стр. 299-314; стр. 299.

површину од око 10.000m², од чега је око 2.000m² новооткривених фресака²⁵³. Међутим, податак да је истовремено „током свих ових радова са зидова споменика културе у рушевинама скинуо 150m² старог живописа и опремио га за излагање у музејима и галеријама Србије“²⁵⁴, отвара питање о неопходности заштите културних добара *in situ*, посебно важно за црквено градитељство, које сведочи духовни идентитет народа па и власнички обухват територија. Бројни су примери похрањивања икона и других црквених предмета у музеје и приватне збирке, чиме се са њима поступа као са музејским експонатима а не као са Богослужбеним предметима. Постоје и примери увођења нове намене у Богослужбени простор, као што је то учињено излагањем копија рукописних књига ресавске редакције у припрати средњовековног храма посвећеног Св. Тројици у манастиру Манасија, у припреми Народне библиотеке Србије²⁵⁵. Свакако, о томе постоји и другачије мишљење експерата службе заштите, да „постоје велике могућности да се, поред високе вредности архитектуре и живописа у овим значајним средњовековним манастирским комплексима, објекти и шире користе у научне, уметничке, образовне, туристичке и друге сврхе“²⁵⁶.

Однос државних и црквених институција по завршетку Другог светског рата, током припреме предлога за доношење *Закона о црквама и верским заједницама* (2006), предано је анализирао Милан Радуловић, тада министар вера у Влади Републике Србије. Тај период назвао је „време терорисања“, „време контролисања“, „време манипулисања“, сматрајући да „верска искуства и учења комунисти су схватили као конкурентску идеологију“, борећи се за своју „псеудорелигију“²⁵⁷. Истовремено, закључује да је до краја XX века Српска православна црква „... подигла високу духовну вертикалу и утврдила истински

²⁵³ Секулић, Ј.: „Тридесет и пет година рада и развоја Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду“ у: *Путеви заштите споменика културе*.- Београд: ЗЗСК Београд, НБС: 2001., стр. 125-141; стр. 130.

²⁵⁴ Исто.

²⁵⁵ Увид у поставку копија рукописа у припрати храма Св. Тројице имала је Г. Марковић, 2005.г.

²⁵⁶ Секулић, Ј.: „Тридесет и пет година рада и развоја Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду“ у: *Путеви заштите споменика културе*.- нав. дело, стр. 130.

²⁵⁷ Радуловић, М.: *Поговор у: Закон о црквама и верским заједницама*, Београд: Службени гласник, 2006., стр. 13.

*хришћански светионик који обасјава не само то несрећно време него и прошлост и будућност српског народа*²⁵⁸, што је показано и у пракси.

Подстицајан однос Републике Србије према црквеном градитељству у последњим деценијама XX века, посебно се уочава на примеру српске престонице, Београда. После готово пола века, 1985.г., наставља се градња храма Светог Саве на Врачару, започета 1926.г., уз истовремену израду планског документа – *Детаљни урбанистички план Врачарског платоа* (Сл. лист ГБ 19/1990)²⁵⁹. У исто време обнављају се многи храмови – 1995.г. београдски Саборни храм Св. Архангела Михаила, 1988.г. храм Св. Архангела Гаврила на Савском Венцу, 1986.г. храм Св. Архангела Гаврила у Земуну а 1984/85.г. живописе се храм Ваведења Пресвете Богородице на Дедињу²⁶⁰. Истовремено, изграђују се и нови храмови, на новим градским локацијама – на Вождовцу (Св. Јована Владимира 1998.г.), Новом Београду (храмови Св. Великомученика Димитрија и Св. Василија Острошког 2002.г.), Раковици (Преображења Господњег 1998.г.), Чукарици (Св. Апостола и Евангелисте Луке 2002.г.), Карабурми (Сабора српских светитеља 1988.г.)²⁶¹ и бројни други. Утицаји престонице одразили су се на укупни простор Републике Србије, кроз обнову и изградњу храмова, посебно у градовима.

2.1.2. Период после 1999.г.

Положај манастира на Косову и Метохији у овом периоду немогуће је одвојити од савремених геополитичких збивања у овој покрајини, обзиром да је културна баштина у средишту тих збивања, како својим местом у географском простору и реалности свакодневног живота, тако и у преговорима између страна у неспоразуму (српске државе и албанског становништва) и званично присутне међународне заједнице, под чијим је покрајина протекторатом.

²⁵⁸ Исто, стр. 19.

²⁵⁹ Лист 02 у *Каталогу локација, конфесија СПЦ у: Студија верских објеката и локација за верске објекте на територији градских општина Београда у границама Генералног плана Београда до 2021, I фаза.*- Београд: ЈУП Урбанистички завод Београда, 2008.; Архива УЗ Београда.

²⁶⁰ Листови: 01, 04, 58, 56 у: Исто.

²⁶¹ Листови: 12, 21, 28, 31, 37, 42 у: Исто.

После 1999.г., потписивања *Војно-техничког споразума*²⁶² и *Резолуције 1244 (1999)*, тј. после утврђивања међународне управе на Косову и Метохији, настављају се бројни и учестали напади на српске цркве, манастире и гробља. „*Лажној држави Косова, самопроглашеној 17. фебруара 2008. године, претходили су лажна интерпретација историје и стварно разарање српске духовне, црквене и културне баштине*“²⁶³. Црквена баштина постаје мета за уништавање у оним деловима покрајине одакле је протерано православно становништво, а 17-19. марта 2004.г. у *Мартовском погрому*, како се тај историјски догађај назива²⁶⁴, у организованом и етнички мотивисаном рушењу истовремено је нападнуто десетине светих места Српске православне цркве.

У том нападу страдало је, са рушењем или оштећивањем грађевина, преко 30 локација (34 света места према подацима службе заштите културног наслеђа²⁶⁵ тј., 38 према подацима Епархије рашко-призренске²⁶⁶). Међутим, од доласка међународне заједнице на Косово и Метохију, у периоду 1999-2004.г. разорено је 126 светих места²⁶⁷ тј., према допуњеним листама сачињеним за потребе Државних преговора вођених 2006-2007.г. у Бечу, утврђен је број од 129²⁶⁸ уништених посвећених локација. Иако се подаци у овом раду односе на период до Државних преговора, познато је да су напади на храмове и српска гробља настављени и после 2007.г., што указује да је број разорених локација, нажалост, већи.

²⁶² *Војно-технички споразум између Међународно безбедносних снага (КФОР) и влада Савезне Републике Југославије и Републике Србије*, потписан 9. јуна 1999.г. в.: <http://www.srbija.gov.rs>, посећено: април 2015.; уобичајен скраћени назив је: *Кумановски или Војно-технички споразум (1999)*.

²⁶³ Самарцић, С.: Увод у: *Неодржива обнова*.- Београд, Грачаница: Влада РС-Министарство за Косово и Метохију, Епархија рашко-призренска и косовско-метохијска, 2008., стр. 10.

²⁶⁴ *Мартовски погром на Косову и Метохији с кратким прегледом уништеног и угроженог хришћанског културног наслеђа*.- нав. дело.

²⁶⁵ Према прегледу РЗЗСК, 2005.; податак објављен у: Марковић, Г.: „*На вододелници*“ у: *Гласник ДКС* бр. 29.- Београд: ДКС, РЗЗСК, стр. 10-13.; преглед припремио Драгољуб Тодоровић, дипл.инж.арх у РЗЗСК.

²⁶⁶ *Допуњена Листа српских православних цркава на Косову и Метохији разорених од јуна 1999 до септембра 2004.*- Грачаница: ЕРПКМ, 2004.; Архива ЕРП.

²⁶⁷ *Листа српских православних цркава на Косову и Метохији разорених од јуна 1999 до септембра 2004.*- Београд, Грачаница: КЦ за КиМ, ЕРПКМ 2004.; Архива ЕРП.

²⁶⁸ *Допуњена Листа српских православних цркава на Косову и Метохији разорених од јуна 1999 до септембра 2004.*- нав. извор.

Осим броја страдалих манастира који се разматрају у овом раду, треба рећи да *Допуњена Листа српских православних цркава на Косову и Метохији разорених од јуна 1999 до септембра 2004* садржи и више десетина цркава међу којима су и:

- *саборни храмови* (храм Христа Спаситеља у Приштини, храм Св. Уроша у Урошевцу, храм Св. Тројице у Ђаковици, храм Богородице Љевишке у Призрену, храм Св. Георгија у Призрену)
- *испоснице* (Руговске испоснице код Пећи, испосница Вољујак у Клини, Дечанске испоснице у Дечанима, испосница Св. Николаја код Призрена)
- *црквено седиште* (Епископија у Призрену)
- *просветна установа* Српске православне цркве (Богословија Св. Ћирила и Методија у Призрену)
- *гробља уз храмове* (Капела у Косовској Митровици, Св. Јована Крститеља Самодрежа, Св. Јована Леочина, Св. Апостола Горња Пакаштица, Св. Илије Жегра, манастира Св. Архангела Горње Неродимље, Св. Петра и Павла Талиновце, Рођења Пресвете Богородице Софтовић, Пресвете Богородице Накло, Св. Николаја Кијево)
- *гробнице* (Св. Јоаникија Девичког у манастиру Девич).

Манастири страдали од 1999-2004.г.²⁶⁹ су:

- *манастир Девич* са црквом Ваведења Пресвете Богородице (Лауша, Србица) Митровица, страдао 12-14. јуна 1999.г.: „*Нападнут и заузет. Опљачкан, оскрнављен и опустошен. Монахиње малтретиране а неке и повређене*“²⁷⁰, (одговорност: Француска)
- *манастир Св. Уроша* са црквом Успења Пресвете Богородице, (Шареник, Горње Неродимље, Урошевац), Гњилане, страдао крајем 1999.г.: „*Уништен*“²⁷¹, (одговорност: САД)
- *манастир Св. Арханђела* са црквом Св. Арханђела, (Горње Неродимље, Урошевац), Гњилане, страдао 1999.г.: објекти „*Опљачкани, запаљени и*

²⁶⁹ Уз име манастира и храма, места и општине, из *Допуњене Листе српских православних цркава на Косову и Метохији разорених од јуна 1999 до септембра 2004.*- нав. извор, преузети су и други подаци: подручје надлежности, датум страдања са кратким описом, као и име државе одговорне за безбедност локације у време напада.

²⁷⁰ Редни број 7. у рубрици *Опис разарања у: Допуњена Листа српских православних цркава на Косову и Метохији разорених од јуна 1999 до септембра 2004.*- нав. извор.

²⁷¹ Редни број 30. у: Исто.

минирани. Огромно дрво црног бора засађено 1336., засечено и запаљено. Оскрнављено хришћанско гробље²⁷², (одговорност: САД)

- манастир Бинач (Бузовик) са црквом Св. Арханђела Михаила и Гаврила, (Бузовик, Витина), Гњилане, страдао јуна 1999.г.: црква „Оскрнављена и демолирана а онда изнутра запаљена“²⁷³, (одговорност: САД)
- манастир Зочиште са црквом Св. Врача Козме и Дамјана, (Зочиште, Ораховац), Призрен, страдао јуна 1999.: Црква „Опљачкана и вандализована. Конаци спаљени“ и септембра 1999.г.: „Црква је потпуно срушена експлозивом“²⁷⁴, (одговорност: Немачка)
- манастир Мушутушите са црквом Св. Тројице, (Мушутуште, Сува Река), Призрен, страдао јуна 1999.г.: „Вандализован у првој половини јуна 1999. Срушен између 10. и 17. јула 1999.г.“²⁷⁵, (одговорност: Немачка)
- манастир Св. Марка са црквом Св. Марка, (Кориша, Призрен), Призрен, страдао: јули 1999.г.: „Опљачкан, спаљен и потпуно уништен“²⁷⁶, (одговорност: Немачка).

Манастири страдали 17-19. марта 2004.г.²⁷⁷:

- манастир Девич са црквом Ваведења Пресвете Богородице, (Лауша, Србица), Митровица, страдао марта 2004.г.: „Спаљен у присуству француских КФОР трупа. Гроб Св. Јоаникија Девичког отворен и оскрнављен“²⁷⁸, (одговорност: Француска);
- манастир Св. Арханђела са црквом Св. Арханђела, (Јабланица, Призрен), Призрен, страдао марта 2004.г.: „Манастир је опљачкан и запаљен у вандалском нападу шиптарских екстремиста и руље у присуству војника КФОР-а.“²⁷⁹, (одговорност: Немачка).

²⁷² Редни број 31. у: Исто.

²⁷³ Редни број 44. у: Исто.

²⁷⁴ Редни број 87. у: Исто.

²⁷⁵ Редни број 94. у: Исто.

²⁷⁶ Редни број 103. у: Исто.

²⁷⁷ Обимна фото-документација са стањем храмова пре и после догађања 18. марта 2004.г., садржана је у: *Мартовски погром на Косову и Метохији с кратким прегледом уништеног и угроженог хришћанског културног наслеђа.*- нав. дело.

²⁷⁸ Редни број 7. у рубрици *Опис разарања у: Допуњена Листа српских православних цркава на Косову и Метохији разорених од јуна 1999 до септембра 2004.*- нав. извор.

²⁷⁹ Редни број 118. у: Исто.

Једна локација подразумева цркву, манастир или гробље као целину. Међутим, број страдалих грађевина знатно је већи од броја наведених локација, обзиром да сваки храм има и пратеће објекте (манастирски конаци и радионице, парохијски домови и сале за народ, гробља уз храмове и капеле) који су део изграђене Богослужбене целине. Осим минирања храмовних и других грађевина и паљења њихове унутрашњости, разаран је простор порти, загађивани су бунари, сечена столетна стабала и посебно, посвећен простор коришћен је за намене које скрнавe светост места. На Косову и Метохији присутно је и угрожавање цркава и манастира допуштањем непланске градње у њиховој непосредној околини, на пример, градња стамбених објеката локалног становништва уз цркву Богородице Љевишке у Призрену који фасадним испустима улазе у простор порте, изградња индустријског постројења на улазу у манастир Девич као пример уништавања културног предела, допуштање одлагања смећа на месту порушеног храма Св. Тројице у Ђаковици и слично²⁸⁰.

Осим архитектуре грађевина, уништаване су и друге вредности садржане у црквеном градитељству – клесани камени украс на фасадама и фасадним отворима, камене олтарске преграде, видна дрвена конструкција у унутрашњости храмова, живописане површине зидова, дуборезани иконостаси, гробнице и кивоти и други црквени намештај. Одношењем Богослужбених предмета, претежно старих икона, црквених и Богослужбених књига, крстова, одежди, црквеног текстила и сл., страдала је покретна и духовна имовина Српске православне цркве, која представља и институционално заштићена покретна културна добра. Посебну повреду верника представља скрнављење *моштију* и *реликвија*²⁸¹ у храмовима, а нажалост, дешавали су се и напади на монаштво, са исходом њиховог протеривања из свих порушених манастира, чак киднаповања²⁸² и убијања²⁸³ ових посвећеника.

²⁸⁰ *Неодржива обнова*.- нав. дело, стр. 38, 40, 31.

²⁸¹ „Под св. моштина и реликвијама (*reliquiae*) светитеља разумеју се остаци од тела светитеља, као и они предмети, које су светитељи за живота употребљавали или су са њима у каквој год вези стојали, рецимо одело или мученичко оруђе, итд.“, в. Мирковић, Л.: *Литургика, први општи део*.- нав. дело, стр. 187.

²⁸² 1999.г. у Будисавцима (манастир Будисавци је метох манастира Пећка Патријаршија), нестало је јеромонах Стефан Пурић (духовник манастира Пећке Патријаршије) и до данас није пронађен; в. *Харитон новомученик црноречки 1999*.- Црна Река: Манастир Црна Река, 2009., стр. 20, фуснота 9.

²⁸³ 1999.г. у Призрену је нестало монах Харитон Лукић (сабрат манастира Св. Арханђели код Призрена) и његови посмртни остаци, нађени 2000.г., са траговима мучења и обезглављени,

2.2. Монашки живот

2.2.1. Период после Другог светског рата

Изграђеној структури манастира живот удахњује монашка заједница која тај простор настањује. У односу на чланове те заједнице, братство или сестринство, манастири су организовани као *мушки* или *женски*, при чему је, по одлуци Епископа, могуће пресељавање целих заједница из једног у други манастир, као и појединачно премештање појединих њених чланова. У току историјског постојања једног манастира, могуће је да манастир буде *мушки* или *женски* као и да по овој подели остане непромењен од оснивања. Манастире настањују и лица која се припремају за монашки живот, тзв. *искушеници* односно *искушенице*, обзиром да прелаз из *света у монаштво* не може бити непосредан нити тренутан.

Настањени или насељени манастири у православној цркви називају се *живи* манастири. Много пута сусретан пример да је манастир запустео или у рушевинама, не умањује светост самог места нити затвара могућност његовог враћања у функцију, тј. *оживљавања*.

После Другог светског рата, стање бројности монаштва и манастира у Епархији рашко-призренској, сходно *Извештају* поднетом Светом архијерејском синоду²⁸⁴, 1948.г. било је:

- 10 манастира (6 *мушких* и 4 *женска*), без навођења података о имену или просторном положају манастира
- 13 свештенмонаха
- монаха није било, монахиња само 10
- 1 искушеник и 6 искушеница.

Уочава се да је у 10 манастира живело укупно 30 лица, тј. 23 лица у монаштву и 7 лица у искушеништву. Обзиром да у *Извештају* није наглашено да

сахрањени су на монашком гробљу у манастиру Црна Река, 12. новембра 2000.г., в. у: Исто, стр. 71-72.

²⁸⁴ *Извештај* Епископа рашко-призренског Владимира: документ бр. 211, бр. 165 од 5.П (23.1) 1949.г. у Призрену у: *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку.*- нав. дело, стр. 810.

се подаци односе само на простор Косова и Метохије, треба претпоставити да се ради о простору целе Епархије рашко-призренске. Тиме, број монаха и *живих* манастира на Косову и Метохији требао би бити мањи од броја наведеног у *Извештају*²⁸⁵.

У истом *Извештају* тадашњи Епископ рашко-призренски описује да је у Епархији било и 103 цркве, 70 капела и 43 активна парохијска свештеника²⁸⁶, што са наведеним манастирима и монаштвом треба узети као јединствену духовну целину која осликава верске прилике и црквено градитељство на Косову и Метохији и у Рашкој области. Због непотпуних података о називу и локацији 10 поменутих манастира, у овом раду није било могуће сачинити њихов преглед за 1948. годину.

Према подацима из књиге *Задужбине Косова*, објављене 1987.г., сачињен је преглед манастира за ту годину, кроз анализу броја *живих* и *запустелих* манастира²⁸⁷ у односу на обухват **Синтезног списка манастира**²⁸⁸.

Списак живих манастира на Косову и Метохији 1987.г. (укупно 9, према азбучном реду):

Бинач

Будисавци

Гориоч

Грачаница

Девич

Дечани

Зочиште

Мушутуште

Пећка Патријаршија

Списак заустелих манастира на простору Косова и Метохије 1987.г.
(укупно 6, према азбучном реду):

Бањска

²⁸⁵ Прим. Г. Марковић.

²⁸⁶ *Извештај* Епископа рашко-призренског Владимира: документ бр. 211, бр. 165 од 5.П (23.1) 1949.г. у Призрену у: *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку.*- нав. дело, стр. 810.

²⁸⁷ Анализа Г. Марковић.

²⁸⁸ В.: **Синтезни списак манастира**, стр. 57 овог рада.

Богородица Хвостанска
Св. Арханђели, Призрен
Св. Марка Кориша
Св. Петра Коришког
Соколица

Наведени подаци указују да је на простору Косова и Метохије, 1987.г., од 15 манастира анализираних у овом раду, *живих* манастира било 60%.

2.2.2. Обнова монаштва после 1991.г.

Године 1991. дошло је до промене Епископа у Епархији рашко-призренској²⁸⁹ а тиме и до новог периода у развоју монаштва у овој Епархији, обзиром да „*власт епископа у управљању помесном Црквом није, дакле, јуридичке природе, него има харизматичну основу (Еф. 4,11)*“²⁹⁰ и да сваки Епископ утискује свој печат духовном и свеукупном животу у Епархији.

У периоду 1991-2010.г.²⁹¹ приметно је оживљавање *запустелих* манастира и изградња нових, тиме и увећање монаштва, упркос тешким условима живота у делу Епархије рашко-призренске, на простору Косова и Метохије, који су посебно погоршани после 1999.г.

У односу на **Синтезни списак манастира**, сачињен је **Списак живих манастира на простору Косова и Метохије 2009.г.** (укупно 10, према азбучном реду):

Бањска
Будисавци
Гориоч

²⁸⁹ Дотадашњи Епископ рашко-призренски 1990.г. постаје Патријарх српски (Г. Павле), а за Епископа рашко-призренског, 1991.г., изабран је дотадашњи игуман манастира Црна Река (Г. Артемије).

²⁹⁰ В. одредницу „*епископ*“ у: Брија, Ј.: *Речник православне теологије*.- нав. дело.

²⁹¹ 2010.г. Епископ (Г. Артемије) предао је Епархију рашко-призренску новоизабраном Епископу тј. администратору Епархије рашко-призренске (Г. Атанасије).

Грачаница

Девич (одржао се и после страдања 2004.г.)

Дечани

Зочиште

Св. Арханђели (одржао се и после страдања 2004.г.)

Соколица

Пећка Патријаршија.

Поређењем броја *живих* манастира на територији Косова и Метохије у 1987.г. и 2009.г. уочава се:

- 3 манастира су *жива* у 2009.г. у односу на 1987.г. (*Бањска, Св. Арханђели и Соколица*)
- 2 манастира су *запустела* у 2009.г. у односу на 1987.г. (*Бинач и Мушутушите*).

Уочава се да је број *живих* манастира 1987.г. (9 манастира) и 2009.г. (10 манастира) приближан, што не значи да их је настањивао и приближан број монаха. Претпоставка је да је 1987.г. монаштво на Косову и Метохији било мање бројно, имајући у виду повећање броја монаха од 1991.г., после промене Епископа Епархије рашко-призренске.

Будући да манастири *Пећка Патријаршија* и његов метох манастир *Будисавци* просторно припадају територији Косова и Метохије, док административно потпадају под Архиепископију београдско-карловачку, може се закључити да је Епархија рашко-призренска 1987.г. имала 7, тј. 2009.г. 8 *живих* манастира.

Подела *запустелих* манастира на Косову и Метохији, такође у оквиру **Синтезног списка манастира**, направљена је за раније *запустеле* и ново *запустеле* (после 1999.г.) манастире:

Списак *запустелих* манастира на Косову и Метохији 2009.г., укупно 5:

- раније *запустели* манастири:
 - Богородица Хвостанска*
 - Св. Марка Кориша*

Св. Петра Кориншког

- ново *запустили* манастири:

Бинач (страдао 1999.г.)

Мушутините (страдао 1999.г.).

Као што изграђена структура манастира омогућава насељавање монаха, тако и повећан број монаха утиче на увећање изграђене структуре. Усељавање монаха у манастирске грађевине назива се *духовна обнова* или *оживљавање* манастира и покретач је обнове изворних просторних садржаја на постојећим остацима грађевина, као што су реконструкције храмова, трпезарија, конака, радионица, гостопримница и сл. те и обнове манастирског окружења – сађење воћњака, шума, чување речних обала, уређење манастирских рибњака, пчелињака, економија и укупних поседа.

У том периоду подизани су манастири и на местима где претходно нису вршена археолошка истраживања, тако да није било материјалних остатака грађевина. Међутим, на посвећеност места указују и очувани топоними и предања, на пример, манастир *Девине Воде* са црквом Богородице Тројеручице код Звечана, подигнут је 2006.г., изнад извора воде који се назива *Девине воде*, која се сматра лековитом, а по коме манастир и носи име.

Осим прегледа манастира сачињених према **Синтезном списку манастира**, који се односи на 15 манастира на Косову и Метохији, сачињени су и прегледи манастира за цео територијални простор Епархије рашко-призренске (Косово и Метохија, Рашка област) и простор административне надлежности Епархије рашко-призренске везано за манастире (Косово и Метохија, Рашка област, Епархија нишка).

Општи преглед манастира Епархије рашко-призренске 2009.г., (сачињен по азбучном реду) односи се на целу Епархију рашко-призренску²⁹² која има укупно 26 манастира на територији Косова и Метохије и Рашке области:

- 18 *живих* манастира
- 3 манастира у којима је *започето оживљавање*
- 5 манастира у *рушевинама*²⁹³ који су у *плану оживљавања*.

²⁹² Документација *Савета за обнову и изградњу храмова Епархије рашко-призренске*; преглед Архиве *Савета* и синтеза података Г. Марковић; Архива ЕРП.

Према претходној подели на *живе*, манастире у којима је *започето оживљавање* и манастире у *плану оживљавања*, сачињени су следећи прегледи:

**Преглед живих манастира Епархије рашко-призренске 2009.г.,
на простору Косова и Метохије:**

– 14 живих манастира

9 мушких

Бањска

Дечани

Девине Воде – изграђен 2006.г.

Дубоки Поток – оживљен после 1987.г.

Драганац – оживљен после 1987.г.

Зочиште

Св. Архангели

Св. Врачи Лепосавић – оживљен после 1987.г.

Сочаница – оживљен после 1987.г.;

5 женских

Гориоч

Грачаница

Девич

Соколица.

Улије Св. Петка – оживљен после 1987.г.,

на простору Рашке области:

– 4 жива манастира

3 мушка

Ђурђеви Ступови – оживљен после 1987.г.

Сопоћани

Црна Река

1 женски

Кончул Св. Никола – оживљен после 1987.г.

²⁹³За манастире у *рушевинама* у Цркви се користи термин *уснули* манастири или *запустели* манастири, тј. сва три термина имају исто значење; прим. Г. Марковић.

Преглед манастира Епархије рашко-призренске у којима је започето оживљавање 2009.г.,

на простору Косова и Метохије:

Тамница

- обнова започета 2007.г. припремом геодетских подлога

Убожац

- обнова започета 2007.г. припремом геодетских подлога,

на простору Рашке области:

Рељина Градина Света Варвара

- обнова започета 2009.г., урађено *Идејно решење манастирске порте*²⁹⁴.

Преглед манастира Епархије рашко-призренске у плану оживљавања 2009.г.,

на простору Косова и Метохије:

Лепосавић Св. Лазара Четвородневног

- расписан *Конкурс* за архитектонско урбанистичко решење²⁹⁵.

на простору Рашке области:

Ковачево Рођење Пресвете Богородице

Тушимље код Новог Пазара

Бање код Новог Пазара

- обнова започета 2009.г., урађено *Идејно решење манастирске порте*²⁹⁶

на простору Нишке епархије:

Браине код Медвеђе.

За манастире у плану оживљавања били су одређени и настојатељи, који би уз Богослужење тј. духовно буђење светог места, радили на прикупљању

²⁹⁴ Пројектант: монах Теофист, дипл.инж.арх., сабрат манастира Сопоћани; Архива ЕРП.

²⁹⁵ „Са благословом Његовог Преосвећенства Епископа Г. Артемија, Епархија рашко-призренска и Удружење урбаниста Србије, уочи Видовдана 2009.г. расписују општи, анонимно-јавни и програмско-пројектантски Конкурс за урбанистичко-архитектонско решење манастира Св. кнеза Лазара на Косову и Метохији“, Архива ЕРП; податак је био доступан и на електронској адреси Удружења урбаниста Србије 25.07.2010.г.

²⁹⁶ Пројектант: Миладин Лукић, дипл.инж.арх.; Архива ЕРП.

средстава и пратили и изградњу манастирских грађевина и просторно уређење порте.

У табелама је наглашено који су манастири *оживљени* после 1987.г. ради поређења стања 1987. и 2009.г., што не значи да су манастири и *оживљени* те године. У Епархији рашко-призренској 2009.г. има 18 *живих*, 3 манастира у процесу обнове и 5 манастира у рушевинама. Поређењем наведених података, *живих* манастира у Епархији рашко-призренској, 2009.г., било је 78% у односу на манастире у рушевинама.

Ови манастири 2009.г.²⁹⁷ на територији Епархије рашко-призренске под пастирском су управом Епископа рашко-призренског и имају укупно 185 монаха и монахиња убрајајући ту искушенике и искушенице од чега их је 109 (71 у монаштву и 38 у искушеништву) на простору Косова и Метохије²⁹⁸. У овај број нису убројане монахиње манастира *Пећка Патријаршија* и *Будисавци*, јер се монаштво тих манастира налази под пастирском бригом Патријарха Српског и припада духовном корпусу Архиепископије београдско-карловачке.

²⁹⁷ У овом раду изнети су подаци о броју монаха из 2009.г., обзиром на њихову доступност у Архиви ЕРП, иако се овај рад начелно односи на период до завршетка Државних преговора вођених у Бечу, 2007.г.

²⁹⁸ Податак из Архиве ЕРП.

3.0. ИНСТИТУЦИОНАЛНА БРИГА О МАНАСТИРИМА

3.1. Улога државних институција

Успостављању службе заштите културног наслеђа у Србији²⁹⁹, претходило је доношење *Одлуке о заштити и чувању културних споменика и старина* (20. фебруар 1945.г.), потом *Закона о заштити споменика културе и природољачких реткости Демократске Федеративне Југославије* (31. јули 1945.г.), док је рад на заштити споменика културе вршило Одељење за заштиту и научно проучавање споменика културе Уметничког музеја у Београду³⁰⁰.

Републички завод за заштиту споменика културе је централна, национална установа са седиштем у Београду, у надлежности Министарства културе, која обухвата и простор српских аутономних покрајина, Косова и Метохије и Војводине. Тај назив Републички завод добија 1960.г., променом претходног имена установе *Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије*, који је основан наведено 1947. године. Републичком заводу је 1971.г. припојен *Југословенски институт за заштиту споменика културе*, а установе заштите осниване су у вишедеценијском континуитету (година њиховог оснивања наведена је у загради)³⁰¹:

- Покрајински завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Аутономне покрајине Војводине (1951.г.)
- Покрајински завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Аутономне Косовско-метохијске области (1954.г.)
- Завод за заштиту споменика културе града Београда (1960.г.)
- Завод за заштиту споменика културе у Сремској Митровици (1961.г.)
- Завод за заштиту споменика културе у Краљеву (1965.г.)
- Завод за заштиту споменика културе у Нишу (1966.г.)

²⁹⁹ 25. јуна 1947.г. основан је Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије, Милић, М.: „*Служба заштите и категоризација непокретних културних добара у Србији*“ у: *Споменичко наслеђе Србије*.- нав. дело, стр. 9-10.

³⁰⁰ Здравковић, И.: „*Појава и развој конзерваторске струке и службе у Србији*“ у: *Саопштења XIII*.- нав. дело, стр. 261-266.

³⁰¹ Милић, М.: „*Служба заштите и категоризација непокретних културних добара у Србији*“ у: *Споменичко наслеђе Србије*.- нав. дело, стр. 9-10.

- Завод за заштиту споменика културе у Крагујевцу (1966.г.)
- Завод за заштиту споменика културе у Призрену (1967.г.)
- Завод за заштиту споменика културе у Смедереву (1972.г.)
- Завод за заштиту споменика културе у Приштини (1973.г.)
- Завод за заштиту споменика културе у Суботици (1980.г.)
- Завод за заштиту споменика културе у Новом Саду (1983.г.)
- Завод за заштиту споменика културе у Ваљеву (1986.г.)
- Завод за заштиту споменика културе у Панчеву (1993.г.)
- Завод за заштиту споменика културе у Зрењанину (2004.г.)

Везано за простор Косова и Метохије, видно је да је Покрајински завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Аутономне Косовско-метохијске области основан међу првим установама заштите, 1954.г., што указује на значај и обимност културног наслеђа у јужној српској покрајини.

*Решењем*³⁰² Министарства културе, послове заштите НКД обављају установе заштите по територијалној надлежности, што се види и из ближег назива установа – према редоследу у наведеном *Решењу*:

- Завод за заштиту споменика културе града Београда
- Завод за заштиту споменика културе Ваљево
- Завод за заштиту споменика културе Крагујевац
- Завод за заштиту споменика културе Краљево
- Завод за заштиту споменика културе Ниш
- Покрајински завод за заштиту споменика културе Нови Сад
- Општински завод за заштиту споменика културе Нови Сад
- Општински завод за заштиту споменика културе Панчево
- Општински завод за заштиту споменика културе Призрен
- Покрајински завод за заштиту споменика културе Приштина
- Завод за заштиту споменика културе града Приштине
- Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево
- Завод за заштиту споменика културе Сремска Митровица
- Међуопштински завод за заштиту споменика културе Суботица.

³⁰² *Решење о утврђивању територије завода за заштиту споменика културе*, Сл. гласник РС, бр. 48/1995.

Према тада установљеној надлежности завода (1995.г.) мрежа заштите културног наслеђа на Косову и Метохији покрива три просторне целине, тако да:

- Општинском заводу за заштиту споменика културе Призрен припадају општине: Гора, Ораховац, Призрен, Сува Река, Штрпце, Опоље
- Покрајинском заводу за заштиту споменика културе Приштина припадају општине: Глоговац, Качаник, Косово Поље, Липљан, Обилић, Подујево, Урошевац, Штимље, Штрпце, Зубин Поток, Косовска Митровица, Лепосавић, Србица, Витина, Гњилане, Косовска Каменица, Ново Брдо, Дечани, Ђаковица, Исток, Клина, Пећ
- Заводу за заштиту споменика културе града Приштине припада општина: Приштина.

Рад српских институција заштите културног наслеђа на Косову и Метохији треба сагледати у светлу сложених услова који су утицали и на положај манастира у овој покрајини после Другог светског рата. Тај рад посебно је отежан у последњој деценији XX века и у потпуности је онемогућен повлачењем српског становништва из Приштине и Призрена, 1999.г., које је пратило повлачење југословенске војске³⁰³ из јужне покрајине.

Тежећи задржавању бриге о духовном и културном наслеђу на том простору, у оквиру Координационог центра Србије и Црне Горе и Републике Србије за Косово и Метохију, са седиштем у Београду, 2001.г.³⁰⁴, почиње рад *Сектор за културну баштину*.

Истовремено, Покрајински завод за заштиту споменика културе у Приштини измешта се у Лепосавић, на север Косова и Метохије, где рад наставља у отежаним условима, надаље као *Канцеларија у Лепосавићу – Покрајински завод за заштиту споменика културе са седиштем у Лепосавићу*³⁰⁵. Ова Канцеларија, која територијално преузима бригу о културном наслеђу на свих 29 општина у јужној покрајини, назива се и *Центар за очување културне баштине на Косову и*

³⁰³ *Кумановски споразум (1999)*.- нав. извор.

³⁰⁴ Координациони центар основан је на заједничкој седници Владе СРЈ и Владе РС 02.08.2001.г., в.: <http://www.arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/>, посећено: април 2015.

³⁰⁵ Канцеларија у Лепосавићу – Покрајински завод за заштиту споменика културе са седиштем у Лепосавићу почиње са радом 30.12.2002.г. в.: <http://search.bisnode.rs>, посећено: април 2015.

*Метохији – Лепосавић*³⁰⁶. Окупљајући стручњаке из свих установа заштите споменика културе на Косову и Метохији, које су 1999.г. принудно престале са радом, Канцеларија у Лепосавићу остварује пуно учешће у систему заштите културног наслеђа Републике Србије, дајући стручни допринос у утврђивању стања цркава и манастира на Косову и Метохији после *Мартовског погрома* и у прикупљању података за потребе припреме елабората за Државне преговоре вођене 2006-2007.г. у Бечу.

Условљено изменама у организацији службе заштите културног наслеђа на Косову и Метохији, као и отварањем нове установе заштите у XXI веку, у Зрењанину (2004.г.), преглед назива свих завода у Републици Србији и територијална подела њихове надлежности је³⁰⁷:

- I. Међуопштински завод Суботица
- II. Покрајински завод Нови Сад
- III. Општински завод Нови Сад
- IV. Завод Зрењанин
- V. Завод Сремска Митровица
- VI. Општински завод Панчево
- VII. Завод града Београда
- VIII. Завод Ваљево
- IX. Регионални завод Смедерево
- X. Завод Крагујевац
- XI. Завод Краљево
- XII. Завод Ниш
- XIII. Центар за очување културне баштине на Косову и Метохији Лепосавић.

У првој деценији XXI века, оснива се и *Централни институт за конзервацију у Београду* (ЦИК), 2009.г.³⁰⁸, који представља „нову институцију

³⁰⁶ *Споменичко наслеђе Србије*.- нав. дело, стр. 452.

³⁰⁷ Преглед у целости преузет из: *Споменичко наслеђе Србије*.- нав. дело, стр. 453.

³⁰⁸ „Одлука о оснивању Централног института за конзервацију“, Сл. гласник РС бр. 6/2009.

заштите културне баштине у Србији и региону Југоисточне Европе³⁰⁹, са циљем вршења „делатност музеја, галерија и збирки“ као и „заштите културних добара, природних и других знаменитости“³¹⁰. Припрему отварања ове установе пратило је разилажење у стручним мишљењима која су, коначним оснивањем Централног института, најзад закључена.

Рад српских установа заштите културног наслеђа после Другог светског рата везан је за законску регулативу. Примена савезних закона трајала је у Републици Србији до 1977.г., када је донет *Закон о заштити културних добара*³¹¹ којим је установљена основна подела добара на непокретна и покретна културна добра. Тада је, како је већ нведено у овом раду, извршена подела НКД по врстама:

- споменици културе (СК)
- археолошка налазишта (АН)
- просторно културно-историјске целине (ПКИЦ)
- знаменита места (ЗМ)

као и њихова подела по категоријама:

- НКД
- НКД од великог значаја
- НКД од изузетног значаја.

Закон из 1977.г., замениће *Закон о културним добрима* из 1990.г.³¹², потом *Закон о културним добрима* (1994), који се примењује и данас. Док су, после Другог светског рата и утемељења службе заштите у Србији, у непуних двадесет година (1977-1994) донета три закона за ову област, *Закон* из 1994.г. је на снази више од двадесет година, упркос уоченим недостацима у примени условљеним и потребом праћења збивања на нивоу међународне заштите културне баштине.

До 1994.г., другостепена валоризација у делу утврђивања НКД од великог значаја, тј. категоризација НКД од великог значаја, била је у надлежности аутономних покрајина (Војводине и Косова и Метохије), што у јужној покрајини

³⁰⁹ В.: <http://www.cik.org.rs>, посећено: април 2015.

³¹⁰ Из „Одлуке о оснивању Централног института за конзервацију“.- нав. извор.

³¹¹ *Закон о заштити културних добара*, Сл. гласник СРС, бр. 28/1977.

³¹² *Закон о културним добрима*, Сл. гласник СРС, бр. 6/1990.

није примењивано, обзиром да на Косову и Метохији нема непокретних културних добара од великог значаја.

Као што је показано **Списком II** – манастири у статусу институционалне заштите³¹³ и **Синтезним списком манастира са основним подацима**³¹⁴, манастири на Косову и Метохији појављују се у категоријама:

- НКД
- НКД од *великог* значаја – не постоје
- НКД од *изузетног* значаја.

Изостављањем ове процедуре на Косову и Метохији и недостатком категорије НКД од великог значаја, остаје извесно да неке цркве и манастири у јужној покрајини нису заштићени према могућностима које је давала законска регулатива, у смислу подизања степена њиховог споменичког значаја.

Од 28 манастира на Косову и Метохији који уживају статус институционалне заштите, преглед по категоријама је следећи:

- НКД: 11 манастира
- НКД од великог значаја: нема
- НКД од изузетног значаја: 17 манастира³¹⁵,

што указује да је међу 11 некатегорисаних непокретних културних добара, могло бити НКД од великог значаја.

Тешкоће вршења законом прописане делатности заштите културног наслеђа на Косову и Метохији нарастају после 1999.г., када је једини основ за институционалну заштиту српске духовне и културне баштине на Косову и Метохији постао документ *Резолуција 1244 (1999)*, према коме: „*Након повлачења, договореном броју југословенског и српског особља ће бити дозвољено да се врати и обавља следеће функције...*“ између осталог и : „*одржавање присуства на местима српске културне баштине*“³¹⁶.

³¹³ В.: стр. 49 овог рада.

³¹⁴ В.: стр. 58 овог рада.

³¹⁵ Ови манастири набројани су у фусноти 174, стр. 49 овог рада.

³¹⁶ Анекс 2, тачка 6, алинеја 4 у: *Резолуција 1244 (1999)*.- нав. извор.

Оснивањем Министарства за Косово и Метохију 2007.г., у оквиру Министарства оснива се Сектор за послове Републике Србије на Косову и Метохији – као наследник Координационог центра за Косово и Метохију. Једна од седам организационих јединица новооснованог Сектора, било је *Одељење за културу, медије, бригу о културном и природном наслеђу на Косову и Метохији и сарадњу са Српском православном црквом*³¹⁷. Сам назив Одељења указује на интегративни приступ бризи о култури на Косову и Метохији у целини (култура, медији), у коме баштина (културно и природно наслеђе) представља само део, додајући томе посебно и сарадњу са Српском православном црквом. У том периоду, остварено је учешће на међународним научним скуповима на којима је представљено духовно, културно и природно наслеђе на Косову и Метохији и његова угроженост у XXI веку³¹⁸. У периоду од оснивања Координационог центра (2001) до оснивања Министарства за Косово и Метохију (2008), бригу о културном наслеђу на Косову и Метохији, такође у сарадњи са институцијама, испред Координационог центра водили су Александра Фулгоси и Ненад Трајковић, са дугогодишњим искуством претходног рада у заводима за заштиту споменика културе.

Понуда међународне заједнице о појединачном укључивању српских стручњака у мешовите мисије и радне тимове (домаћи и страни експерти) на Косову и Метохији, уз представнике тзв. Привремених институција самоуправе (ПИС) Косова, није наишла на одобравање Владе Републике Србије и Српске православне цркве, јер, сматрана је подршком повлачењу српских институција из јужне покрајине и неоснованом преношењу бриге о српском духовном и културном наслеђу на Косову и Метохији на ненадлежне и стручно неспремне тзв. ПИС Косова. О тој неспремности сведочи недостатак стручног особља за

³¹⁷ Дужност начелника *Одељења за културу, медије, бригу о културном и природном наслеђу на Косову и Метохији и сарадњу са СПЦ*, од његовог оснивања до 29. децембра 2008.г. (укидања тог радног места према *Правилнику о унутрашњем уређењу и систематизацији радних места у Министарству за Косово и Метохију*, бр.: интерно, датум 23.09.2008.г.) обављала је Г. Марковић.

³¹⁸ Марковић, Г.: *Мултидисциплинарни приступ у интегративној заштити, теорија и пракса* на: Друга регионална конференција о интегративној заштити, Бања Лука, 29. октобар 2007.г.; Марковић, Г.: *Косово и Метохија – химна српског културног наслеђа* на међународном скупу: *Округли сто Место српске духовне баштине у Европској култури*, Београд, 30. новембар 2007.; Марковић, Г.: *The Serbian Cultural Heritage in Kososvo and Metohija on: 12th International Conference of National Trusts – Conservation of Heritage in Regions of Conflict and Natural Disaster*, Delhi, 3-5 December 2007.

област заштите српског културног наслеђа, после затварања српских институција заштите и повлачења стручног особља из Призрена и Приштине, што је било изражено у процесу Државних преговора вођених 2006-2007.г. у Бечу, о чему ће бити речи у поглављу III, одељак 1.4. овог рада.

Једнострано и безаконно самопроглашење независности српске покрајине Косова и Метохије, 17. фебруара 2008.г.³¹⁹, додатно је отежало покушај српских институција да раде у оквиру својих надлежности у јужној покрајини, према законима Републике Србије, чак и према веома суженим могућностима које даје *Резолуција 1244 (1999)*.

3.2. Деловање Српске православне цркве

Уз чињеницу да се целом Српском православном црквом већ вековима управља (крмани) са Косова и Метохије, где је трон српских архиепископа и патријараха у манастиру Пећка Патријаршија, на Косову и Метохији се налази и Епископски двор Епископа рашко-призренског, који духовно управља и надзире простор Епархије рашко-призренске.

После Другог светског рата Епископи Епархије рашко-призренске били су: Епископ Г. Владимир Рајић (1947-1956), Епископ Г. Павле Стојчевић (1957-1990)³²⁰, Епископ Г. Артемије Радосављевић (1991-2010.г. када је умировљен). Потом, Епархију надгледају администратори Епархије Епископ Г. Атанасије Јевтић и Епископ Г. Амфилохије Радовић, до хиротоније данашњег Епископа Г. Теодосија Шибалића (2010)³²¹. Осим труда у одржању духовног живота на Косову и Метохији, ови Епископи су се укључивали и у савремена догађања, понекад

³¹⁹ Коштуница, В.: „*Проглашење лажне државе под старатељством САД и ЕУ*“ у: *Одбрана Косова*.-Београд: СКЗ, 2009.г. стр. 226-230; уједно, то је запис јавног обраћања Председника Владе РС 17.02.2008.

³²⁰ Епископ рашко-призренски Г. Павле изабран је за Архиепископа пећког, митрополита београдско-карловачког и Патријарха српског 1990.г., остајући на тој дужности до упокојења, 15. новембра 2009.г.

³²¹ Епископ Г. Теодосије претходно је био Епископ липљански тј. Викарни Епископ Епископа рашко-призренског (2004-2010).

узимајући и световну улогу државника, увек под окриљем бриге о *пастви*³²², свештенству и монаштву, тиме и о црквеном градитељству.

Епархија рашко-призренска заузима простор Косова и Метохије и Рашке области, са седиштем у Призрену до 1999.г., тј., после протеривања српског народа из тог града, Епископ привремено премешта епископско седиште у манастир Грачаницу.

Збивањима на Косову и Метохији, која ће на тешком историјском задатку очувања цркава и манастира приближити државне и црквене институције, претходиле су друге активности у Српској православној цркви, посебно у Епархији рашко-призренској, које се могу изложити хронолошки.

Патријарх Г. Павле подржао је оснивање *Академије Српске православне цркве* 1993.г.³²³, која садашње име: *Висока школа – Академија Српске православне цркве за уметност и конзервацију* добија на мајском заседању Светог архијерејског сабора СПЦ, 2009.г. Подизање високошколске установе за уметност и конзервацију у окриљу Српске православне цркве, значајно је за припрему посвећених стручњака за рад на црквеном градитељству и украшавању храмова.

Десетак година касније, суочен са разарањима српских храмова после 1999.г., Епископ Г. Артемије основао је *Савет за обнову и изградњу храмова Епархије рашко-призренске*³²⁴ који је радио у периоду 2003-2010.г.³²⁵. Рад *Савета* показаће се као одрживи модел обнове црквеног културног наслеђа како у поређењу са обновом коју деценијама врше државне институције, тако и у поређењу са обновом коју ће, после *Мартовског погрома*, започети и међународна заједница оснивањем мешовитих стручних тимова.

Годину дана после оснивања *Савета* Епархије рашко-призренске, 2004.г., основан је и *Савет за заштиту и обнову храмова и културне баштине Српске*

³²² *Паства* су „Верници у односу према својим црквеним старешинама“, в. одредницу „*паства*“ у: *Речник српско-хрватског књижевног језика, књига четврта.*- Нови Сад: Матица српска, 1971.; читалац се на увид у *Речник српско-хрватског књижевног језика* (важи за ову и остале књиге овог *Речника* које се у овом раду наводе) упућује преко одреднице а не преко броја стране на којој се одредница налази.

³²³ *Академија* је основана 17.11.1993.г. и акредитована као Висока школа СПЦ 21.02.2008.г. в. www.akademijaspc.edu.rs, посећено: април, 2015.

³²⁴ Председник *Савета* Епархије рашко-призренске: редовни професор Архитектонског факултета Универзитета у Београду, проф. др. Миодраг Ралевић, извор: Архива ЕРП.

³²⁵ Извор: Исто.

православне цркве³²⁶. Оба Савета бавила су се значајним питањима изградње и обнове цркава и манастира на Косову и Метохији и у Рашкој области а рад Савета СПЦ био је значајан и на територији других Епархија Српске православне цркве.

Деловање Савета Српске православне цркве видљиво је на примеру манастира Пећке Патријаршије. У току документованих радова на манастирским црквама, 2005-2006.г.³²⁷, узет је у обзир став Савета СПЦ и посебно је испитано стање фасадних зидова цркава, када је и донета одлука о њиховој заштити поновним малтерисањем. Власник, Српска православна црква, преко Савета СПЦ, упутио је захтев надлежној установи, Републичком заводу за заштиту споменика културе: *„Ради заштите цркава од атмосферских утицаја који су током прошлих неколико деценија довели до озбиљних оштећења на Пећкој Патријаршији као и ради васпостављања њихове првобитне лепоте због које су вековима биле понос Српског народа тражимо да се цркве врате у стање у коме су биле пре обијања малтера“*³²⁸. Бригу око обнове манастира Пећке Патријаршије водио је и Свети архијерејски синод СПЦ, а сам почетак радова пропраћен је актом Епархијског управног одбора Архиепископије београдско-карловачке, којим Патријарх Српски Г. Павле доноси одлуку: *„Дајемо наш благослов и одобрење Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду, да приступе малтерисању и општој заштити спољних зидова цркава Пећке Патријаршије“*³²⁹.

У оквиру савремених догађања у јужној покрајини потписан је и документ, веома важан за одвијање процеса обнове цркава и манастира на Косову и Метохији, страдалих у *Мартовском погрому* 2004. године. Документ ће потписати два Архијереја Српске православне цркве. Тако, Епископ Г. Артемије потписује *Меморандум о разумевању и договореним општим принципима обнове цркава*

³²⁶Председник Савета Српске православне цркве: Митрополит црногорско-приморски Г. Амфилохије Радовић, извор: Архива СПЦ.

³²⁷ Јовин, М.: *Пећка Патријаршија, истраживања и резултати.* - нав. дело.

³²⁸ Акт Савета за очување баштине СПЦ, примљен под: бр. 7/13 од 12.01.2006.г.; Архива РЗЗСК.

³²⁹ Акт Епархијског управног одбора Архиепископије београдско-карловачке, примљен под: бр. 7/131 од 15.03.2006.г.; Архива РЗЗСК.

28.06.2004.г.³³⁰ са Министарством за културу, омладину и спорт тзв. Привремених институција самоуправе Косова, уз сведочанство UNMIK³³¹ и, убрзо одустајући од своје одлуке, повлачи свој потпис већ 13.09.2004.г. Оваква процена првобитно је подржана и у Српској православној цркви, како се види из саопштења: „Епископ рашко-призренски Артемије објавио је, да је Меморандум потписан у циљу дефинисања процеса обнове престао да важи“³³². Документ готово исте садржине, Меморандум о разумевању и договореним општим принципима за обнову објеката Српске православне цркве обновљен је нешто доцније и потписује га Патријарх Српски Г. Павле, са тзв Привременим институцијама самоуправе Косова, такође уз сведочанство UNMIK, 24.03.2005.г.³³³.

Процедура спровођења Меморандума (*Memorandum of Understanding*) показала је низ недостатака на стручном, црквеном и геополитичком плану и упркос истрајности овог модела обнове, није остварено јединство ставова у самој Српској православној цркви, као ни јединство са државним институцијама чији стручњаци су имали примедбе на технички и правни поступак спровођења обнове, у смислу одступања од законске регулативе важеће за ту област у Републици Србији³³⁴. Такве ставове подржао је и Државни преговарачки тим, препознајући Меморандум као увод у уграђивање неприхватљивих модела обнове српског културног наслеђа на Косову и Метохији, који ће касније и уследити.

Доношењем Закона о враћању (*реституцији*) имовине црквама и верским заједницама (2006), после више од педесет година, почиње процедура враћања одузете имовине свим оштећеним странама. Овај Закон је почетак исправљања *ex lege* спроведеног поступка одузимања црквене имовине после Другог светског рата. Процедура реституције биће проширена и настављена 2011.г., враћањем

³³⁰ Текст Меморандума в.: <http://www.eparhija-prizren.com>, посећено: април 2015.

³³¹ UNMIK – United Nations Interim Administration Mission on Kosovo.

³³² „Иницијатива Савета Европе је неприхватљива јер игнорише улогу Српске православне цркве, српског народа и државе“, в.: <http://www.spc.rs>, у: архива за 24.09.2004.г., посећено: април 2015.

³³³ Текст Меморандума в.: Исто у: архива за 28.03.2005.г., посећено: април 2015.

³³⁴ „Конференција за новинаре поводом обнове црква и манастира порушених током мартовског насиља на Космету“, Аудио/видео прес у 2007.г. – Влада Републике Србије; учесници: Слободан Самарцић, Леон Којен, Епископ бачки Г. Иринеј, Епископ рашко-призренски Г. Артемије, Гордана Марковић; преслушати на: http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=62265, посећено: април 2015.

имовине и физичким и правним лицима³³⁵, о чему бригу води Агенција за реституцију Републике Србије³³⁶.

Од свих захтева које су цркве и верске заједнице поднеле у законском року, преко три хиљаде захтева (3.049), више од једне половине захтева (1.602), поднела је Српска православна црква, од чега Епархија рашко-призренска 31 захтев³³⁷.

Како то закључује и прималац захтева, тада Дирекција за реституцију, „број поднетих захтева не мора да значи да је квантум имовине коју тражи подносилац са више захтева већи од квантума имовине онога који је поднео мање захтева“³³⁸. Епархији рашко-призренској одговорено је на 21 захтев, доношењем *Решења* о повраћају имовине Епархији, од чега се 7 *Решења* за утврђивање права својине односи на манастире а преосталих 14 на цркве, задужбине и црквене општине³³⁹.

Манастири на Косову и Метохији, за које су донета *Решења* о враћању имовине, су:

Св. Марка у Кориши

Св. Тројице Мушутшиште

Грачаница

Зочиште

Драганац

Дечани

Бањска.

Тешкоће у повраћају црквене имовине су бројне. Најизраженије су правне, у смислу неусаглашености закона, а потом и техничке тешкоћ, обзиром да

³³⁵ *Закон о враћању одузете имовине и обештењењу*, Сл. гласник РС. бр. 72/2011.

³³⁶ Агенција је основана 2011.г. доношењем наведеног *Закон о враћању одузете имовине и обештењењу* (2011) и преузела је предмете и архиву претходно *Законом о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама* (2006) основане Дирекције за реституцију, која је примала захтеве у периоду од 1. октобра 2006. до 30. септембра 2008.г., в.: <http://www.restitucija.gov.rs>, посећено: април 2015.

³³⁷ В.: Исто.

³³⁸ *Преглед броја примљених захтева у Дирекцији за реституцију у: Конфесионална реституција*, в.: Исто.

³³⁹ *Белешка бр. 38 од 04.03.2010.г., у: Инвентар Канцеларије за баштину*; Архива ЕРП.

методологија процене вредности некретнина није утврђена³⁴⁰. За простор Косова и Метохије постоје и друге, безбедносне тешкоће у сагледавању стања на терену и спровођења донетих *Решења* административно и у пракси³⁴¹.

3.3. Сарадња државних институција и СПЦ

Сарадња Српске православне цркве и институција Републике Србије, успешно је остварена током Државних преговора вођених у Бечу 2006-2007.г., кроз јединствено дату подршку на изради елабората *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија јули 2006* и допуни учињеној кроз нови елаборат *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006*.

Такође, Српска православна црква у потпуности се сагласила са стручним примедбама на *Анекс V Ахтисаријевог плана* и са сачињеним *Коментаром Анекса V - Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова*.

Уз 24 манастира³⁴² обухваћена Државним преговорима који су изабрани за одређивање *зона заштите* тј. за просторну заштиту на терену, елаборатима су обрађена и друга света места. То су:

- 32 цркве³⁴³, самосталне или у *роју*³⁴⁴, без убројаних цркава и црквишта у оквиру локација: *Српска четврт и старо градско језгро Призрена; Ново Брдо, средњовековни град и тврђава; Звечан, средњовековна тврђава*

³⁴⁰ Марковић, Г.: „Процена вредности непокретности – проблематика процене вредности непокретних културних добара на примеру црквеног градитељства“ у: *Нови инструменти планирања простора у тржишним условима процена вредности непокретности – Међународни научно стручни скуп летња школа урбанизма 2012, Тара-* Београд: УУС, 2012., стр. 351-363.

³⁴¹ Већ наведено кршење обавезујуће *Резолуције 1244 (1999)* указује на очекиване тешкоће спровођења *Решења* о повраћају имовине Епархији рашко-призренској, везано за простор Косова и Метохије; прим. Г. Марковић.

³⁴² В.: *Списак манастира III* – манастири обухваћени Државним преговорима вођеним 2006-2007.г. у Бечу, стр. 52 овог рада.

³⁴³ Црква Богородице Љевишке, Призрен; група црква у Средачкој жупи (Св. Николе у Богошевцима, Св. Ђорђа у Горњем селу, Св. Николе у Драјчићима, Св. Апостола или Св. Петке у Мушникову, Св. Николе у Мушникову, Св. Николе у Средској, Св. Ђорђа у Средској, Св. Богородице у Средској); група црква у Сиринићкој жупи (Св. Ђорђа у Горњој Битињи, Св. Теодора у Доњој Битињи, Св. Николе у Готовуши, Св. Богородице у Готовуши, Св. Николе у Штрпцу); у Великој Хочи (Св. Николе, Св. Стефана, Св. Недеље, Св. Петке, Св. Ане, Св. Луке, Св. Арханђела, Св. Петра, Пресвете Богородице, Св. Илије, црква у Другом риду); црква Богородице Одигитрије, Муштуште; црква Ваведења Богородице, Липљан; црква Св. Николе, Ђураковац;

- 3 испоснице³⁴⁵
- други верски објекти у власништву Српске православне цркве у Призрену: *Православна Богословија Ђирила и Методија; Владичански двор са црквом Св. Ђорђа*
- 3 урбане целине, делови Призрена, Вучитрна и цело насеље Велика Хоча у оквиру локација: *Српска четврт и старо градско језгро Призрена; Војновића мост и двор, Вучитрна; Велика Хоча са 13 цркава.*

Број од 59 набројаних локација (24 манастира, 32 цркве, 3 испоснице) није коначан број светих места, знајући за бројна црквишта, манастиришта и гробљишта у оквиру *зона заштите* сваке појединачне локације. Посебно, броју светих места треба додати и *Газиместан*³⁴⁶ као „историјски простор боја на Косову 1389, односно централно место судара српске и турске војске...“³⁴⁷ и симбол страдања српског народа.

3.4. Улога међународне заједнице

Будући да су посебни својим историјским значајем (носиоци духовности и националног идентитета српског народа од Немањића до данас) и изузетним уметничким вредностима (репрезенти оригиналног српског градитељства насталог на сусрету утицаја Истока и Запада) манастири на Косову и Метохији, који припадају административном и духовном телу Српске православне цркве, почетком ХХИ века постали су и важан показатељ недељивости територије Републике Србије, и као такви, дошли су и у центар интересовања међународне заједнице.

црква Св. Спаса, Призрен; црква Св. Ђорђа и црква Св. Ђорђа Руновића уз Владичански двор, Призрен.

³⁴⁴ Термин препоручен од експерта UNESCO (Елка Бакалова) који је долазио у евалуациону мисију на Косово и Метохију, 2005.г., поводом „екстензије“ већ уписаног културног добра Дечани на UNESCO листу; тај термин уграђен је касније и у елаборате Државног преговарачког тима, где је једна целина обједињених локација у елаборатима названа *Цркве и испоснице у роју*, в.: елаборат *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија јули 2006.*

³⁴⁵ Испоснице: Уљарице (Велика црква, Мала црква); испосница Св. Петра Коришког.

³⁴⁶ Газиместан – меморијални споменички комплекс, просторна културно-историјска целина – НКД од изузетног значаја; непокретно културно добро проглашено 1950.г., категорисано 1990.г., централни регистар РЗЗСК в.: <http://www.heritage.gov.rs>, посећено: април 2015.

³⁴⁷ *Споменичко наслеђе Србије.*- нав. дело, стр. 80.

UNESCO је у Србији³⁴⁸, а последњих година и на Косову и Метохији, уписом културних добара на World Heritage List, препознао српско културно наслеђе универзалних вредности. Уписом српских храмова на Косову и Метохији на List of World Heritage in Danger, (манастира: Дечани, Пећка Патријаршија, Грачаница и цркве Богородице Љевишке)³⁴⁹, потврђено је страховање експерата за ову област од опасности уништења српске културне баштине у јужној српској покрајини.

До закључака о стању, вредностима и угрожености културног наслеђа на Косову и Метохији, посебно српских цркава и манастира, UNESCO је дошао након обиласка бројних локација, кроз следеће мисије:

UNESCO мисија на Косову и Метохији од 12. до 18. марта 2003.г.³⁵⁰
обухватила је:

- 16 „византијских православних споменика“³⁵¹ од којих су 9 манастири и то, по групама:
 - 6 главних места универзалних вредности, од којих су 5 манастири:
 - *Пећка Патријаршија*
 - *Дечани*
 - *Грачаница*
 - *Св. Арханђела Призрен*
 - *Бањска*
 - 10 места регионалног значаја, од којих су 4 манастири:
 - *Зочиште*
 - *Св. Уроша Горње Неродимље*
 - *Долац*
 - *Будисавци*

³⁴⁸ Прво културно добро из Србије уписано је на UNESCO листу 1979.г. „*Stari Ras and Sopoćani*“, в.: <http://www.unesco.org>, посећено: април 2015.

³⁴⁹ „*Medieval Monuments in Kosovo*“, в.: <http://www.unesco.org>, посећено: април 2015.

³⁵⁰ UNESCO Report: „*Cultural Heritage in South-East Europe: Kosovo*“, 2003.; в.: <http://www.unesco.org/new/en/venice/culture>, посећено: април 2015.

³⁵¹ Исто.

- 9 „објеката градске архитектуре и разних места“³⁵², међу којима је и Велика Хоча, тј. још 1 манастир у оквиру те целине:
 - *Св. Јована*
- 13 „споменика исламске архитектуре“,

Уочава се да је ова UNESCO мисија, која се односила на свеукупно културно наслеђе на Косову и Метохији, обухватила укупно 10 манастира.

Уопштено, она се односила на:

- српско наслеђе (именовано као *византијско-православно*)
- отоманско наслеђе (именовано као *исламско*)
- секуларно наслеђе (именовано као *градска архитектура и друга места*).

Обзиром да је ова мисија вршена пре *Мартовског погрома*, она није била усмерена само на српско културно наслеђе, тј. само на цркве и манастире, већ на сагледавање свеукупних културних вредности на Косову и Метохији. Учешће у овој мисији, посредно је узела и српска страна, укључивањем Слободана Ђурчића, професора архитектуре на универзитету у Принстону, САД³⁵³, тј. српског стручњака који у овој мисији није представљао и српске институције.

Покренута *Мартовским погромом*, следећа UNESCO мисија на Косову и Метохији од 26. до 30. априла 2004.г.³⁵⁴ обухватила је претежно тада страдале локације. Од 27 тада посећених локација:

- 26 локација односи се на имовину Српске православне цркве, међу којима је 5 манастира, од тога:
 - 2 манастира страдала у *Мартовском погрому*
 - *Св. Арханђела Призрен*
 - *Девич*
 - 3 остала манастира
 - *Дечани*

³⁵² Исто.

³⁵³ Slobodan Curcic (USA) Professor of Byzantine Art and Archaeology, Princeton University, USA у: Исто.

³⁵⁴ UNESCO Report: “*Cultural Heritage in South-East Europe: Kosovo Protection and Conservation of Multi-Ethnic Heritage in Danger*”, 2004; в.: <http://www.unesco.org/new/en/venice/culture>, посећено: април 2015.

- Грачаница
- Пећка Патријаршија,

што указује да је ова UNESCO мисија поново обухватила обилазак манастира *Св. Арханђела, Дечана, Грачанице и Пећке Патријаршије*, док је први пут обишла манастир *Девич*. Тиме, у ове две обједињене UNESCO мисије обухваћено је укупно 11 манастира. Једина локација која је тада посећена а не односи се на имовину Српске православне цркве јесте Галерија – музеј Агима Чавдарбаше – истовремено и једина локација која је страдала у *Мартовском погрому* а не односи се на имовину СПЦ.

Током мисије у априлу 2004.г., UNESCO је „изричито препоручио...“³⁵⁵ да се прошири упис на World Heritage List већ уписаног културног добра – *Манастира Дечани*, тј. да се том културном добру додају манастири *Грачаница* код Приштине, *Пећка Патријаршија* код Пећ и црква *Богородице Љевишке* у Призрену. У рад ове мисије, такође нису укључене српске државне институције нити стручњаци појединачно, док је Српска православна црква имала представнике, Јеромонаха Андреја Сајца и Николу Маљма³⁵⁶.

На основу описаних мисија (март 2003.г. и април 2004.г.), UNESCO је организовао интернационалну Донаторску конференцију у Паризу, 13. маја 2005.г.³⁵⁷, у сарадњи са UNMIK, CoE и EC³⁵⁸ и, како се у *Извештају* наводи, уз учешће експерата Београда³⁵⁹ и Приштине.

На Конференцији је представљена *Листа споменика и места*, сачињена према овде наведеним *Извештајима* UNESCO мисија и према три *Извештаја* мисија CoE (мај 2004.г., јуни 2004.г., јули 2004.г.)³⁶⁰. Такође, на конференцији се

³⁵⁵ „...strongly recommended the inclusion in the UNESCO World heritage List...“; препорука бр. 5 у: Исто.

³⁵⁶ Јеромонах Андреј је сабрат манастира Дечани; Никола Маљм је фотограф Епархије рашко-призренске, прим. Г. Марковић, у: Исто.

³⁵⁷ UNESCO Report: “Protection and Preservation of Cultural Heritage in Kosovo, Consolidated Summary”, 2005; в.: <http://www.unesco.org/new/en/venice/culture>, посећено, април 2015.

³⁵⁸ European Commission.

³⁵⁹ Према *Извештају*, представник Министарства културе РС на Донаторској конференцији у Паризу био је Борислав Шурдић.

³⁶⁰ CoE имао је четири мисије на Косову и Метохији у току 2004.г. на које се позива и UNESCO код сачињавања “Protection and Preservation of Cultural Heritage in Kosovo, Consolidated Summary”, в.: <http://www.unesco.org>, посећено: април 2015.

први пут појавио представник Министарства културе РС, тј. државних институција Републике Србије.

Док је UNESCO у првој мисији (март 2003.г.) организовао обилазак културног наслеђа у покрајини у целости, мисије СоЕ, организоване непосредно после *Мартовског погрома*, односиле су се искључиво на обилазак локација страдалих у марту 2004.г.

UNESCO *Листа споменика и места* на Косову и Метохији представљена на Донаторској конференцији у Паризу (2005.г.) обухватила је укупно 75 локација (споменика и места), од чега су:

- 48 *византијско-српски* споменици/места (цркве, манастири, гробљанске капеле, Епископија и Богословија у Призрену), и међу њима
 - 10 манастира:
 - *Пећка Патријаршија*
 - *Дечани*
 - *Грачаница*
 - *Св. Арханђела, Призрен*
 - *Бањска*
 - *Зочиште*
 - *Св. Уроша, Горње Неродимље*
 - *Долац*
 - *Будисавци*
 - *Девич*
 - 14 *исламско-отоманских* споменика/места
 - 13 споменика *градске архитектуре* и *историјских места* где спада и Велика Хоча у којој постоји
 - 1 манастир:
 - *Св. Јована.*

Овај преглед показује да је овом *Листом* обухваћено 11 манастира, управо сви манастири које је у наведеним мисијама посетио UNESCO. Сви манастири на тој *Листи* су непокретна културна добра, и, осим манастира *Зочиште*, сви су

категорисани као непокретна културна добра од изузетног значаја за Републику Србију.

Истовремено са обиласцима вршеним од стране експерата међународне заједнице, оштећену имовину Српске православне цркве на Косову и Метохији, обилазили су представници Епархије рашко-призренске, са стручном подршком представника Координационог центра за Косово и Метохију, Канцеларије у Лепосавићу и Републичког завода за заштиту споменика културе. Посебно значајан документ о догађајима у марту 2004.г. припремила је и невладина организација *Mnemosyne*, већ наведен *Мартовски погром*.

У обиласцима које је са учешћем стручњака државних институција организовала Епархија рашко-призренска, настала је и наведена *Допуњена Листа српских православних цркава на Косову и Метохији разорених јуна 1999 до септембра 2004*, достављена институцијама и коришћена као полазиште за утврђивање штете нанете имовини Српске православне цркве.

Резолуцијом 1244 (1999), међународна заједница је преузела задатак цивилног и безбедносног присуства под покровитељством UN, при чему „међународно безбедно присуство уз суштинско учешће НАТО мора да буде распоређено под јединственом командом и контролом и овлашћено да успостави безбедно окружење за све људе на Косову...“³⁶¹. Тако, територију Косова и Метохије, подељену на пет региона, па и манастире и цркве који се на тој територији налазе, задатак да заштите имале су оружане снаге³⁶² следећих држава³⁶³:

- Сектор 1 – Призрен, оперативна група Југ под патронатом *Немачке*
- Сектор 2 – Косовска Митровица, оперативна група Север под патронатом *Француске*
- Сектор 3 – Пећ, оперативна група Запад под патронатом *Италије*
- Сектор 4 – Гњилане, оперативна група Исток под патронатом *Сједињених Америчких Држава*

³⁶¹ Анекс 2, тачка 5 у: *Резолуција 1244 (1999)*.- нав. извор.

³⁶² Снаге KFOR – Kosovo Force.

³⁶³ Према карти NATO Kosovo Force, в.: <http://www.nato.int> , посећено: април 2015.

- Сектор 5 – Приштина, оперативна група Центар под патронатом *Велике Британије*.

Иако под међународном заштитом, власништво СПЦ је уништено. То је био разлог да после *Мартовског погрома*, Епархија рашко-призренска поднесе *Тужбу*³⁶⁴ против држава: Немачке, Француске, Италије и Велике Британије³⁶⁵, које кроз надлежност војне и цивилне мисије у оквиру KFOR и UNMIK, на Косову и Метохији, нису заштитиле имовину Српске православне цркве. Иницијативу Епархије рашко-призренске и припрему доказног материјала подржало је Министарство културе Владе Републике Србије, укључујући у те активности стручњаке Републичког завода за заштиту споменика културе, када је формирана *Комисија за процену штете настале приликом уништавања српске културне баштине на Косову и Метохији*³⁶⁶, утврђена методологија и почео рад на терену. Ова сарадња такође је потврдила усаглашеност државних и црквених институција у погледу бриге о црквеном и културном наслеђу на Косову и Метохији.

Убрзо, 9. јануара 2005.г., следи захтев за повлачењем *Тужбе*³⁶⁷ и поступање по том захтеву од стране Епископа рашко-призренског. Одустајање прихвата и Министарство културе, чиме престаје рад наведене *Комисије* Републичког завода у утврђивању штете на црквама и манастирима, настало од доласка међународне заједнице, са изузетком појединачних истраживања у оквиру редовне делатности службе заштите.

Надаље, обнову цркава и манастира на Косову и Метохији, страдалих у *Мартовском погрому*, преузео је Council of Europe. О процедури која је претходила тој обнови, тј. потписивању *Меморандума*, било је већ речи у овом поглављу, одељак 3.2.

³⁶⁴ *Тужба* поднета 08.12.2004.г. Међународном суду за људска права у Стразбуру, „за светиње које су уништене од 12. јуна 1999.г. до данас“, в.: <http://www.kosovo.net>, посећено: април 2015.

³⁶⁵ „САД нису обухваћене овом *Тужбом* јер је суд у Стразбуру надлежан за Европу“, в.: Исто.

³⁶⁶ Акт Републичког завода бр. 991263 од 21.12.2004.г.; Архива РЗЗСК; акт је упућен Министарству културе РС (према позиву акту *Министарства културе* бр. 633-00-859/2004-01 од 14.12.2004.г. да се формира Комисија); чланови Комисије РЗЗСК за утврђивање штете су: Драгољуб Тодоровић, Мирослав Станојловић, Ивана Ранковић Продановић и координатор Гордана Марковић; методологију за технику снимања локација на терену и начин презентације њиховог стања, припремио је Драгољуб Тодоровић.

³⁶⁷ *Саопштење* информативне службе СПЦ: „*Свети архијерејски Синод за повлачење тужбе против четири европске државе*“, в.: <http://www.spc.rs>, посећено: април 2015.

Дакле, обнова је започета³⁶⁸ према *Меморандуму*, потписаном од стране Епископа рашко-призренског, после формирања *Комисије за спровођење*³⁶⁹ тог документа, у августу 2004. године. Зауостављена је исте године средином септембра месеца, повлачењем из процеса обнове Српске православне цркве, тј. повлачењем Епархије рашко-призренске.

Обнова је настављена маја 2005.г. према *Меморандуму*, документу готово исте садржине, који овога пута потписује Патријарх Српски и по коме се формира *Комисија за реконструкцију*³⁷⁰. Историјска је чињеница да сарадњу на обнови разорених српских храмова на Косову и Метохији, са Привременим институцијама самоуправе Косова и са међународном заједницом, 2004.г., потписивањем *Меморандума*, започиње Српска православна црква тј. Епископ рашко-призренски (Г. Артемије) а потом и Патријарх Српски (Г. Павле).

У спровођењу *Меморандума*, *Комисију за реконструкцију* чинили су:

- представник Council of Europe, председавајући

и у улози чланова, представници:

- Српске православне цркве
- Републичког завода за заштиту споменика културе Београд
- Министарства културе, омладине и спорта (тзв. Привремених институција самоуправе Косова)³⁷¹
- Завода за заштиту споменика Приштина (овај Завод је новоформирана установа тзв. Привремених институција самоуправе Косова и нема административни континуитет са установама заштите протераним из Приштине 1999.г.)³⁷²

Уочава се да је у рад *Комисије за реконструкцију* укључен и представник српских институција. Међутим, имајући у виду да се представник Српске православне цркве у Комисији за реконструкцију налази као оштећени власник, а не као стручно лице, тј. не као представник државне институције, уочава се да

³⁶⁸ “Reconstruction Implementation Commission for Serbian Orthodox Religious Sites in Kosovo”, в.: <http://www.coe.int>, посећено: април 2015.

³⁶⁹ Implementation Committee, в.: Исто.

³⁷⁰ Reconstruction Implementation Commission, в.: Исто.

³⁷¹ Део у загради прим. Г. Марковић.

³⁷² Исто.

српске институције у Комисији имају једног представника (Републички завод за заштиту споменика културе), док тзв. Привремене институције самоуправе Косова имају два представника (Министарство културе, омладине и спорта и Завод за заштиту споменика културе Приштина).

Низ недостатака, формално-правних и посебно стручних, уочени су у процесу рада *Reconstruction Implementation Commission* и спровођења *Меморандума*, постајући тема о којој се бурно расправљало у стручној јавности, на политичкој сцени па и у самој Српској православној цркви³⁷³. Опасност прихватања оваквог модела обнове била је већа утолико што је њиме отворен пут стратегији заштите српског културног наслеђа на Косову и Метохији коју утврђује *Ахтисаријев план*, а која није у интересу одрживости српских цркава и манастира и очувања бриге о њима у оквиру српских институција.

О резултатима спровођења *Меморандума*, дата је оцена стручњака из области заштите културног наслеђа, архитектонског пројектовања, урбанистичког планирања и примене законске регулативе³⁷⁴. „Из свега изложеног следи закључак да су обнова и изградња 35 цркава и манастира изведени противно и унутрашњем праву Републике Србије и важећем међународном праву. У првом случају теже је прекршен Закон о културним добрима републике Србије, а у другом хашка Конвенција за заштиту културних добара у случају оружаних сукоба. Уз то, поменути Меморандум о разумевању о договореним принципима за обнову објеката Српске православне цркве садржи толико правних мањкавости и формалних и материјалних недостатака, почев од назива па до означавања потписника у име Српске православне цркве, да поред противправности повлачи за собом и далекосежне правне и политичке последице“³⁷⁵.

Ахтисаријев план у потпуности је одбачен од стране Државног преговарачког тима, што није сметало да се његови неодрживи предлози, како ће

³⁷³ Неодржива обнова.- нав. дело.

³⁷⁴ Елаборат Комисије за технички пријем светиња (које су биле предмет обнове према Меморандуму) на релацији Синод-Епархија, свеске 1-3.- Призрен, Грачаница, Београд: Канцеларија за баштину Епархије рашко-призренске, бр. 9/1 од 28.02.2009.; Архива ЕРП.

³⁷⁵ Чавошки, К.: „Правна ваљаност уговорених и изведених радова са становишта унутрашњег и међународног права“ у: Елаборат Комисије за технички пријем светиња (које су биле предмет обнове према Меморандуму) на релацији Синод-Епархија, свеска 1.- нав. извор.

бити показано у следећем поглављу, уграде у тзв. законе и Устав Косова³⁷⁶. Ово је посебно значајно због чињенице примене *Ахтисаријевог плана* у одређивању *зона заштите* око локација српског културног наслеђа, која је предата на спровођење тзв. Привременим институцијама самоуправе Косова.

³⁷⁶ Коштуница, В.: „Аргументи за Косово или одбрана права“ у: *Одбрана Косова*.- нав. дело, стр. 5-27.

III ПОСТОЈЕЋА МЕТОДОЛОГИЈА ОЧУВАЊА МАНАСТИРА

1.0. ЗАКОНСКА РЕГУЛАТИВА КОЈА ОБУХВАТА ЗАШТИТУ МАНАСТИРА

1.1. Анализа закона у Србији

Према *Закону о културним добрима (1994)*, централне регистре културних добара по врстама воде централне институције културе³⁷⁷ у Републици Србији, а то су:

- Републички завод за заштиту споменика културе (заштита непокретних културних добара по врстама)
- Народни музеј у Београду (заштита уметничко-историјских дела)
- Архив Србије (заштита архивске грађе и регистратурског материјала)
- Народна библиотека Србије (заштита старе и ретке књиге)
- Југословенска кинотека (заштита филмске грађе),

док Завод за заштиту природе Србије врши заштиту *„знаменитих места и природних простора у заштићеној околини непокретног културног добра“*³⁷⁸.

Као изграђене структуре са храмом, манастири спадају у ред непокретних културних добара и, како је већ речено, могу имати статус по врсти (*споменици културе, просторно културно-историјске целине, археолошка налазишта и знаменита места*) и по значају (добро, добро од великог значаја, добро од изузетног значаја). У том смислу, свако непокретно културно добро може бити у једном од дванаест квалитативно различитих статуса непокретних културних добара, који произилазе из врсте и категорије добра. За непокретна културна добра од изузетног значаја, постоји могућност и *трећег степена валоризације*³⁷⁹,

³⁷⁷ Чл. 61 у: *Закон о културним добрима (1994)*.- нав. извор.

³⁷⁸ Чл. 74 у: Исто.

³⁷⁹ Валоризација за упис добара на UNESCO листе могла би се назвати *трећи степен валоризације*, термин Г. Марковић, парафразирајући термин *„други степен валоризације“*, в.: Милић, М.: *„Служба заштите и категоризација непокретних културних добара у Србији“*.- нав. дело, стр. 9.

тј. утврђивања универзалних вредности добара у категорији светске баштине и њихов упис на UNESCO World Heritage List.

Законом о културним добрима (1994) црквеном градитељству није дато посебно место³⁸⁰, тако да су и манастири обухваћени општом дефиницијом културног добра: „Културна добра су ствари и творевине материјалне и духовне културе од општег интереса које уживају посебну заштиту утврђену овим законом“³⁸¹, где „Заштићена околина непокретног културног добра ужива заштиту као и културно добро“³⁸². Овим Законом је прописано да акт о утврђивању непокретног културног добра, везано за заштићену околину, садржи „катастарске и земљишно-књижне податке“³⁸³. Године 1995., детаљније је одређен садржај пријаве непокретног културног добра за упис у централни регистар, а то је услов да се наведу: „адреса катастарске парцеле културног добра, границе заштићене околине с пописом катастарских парцела и укупна површина“³⁸⁴ док се у техничкој документацији³⁸⁵ за пријаву НКД не тражи графички приказ заштићене околине.

Из посебних дефиниција културних добара по врстама, анализирано на примеру манастира, уочава се следеће:

- статус манастира као споменика културе (СК)³⁸⁶ обухвата заштиту „грађевинско-архитектонског објекта“ (храм), „градитељску целину“ (све грађевине које чине изграђени корпус), „дело монументалног и декоративног сликарства, вајарства, примењених уметности“ (живопис,

³⁸⁰ Уочена је потреба обједињавања црквеног градитељства у оквиру културног наслеђа, обзиром на високу заступљеност у укупном броју заштићених непокретних културних добара (према анализи која следи у даљем тексту овог рада) и значај које ово градитељство има у односу на секуларну архитектуру и просторно планирање које их обједињује; прим. Г. Марковић.

³⁸¹ Чл. 2, први став у: *Закон о културним добрима* (1994).- нав. извор.

³⁸² Чл. 3, трећи став у: Исто.

³⁸³ Чл. 47, други став у: Исто.

³⁸⁴ Чл. 4 у: *Правилник о подацима који се уписују у регистар, начину вођења регистра и централног регистра непокретних културних добара и о документацији о овим културним добрима*, Сл. гласник РС, бр. 30/1995, 37/1995.

³⁸⁵ Чл. 13 прописује садржај *Опште*, *Техничке* и *Фото* документације; у техничкој документацији тражи се: „1) ситуациони план, 2) план основе 3) пресеци, 4) други значајни детаљи“ у: Исто.

³⁸⁶ Чл. 19: „Споменик културе јесте грађевинско-архитектонски објекат од посебног културног или историјског значаја, као и његова градитељска целина, објекат народног градитељства, други непокретни објекат, део објекта и целине са својствима везаним за одређену средину, дело монументалног и декоративног сликарства, вајарства, примењених уметности и техничке културе, као и друга покретна ствар у њима од посебног културног и историјског значаја“ у: *Закон о културним добрима* (1994).- нав. извор.

архитектонски украс, црквени намештај) и „покретну ствар у њима“ (црквени Богослужбени предмети)

- статус манастира као просторно културно-историјске целине (ПКИЦ)³⁸⁷ подразумевао би заштиту „насеља“ (историјска порта, урбана матрица целог манастирског насеља), целину „с више непокретних културних добара“ (све грађевине у порти, и шире – удаљене капије, чесме, капеле, гробља, скитове и сл.)
- статус манастира као археолошког налазишта (АН)³⁸⁸ значио би чување „остатака грађевина и других непокретних објеката, гробних и других налаза“ из раније историје и уочава се да заштита манастира у овој врсти добара није прихватљива јер потице Богослужбене радње и литургијске функције хришћанских храмова; међутим, у оквиру манастира или манастирског поседа могао би се наћи налаз заштићен као археолошко налазиште, уколико су то археолошки остаци угашених цивилизација (делови путева, терми, насеља)
- статус манастира као знаменитог места (ЗМ)³⁸⁹ означавао би „простор везан за догађај од посебног значаја за историју“ и може се односити на већину манастира као на центре историјских и културних догађаја.

Анализа заступљености црквеног градитељства у различитим врстама културних добара, урађена је³⁹⁰ на примеру категорисаних манастира (непокретних културних добара од изузетног значаја), са следећим резултатима:

- у оквиру категорисаних *археолошких налазишта*, укупно 44, непокретних културних добара од изузетног значаја је 19; манастира нема

³⁸⁷ Чл. 20: „Просторно-културно историјска целина јесте урбано или рурално насеље или њихови делови, односно простор с више непокретних културних добара од посебног културног и историјског значаја“ у: Исто.

³⁸⁸ Чл. 21: „Археолошко налазиште је део земљишта или површине под водом који садржи остатке грађевина и других непокретних објеката, гробних и других налаза, као и покретне предмете из ранијих историјских доба, а од посебног су културног и историјског значаја“ у: Исто.

³⁸⁹ Чл. 22: „Знаменито место је простор везан за догађај од посебног значаја за историју, подручје с израженим елементима природом и радом створених вредности као јединствене целине, као и спомен гробови или гробља и друга спомен обележја која су подигнута ради трајног очувања успомене на значајне догађаје, личности и места из националне историје (меморијали), од посебног културног и историјског значаја“ у: Исто.

³⁹⁰ Анализа Г. Марковић према: „Споменичко наслеђе Србије“.- нав. дело и према: UNESCO World Heritage List, в.: <http://www.unesco.org>, посећено: април 2015.

- у оквиру категорисаних *знаменитих места*, укупно 33, непокретних културних добара од изузетног значаја је 16; манастира нема
- у оквиру категорисаних *просторно културно-историјских целина*, укупно 39, непокретних културних добара од изузетног значаја је 14 а манастири се налазе у оквиру 2 целине:
 - ПКИЦ: *Нови Пазар, споменичко подручје Старог Раса са Сопоћанима* у оквиру које су 2 манастира (*Ђурђеви Ступови, Сопоћани*)
 - ПКИЦ: *Фрушка Гора* у оквиру које је 15 манастира (*Беочин, Велика Ремета, Мала Ремета, Врдник, Гргетег, Дивша, Јазак, Крушедол, Старо Хопово, Ново Хопово, Кувездин, Петковица, Привина Глава, Раковац, Шишатоваци*)
- у оквиру категорисаних споменика културе, укупно 664, број непокретних културних добара од изузетног значаја је 154, од чега су 46 манастири, тј. узимајући у обзир по две локације манастира садржане у 2 НКД (*Белодримски манастири и цркве; Неродимље споменичка целина*) то је укупно 48 манастира:
 - СК: *Бања Прибојска, Бањска, Белодримски манастири и цркве (манастири: Добра Вода, Долац), Беочин, Богородица Хвостанска, Бођани, Будисавци, Велика Ремета, Велика Хоча (манастир Св. Јована), Војловица, Врдник, Гориоч, Градац, Грачаница, Гргетег, Девич, Дечани, Дивша, Ђурђеви Ступови, Жича, Јазак, Каленић, Кметовце, Св. Петар Коришки, Крушедол, Кувездин, Љубостиња, Мала Ремета, Манасија, Месић, Милешева, Неродимље споменичка целина (манастири: Св. Арханђела, Св. Уроша), Ново Хопово, Петковица, Пећка Патријаршија, Покајница, Привина Глава, Прохор Пчињски, Раковац, Св. Арханђели Призрен, Соколица, Сопоћани, Старо Хопово, Студеница, Убожац, Шишатоваци*
- и 1 самостан:
 - СК: *Бач Фрањевачки самостан*
- у оквиру UNESCO заштите културних добара из Србије и уписа на World Heritage List, садржано је 6 манастира у оквиру 3 уписана добра:

- 2 манастира су у оквиру 1 уписаног културног места: *Стари Рас и Сопоћани*³⁹¹ (*Ђурђеви Ступови, Сопоћани*)
- 1 манастир је уписан као посебно културно место *Манастир Студеница*³⁹² (*Студеница*)
- 3 манастира су у оквиру 1 културног места *Средњевековни споменици на Косову*³⁹³ (*Дечани, Пећка Патријаршија, Грачаница*)

тј., наведено хронолошки, UNESCO заштитом обухваћени су манастири:

Ђурђеви Ступови

Сопоћани

Студеница

Дечани

Пећка Патријаршија

Грачаница

- у оквиру UNESCO заштите културних добара из Србије и уписа на List of World Heritage in Danger, садржано је 3 манастира у оквиру 1 уписаног добра:

- 3 манастира су у оквиру 1 културног места *Средњевековни споменици на Косову* (*Дечани, Пећка Патријаршија, Грачаница*)

тј., овом UNESCO заштитом, једновремено, обухваћени су манастири:

Дечани

Пећка Патријаршија

Грачаница.

Из претходне анализе непокретних културних добара од изузетног значаја³⁹⁴, везано за манастире, може се закључити следеће:

- у оквиру АН нема манастира
- у оквиру ЗМ нема манастира

³⁹¹ Cultural site: *Stari Ras and Sopoćani*, уз наведене манастире у оквиру овог добра заштићене је и црква Св. Петра код Новог Пазара, в.: World Heritage List, Serbia, <http://whc.unesco.org>, посећено: април 2015.

³⁹² Cultural site: *Studenica Monastery*, в.: Исто.

³⁹³ Cultural Site inscribed on the List of World Heritage in Danger: *Medieval Monuments in Kosovo*; уз наведене манастире у оквиру овог добра заштићена је и црква Богородице Љевишке у Призрену, в.: Исто.

³⁹⁴ Навођење манастира вршено је према редоследу у: „Споменичко наслеђе Србије“.- нав. дело.

- у оквиру 2 ПКИЦ које се односе на манастире има укупно 17 манастира од чега су:
 - 2 у Епархији рашко-призренској (Рашка област)
- у оквиру 46 СК који се односе на манастире има 48 манастира од чега су :
 - 19 у Епархији рашко-призренској (2 у Рашкој области и 17 на Косову и Метохији)
- сви манастири заштићени у оквиру ПКИЦ, заштићени су и као СК (укупно 17), па се уочава да ових 17 манастира има двојаку заштиту
- UNESCO заштиту, према врсти културних добара, имају:
 - 1 ПКИЦ *Нови Пазар, споменичко подручје Старог Раса са Сопоћанима* у оквиру које су 2 манастира
 - 6 манастира који су СК (2 већ заштићена у оквиру ПКИЦ)
- од свих 6 манастира под UNESCO заштитом уписаних на World Heritage List, 5 манастира је у Епархији рашко-призренској
 - 2 манастира су у Рашкој области
 - 3 манастира су на Косову и Метохији
- од сва 3 манастира под UNESCO заштитом уписаних на List of World Heritage in Danger, сва 3 манастира су у Епархији рашко-призренској
 - сва 3 манастира су на Косову и Метохији.

Надаље, уочава се:

- од свих категорисаних непокретних културних добара у Републици Србији, 26% су непокретна културна добра од изузетног значаја
- од свих непокретних културних добара од изузетног значаја 24% су манастири
- од свих манастира који су непокретна културна добра од изузетног значаја, 35% је заштићено и у оквиру ПКИЦ и као СК.
- од свих манастира који су непокретна културна добра од изузетног значаја, 12.5% манастира уписано је на UNESCO World Heritage List

- у Републици Србији има 48 православних манастира који су НКД од изузетног значаја, у односу на манастире других конфесија – 1 фрањевачки самостан.

Анализом показан висок проценат учешћа православних манастира у свеукупном збиру непокретних културних добара, као и висок проценат двојке заштите манастира (као појединачних СК и као делова ПКИЦ) говори о њиховом броју и институционалном значају на простору Републике Србије.

Иако се термин *манастир* не јавља у називу врсте или категорије културног добра, назив је очуван у описима непокретних културних добара у Централном регистру РЗЗСК, где се често наводи термин *манастир*, са називом светитеља коме је посвећен, чак и онда када је храм у рушевинама. Такође, *Закон о културним добрима* (1994) односи се само на оне манастире који су под заштитом. Став аутора овог рада је да недостаје сачињавање јединственог прегледа који би могао бити усмерен законском регулативом – сачинити јединствен преглед свих манастира (заштићени, евидентирани, под претходном заштитом, локације манастира према топонимима и предањима) који би пружио увид у свеукупни духовни, културни и градитељски обухват свих манастира Српске православне цркве. Таква база података била би важна за усмеравање процеса истраживања, пројектовања, заштите и категоризације манастира али и за урбанистичко и просторно планирање.

За показивање стварне вредности манастира важно је истаћи и значај непокретних културних добара (НКД), чија, већ наведена, подела на:

- *уметничко-историјско дело*
- *архивску грађу*
- *филмску грађу*
- *стару и ретку књигу*³⁹⁵,

указује да непокретно културно добро, у области црквеног градитељства, чини јединствену целину са непокретним културним добром.

Из посебних дефиниција непокретних културних добара, везано за предмете који се налазе у манастирима, уочава се следеће:

³⁹⁵ Чл. 23-26 у: *Закон о културним добрима* (1994).- нав. извор.

- већина Богослужбених предмета и *утвари*³⁹⁶, функционално неодвојива од Богослужбеног места, има вредност и као *уметничко-историјско дело*, јер, *„Под богослужбеним или литургијским предметима разумемо оне св. ствари, које су одређене и освећене за употребу при богослужењу, и служе као симболи натприродних истина цркве или као инструменти и природна средства за дељење тајана или иначе као литургијске припадности или као украс црквених слугу“*³⁹⁷
- као *архивска грађа*, покретна добра су и манастирски летописи и друге у цркви вођене књиге, као *„документарни материјал од посебног значаја за науку и културу који је настао у раду... верских заједница... без обзира на то када је и где настао и да ли се налази у установама заштите или ван њих“*³⁹⁸
- осим што су Богослужбене књиге и уметничко-историјски предмети, оне су обухваћене и заштитом *старе и ретке књиге: „рукописи, рукописне и штампане књиге, периодика и друга библиотечка грађа настала до краја 1867. године...“*³⁹⁹, кроз заштиту манастирских библиотека.

У том смислу, измештање Богослужбених предмета, манастирске архиве или манастирских библиотека, како из Богослужбених простора тако и из манастирских ризница односно из простора манастира, представља угрожавање целовитости културног добра, раздвајањем његових непокретних и покретних вредности.

Закон о културним добрима (1994), за случај када су непокретна културна добра изван насељених места, обавезује да се прибави *„мишљење установе која врши делатност заштите природе о посебним мерама заштите у границама заштићене околине у складу с прописом о заштити природе“*⁴⁰⁰, тј. упућује на услове које одређује *Закон о заштити природе* (2009). У објашњењу појмова

³⁹⁶Црквена утвар – „накит, украс, опрема“... „ствар која се употребљава у цркви при Богослужењу“; в. одредницу „црквена утвар“ у: Петковић, С.: *Речник црквенословенског језика*.- Београд: Свети архијерејски Синод СПЦ, 2010.; читалац се на увид у *Речник црквенословенског језика* упућује преко одреднице а не преко броја стране на којој се одредница налази.

³⁹⁷ Мирковић, Ј.: *Литургија, први општи део*.- нав. дело, стр. 115.

³⁹⁸ Чл. 24 у: *Закон о културним добрима* (1994).- нав. извор.

³⁹⁹ Чл. 26 у: Исто.

⁴⁰⁰ Чл. 48 став 3 у: Исто.

коришћених у том Закону, манастири се, као *створене вредности*, могу препознати у *пределу*⁴⁰¹ са историјским и естетским обележјима, „*који изражавају разноликост природне и културне баштине*“⁴⁰².

Према регистру природних добара, природна добра која се штите су:

- *заштићена подручја*
- *заштићене и строго заштићене врсте*
- *покретна заштићена природна документа*⁴⁰³,

а заштита манастира се среће у оквиру *заштићених подручја*.

Манастири су посебно обухваћени националним парковима (НП), који су подручја „*истакнутих предеоних одлика и културног наслеђа у коме човек живи усклађено са природом*...“⁴⁰⁴. Затим, пределима изузетних одлика (ПИО) и посебно културним пределима изузетних одлика, што је „*подручје значајне предеоне, естетске, културно-историјске вредности које се током времена развијало као резултат интеракције природе, природних потенцијала подручја и традиционалног начина живота локалног становништва*“⁴⁰⁵. Манастири се налазе и у оквиру заштите природног простора око непокретних културних добара (ПП НКД), чиме су стављени у средиште заштићеног простора.

Овај Закон је предвидео и степеновање режима заштите:

- *I степен*: строга заштита и строга заштита уз могућност управљања популацијама
- *II степен*: активна заштита
- *III степен*: активна заштита и могућност одрживог коришћења

у оквирима *зона заштите*, где се, према опису степена, манастири могу препознати у оквиру заштите II („*контролисане традиционалне делатности које током свог одвијања нису угрозиле примарне вредности простора*“⁴⁰⁶) и III степена („*уређење објеката културно-историјског градитељства*“⁴⁰⁷).

⁴⁰¹ Чл. 4 тачка 5б): „*Предео је одређена територија чији карактер представља специфичан спој природних и створених вредности карактеристичних за дати регион*“ у: Закон о заштити природе (2009).-нав. извор.

⁴⁰² Чл. 26, први став у: Исто.

⁴⁰³ Чл. 27 у: Исто.

⁴⁰⁴ Чл. 27, први став у: Исто.

⁴⁰⁵ Чл. 33, четврти став у: Исто.

⁴⁰⁶ Чл. 35, седми став у: Исто.

⁴⁰⁷ Чл. 35, девети став у: Исто.

Независно од законске регулативе, географско обједињавање манастира, на које су утицале и природне одлике једног подручја, узроковано је потребом њиховог духовног и функционалног повезивања у простору.

Тако, скупина од 20 манастира, 7 скитова, 2 метоха, 6 пристаништа и центар у Кареји⁴⁰⁸ на Светој Гори Атонској („*Атос, име најисточнијег од три полуострва Халкидике*“⁴⁰⁹), осим што чини посебну самоорганизовану заједницу на челу са *протатом*⁴¹⁰, налази се и на географски заокруженом простору, на полуострву окруженом Егејским морем на североистоку и Светогорским заливом на југозападу, за копно везаним уском превлаком. Као целина, *Културно-природно добро Свете Горе (Грчка)*, ова монашка насеобина је под заштитом UNESCO, уписана на World Heritage List⁴¹¹.

Географску али и просторно културно-историјску целину (ПКИЦ) чини и 15 манастира на подручју Фрушке Горе, културно добро *Фрушка Гора*, која је „*смештена на валовитој панонској планини, обраслој шумом и прошараној узаним долинама које спуштају низ њене падине, са Савом и Дунавом као природним границама*“⁴¹².

На подручју Републике Србије, више је области у којима су манастири просторно груписани, заштићени пијединачно као споменици културе од великог значаја, иако не као јединствена просторно културно-историјска целина. Такве су: *Петрушка област*⁴¹³ са тврђавом Петрус и 5 средњовековних манастира (*Блага Марија Петрушка, Леије, Св. Јован Главосек, Намасија, Св. Петка*), *Овчарско-кабларска клисура*⁴¹⁴ са 4 манастира категорисана као споменици културе од великог значаја (*Благовештење под Кабларом, Никоље кабларско, Сретење, Св. Тројица на Овчару*), *Мојсињски манастири и цркве*⁴¹⁵ (1 манастир *Св. Романа* и 5 цркава).

⁴⁰⁸ Максимовић, Љ.: „Духовни живот на Атосу“ у: *Манастир Хиландар*.- Београд: САНУ, 1998., стр. 17-29, карта стр. 18-19.

⁴⁰⁹ Исто, стр. 17.

⁴¹⁰ Исто, стр. 28.

⁴¹¹ *Mounth Athos* (mixed site) Greece, в.: <http://whc.unesco.org>, посећено: април 2015.

⁴¹² В. одредницу „*Фрушка гора*“ у: *Споменичко наслеђе Србије*.- нав. дело.

⁴¹³ В. одредницу „*Петрушка област, манастири и тврђава*“ у: Исто.

⁴¹⁴ В. одредницу „*Овчарско-кабларски манастири*“ у: Исто.

⁴¹⁵ В. одредницу „*Мојсињски манастири и цркве*“ у: Исто.

Потом, повезане локације цркава и манастира пореде се са виновом лозом, њихове скупине са *гроздовима* „... и свако зрно у грозду по једна црква“⁴¹⁶. Богато културно наслеђе црквеног градитељства, исти аутор, Петар Слијепчевић, описао је сликом винове лозе која расте од Скадарског језера и Приморја до острва Јонског мора, пењући се на север до Фрушке Горе и на запад до Лепавине и обухватајући простор Косова и Метохије, Рашке области и слив река Морава. У елаборатима припреманим за Државне преговоре вођене 2006-2007.г. у Бечу, по већ описаној препоруци експерта UNESCO и уз подршку Српске православне цркве, једна целина названа је „Цркве и испоснице у роју“⁴¹⁷.

Уз наведене законе за очување манастира, у разматраном периоду примењиван је и *Закон о планирању и изградњи (2009)*, који непокретна културна добра обрађује у оквиру надлежности Министарства за послове грађевинарства, у делу процедуре издавања грађевинске дозволе. Тој надлежности потпадају: „културна добра од изузетног значаја и њихова заштићена околина“, „културна добра уписана на Листу светске културне и природне баштине“⁴¹⁸, „објекти у заштићеним подручјима у складу са актом о заштити културних добара“, „објекти у границама националног парка“, „објекти у границама заштите заштићеног природног добра од изузетног значаја“⁴¹⁹. Тиме, овај Закон се односи и на манастире, имајући у виду њихову припадност непокретним културним добрима од изузетног значаја, њихову заступљеност на UNESCO World Heritage List и њихову обухваћеност националним парковима и заштићеним природним добрима.

Обзиром да прописује израду просторних (*Просторни план Републике Србије, Регионални просторни план, Просторни план јединице локалне самоуправе, Просторни план подручја посебне намене*) као и урбанистичких планова (*Генерални урбанистички план, План генералне регулације, План детаљне регулације*)⁴²⁰, касније и израду докумената за спровођење просторних планова и урбанистичко-техничких докумената, овај Закон, обухватајући простор у целини,

⁴¹⁶ Слијепчевић, П.: „Старе српске задужбине“ у: *Задужбине Косова*.-нав. дело, стр. 167-168.

⁴¹⁷ *Зоне заштите културних добара – Косово и Метохија јули 2006*.- нав. извор.

⁴¹⁸ UNESCO World heritage List, прим. Г. Марковић.

⁴¹⁹ Чл. 133, тачка 9) у: *Закон о планирању и изградњи (2009)*.- нав. извор

⁴²⁰ Чл. 11 у: Исто.

обухвата и манастире који самим тим постају предмет просторног и урбанистичког планирања.

Изработом наведених планова, градитељске вредности се штите одређивањем *„мера заштите, уређења и унапређења природних и културних добара“*⁴²¹ за просторне планове, тј. одређивањем *„мера заштите културно-историјских споменика и заштићених природних целина“*⁴²² за урбанистичке планове генералне регулације, као и одређивање конзерватосрских услова за објекте који се обнављају или реконструишу.

Плански документи, документи за спровођење просторних планова и урбанистичко-технички документи похрањују се у централном регистру планских докумената⁴²³. Теоријски, испуњавањем услова преузимања стечених обавеза и једновременим коришћењем централних регистара културних и природних добара, процесом просторног и урбанистичког планирања остварио би се континуитет интегративног и одрживог уређења простора. Како је у пракси показано, овај поступак изостаје услед одсуства пуне координације установа и стручних тимова из области планирања и споменичке заштите.

Планирање, као стваралачки процес у смислу моделовања простора, има могућност да кроз одређивање *правила уређења и правила грађења* може заштитити и оне локације цркава и манастира на подручју плана које нису под институционалном заштитом, предлажући (прописујући) њихову урбану заштиту, уз услов непосредне сарадње са власником – Српском православном црквом у процесу израде плана, како је то наведено и у *Закону о црквама и верским заједницама* (2006). Наиме, *„надлежни орган јединице локалне самоуправе дужан је да приликом израде урбанистичких планова размотри исказане потребе цркава и верских заједница за изградњу верских објеката“*⁴²⁴.

Уочава се да је заштита једног манастира сложена и могућа по више основа, који му дају статус културног добра, дела заштићеног природног добра или међународни статус светске баштине. Истовремено, манастир може бити ван

⁴²¹ Чл. 15, 18, 19 у: Исто.

⁴²² Чл. 26 у: Исто.

⁴²³ *„Регистар води министарство надлежно за послове просторног планирања и урбанизма преко Републичког геодетског завода, у оквиру Националне инфраструктуре геопросторних података“*, Чл. 43, став 2 у: *Закон о планирању и изградњи* (2009).- нав. извор.

⁴²⁴ Чл. 32, трећи став у: *Закон о црквама и верским заједницама* (2006).- нав. извор.

сваког од наведених интереса за државне институције – ни тада не мање значајан за институције Цркве. Тиме, интерес за успостављање *зона заштите* око светих места увек постоји и то би требало бити полазиште у процесу просторног и урбанистичког планирања, односно на манастире.

Иако не препознаје врсте и категорије културних добара, **Закон о култури**⁴²⁵ има за циљ „*подстицање културног и уметничког стваралаштва и очување културног и историјског наслеђа*“⁴²⁶, наглашавајући као општи интерес културе: „*истраживање, заштиту и коришћење културних добара*“, „*обезбеђење услова за доступност културног наслеђа јавности*“ као и „*изградњу јединственог информационог система у области заштите културних добара*“⁴²⁷. У остваривање културне политике, овај Закон укључује и установе заштите, будући да се један од четрнаест чланова *Националног савета за културу*⁴²⁸ бира из тих установа.

Закон о црквама и верским заједницама (2006), донет у секуларној процедури али уз сарадњу свих цркава и верских заједница, препознаје и обрађује суштину потреба Српске православне цркве⁴²⁹, која има „*изузетну историјску, државотворну и цивилизацијску улогу у обликовању, очувању и развијању идентитета српског народа*“⁴³⁰.

Утврђујући неповредивост имовине цркава и верских заједница, образложењем: „*Сакрална и културна баштина цркава и верских заједница, укључујући и непокретна културна добра*...“⁴³¹, овај Закон показује најшири обухват сакралне и културне баштине којој припадају и културна добра. Тај најшири обухват не достиже у пракси али у регулативи препознаје категорија

⁴²⁵ *Закон о култури*, Сл. гласник РС, бр. 72/2009.

⁴²⁶ Чл. 3, тачка 9) у: Исто.

⁴²⁷ Чл. 6, тачка 3), 7), 15) у: Исто.

⁴²⁸ Чл. 16, тачка 2) у: Исто.

⁴²⁹ Према Чл. 10: Традиционалне цркве на које се овај *Закон* односи су: Српска Православна Црква, Римокатоличка Црква, Словачка Евангелистичка Црква а. в., Реформатска Хришћанска Црква а. в., Евангелистичка Хришћанска Црква а. в. а традиционалне верске заједнице: Исламска верска заједница и Јеврејска верска заједница, у: *Закон о црквама и верским заједницама (2006)*.- нав. извор.

⁴³⁰ Чл. 11, други став у: Исто.

⁴³¹ Чл. 27, први став у: Исто.

*претходне заштите у Закону о културним добрима (1994), којом се начелно штите простор, градитељске целине и предмети*⁴³².

Делатност цркава и верских заједница *Законом о црквама и верским заједницама (2006)*, одређена је као⁴³³:

- *богослужбена делатност* која обухвата:
 - богослужбени простор
 - градитељство
 - добротворну делатност
- *образовна делатност* која обухвата:
 - верске образовне установе
- *културна делатност* која обухвата:
 - носиоце културне и научне делатности
 - заштиту сакралног наслеђа и културних добара
 - информативну и издавачку делатност
 - финансирање културних и научних установа и програма

и свака од тих делатности везана је за културно наслеђе.

За изградњу, обнову и заштиту манастира, за њихово учешће у културној политици и за одређивање *зона заштите* манастира, значајне одреднице овог *Закона* су:

- *„Цркве и верске заједнице могу самостално у складу са законом подизати храмове и друга здања за богослужбене потребе, као и парохијске домове, манастирске конаке, административноуправне зграде, школе, интернате и болнице (у даљем тексту верски објекти)“*⁴³⁴
- *„Носиоци културне и научне делатности цркава и верских заједница су манастири, ризнице, музеји, архиви, научноистраживачке установе, библиотеке, специјализоване школе и установе, уметничке и конзерваторско-реставраторске радионице, културно-уметничка друштва, хорони и друге установе и удружења“*⁴³⁵

⁴³² Чл. 27 у: *Закон о културним добрима (1994)*.- нав. извор.

⁴³³ Поглавље III у: *Закон о црквама и верским заједницама (2006)*.- нав. извор.

⁴³⁴ Чл. 32, први став у: Исто.

⁴³⁵ Чл. 41, први став у: Исто.

– „Богослужбени простор и време су заштићени и неповредиви...“⁴³⁶.

У том смислу, од световних закона, манастире најпотпуније одређује *Закон о црквама и верским заједницама* (2006), по коме су првенствено манастири носиоци културне и научне делатности, везано за област којој припадају. Осим што је ово одређење у сагласности са улогом манастира као духовних, културних и просветних центара у дугом периоду њиховог постојања, потврда те улоге овим *Законом* и у савременом добу, представља допринос очувању њиховог идентитета у суштинском (њихова мисија) и у формалном смислу (очување одреднице *манастир* у законској регулативи).

1.2. Анализа доприноса Српске православне цркве

Будући да су манастири *васељенски*⁴³⁷ распоређена света места, њихов живот утврђују посебна начела која превазилазе границе једне државе, па и Србије, и у том смислу могу бити убројана у општу црквену регулативу, као правила која се односе на света места свих хришћанских народа. Иако та регулатива има изворе у Светом Писму и настала је претежно у првом миленијуму хришћанске ере, савремена је у смислу одрживе примене у простору и историји Апостолске Цркве. Живот и вишевековна одрживост манастира у њој има утемељење и узоре у житијима Светих, као духовној ризници и извору крепости за Хришћане.

Утврђена на тим вредностима, Српска православна црква има и свој *Устав*⁴³⁸ који је одређује у достојанству Патријаршије. Њено седиште на Косову и Метохији, исказано је симболички и ликовно на грбу Српске православне цркве, где је уз кулу Св. Саве у Хиландару приказан и манастир Пећка Патријаршија на Косову и Метохији. Према *Уставу СПЦ*, манастири су *правна лица*, као што су то

⁴³⁶ Чл. 31, трећи став у: Исто.

⁴³⁷ *Васељенски* – „1. који се односи на васељену, васионски, свемирски 2. који обухвата сва насељена места 3. цркв. који се односи на сву православну цркву“, в. одредницу: „васељенски“ у: *Речник српско-хрватскога књижевног језика, књига прва.*– Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска, 1967., стр. 334.

⁴³⁸ *Устав Српске православне цркве, Гласник, Службени лист Српске православне цркве, бр. 7-8 од 01.08. (19.07.) 1947. год.*

и Патријаршија, епархије, црквене општине, задужбине, самосталне установе и поједини храмови. Као таква, „способна су да по прописима закона стичу и држе како покретна тако и непокретна добра, и врше сва права и обавезе које им као таквима припадају“⁴³⁹. И у овом ставу се уочава ширина сагледавања, јединства и недељивости покретних и непокретних добара, у оквиру црквене архитектуре.

Српска православна црква подељена је на епархије које „у црквеноадминистративном погледу чине архијерејска намесништва, црквене општине, парохије и манастири“⁴⁴⁰, што указује на значајан положај манастира у њеној епископалној организацији. Према наведеном Уставу СПЦ, „манастир је свештено место, са храмом и другим здањима, као обитељ лица монашког реда, која су удружена у једну духовну братску заједницу свечаним обетима уздржљивости, сиромаштва и послушности, и посвећена молитви и раду“⁴⁴¹ а одвојена манастирска имања – метоси, са храмом или без храма, саставни су део манастира.

О манастирима посебно брине надлежни Епископ или Архијереј. За обликовање и уређење манастирског простора, могу се издвојити само неке од дужности Архијереја, који, „настојава да се цркве и манастири снабдевају светим антиминсима, светим миром, свештеним одеждама и утварима и богослужбеним књигама, и да се подмирују на време и правилно све друге потребе цркве“⁴⁴², старајући се „да се цркве и манастири и капеле граде у стилу који је усвојен у Српској православној цркви и да се цркве, манастири и домови верних снабдевају иконама у православном духу“⁴⁴³ или, Архијереј „води бригу о чувању црквених старина“⁴⁴⁴. Из дужности Архијереја, сагледава се целовитост бриге о манастиру не само као духовном месту већ и као о грађевини одређеног архитектонског стила опремљеној предметима у духу православља, што потврђује неопходност сарадње секуларних институција и Цркве у процесу пројектовања и планирања.

⁴³⁹ Чл. 5 у: Устав СПЦ (1947).- нав. извор.

⁴⁴⁰ Чл. 17 у: Исто

⁴⁴¹ Чл. 29 у: Исто.

⁴⁴² Чл. 108, тачка 5) у: Исто.

⁴⁴³ Чл. 108, тачка 8) у: Исто.

⁴⁴⁴ Чл. 108, тачка 9) у: Исто.

Устав СПЦ односи се посебно и на манастире, на устројење управљања сваким манастиром посебно (настојатељ манастира, који је „заступник, непосредна управна и надзорна власт свога манастира и братства“⁴⁴⁵) и на управљање свим манастирима једне Епархије (Архијереј као врховни настојатељ и надзорник). У Српској православној цркви тај живот је уподобљен манастирским уставима, заснованим на средњевековним типцима, *Хиландарском, Карејском, Студеничком* и на наслеђеном предању, а „настојатељ с братством дужан је живети и вршити своје дужности по Уставу манастирском“⁴⁴⁶.

Деловање Епархије рашко-призренске на обнови и заштити духовног наслеђа на Косову и Метохији и у Рашкој области у првој деценији XXI века, оличено је у раду *Савета за обнову и изградњу храмова Епархије рашко-призренске*⁴⁴⁷ који је радио у периоду 2003-2010.г. и о коме је било речи у овом раду. Такође, рад *Канцеларије за баштину Епархије рашко-призренске*, са седиштем у Грачаници и просторијама у Београду, која је основана „због потребе очувања бројних светиња на Косову и Метохији, у сложеним условима у којима се данас налази Епархија рашко-призренска, неопходности сарадње са државним институцијама и међународном заједницом, у складу са више пута изношеним ставовима чланова Савета за обнову и изградњу храмова Епархије рашко-призренске“⁴⁴⁸ и радила у периоду 2009-2010.г., био је покушај да се покаже модел деловања црквених епархија у брзи о црквеном градитељству, саобразно праву власништва и првенству Цркве, а потом и секуларној законској регулативи.

Канцеларија за баштину, осим резултата учешћа на међународним скуповима⁴⁴⁹, започела је израду *Базе података* тј. *Табеларног прегледа српских*

⁴⁴⁵ Чл. 210, први став у: Исто.

⁴⁴⁶ Чл. 212, први став у: Исто.

⁴⁴⁷ *Одлука о формирању Савета за обнову и изградњу храмова Епархије рашко-призренске*, бр. 574 од 24.10.2003.г.; Архива ЕРП.

⁴⁴⁸ Преамбула *Одлуке о оснивању Канцеларије за баштину Епархије рашко-призренске*, бр. 21 од 10.01.2009.г.; Архива ЕРП.

⁴⁴⁹ Марковић, Г.: *Зоне заштите као фактор одрживости непокретних културних добара на Косову и Метохији на примеру манастира* на: Међународни научни скуп у Београду – *Регионални развој, просторно планирање и стратешко управљање*, децембар 2009., Институт за архитектуру и урбанизам Србије; Протос. Симеон; Марковић, Г.: *Богослужбени простори – окосница Васкрса и просторног оваплоћења манастира Бањске*, на: *18 међународни Салон урбанизма*, Ниш, 2009.,

светиња на Косову и Метохији⁴⁵⁰, са преко 1600 светих места: црква, манастира, испосница, гробаља, црквишта, манастиришта, гробљишта и *затиса*⁴⁵¹. За припрему *Базе података* коришћени су: публикација *Задужбине Косова*, документација Епархије рашко-призренске и Централни регистар Републичког завода за заштиту споменика културе. Пописивање светих места обухватило је и локације које нису у статусу непокретних културних добара, па и она црквишта и манастиришта о којима постоје само писани подаци или сачувана предања која потврђују топоними. *Канцеларија за баштину* је, као и стручњаци из државних институција, пратила процес спровођења *Меморандума*, не прихватајући процедуру обнове коју је установио Council of Europe, а који је требао, према *Ахтисаријевом плану*, да постане модел очувања српског културног наслеђа на Косову и Метохији. Рад *Канцеларије за баштину* одвијао се у сарадњи са *Саветом за обнову и изградњу храмова* и био је под непосредном надлежношћу Епископа рашко-призренског. „*Епархија се залаже за интегративни приступ обнови који мобилише експерте, од планерске до конзерваторске струке, посебно уважавајући теолошки аспект. Ако за такав приступ Епархије нема слуха данас, оно што Епархија прати и документује сигурно ће бити од помоћи оној генерацији која ће српске светиње на Косову и Метохији враћати у контекст српског наслеђа*“⁴⁵².

1.3. Анализа међународних конвенција

Савремена међународна регулатива која се односи на културно наслеђе уопште, значајна је и за манастире у Србији, као подршка интернационалним принципима заштите и презентације, кроз очување изворних функција. Та

(*Канцеларија за баштину Епархије рашко-призренске* добила је *Признање 18. Салона урбанизма* у категорији 6 Истраживања и студије из области урбанизма).

⁴⁵⁰ Методологију припреме *Базе података* урадила Г. Марковић; унос података извршио Стеван Степановић у оквиру Канцеларије за баштину ЕРП; *База података* у дигиталној и аналогној форми похрањена је у Архиви ЕРП.

⁴⁵¹ *Затис* је дрво које се у народу сматра *светим*; у централни регистар Завода за заштиту природе уписано је више оваквих стабала, заштићених као *споменик природе* (СП) или као *природни споменик* (ПС), в.: <http://www.natureprotection.org.rs>, посећено: 25.04.2012.г.

⁴⁵² Марковић, Г.: изјава у „*Обнова светиња на Космету*“ у: *Политика*, 13. септембар 2009., насловна страна.

регулатива настала је у оквиру међународних организација, организације уједињених нација UNESCO⁴⁵³ и европске асоцијације Council of Europe⁴⁵⁴.

Потреба интернационалне бриге о заштити културне баштине утврђена је у првој половини XX века, на Конференцији у Атини, након доношења *Атинске повеље*⁴⁵⁵ 1931.г., а остварена после Конференције у Венецији 1964.г., оснивањем стручног удружења ICOMOS⁴⁵⁶, које преузима и објављује *Венецијанску повељу*⁴⁵⁷. Ревизија *Венецијанске повеље*, 1977.г. у Енглеској, учињена је по предлогу националних комитета земаља чланица ICOMOS.

У Риму је 1959.г. почео са радом ICCROM⁴⁵⁸, као центар за усавршавање стручњака у области конзервације појединачних грађевина и историјских урбаних целина.

UNESCO конвенције⁴⁵⁹ везане за културно наслеђе и прихваћене у држави Србији⁴⁶⁰, набројане хронолошким редом доношења, су:

- *Конвенција за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба*⁴⁶¹ (Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention, The Hague, 14 May 1954)
- *Конвенција о мерама за забрану и спречавање недозвољеног увоза, извоза и преноса својине културних добара*⁴⁶² (Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, Paris, 14 November 1970)

⁴⁵³Организација основана 16. новембра 1945.г. данас са 195 земаља чланица; в.: <http://www.en.unesco.org>, посећено: април 2015.

⁴⁵⁴ Основан 1949.г. „да широм Европе развија заједничка и демократска начела заснована на Европској конвенцији о људским правима и другим референтним текстовима о заштити појединаца“, данас са 47 земаља чланица; в.: <http://www.coe.org.rs>, посећено: април 2015.

⁴⁵⁵ *The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments* в.: <http://www.icomosubih.ba>, посећено: април 2015.

⁴⁵⁶ ICOMOS – International Council of Monuments and Sites (Међународни савет за историјске споменике и пределе), основан у Варшави 1965.г.

⁴⁵⁷ *The Venice Charter – International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites* в.: <http://www.icomosubih.ba>, посећено: април 2015.

⁴⁵⁸ ICCROM – International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property, в.: <http://www.iccrom.org>, посећено: април 2015.

⁴⁵⁹ В.: <http://www.portal.unesco.org>, посећено: април 2015.

⁴⁶⁰ В.: <http://www.kultura.gov.rs>, посећено: април 2015.

⁴⁶¹ Сл. лист ФНРЈ – додатак, бр. 4/1956.

⁴⁶² Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори, бр. 50/1973

- *Конвенција о заштити светске културне и природне баштине*⁴⁶³ (Convention concerning the Protection of the World Cultural and natural Heritage, Paris, 16 November 1972)
- *Закон о потврђивању другог протокола уз Хашку конвенцију од 1954.г. о заштити културних добара у случају оружаног сукоба*⁴⁶⁴ (Second Protocol, The Hague, 26 March 1999)
- *Закон о потврђивању Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа*⁴⁶⁵ (Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Paris, 17 October 2003)
- *Закон о потврђивању Конвенције о заштити и унапређењу разноликости културних израза*⁴⁶⁶ (Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions, Paris 20 October 2005)

За заштиту културног наслеђа, по UNESCO препорукама, везана је и:

- *Конвенција о заштити подводног културног наслеђа* (Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage, Paris, 2 November 2001) која, до времена израде ове анализе, није ратификована у Србији.

Конвенције Council of Europe⁴⁶⁷, такође везане за културно наслеђе и прихваћене у држави Србији су, набројане хронолошким редом доношења су:

- *Европска конвенција о култури*⁴⁶⁸ (European Cultural Convention, Paris 15 December 1954)
- *Конвенција о заштити европског архитектонског блага*⁴⁶⁹ (Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, Granada, 3 October 1985)

⁴⁶³ Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори, бр. 56/1974.

⁴⁶⁴ Сл. лист СРЈ – Међународни уговори, бр. 7/2002.

⁴⁶⁵ Сл. гласник РС – Међународни уговори, бр. 1/2010.

⁴⁶⁶ Сл. Гласник РС, бр. 42/2009.

⁴⁶⁷ В.: <http://www.conventions.coe.int>, посећено: април 2015.

⁴⁶⁸ Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори, бр. 4/1987., в.: <http://www.paragraf.rs>, посећено: април 2015.

⁴⁶⁹ Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори, бр. 4/1991.

- *Закон о ратификацији Европске конвенције о заштити археолошке баштине*⁴⁷⁰ (European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage, London, 6 May 1969)
- *Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа*⁴⁷¹ (European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage [Revised] 16 January 1992).
- *Закон о потврђивању Европске конвенције о пределу*⁴⁷² (European Landscape Convention, Florence, 20 January 2000).

Поређењем датума доношења међународних конвенција са датумима њихове ратификације у Србији (или претходним државама чији је Република Србија наследник) уочава се дуг временски период, некада и вишедеценијски. У последњим деценијама, размак од доношења конвенција до њихове ратификације у Србији је већи, тј. кашњења у ратификацији су учесталија. Доцња у праћењу међународне регулативе, тиме и доцња у коришћењу могућности које њена примена пружа, у супротности је са приступом заштити културних вредности које Србија има у областима универзалне баштине, нематеријалне културе и културног предела, које извиру из хришћанског идентитета и географског положаја Србије на Балкану.

Настанак међународних организација и удружења, њихово деловање на пољу припреме регулативе и обуке за очување и уређење грађевина и простора у другој половини XX века, утицао је на глобално ширење утврђених ставова о интегративној заштити и одрживом развоју културног и природног наслеђа. У том смислу, од завршетка Другог светског рата до данас, у широком обухвату бројних држава и различитих народа, одвија се процес јединственог приступа културном наслеђу. „Усвајане су повеље и конвенције, резолуције и препоруке с обавезујућим одредбама и факултативним смерницама за земље – чланице и национална законодавства“⁴⁷³. Такав приступ требао је довести до прожимања култура и могућности њихове доступности кроз заједничке презентације. Међутим, на

⁴⁷⁰ Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори, бр. 9/1990.

⁴⁷¹ На електронској адреси Министарства културе није пронађен датум ратификације ове Конвенције; в.: <http://www.paragraf.rs>.

⁴⁷² Сл. гласник РС – Међународни уговори, бр. 4/2011.

⁴⁷³ Вученовић, С.: *Урбана и архитектонска конзервација*.- нав. дело, стр. 14.

манастире, као аутентичне обрасце људских заједница и њиховог животног простора, заснованих на правилима које је установила Црква у првим вековима постојања, овакав приступ јединства културолошких различитости нема утицаја.

1.4. Анализа деловања тзв. ПИС Косова

После 1999.г., како је већ описано у овом раду, Република Србија има посебно отежане услове бриге о културном наслеђу у јужној покрајини, чија угроженост има врхунац у *Мартовском погрому*, када је и међународна стручна јавност, представници UNESCO и CoE, реаговала обиласцима српских цркава и манастира на Косову и Метохији.

Угроженост српског културног наслеђа, које чине претежно цркве и манастири и које је везано за православни идентитет српског народа, наставља се и после 2004.г. и преноси се из реалног живота у сферу *фалсификовања* научних и историјских података. У покушају одузимања тог идентитета, подршку тзв. Привременим институцијама самоуправе Косова, нажалост, дао је UNMIK. У публикацији *Споменици Косова*⁴⁷⁴, коју потписује и Завод за заштиту споменика Косова⁴⁷⁵, за цркву Богородице Љевишке у Призрену, која је уписана и на UNESCO World Heritage List, записано је да: „*Данашњи облик добила је у време немањихке владавине, почетком XIV века. Током тог периода, промењен је ранији изглед цркве и изграђена је у византијско-косоварском*⁴⁷⁶ *стилу, као једна од најлепших цркава средњег века*“⁴⁷⁷. Слично је записано и за манастир Грачаницу, да „*припада византијско-косоварском стилу*“⁴⁷⁸ или за манастир Пећку Патријаршију, да: „*Комплекс обухвата више зграда различитих архитектонских стилова, посебно византијско-косоварског стила*“⁴⁷⁹. У истој публикацији,

⁴⁷⁴ Drancolli, F.; Aliu, V.: *Monuments of Kosova*.- Prishtina: Provisional Institutions of Self-government, Ministry of Culture, Youth and Sport, Institute for Protection of Monuments of Kosova, 2005.; на унутрашњој насловној страни публикације налазе се грбови ПИС и UNMIK, прим. Г. Марковић.

⁴⁷⁵ Institute for Protection of Monuments of Kosova у: Исто.; Институција која такође нема континуитет са установама заштите у Призрену и Приштини угашеним после 1999.г., прим. Г. Марковић.

⁴⁷⁶ Оригинални термин у публикацији је: “*byzantine-kosovar style*”.

⁴⁷⁷ Drancolli, F.; Aliu, V.: *Monuments of Kosova*.- нав. дело, стр. 17.

⁴⁷⁸ Стр. 18 у: Исто.

⁴⁷⁹ Стр. 19 у: Исто.

непознавање области историје архитектуре и историје уметности, можда и намера преименовања османске уметности, показано је и на примеру џамија, где се за џамију Мехмеда II Освајача у Приштини наводи: „изграђена 1461.г., припада исламско-косоварском⁴⁸⁰ стилу“⁴⁸¹, или, за џамију Синан Паше у Призрену да је „монументална сакрална грађевина у исламско-косоварском стилу“⁴⁸².

Тешкоће договарања око бриге за културно наслеђе на Косову и Метохији, посебно продубљује једнострано и незаконито проглашење независности Косова 2008.г., када тзв. Привремене институције самоуправе Косова постају тзв. Институције Републике Косова. Припрема, касније и спровођење *Ахтисаријевог плана* које UNMIK врши без добијене сагласности српске стране на Државним преговорима вођеним 2006-2007.г. у Бечу, чак и по одбијању овога плана на седници Савета безбедности Уједињених нација одржаној 3. априла 2007.г.⁴⁸³, представља суштинско преношење институционалне бриге о српском културном наслеђу на стручно неспремне тзв. Институције Косова. Забринутост стручне јавности у том периоду, утемељена је на искуству *Мартовског погрома* 2004.г., када UNMIK и тзв. ПИС Косова нису оствариле свој институционални утицај на очување цркава и манастира, тим пре неосновано, *Ахтисаријевим планом* даје им се у надлежност брига о културном наслеђу.

Припрема тзв. законске регулативе Косова може се сматрати наставком угрожавања српског културног наслеђа на Косову и Метохији, већ вршеном у пракси, уништавањем тог наслеђа. У јужној покрајини, подршком међународне заједнице, донети су следећи закони:

- *Закон о просторном планирању*⁴⁸⁴
- *Закон о културном наслеђу*⁴⁸⁵
- *Закон о специјалним заштићеним зонама*⁴⁸⁶

⁴⁸⁰ Оригинални термин у публикацији је: “*islam-kosovar style*”.

⁴⁸¹ Стр. 24 у: Исто.

⁴⁸² Стр. 32 у: Исто.

⁴⁸³ Коштуница, В. „*За нове преговоре и новог међународног посредника*“ у: *Одбрана Косова.*- нав. дело, стр. 127-137, фуснота на стр. 127.

⁴⁸⁴ UNMIK/UR/2003/30, 10.09.2003.

⁴⁸⁵ Бр. 02/L-88-UNMIK/UR/2006/52, 06.11.2006.

⁴⁸⁶ Бр. 03/L-039, 20.02.2008.

– Закон којим се мења закон о просторном планирању⁴⁸⁷, сви настали у периоду од 2003-2008.г.

Закон о просторном планирању (2003) одређује зону заштите као: „део простора предвиђен за очување природних богатстава, културно-историјеске и археолошке баштине, заштите животне средине од загађења или осигуравање просторних услова за несметано обављање делатности и безбедност становништва околног простора“⁴⁸⁸. Овај Закон нема стручни и законски осврт на, у време његовог доношења важећи, Указ о проглашењу Закона о просторном плану Републике Србије⁴⁸⁹, који просторно обухвата и стратешки обрађује и простор Косова и Метохије.

Закон о културном наслеђу (2006) одређује да „Културно наслеђе обухвата архитектонско, археолошко наслеђе, покретно и духовно наслеђе“⁴⁹⁰, где „Духовно наслеђе обухвата форме културног израза традиција или народних обичаја, језика, прослава, ритуала, игара, музике, песме и уметничког израза“⁴⁹¹. Потом, овај Закон предвиђа израду „Листе културног наслеђа под трајном заштитом“ и „Листе културног наслеђа за привремену заштиту“, коју би требао да одобри „Савет Косова за културно наслеђе“⁴⁹² а успостављање зона заштите предвиђа на следећи начин:

- код „архитектонског наслеђа“ одређује „једну заштићену зону која је 50 метара од периметра монумента“⁴⁹³
- „радијус (граница) заштитне зоне треба да буде 100 метара од периметра места заштићеног археолошког наслеђа“⁴⁹⁴.

⁴⁸⁷ Бр. 03/L/106, 10.11.2008.

⁴⁸⁸ Чл. 2, дефиниција у двадесетшестом ставу у: Закон о просторном планирању (2003).- нав. извор.

⁴⁸⁹ Указ о проглашењу Закона о просторном плану Републике Србије, Сл. гласник РС, бр. 13/1996.; овде није наведен Просторни план Републике Србије 2010 – 2020 (2010).- нав. извор, обзиром да је тај документ донет после Закона који се овде анализира.

⁴⁹⁰ Чл. 2, тачка 2.1. у: Закон о културном наслеђу (2006).- нав. извор.

⁴⁹¹ Чл. 2, тачка 2.6. у: Исто.

⁴⁹² Чл. 4 у: Исто.

⁴⁹³ Чл. 6, тачка 6.4. у: Исто.

⁴⁹⁴ Чл. 7, тачка 7.16. у: Исто.

Уочава се да постојећи Централни регистар непокретних културних добара Републике Србије нема утицаја на састављање нових Листа културних добара на Косову и Метохији, које се односе посебно на *трајну* и посебно на *привремену* заштиту. Такође, није успостављена подела културних добара по врстама нити валоризована по категоријама, већ се обухват свих добара начелно дели на *архитектонско* и *археолошко* наслеђе. Наиме, нова, тзв. законска регулатива, осим што прекида континуитет праћења културног наслеђа преко утврђених прегледних листа садржаних у Централном регистру Републике Србије, негира и методолошки приступ сврставања тих добара по врсти и категорији.

Анализом овог *Закона*, не може се уочити механизам заштите српског културног наслеђа на Косову и Метохији.

Закон о специјалним заштићеним зонама (2008) у Чл. 1 одређује да ће осигурати заштиту српског културног наслеђа⁴⁹⁵, самом дефиницијом издвајајући културну баштину на Косову и Метохији из свеукупне просторне и духовне недељивости српске културе, посебним наглашавањем њеног значаја за „*косовске Србе*“, као да културно наслеђе на Косову и Метохији нема значаја за цео српски народ. *Класификација специјалних заштитних зона*⁴⁹⁶ извршена је на следећи начин:

- специјалне *заштитне зоне* „*биће дефинисане картама*“⁴⁹⁷ за 18 локација од којих су 15 манастири:

Дечани

Пећка Патријаршија

Грачаница

Девич

Гориоч

Будисавци

Соколица

⁴⁹⁵ „Овај закон ће осигурати заштиту српских православних манастира, цркава и осталих верских места, као и историсјких и културних места која имају посебан значај за заједницу косовских Срба, као и за остале заједнице у Републици Косова, кроз успостављање специјалних зона заштите.“

⁴⁹⁶ Чл. 7 у: *Закон о културном наслеђу* (2006).- нав. извор.

⁴⁹⁷ Чл. 7, тачка 7.1. у: Исто.

Драганац

Св. Арханђели, Призрен

Бањска

Зочиште

Св. Јована (наведена је Велика Хоча у којој је манастир)

Дубоки Поток

Сочаница

Св. Петар, Коршиа (наведена је испосница која са манастиром чини целину)

- специјалне заштитне зоне „биће ограничене у кругу од 100 метара“⁴⁹⁸ за 8 локација, од којих су 7 манастири:

Св. Петке, Лепосавић

Св. Врача, Лепосавић

Богородице Хвостанске

Св. Марка, Коршиа

Св. Тројице, Мушутуште

Св. Уроша

Бинач

- поједине зоне: „биће ограничене у кругу од 50 метара“⁴⁹⁹ за 14 локација, од којих је 1 манастир:

Долац.

Овим *Законом* одређене су специјалне зоне заштите за 23 манастира а у односу на број разматраних манастира у току Државних преговора у Бечу, изостављен је 1 манастир,

Девине Воде.

Уз одступања од захтева српске стране у смислу изостављања одређених локација и знатног смањења површина *зона заштите*, што ће бити образложено у следећем поглављу овог рада, на примеру *Ахтисаријевог плана*, овај *Закон*

⁴⁹⁸ Чл. 7, тачка 7.4. у: Исто.

⁴⁹⁹ Чл. 7, тачка 7.5. у: Исто.

одступа и од правила струке, тј. од научне методологије одређивања *зона заштите* културних добара. Неке од примедби су:

- границе *зона „дефинисане картама“* нису одређене по границама катастарских парцела већ по топографским одредницама терена (шума, река, пут и сл.)
- одређивање *зона заштите „у кругу“* такође није прихватљиво јер тиме границе *зона* одступају од граница катастарских парцела, што за последицу има да се за једну парцелу не може се одредити јединствен режим заштите
- одређивање *зона заштите „у кругу од 100 метара“* и *„у кругу од 50 метара“* неприхватљиво је и као обухват којим се не може целовито објединити културно добро, инфраструктурни појас и природно окружење
- манастир *Соколица* и меморијални комплекс *Иса Бољетини* не могу припадати истој *зони заштите*⁵⁰⁰ имајући у виду различите обрасце ових духовно, културолошки и архитектонско-урбанистички засебних целина
- „специјалну заштитну зону за историјски центар *Призрена* основаће општинске власти *Призрена*“⁵⁰¹, у сарадњи са Саветом за спровођење и надгледање⁵⁰² овог *Закона*, што је неприхватљиво, у смислу незаконитог уступања светске баштине на старање локалним, општинским властима.

У *Закон којим се мења закон о просторном планирању (2008)* уграђен је претходни, *Закон о специјалним заштићеним зонама (2008)*, изменом већ наведене дефиниције *заштићене зоне*⁵⁰³ која сада постаје *специјална заштитна зона*. „*Специјалне заштитне зоне су области дефинисане на географској карти, или дефинисана област која окружује споменик, зграду, групу зграда, целину, село, историјски центар града који се чува од било каквог проширења или активности која може оштетити историјски, културни, архитектонски или археолошки изглед, природно окружење или естетску визуелну позадину*“⁵⁰⁴.

⁵⁰⁰ Чл. 7, тачка 7.2. у: Исто.

⁵⁰¹ Чл. 8, тачка 8.1. у: Исто.

⁵⁰² Чл. 4 у: Исто

⁵⁰³ *Закон о просторном планирању (2003)*.- нав. извор.

⁵⁰⁴ Чл. 2, последњи став у: *Закон којим се мења закон о просторном планирању (2008)*.- нав. извор.

Применом наведене тзв. законске регулативе, српско културно наслеђе на Косову и Метохији уводи се у процес изузимања из надлежности државе Србије, упркос условима *Резолуције 1244 (1999)*, и препушта се ненадлежном и стручно неспремном старању новооснованих тзв. Институција у покрајини.

Свака подршка безакоњу, долазила од стручњака-појединаца или од организација и удружења међународне заједнице, представља историјску одговорност за перспективу очувања српског духовног наслеђа и идентитета српског народа на Косову и Метохији.

2.0. ДОСАДАШЊИ ПРИСТУП УСПОСТАВЉАЊУ ЗОНА ЗАШТИТЕ МАНАСТИРА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

2.1. Приступ у предлогу *Ахтисаријевог плана*

2.1.1. Елаборати Републике Србије

Елаборати Републике Србије, како је то наведено у Уводу⁵⁰⁵ овога рада, предлог су успостављања *зона заштите* Државног преговарачког тима на преговорима вођеним 2006-2007.г. у Бечу. То су три елабората:

- *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија јули 2006*
- *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006*
- *Коментар Анекса V - Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова.*

Прва два елабората чине јединствену целину предлога одређивања *зона заштите*. Њихов садржај је истоветан по броју и редоследу заступљених локација, са разликама у обухвату *зона заштите*, чији детаљнији опис следи.

Трећи елаборат *Коментар Анекса V - Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова* настао је као одговор на деловање међународне заједнице у оквиру UNOSEK⁵⁰⁶ и биће разматран у одељку који следи.

У том смислу, прва два елабората могу се представити једновремено: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија јули 2006* и *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006*.

Иако се овај рад односи само на манастире који су већ описаним поступком издвојени из целине свих локација, ради сагледавања свеукупности

⁵⁰⁵ В.: фуснота 17, стр. 21. овог рада.

⁵⁰⁶ UNOSEK – Office of the Special Envoy of the Secretary-General of the United Nations for the future status process for Kosovo (Канцеларија специјалног изасланика Генералног секретара Уједињених нација за утврђивање будућег статуса Косова) в.: <http://www.unosek.org>, посећено: април 2015.

културног наслеђа на Косову и Метохији, а потом и целине елабората, доноси се садржај у целости, начелно истоветан за оба од ових елабората:

ЛИСТА СВЕТСКЕ КУЛТУРНЕ И ПРИРОДНЕ БАШТИНЕ

Манастир Дечани

Манастир Пећка Патријаршија

Манастир Грачаница

Црква Богородице Љевишке

ЦРКВЕ И ИСПОСНИЦЕ У РОЈУ

Група цркава у Средачкој жупи

Група цркава у Сиринићкој жупи

Велика Хоча са 13 цркава

Испоснице са црквом, Уљарице

Свети Марко са испосницом Светог Петра Коришког

МАНАСТИРИ

Манастир Свети Архангели, Призрен

Манастир Богородица Хвостанска

Манастир Свете Тројице Мушутушите

Манастир Бањска

Манастир Девич

Манастир Гориоч

Манастир Будисавци

Манастир Зочиште

Манастир Соколица

Манастир Драганац

Манастир Бинач

Манастир Сочаница

Манастир Долац

Манастир Светог Уроша, Горње Неродимље

Манастир Дубоки Поток

Манастир Свети Врачи

Манастир Девине Воде

Манастир Свете Петке Лепосавић

ЦРКВЕ

Црква Богородице Одигитрије, Мушутуште

Црква Ваведења Богородице, Липљан

Црква Светог Николе, Ђураковац

ГРАД ПРИЗРЕН

Црква Богородице Одигитрије, Мушутуште

Црква Светог Спаса

Православна Богословија

Владичански двор са црквом Светог Ђорђа

ОСТАЛО КУЛТУРНО И ДУХОВНО НАСЛЕЂЕ

Меморијални комплекс посвећен косовским јунацима, Газиместан

Ново Брдо, средњевековни град и тврђава

Звечан, средњевековна тврђава

Војновића мост и двор, Вучитрн

Улпијана, Грачаница.

Садржаји два наведена елабората разликују се у врсти прилога, тј. подлога на којима су *зоне* одређене, као и у површини тих *зона*, у појединачном прегледу и у укупном збиру. Тако су површине у елаборату из *јула 2006* оријентационе, док су површине у елаборату из *августа 2006* прецизно одређене.

Свака од наведених локација приказана је на истоветан начин тј. једнообразно за сваки елаборат.

Обзиром да су за припрему елабората из *јула 2006* недостајале катастарске подлоге за поједине локације као и да су неке од постојећих подлога имале лошу видљивост тј. биле су нечитке, Државном преговарачком тиму је предложено да се све *зоне заштите* прикажу оријентационо на постојећим топографским картама (које нису биле геореференциране тј. његов положај није одговарао државном координатном систему), ради:

- једнообразности обраде свих локација у елаборату
- могућности допунског векторисања појединих катастарских подлога ради боље прегледности.

Елаборат из јула 2006 има 2 прилога за сваку локацију⁵⁰⁷:

- лист са општим подацима о локацији написан двојезично (српски/енглески), а то су:
 - место
 - општина
 - статус заштите
 - законски основ за заштиту
 - категорисани значај
 - кратак опис локације
 - површина *зоне заштите*
 - фотографија локације или грађевине на локацији
- лист са топографском картом локације Р=1:25000 која није геореференцирана и садржи:
 - размерну линију од 1km, која одговара страници квадрата мрежног растера на топографској подлози
 - оријентационо уцртану границу *зоне заштите*.

После извршеног геореференцирања топографских карата, прибављања недостајућих листова катастарских планова, векторисања катастарских парцела у границама *зоне заштите* и њиховом ближем окружењу, припремљен је нови елаборат.

Елаборат из августа 2006 за сваку локацију има 4 прилога⁵⁰⁸:

- лист са општим подацима о локацији истоветан листу елабората из *јула 2006*
- лист са катастарском подлогом локације у једној од три размере, Р=1:2500, Р=1:1000, Р=1:500, зависно од површине локације коју треба приказати, који садржи:
 - размерну линију од 1km

⁵⁰⁷ Елаборат *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија јули 2006*, уз насловну страну има 86 листова формата А3.

⁵⁰⁸ Елаборат *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006*, уз насловну страну има 165 листова формата А3.

- границу *зоне заштите* уцртану по границама катастарских парцела
- оријентационо уцртану границу *зоне заштите* пренету из елабората из *јула 2006* ради поређења са границом уцртаном по границама катастарских парцела
- кружним симболом обележену грађевину/грађевине као центра локације
- лист са геореференцираном топографском картом локације који садржи:
 - размерну линију од 1km, која одговара страници квадрата мрежног растера на топографској подлози
 - границу *зоне заштите* пренету са катастарске подлоге и уцртану по границама катастарских парцела
 - кружним симболом обележену грађевину/грађевине као центра локације
- лист са сателитским снимком локације у боји, истоветне размере као топографска карта и катастарска подлога за сваку локацију појединачно који садржи:
 - размерну линију од 1km
 - границу *зоне заштите* пренету са катастарске подлоге уцртану по границама катастарских парцела
 - кружним симболом обележену грађевину/грађевине као центра локације.

Осим техничких разлика између ова два елабората, првог из *јула 2006* у коме су коришћене постојеће непотпуне подлоге и другог из *августа 2006* у коме су коришћене геореференциране топографске карте и векторисани катастарски планови, постоје и разлике у површинама *зона* које су настале из два разлога. Први разлог био је стручни приступ одређивању *зона заштите* тј. одређивање границе сваке *зоне заштите* по границама катастарских парцела, што је био предлог и услов носиоца израде елабората. Други разлог био је налог Државног преговарачког тима, коме је, после презентације првог елабората из *јула 2006* у

Бечу, упућен захтев из UNOSEK да смањи предложене површине *зона заштите*, што је захтевало додатна разматрања, консултације и понављање истраживачког поступка сваке локације.

Укупна површина *зона заштите* свих локација била је:

- 6.579ha у елаборату из *јула 2006*
- 5.466,6ha у елаборату из *августа 2006*,

из чега се види да је поступљено по захтеву UNOSEK, тј., укупна површина *зона заштите* свих локација умањена је за око 17% (16.91%). Треба имати у виду да је на промену површине сваке *зоне* утицала и промена геометрије *зоне* у тлоцрту. Међутим, *зона заштите* није морала бити умањена тиме што иде по границама катастарских парцела.

Како се овај рад односи на манастире, у њему су приказани само изводи из елабората који се односе на манастире. Такође, дати су само изводи из елабората *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006*, обзиром да су у њему садржани и предлози граница *зона заштите* елабората из *јула 2006*. У раду нису дати листови елабората са општим подацима о свакој локацији, јер су исти, за манастире са **Синтезног списка**, описани кроз текст рада. Редослед прилога (слика) дат је према редоследу из садржаја елабората.

За сваку локацију манастира, или за ширу локацију у чијем обухвату је манастир, дати су следећи прилози:

- а) векторисан катастарски план са уцртаном оријентационом границом *зоне заштите* и уцртаном прецизном границом *зоне заштите* по границама катастарских парцела
- б) геореференцирана топографска карта локације са уцртаном прецизном границом *зоне заштите* која омогућава сагледавање локације у односу на висинске коте терена, речне токове, планинске венце, насељена места и изграђену саобраћајну инфраструктуру
- в) сателитски снимак локације са уцртаном прецизном границом *зоне заштите* која омогућава сагледавање локације у односу на природне и изграђене вредности окружења.

Листови елабората *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006* нису збирно нумерисани већ свака локација, према редоследу локација у Садржају елабората (и увек по истом редоследу: лист 1: *општи подаци*; лист 2: *катастарски план*; лист 3: *топографска карта*; лист 4: *сателитски снимак*) има четири листа.

На свим прилозима уцртан је кружни симбол и обележен бројем, који представља центарлну грађевину/грађевине око којих се успоставља *зона заштите*, док број уписан уз симбол представља број светих места на тој локацији (**Слика 3 – 25**, свака слика, сагласно претходном образложењу, састављена је из делова а, б, в, тј. представља листове 2, 3, 4 за сваку локацију елабората из *августа 2006*). Називи манастира на сликама дати су истоветно називима из **Табеле 1** тј. према **Збирном списку манастира I, II, III**, како би се остварила веза елабората из 2006-2007.г. са полазиштем истраживања из 1989. године.

За припрему елабората био је задужен директор Републичког завода за заштиту споменика културе⁵⁰⁹, од стране Светог архијерејског синода Српске православне цркве и Координатора Државног преговарачког тима Владе Републике Србије. Такође, Републичком заводу за заштиту споменика културе, као полазиште за формирање елабората, достављен је и „*предлог заштитних зона око верске и културне баштине на Косову и Метохији*“⁵¹⁰ који је, у дотадашњим припремама документације за преговоре сачинио Координациони центар⁵¹¹. Рад

⁵⁰⁹ Дужност директора РЗЗСК, у време Државних преговора вођених 2006-2007.г. у Бечу, обављала је Гордана Марковић.

⁵¹⁰ Предлог Координационог центра односио се на 40 локација; разлика у броју локација предлога Координационог центра (40) у односу на број локација из елабората Државног преговарачког тима (39) формална је; наиме 2 локације у елаборату Државног преговарачког тима *Војновића мост, Вучитрн* и *Војновића дворац, Вучитрн* код Координационог центра обједињене су у 1 локацију, *Војновића мост и двор, Призрен*; такође, сврставање локација у целине које је предложио Координациони центар разликовало се од начина већ наведеног сврставања у елаборатима Државног преговарачког тима и обухватало је 4 целине: *Манастири, Цркве, Друга верска места, Остала места културне баштине*; од 40 локација које су предмет елабората, Координациони центар је, закључно са 11.07.2006.г. припремио предлог *зона заштите* за 22 локације, у завршној фази је било одређивање *зона заштите* за 15 локација и за 3 локације (тј. 2, обједињавањем наведених места у Вучитрну) су недостајале катастарске подлоге, податак у: *Информација о досадашњим резултатима на припреми предлога заштитних зона око верске и културне баштине на Косову и Метохији* од 11.07.2006.г, упућено из КЦ на електронске адресе координатора Државног преговарачког тима и РЗЗСК; Архива Г. Марковић.

⁵¹¹ За заузимање става Српске православне цркве о обухвату *зона заштите*, била је посебно значајна документација са власничким подлогама већине локација које је, у оквиру

на елаборатима који је уследио, обухватао је следеће радње и одвијао се хронолошки:

- припрема предлога методологије⁵¹² одређивања *зона заштите* и њено усвајање од стране Српске православне цркве и Државног преговарачког тима
- додатни обилазак појединих локација на Косову и Метохији ради допуне података, у организацији Српске православне цркве⁵¹³, припрема фото и видео документације
- обимна техничка припрема⁵¹⁴ уређивања топографских карата и припрема општих података за сваку локацију
- израда елабората: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија јули 2006*
- усмено излагање елабората, са видео презентацијом сваке локације на седници у Бечу, 18. јула 2006. године⁵¹⁵, касније оцењен у *Извештају*

Координационог центра за Косово и Метохију припремила Славица Радомировић, дипл.инж.геод. у сарадњи са Александром Фулгоси, дипл.инж.арх.

⁵¹² Припрема методологије за финализирање елабората и оснивање стручних тимова за њихову израду вршила је Г. Марковић; значајни део елабората чини документација претходно припремљена у Координационом центру за Косово и Метохију Владе РС; одређивање врсте и обима прилога урађено је сходно расположивој историјској, споменичкој и техничкој документацији, са циљем једнообразне презентације за сваку локацију тј. примене истих техничких критеријума, уз:

- примену *Закона о културним добрима* (1994).- нав. извор; *Закона о заштити природе* (2009).- нав. извор, тј. укључивање свих података везаних за непокретна културна добра и заштићену природу
- примену *Закона о планирању и изградњи* (2009).- нав. извор, тј. рад на геодетско-катастарским подлогама и топографским плановима са одређивањем граница *зона заштите* по границама парцела
- примену *Закона о црквама и верским заједницама* (2006).- нав. извор, тј. обраду и оних цркава и манастира који нису у статусу институционалне заштите.

⁵¹³ Представник Српске православне цркве: Епископ липљански Г. Теодосије; представник службе заштите културног наслеђа Републике Србије: директор РЗЗСК, Г. Марковић.

⁵¹⁴ За уређење подлога добијених од Координационог центра и набављање недостајућих подлога била је важна стручна техничка подршка коју је са тимом сарадника пружио Миломир Митровић, дипл.инж.геод. (Урбанистички завод Београда); припрему пратећих историјских, правних и конзерваторских података о локацијама које су у статусу заштите вршио је Ненад Лајбеншпергер, историчар, у организацији начелника Одељења за документацију РЗЗСК Иване Продановић-Ранковић, ист. уметности; обједињавање стручних анализа урадила је Г. Марковић.

⁵¹⁵ Елаборат изложила: Гордана Марковић; делегација Београда: Слободан Самарцић, Леон Којен, Душан Батаковић, Санда Рашковић Ивић, Епископ бачки Г. Иринеј, Епископ липљански Г. Теодосије, Епископ тимочки Г. Јустин; списак учесника из агенде састанка (Архива Г. Марковић); најава одласка државног тима у Беч, са датумом преговора и списком учесника али без осталих детаља налази се на: <http://www.srbija.gov.rs>, посећено: април 2015.

Државног преговарачког тима: „Предлог је дат у облику веома прецизног и стручно уверљиво образложеног елабората...“⁵¹⁶.

По повратку са прве седнице преговора, настављен је рад на допуни елабората:

- наставак техничке припреме уређења катастарских подлога⁵¹⁷ и додатне консултације у оквиру службе заштите⁵¹⁸ и Српске православне цркве⁵¹⁹
- израда елабората: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006*
- уследила је седница у Бечу, 08. септембра 2006.г., и на њој:
 - усмено излагање елабората (*август 2006*) уз видео презентацију сваке локације⁵²⁰
 - усмено излагање предлога зона заштите делегације Приштине⁵²¹
 - представљање извештаја UNOSEK⁵²²

Елаборати везани за *зоне заштите* културних добара на Косову и Метохији, излагани у Бечу, оба пута вршени су у присуству: делегације Београда, делегације Приштине, делегације UNOSEK⁵²³, оба пута уз вођење дијалога о елаборатима Београда са представницима међународне заједнице (експерти UNESCO и CoE) и са представницима делегације Приштине.

⁵¹⁶ Којен, Л.: „Извештај државног преговарачког тима за Косово и Метохију о преговорима вођеним у Бечу од 21. фебруара до 2. марта 2007.г.“ у: *Ка изградњи одрживог косовског друштва.* - Београд: Хелсиншки одбор за људска права у Србији, 2007., стр. 211-231; стр. 227.

⁵¹⁷ Уређене подлоге на којима су рађени елаборати архивирани су, у електронској форми, у РЗЗСК.

⁵¹⁸ Посебно драгоцену допуну постојећих података за Сиринићку жупу, Средачку жупу, Град Призрен и локације у Вучитрну, познајући стање на терену у континуитету, пружио је Зоран Гарић, дипл.инж.арх., директор Канцеларије у Лепосавићу.

⁵¹⁹ Обзиром на утврђивање граница *зона заштите* према границама катастарских парцела дошло је до измена њихових површина и потребе накондних консултација са Архијерејима Српске православне цркве које је вршила Г. Марковић.

⁵²⁰ Елаборат изложила: Гордана Марковић; делегација Београда: Слободан Самарџић, Леон Којен, Душан Батаковић, Санда Рашковић Ивић, Митрополит црногорско-приморски Г. Амфилохије, Епископ бачки Г. Иринеј, Епископ рашко-призренски Г. Артемије, Епископ липљански Г. Теодосије; списак учесника из агенде састанка (Архива Г. Марковић); вест о Државним преговорима у Бечу, са датумом и темом преговора као и списком учесника, без осталих детаља налази се на: <http://www.srbija.gov.rs>, посећено: април 2015.

⁵²¹ Државном преговарачком тиму Републике Србије, па тиме ни Српској православној цркви и служби заштите културног наслеђа, није достављен елаборат који је излагао стручни тим Приштине.

⁵²² Извештај UNOSEK биће разматран у следећем одељку овог рада, као пример приступа одређивању *зона заштите* од стране међународне заједнице.

⁵²³ У оквиру UNOSEK делегације налазили су се посебно и представници: EU, UNESCO, CoE, USA, UNMIK – преузето са *List of participants* добијеној у току преговора; Архива Г. Марковић.

2.1.2. Улога међународне заједнице у одређивању зона заштите и одговор Републике Србије

Улога међународне заједнице у погледу начина и обима очувања српског духовног и културног наслеђа на Косову и Метохији, огледа се у раду UNOSEC и бројним састанцима које су специјални изасланик UN М. Ахтисари⁵²⁴ и његов заменик А. Роан⁵²⁵ организовали у току припреме преговора у току 2006-2007. године.

У том периоду, међународни експерти имали су две мисије на Косову и Метохији, непосредно везане за Државне преговоре вођене 2006-2007.г. у Бечу и потребу одређивања зона заштите. После рада на терену⁵²⁶ сачињени су извештаји у којима су: описане поједине локације, утврђени критеријуми за одређивање зона заштите, предложен план управљања зонама и дате друге препоруке.

Прва мисија, према **Report: UNOSEC mission to establish protection zones around Serbian religious and cultural heritage in Kosovo, 26 June 2006**⁵²⁷, тј. извештају који је сачинио Џ. Болд, имала је циљеве:

- заједничког разговора преговарачких страна, представника међународне заједнице и представника Српске православне цркве
- утврђивања критеријума за одређивање зона заштите

⁵²⁴Марти Ахтисари (Martti Ahtisari), од 14.11.2005.г. специјални изасланик Генералног секретара Уједињених нација за утврђивање будућег статуса Косова са Канцеларијом у Бечу, в.: <http://www.unosek.org>, посећено: април 2015.

⁵²⁵Алберт Роан (Albert Rohan), од новембра 2005.г. заменик специјалног изасланика Генералног секретара Уједињених нација за утврђивање будућег статуса Косова са Канцеларијом у Бечу, в.: <http://www.unosek.org>, посећено: април 2015.

⁵²⁶Report: UNOSEC mission to establish protection zones around Serbian religious and cultural heritage in Kosovo 12th – 18th June 2006; Report: Second UNOSEC-led Expert Mission's report on delineating protective zones around Serbian Cultural and Historic Heritage sites 24th – 27th August 2006.; Архива Г. Марковић.

⁵²⁷Извештаје ове мисије су припремили: Џон Болд (John Bold) и Ема Карамажкл (Emma Caramichael); у делу који је припремио Џ. Болд описан је обилазак 12-14. јун 2006.г. и учествовали су представници UNOSEC, UNMIK, експерти СоЕ и UNESCO, делегација Приштине, делегација Београда (Александра Фулгоси), представници СПЦ (Епископ липљански Г. Теодосије, монах Сава дечански); у делу који је припремила Е. Карамажкл описан је обилазак 14-18. јуна 2006.г. и учествовали су представници UNOSEC, UNMIK, експерти СоЕ и UNESCO, представници СПЦ (Епископ липљански Г. Теодосије, монах Сава дечански); Извештај на енглеском језику добијен је на седници у Бечу, у јулу 2006.г.; Архива Г. Марковић.

- договора око избора локација које ће бити предмет заштите успостављањем *зона заштите*,

тј., према извештају који је сачинила Е. Кармајкл, циљеви су:

- обилазак, утврђивање критеријума за одређивање *зона заштите* и давање препорука за 12 локација од чега су 11 манастири (10 побројаних и 1 манастир у оквиру Велике Хоч

Пећка Патријаршија

Гориоч

Будисавци

Девич

Соколица

Бањска

Свети Арханђели Призрен

Велика Хоча

Зочиште

Грачаница

Драганац

(уз наведене локације манастира, извршен је и обилазак локације: *црква Св. Флора и Лавра*)

- давање препорука без обиласка терена за 3 локације од чега је 1 манастир

Дечани

(уз наведену локацију манастира, извршен је и обилазак локација:

Призрен и Меморијални комплекс Газиместан).

Друга мисија, према *Second UNOSEK-led Expert Mission's report on delineating protective zones around Serbian Cultrural and Historic Heritage sites 24th*

– *27th August 2006*⁵²⁸ тј. према извештају који су сачиниле Е. Бакалова и Е. Кармајкл обухватила је следеће:

- општи део тј. преузимање критеријума претходне мисије

⁵²⁸ *Извештај* ове мисије обједињено су припремиле: Елка Бакалова (UNESCO) и Ема Кармајкл (Council of Europe); овај *Извештај* био је основ за излагање делегације UNOSEK у Бечу; *Извештај* на енглеском језику учесници преговора добили су у Бечу, у септембру 2006.г.; Архива Г. Марковић.

- обилазак и опис 19 локација од чега су 12 манастири (11 манастира посебно наведених и 1 манастир уз испосницу Св. Петра Коришког)

Сочаница

манастир Св. Петке Лепосавић

манастир Св. Врача Лепосавић

Девине Воде

Долац

Богородица Хвостанска

манастир Св. Марка и испосница Св. Петра Коришког (уз испосницу је и манастир Св. Петра Коришког)

манастир Св. Тројице Мушутушите

манастир Св. Уроша Неродимље

манастир Бинач

(уз наведене локације манастира, извршен је и обилазак локација: тврђава Звечан и мост Војновића; Газиместан; испосница Уљарице; Улпиана; црква Богородице Одигитрије; Мушутушите; Сиринићка жупа са црквама: Св. Николе Штрпце, Св. Теодоре, Св. Николе Готовуша, Пресвете Богородице, Св. Ђорђа; Средачка жупа са црквама: Св. Николе, Пресвете Богородице, Св. Ђорђа; Ново Брдо)

- предлог заштите (без обиласка) још 5 цркава у Средачкој жупи

нема манастира

(остале локације су цркве: Св. Николе Богошевци; Св. Николе Драјчићи; Св. Апостола Мушиново; Св. Николе Средска; Св. Ђорђа Средска).

Преглед манастира који су обрађени елаборатима Државног преговарачког тима Републике Србије и манастира који су били предмет обиласка и препорука UNOSEK мисија, у циљу успостављања зона заштите, представљен је табеларно:

Табела 3, Упоредни списак манастира у елаборатима и у UNOSEK извештајима (Г. Марковић)

Манастири у елаборатима Републике Србије	прва мис. UNOSEK обилазак и препоруке	прва м. UNOSEK само препоруке	друга мис. UNOSEK обилазак и препоруке	друга мис. UNOSEK само препоруке
<i>Дечани</i>		да		
<i>Пећка Патријаршија</i>	да			
<i>Грачаница</i>	да			
<i>Св. Јован, Велика Хоча</i>	да			
<i>Св. Марко, Кориша</i>			да	
<i>Св. Петар, Кориша</i>			да	
<i>Св. Арханђели, Призрен</i>	да			
<i>Богородица Хвостанска</i>			да	
<i>Мушутушите</i>			да	
<i>Бањска</i>	да			
<i>Девич</i>	да			
<i>Гориоч</i>	да			
<i>Будисавци</i>	да			
<i>Зочиште</i>	да			
<i>Соколица</i>	да			
<i>Драганац</i>	да			
<i>Бинач</i>			да	
<i>Сочаница</i>			да	
<i>Долац</i>			да	
<i>Св. Уроша</i>			да	
<i>Дубоки Поток</i>				
<i>Св. Врачи, Лепосавић</i>			да	
<i>Девине Воде</i>			да	
<i>Св. Петке, Улије</i>			да	

Из упоредног списка се закључује:

- у две UNOSEK мисије, од 24 манастира обухваћена Државним преговорима вођеним 2006-2007.г. у Бечу, извршен је обилазак 22 манастира
- изостављен је обилазак 2 манастира: *Дечани* и *Дубоки Поток*
 - за манастир *Дечани* дате су препоруке
 - за манастир *Дубоки Поток* нису дате препоруке
- анализа препорука ових мисија показује да су исте уграђене у коначни предлог међународне заједнице тј. у *Ахтисаријев план*
- уочава се да су препоруке ових мисија, преко уградње у *Ахтисаријев план*, утицале и на касније стварање законске регулативе тзв. Привремених институција самоуправе Косова
- по завршетку мисија, експерти UNOSEK, иако на седницама у Бечу упознати са елаборатима Државног преговарачког тима Републике Србије нису прихватили чињенице које су указале на стручно неодрживе предлоге у погледу успостављања *зона заштите* изабраних локација на Косову и Метохији и исти су уграђени у *Ахтисаријев план*
- у **Табели 3** дата је и четврта колона која је остала празна, за локације обухваћене другом мисијом UNOSEK за које су дате само препоруке, обзиром да су препоруке даване и без обиласка локација, али међу њима нема манастира.

Ахтисаријев план или Свеобухватни предлог за решавање статуса Косова који је уз Општа начела садржавао и 12 анекса (I – XII)⁵²⁹, предат је руководству Републике Србије у фебруару 2007.г. и покренуо је наставак преговора у Бечу⁵³⁰, започетих 2006.г.

⁵²⁹ Анекси *Ахтисаријевог плана*: I: Уставне одредбе; II: Права заједница; III: Децентрализација; IV: Правосудни систем; V: Верско и културно наслеђе; VI: Међународни дуг; VII: Имовина и архиве; VIII: Косовски безбедносни сектор; IX: Међународни цивилни представник; X: Мисија Европске безбедносне политике; XI: Међународно војно присуство; XII: Законодавни план.- нав. извор.

⁵³⁰ Којен, Л.: „Извештај државног преговарачког тима за косово и Метохију о преговорима вођеним у бечу од 21. фебруара до 2. марта 2007.г.“ у: *Ка изградњи одрживог косовског друштва.*- нав. извор, стр. 211.

Анекс V Ахтисаријевог плана, чија анализа је предмет овог рада, има 6 чланова:

- Чл.1.: *Назив, унутрашња организација и имовина Српске православне цркве*
- Чл. 2.: *Економска и остала подршка*
- Чл. 3.: *Безбедност верских и културних објеката*
- Чл. 4.: *Заштитне зоне*
- Чл. 5.: *Савет за спровођење и надгледање*
- Чл. 6.: *Враћање археолошких и етнолошких експоната.*

Сви Чланови *Анекса V Ахтисаријевог плана* везани су за област деловања Српске православне цркве на Косову и Метохији.

Чланови *Ахтисаријевог плана*, Чл. 1., 2., 3., 5. и 6. били су предмет анализе Архијереја Српске православне цркве и државника Републике Србије. Члан 4. *Ахтисаријевог плана* у потпуности и делимично Чл. 5., анализирани су у контексту одређивања *зона заштите* као механизма одрживог очувања простора и грађевина.

Од бројних консултација вођених у процесу анализе *Анекса V Ахтисаријевог плана*, аутор *Коментара Анекса V - Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова*⁵³¹, као посебно драгоцену издваја мишљење правника са дугогодишњим искуством рада у установи заштите: „План је да се СПЦ стави у резерват и тако „заштити“ од предстојећег шиптарског уништавања. Концепт је феудалан, где је СПЦ феуд београдске „централне“ СПЦ у страниј држави. Пружају се гаранције цркви, а не народу који се одсеца од матице. СПЦ није доведена у везу ни са српским народом нити са српском државом. Чему служи црква без народа и државе?“⁵³². Овим мишљењем истичу се принципи интегративног и одрживог очувања верских грађевина кроз очување њихове Богослужбене функције и живог тела Цркве – народа.

⁵³¹ Марковић, Г.

⁵³² На захтев директора Републичког завода за заштиту споменика културе, мишљење у писаној форми дао је Драган Милуновић, дипл. правник запослен у РЗЗСК, 07.02.2007.г. (Архива Г. Марковић); са овим мишљењем упознати су представници Српске православне цркве и Државног преговарачког тима.

Чланом 4. *Анекса V: Заштитне зоне*, наводе се услови унутар *заштитних зона*:

- намера успостављања *заштитних зона* има циљ: „да (зоне, прим. Г. Марковић) очувају њихово историјско, културно и природно окружење, укључујући монашки живот свеиштенства; да спрече неповољан развој око њих, истовремено омогућавајући најбоље могуће услове за хармоничан и одржив развој заједница које насељавају области које окружују те локалитете“⁵³³
- забрана за одређене активности⁵³⁴, унутар *заштитних зона*, односи се на:
 - индустријску градњу „ископавање и експлоатација минерала; изградња брана, електрана и електроенергетских водова, циглана, фабрика и транзитних путева у сеоским областима“
 - угрожавање природних ресурса „изградња или развој који воде сечи шума или загађењу животне средине“
- дозвољене активности унутар *заштитних зона*, уз претходну дозволу Српске православне цркве, тј. Савета за спровођење и надгледање *Анекса V*, уколико изостане споразум са СПЦ су⁵³⁵
 - „комерцијална изградња... изградња објеката или зграда које су више од иштићеног манастира/цркве/културног споменика, изградња путева/улица, изградња складишта, радионица, продавница, ресторана, барова, кафића, хотела/мотела, пиљарница и киоска, бензинских пумпи и радионица за оправке аутомобила, супермаркета, ноћних клубова и било које друге конструкције великих димензија у сеоским областима“
 - „јавна окупљања, рекреација и забава“
 - „урбанизација пољопривредног земљишта“
 - у неким случајевима општина врши директне консултације са Саветом⁵³⁶

⁵³³ Чл. 4, тачка 4.1. у: *Анекс V Ахтисаријевог плана*.

⁵³⁴ Чл. 4, тачка 4.1.1. у: Исто.

⁵³⁵ Чл. 4, тачка 4.1.2. у: Исто.

⁵³⁶ Фуснота 2 уз: Чл. 4, тачка 4.1.2., у: Исто.; те локације су *Газиместан, Звечан, Ново Брдо, Вучитрн*.

- *заштитне зоне у Анексу V*⁵³⁷ дефинишу се истоветно *Закону о специјалним заштићеним зонама* (2008), наиме *зоне се одређују:*
 - „*приложеним мапама*“ и то за 22 локације од чега су 15 манастири (2 локације су цркве, 2 локације су испоснице а у оквиру преостале 3 (Велика Хоча, град Звечан, Ново Брдо) такође има остатака цркава
 - „*ограничене у кругу од 100 метара*“ за 8 локација од којих су 7 манастири (1 локација је црква)
 - „*ограничене у кругу од 50 метара*“ за 14 локација од којих је 1 манастир (13 локација су цркве)
 - „*заштитна зона за манастир Високи Дечани је иста као и „Специјална зонска област“ предвиђена Извршном одлуком UNMIK-а 2005/5 од 25. априла 2005. и накнадним извршним одлукама*“⁵³⁸
- у оквиру заштите манастира *Соколице*, планира се и заштита *меморијалног комплекса Исе Бољетина*, као јединствена заштићена зона
- *заштитну зону за Призрен „установиће општинске власти Призрена у сарадњи са МВП*“⁵³⁹
 - 4 од 5 локација обухваћених *заштитном зоном* припадају Српској православној цркви
 - 2 локације су: *Владичански двор и Православна Богословија Св. Ђирила и Методија*
 - 2 локације су цркве
 - 1 црква је светска баштина (*Богородица Љевишка*).

Из ових извода Члан 4. *Анекса V Заштитне зоне*, уочава се:

⁵³⁷ Чл. 4, тачка 4.1.4., 4.1.5., 4.1.6. у: Исто.

⁵³⁸ Фуснота 3 уз: Чл. 4, тачка 4.1.4. у: Исто; иста ова *Одлука* се може наћи и као документ под *UNMIK PR/1348*, 25. април 2005.; Архива Г. Марковић.

⁵³⁹ Чл. 4, тачка 4.1.7. у: Исто; значење скраћенице *МВП* – међународно војно присуство.

- немогућност за стварање „*хармоничног и одрживог развоја заједница*“ у *заштитним зонама* одређеним у радијусу од свега 50 метара или свега 100 метара, обзиром на минимални просторни обухват
- забрана наведених активности (индустријска градња и угрожавање природних ресурса) у оквиру *заштићених зона* је формална, обзиром на њихов обухват; истовремено, могућност развоја ових активности на ободима *зона* није забрањена, а то је свега 50 метара или 100 метара од културног добра
- тражење дозволе од Српске православне цркве за изградњу садржаја: „*барова... бензинских пумпи... радионица за оправке аутомобила... ноћних клубова*“... или за „*јавна окупљања*“ у *заштитним зонама* око манастира је непримерено, јер се ради о у потпуности неприхватљивим садржајима за СПЦ; такође, улога Српске православне цркве овде је формална јер Савет за спровођење и надгледање *Анекса V* је у могућности да сваки захтев који СПЦ одбије у накнадном разматрању одобри
- дефинисање *заштитних зона* (као „*мане*“; као простор „у кругу од 100 метара“ и као простор „у кругу од 50 метара“) је неодрживо као негирање принципа планирања и изградње, заснованог на најмањој просторној честици – парцели; то је и однос према културном добру као према индустријском постројењу за које *зона заштите* може бити прописана у радијусу; збирно:
 - 7 манастира и 1 црква заштићене су појединачно у кругу од 100 метара
 - 1 манастир и 13 цркава заштићени су појединачно у кругу од 50 метара
- *Анекс V* без ревизије прихвата *специјалну зону* за манастир Дечани, одређену без учешћа надлежних институција Републике Србије као чланице UNESCO на чијој се листи манастир налази, а коју су усагласили: UNMIK, тзв. Влада Косова, манастир Дечани, општина Дечани и KFOR⁵⁴⁰

⁵⁴⁰ Одлука UNMIK/PR/1348, 25. април 2005.г.; Архива Г. Марковић.

- предлог обједињавања заштите манастира *Соколице* и *меморијалног комплекса Исе Бољетина*, осим што указује на непознавање историје Косова и Метохије, показује непознавање области црквеног градитељства у коме је простор манастира и окружења, тиме и обухват *зоне заштите*, духовно и функционално недељива целина
- неприхватљиво је одређивање *заштитне зоне* за Призрен без учешћа Српске православне цркве, где се налазе важни верски објекти, као и одређивање *зоне заштите* око цркве Богородице Љевишке, која је уписана на UNESCO World Heritage List, без институција Републике Србије као чланице UNESCO; посебно је неприхватљиво да уз изузимање надлежних државних институција у процедуру буде укључена локална самоуправа и међународна војна формација.

Члан 5 *Анекса V: Савет за спровођење и надгледање*, разматран је обједињено са гледишта државне и културне политике институционално утврђене и вођене у току Државних преговора у Бечу, и, будући да процењује и политичке а не само стручне последице примене овог модела заштите културног наслеђа, није предмет образложења у овом раду.

Анекс V Ахтисаријевог плана не успоставља континуитет са дотадашњим начином и резултатима вишедеценијске бриге о црквама и манастирима, коју су вршиле установе Републике Србије и Аутономне покрајине Косова и Метохије, и посебно, не оставља могућност даљег истраживања, валоризовања и заштите српских светих места на Косову и Метохији.

Елаборат Коментар Анекса V - Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова⁵⁴¹, настао је као стручни одговор на стручни део *Анекса V Ахтисаријевог плана* - који је припремила међународна заједница тј. Канцеларија UNOSEK, анализом сваке локације

⁵⁴¹ Осим анализе техничких података везаних за *зоне заштите* које предлаже *Ахтисаријев план Коментар Анекса V* образложио је неодрживост предложеног модела обнове, у односу на законску регулативу и стање у простору.

посебно и анализом предлога у целини. Овај елаборат⁵⁴², усмено и уз видео презентацију изложен је на седници у Бечу, у присуству делегација наведених за претходне две седнице, 28. фебруара 2007. године⁵⁴³.

Елаборат садржи једнообразно обрађен графички коментар за 22 локације које је понудила Канцеларија UNOSEK, обрађене на следећи начин:

- графички прилог урађен на катастарској подлози, који за сваку локацију садржи:
 - границу *зоне заштите* која је оријентациони предлог Државног преговарачког тима РС, *јули 2006*, која је задржана као илустрација континуитета изналажења коначног предлога
 - границу *зоне заштите* која је предлог Државног преговарачког тима РС, *август 2006*, као граница *зоне заштите* која је прецизно одређена
 - предлог границе *зоне заштите* Канцеларије UNOSEK дат кроз *Ахтисаријев план*
 - поредбено уписане површине *зона заштите* за август 2006.г. и за фебруар 2007.г., као поређење предлога Државног преговарачког тима Републике Србије и Канцеларије UNOSEK
 - опис односа тих површина исказан процентом промене предлога површина *зона заштите* које је дао Државни преговарачки тим РС
 - посебне напомене и закључке.

⁵⁴² Елаборат *Коментар Анекса V - Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова*, уз насловну страну има 12 страна текста (формат А4) и 22 графичка листа (формат А3).

⁵⁴³ Елаборат изложила: Гордана Марковић; делегација Београда: Слободан Самарџић, Леон Којен, Александар Симић, Душан Батаковић, Санда Рашковић Ивић, Душан Спасојевић, Саша Станковић, Владимир Јовичић, Епископ бачки Г. Иринеј, Епископ липљански Г. Теодосије, Епископ жички Г. Хризостом; списак учесника из агенде састанка (Архива Г. Марковић); вест о државним преговорима у Бечу, са датумом и темом преговора без списка учесника и осталих детаља налази се на: <http://www.srbija.gov.rs>, посећено: април 2015.

Иако елаборат садржи 22 локације, овај рад се задржава само на разматрању манастира или оних локација у чијем обухвату се налази манастир.

Листови елабората *Коментар Анекса V* нису збирно нумерисани већ је, према редоследу локација из претходна два елабората (*јули 2006, август 2006*) извршено поређење *зона заштите* које је предложио Државни преговарачки тим Републике Србије и то за сваку локацију за коју је предлог имала и Канцеларија UNOSEK.

Називи манастира на сликама које следе, дати су истоветно називима манастира из елабората *Коментар Анекса V*.

Поредбени приказ предложених зона заштите је следећи:

Предложена површина *зоне заштите*⁵⁴⁴ за манастир *Дечани* је 923ha; према *Одлуци UNMIK* о проглашењу *специјалне зоне* није дата површина у хектарима већ опис границе *Подручја специјалне зоне*⁵⁴⁵, са непрецизним прилогом географске карте са уцртаном границом. Иако је *Анексом V* предлог РС извесно умањен (**Слика 26а**), договорено је да се у *Коментару Анекса V* (**Слика 26б**) ова *специјална зона* оцени као „*приближно задржана површина*“, јер је у њеном одређивању учествовала Српска православна црква и јер ову *зону* надгледа UNMIK.

Предложена површина *зоне заштите* за манастир *Пећка Патријаршија* је 353ha, а *Анексом V* предлог РС је умањен и површина *зоне заштите* је 247ha (**Слика 27**) што представља умањење предложене површине за 30%. Посебно, *Анексом V* умањена је површина *зоне заштите* манастира *Пећке Патријаршије* изузимањем парцела уписаних на UNESCO World Heritage List, како је анализирано и назначено на цртежу *Коментара*.

Предложена површина *зоне заштите* за манастир *Грачаницу* је 170.5ha, а *Анексом V* предлог РС је умањен и површина *зоне заштите* је 145ha (**Слика 28**) што представља умањење предложене површине за 15%.

⁵⁴⁴Одредница „Предложена површина *зоне заштите*“ у овом прегледу површина, односи се на предлог Државног преговарачког тима Републике Србије, прим. Г. Марковић.

⁵⁴⁵ „У дужини од отприлике 6 километара и у ширини од 1 километра, с обронка брда с леве и десне стране“ в.: фуснота 1 у: Одлука „*Подручје специјалне зоне*“ - нав. извор.

Предложена површина *зоне заштите* за манастир *Девич* је 135.4ha, а *Анексом V* предлог РС је умањен и површина *зоне заштите* је 81ha (**Слика 29**) што представља умањење предложене површине за 40%.

Предложена површина *зоне заштите* за манастир *Гориоч* је 133.2ha, а *Анексом V* предлог РС је умањен и површина *зоне заштите* је 93ha (**Слика 30**) што представља умањење предложене површине за 30%.

Предложена површина *зоне заштите* за манастир *Будисавци* је 33.9ha, а *Анексом V* предлог РС је умањен и површина *зоне заштите* је 24ha (**Слика 31**) што представља умањење предложене површине за 30%.

Предложена површина *зоне заштите* за манастир *Соколицу* је 285.9ha, а *Анексом V* предлог РС је умањен и површина *зоне заштите* је 43ha (**Слика 32**) што представља умањење предложене површине за 85%.

Предложена површина *зоне заштите* за манастир *Драганац* је 259.3ha, а *Анексом V* предлог РС је умањен и површина *зоне заштите* је 13ha (**Слика 33**) што представља умањење предложене површине за 95%.

Предложена површина *зоне заштите* за манастир *Св. Архангели* је 136.4ha, а *Анексом V* предлог РС је умањен и површина *зоне заштите* је 20.5ha (**Слика 34**) што представља умањење предложене површине за 85%.

Предложена површина *зоне заштите* за манастир *Бањска* је 62.1ha, а *Анексом V* предлог РС је умањен и површина *зоне заштите* је 53ha (**Слика 35**) што представља умањење предложене површине за 15%.

Предложена површина *зоне заштите* за манастир *Зочиште* је 62ha, а *Анексом V* предлог РС је умањен и површина *зоне заштите* је 3ha (**Слика 36**) што представља умањење предложене површине за 95%.

Манастир *Св. Јована* налази се у оквиру насеља *Велика Хоча*. Предложена површина *зоне заштите* за насеље *Велика Хоча* је 442.9ha, а *Анексом V* предлог РС је умањен и површина *зоне заштите* је 177ha (**Слика 37**) што представља умањење предложене површине за 60%. Умањењем *зоне заштите* насеља *Велика Хоча*, из обухвата је изузета црква *Св. Илије*.

Предложена површина *зоне заштите* за манастир *Дубоки Поток* је 89.6ha, а *Анексом V* предлог РС је незнатно умањен и оцењено је да је *зона заштите* „приближно задржана површина“ (**Слика 38**).

Предложена површина *зоне заштите* за манастир *Сочаница* је 55ha, а *Анексом V* предлог РС је умањен и површина *зоне заштите* је 8ha (**Слика 39**) што представља умањење предложене површине за 85%.

Предложена површина *зоне заштите* за манастир *Св. Марка са испосницом Св. Петра Коришког* (која обухвата и манастир *Св. Петра Коришког*) је 108.9ha, а *Анексом V* предлог РС је умањена

- *зона заштите* за манастир *Св. Марка* 100 метара у пречнику (око 3.14ha)
- *зона заштите* око испоснице *Св. Петра* је 7.9ha,

за укупно 11 ha (**Слика 40**) што представља умањење предложене површине за 90%.

Осим показаног умањења броја предложених локација и површина *зоне заштите* представљених картама, умањене су и површине *зоне заштите* за оне манастире чију заштиту *Ахтисаријев план* нуди у обухвату културног добра од 50 метара и 100 метара. За манастире са заштитом „у кругу од 100 метара“ *зона заштите* је смањена са претходних:

Св. Петка, претходно 23,2ha

Св. Врача, претходно 38,5ha

Богородица Хвостанска, претходно 12ha

Св. Марка, претходно (са испосницом *Св. Петра*) 108,9ha

Св. Тројице Мушутиште, претходно 60,9ha

Св. Уроша, претходно 87,4ha

Бинач, претходно 44,9ha.

За манастире са заштитом „у кругу од 50 метара“ *зона заштите* је смањена са претходних:

Долац, претходно 39,2ha.

Овај елаборат је анализирао свих 39 локација по редоследу претходних елабората, указујући тиме на одступања UNOSEK од постигнутих договора о броју локација. У односу на договорених 39 локација, *Анекс V* је понудио 44 локације (број локација је привидно повећан рашчлањавањем обједињених

локација и уз потпуно укидање неких локација), док је, чињенично, број локација *Анексом V* смањен са договорених 39 на 28. Наиме, списак и обухват локација Државног преговарачког тима Републике Србије није прихваћен. „Само део објеката за заштиту са овог веома пажљиво припремљеног списка унет је у *Ахтисаријев предлог*, а да ничим није образложено зашто су битно смањени и број објеката и, нарочито, величина заштитних зона око њих. Посебно треба подвући велико и оправдано незадовољство Српске православне цркве оваквим решењем, којим се доводи у питање опстанак неких од најважнијих места српске вере и културе на Косову и Метохији“⁵⁴⁶.

Гледано у целини, у односу на предлог Републике Србије август 2006, површина зона заштите је *Ахтисаријевим планом* умањена са 5.466,6ha на 2.282.6ha док је број локација са 39 смањен на 28. Наиме, од укупно предложене површине зона заштите, *Ахтисаријев план* усвојио је око 42% (41.75%) предложене површине, смањујући број локација за око 28% (28.2%).

У оквиру текстуалног образложења *Коментара Анекса V*, постављена су питања експертима Канцеларије UNOSEK, посебно разрађена и образлагана у усменом излагању на седници у Бечу, од којих су нека:

„Одузимају се права која UNESKO даје држави чланици, супротно *Конвенцији о заштити светске баштине*; да ли је то прихватљиво за UNESKO?

Анекс не садржи принципе техничке (експертске) заштите (конзервација, рестаурација, реконструкција, ревитализација, презентација културног наслеђа); да ли је то прихватљиво за међународне експертске критеријуме?

Српским стручњацима није омогућен приступ културним добрима; негира ли се Резолуција Уједињених нација 1244?

Није одређен принцип рада Савета за имплементацију и надгледање; није јасно које предлоге заштите српског културног наслеђа из Анекса спроводи: како је могуће да се савету са неодређеним механизмом рада препуштају обавезе из анекса које у Анексу не постоје?⁵⁴⁷ и тд.

⁵⁴⁶ Којен, Л.: „Извештај државног преговарачког тима за косово и Метохију о преговорима вођеним у бечу од 21. фебруара до 2. марта 2007.г.“- нав. извор, стр. 227-228.

⁵⁴⁷ Закључна питања у: *Коментар Анекса V - Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова*.- нав. извор.

Такође, током Државних преговора вођених 2006-2007.г. у Бечу, Државни преговарачки тим захтевао је употребу пуног имена покрајине *Косово и Метохија*. Међутим, у *Анексу V* користи се име само дела српске покрајине *Косово*, чиме се укида географски појам *Метохија* и његово, већ образложено, преносно значење *манастирска земља*.

Државни преговарачки тим тражио је и тачност у навођењу места седишта Српске православне цркве које је већ вековима и у Пећи и у Београду, док се у *Анексу V* као седиште СПЦ наводи једино Београд.

Најзад, осим од секуларне законске регулативе од које увелико одступа, *Анекс V Ахтисаријевог плана* показао је удаљеност својих решења и од црквених правила, у покушају да духовни и историјски простор Косова и Метохије преобликује и прилагоди савременим геополитичким потребама.

Занемаривањем интегративног приступа и одрживог очувања манастира показаног *Анексом V Ахтисаријевог плана*, кроз предлог успостављања *зона заштите*, показана је неупућеност у обухват и утемељеност српског духовног и културног наслеђа на Косову и Метохији, заснованог на вредностима хришћанства изнад историјског простора и историјског времена.

2.2. Анализа приступа заштите и обнове манастира Бањске

2.2.1. Устројство манастира и градитељски образац

Манастир Бањска изабран је као пример приступа заштити и обнови културног добра, сагласно теми овог рада, манастира који се налазе на Косову и Метохији. Такође, на њему се може анализирати начелни приступ државних установа, обзиром да постоје подаци о институционалној бризи о овом манастиру кроз цео XX век. Надаље, црква манастира Бањске, представља упечатљив пример како су у великој слави настајале и потом, у освајачким походима, страдале многе цркаве на подручју Балкана, од средњег века до савременог доба.

Манастир Бањска је задужбина краља Стефана Уроша II Милутина Немањића, са црквом Св. Архиђакона Стефана, коју је овај владар и „*највећи ктитор средњега века*“⁵⁴⁸ подигао као своју гробну цркву, што већ указује на посебан положај овог манастира, у духовном и просторном смислу. Бањска је подигнута у подножју планине Рогозне, у близини тврђаве Звечан, а у контексту средњевековног градитељства које разматра Ђ. Бошковић⁵⁴⁹, манастир је на географским картама⁵⁵⁰ приказан као средиште између Петрове цркве у Расу и манастира Грачанице на Косову и Метохији, смештен на обали реке Бањске, близу њеног ушћа у реку Ибар, „*кичму рашке државе*“⁵⁵¹. Бањска је имала велике поседе, „*Милутин је богато обдарио манастир (75 села и 8 катуна), што се сматрало за највећи ктиторски прилог једној немањићкој цркви*“⁵⁵². Поседи манастира Бањске, како се још називају и *Светостефански поседе*, налазили су се „*на ширем подручју српске земље: Ибар, Рас, Ситница, Хвосно, Плав, Будимља, Зета, и на реци Сави, али његово језгро чинила је долина Ибра*“⁵⁵³.

Архитектонски остаци манастирских грађевина, сагледани у првој деценији XXI века, указују да је манастир Бањска комплекс монументалних размера симболично кружне (осмоугаоне) слике у тлоцрту, у којој је храм имао готово централну (североисточну) поставку.

Изграђена на темељима старије посвећене грађевине, као што су то и први немањићи храмови: Св. Николе и Пресвете Богородице у Куршумлији, Богородице Хвостанске, Св. Ахилија у Ариљу, манастира Грачанице, Градца, Св. Архангела код Призрена, Давидовице на Лиму⁵⁵⁴, црква Св. Архиђакона Стефана у Бањској потврђује континуитет Богослужбене функције истог места, принцип избора локације за храм много пута потврђен у црквеном градитељству. Црква је изграђена у кратком периоду од 1313. до 1316.г. и убрзо фрескописана, од 1317.

⁵⁴⁸ Трифуновић, Л.: *Југославија уметнички споменици*.- Београд: Југословенска књига, 1988., стр. 29.

⁵⁴⁹ Бошковић, Ђ.: „*Осврт на неке карактеристике регионалног просторног планирања споменика на територији средњевековне Рашке*“ у: *Рашка баштина 1.*- нав. дело, стр. 7-15.

⁵⁵⁰ Карта 2: „*Диспозиција споменика у Рашкој и Зети у XIII и првој половини XIV века, са већ развијеном мрежом путева*“ у Карта 3: „*Ибарска „кичма“ рашке државе*“ у: Исто, стр. 10-12.

⁵⁵¹ Исто.

⁵⁵² Трифуновић, Л.: „*Бањска*“ у: *Задужбине Косова*.- нав. дело, стр. 89-95; стр. 91.

⁵⁵³ Божанић, С.: „*Реконструкција међа Ибарског језгра Светостефанског властелинства*“ у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина*.- Ниш, Косовска Митровица, Бањска: Центар за црквене студије, Филозофски факултет, манастир Бањска, 2007., стр. 55-73; стр. 55.

⁵⁵⁴ Поповић, С.: *Крст у кругу*.- нав. дело, стр. 69.

до 1321. године. „У распону од скоро две деценије, између 1312. и 1321. године, она је окупила најбоље духовне и уметничке снаге у Србији... Величином, богатством и лепотом она је требало да надмаши све друго што је краљ Милутин створио у земљи и широм православног света, док је изгледом и облицима спајала у себи оно најлепше што је пре ње створено“⁵⁵⁵ (Слика 41).

Црква је грађена по угледу на Богородичину цркву манастира Студенице, која, уз цркву Св. Николе у Топлици и цркву Ђурђевих Ступова у Расу, спада у „три најзначајнија споменика које је саградио Стефан Немања и који су усмерили даљи развој архитектуре у Србији“⁵⁵⁶. Имајући за узор Студеницу, један од најзначајнијих храмова ктитора Стефана Немање, која је „његова највећа грађевина и његова главна задужбина“⁵⁵⁷, градитељ цркве Св. Архиђакона Стефана у Бањској, посебно се угледао на студеничку скулптуру богато украшавајући и овај храм, што показују „фигура данас у Соколици, архиволте у Скопљу и фрагменти у музеју у Београду“⁵⁵⁸.

Црква Св. Архиђакона Стефана припада обрасцу једнобродних грађевина са попречним бродом и олтарском апсидом на истоку, улазним кулама на западу, са параклисима и певничким просторима на северу и југу, са слепим кубетом над архитектонском конструкцијом горње зоне храма, истраживањима недовољно разјашњеном⁵⁵⁹. „По својим доста великим димензијама, по техничкој савршености, по лепоти размера, по богатству орнаментике, по архитектонским облицима најсавршеније и најпрецизније изведеним, по лепо смишљеним и оригиналним капителима, ову грађевину стављају на прво место од свих грађевина у романском стилу подигнутих на српском земљишту“⁵⁶⁰.

Поредећи храм Св. Архиђакона Стефана у Бањској са храмовима манастира Студенице, Жиче, Богородице Хвостанске, Пећке Патријаршије, Мораче, Милешеве, Сопоћана, Градца и Ариља, Александар Дероко ће рећи:

⁵⁵⁵ Тодић, Б.: „Бањско злато – последњи остаци фресака у цркви Св. Стефана у Бањској“ у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина*.- нав. дело, стр. 163-173; стр. 170.

⁵⁵⁶ Нешковић, Ј.: „Нека отворена питања о црквеном градитељству у доба Стефана Немање“ у: *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви*.- нав. дело, стр. 199-206; стр. 200.

⁵⁵⁷ Дероко А.: *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*.- нав. дело, стр. 64.

⁵⁵⁸ Исто, стр. 75.

⁵⁵⁹ Трифуновић, Л.: „Бањска“ у: *Задужбине Косова*.- нав. дело, стр. 89-95.

⁵⁶⁰ Мирковић, Л.: *Литургија, први општи део*.- нав. дело, стр.93.

„Бањска излази из започете групе нових грађевина са почетка XIV века, да би се ставила, као круна, на завршетак овог другог низа рашких споменика“⁵⁶¹.

Анализирајући рашку градитељску школу, Ђурђе Бошковић у тај градитељски тип сврстава грађевине настајале крајем XIII и почетком XIV века, наводећи и Бањску: „Међу најглавније несумњиво да спадају: Ђурђеви Стубови у Будимљу, код Берана, Богородица Хвостанска код Пећи, средња црква у манастиру Патријаршије код Пећи, Милешева, Морача у Зети, Придворица западно од Студенице, Сопоћани, Градац, Давидовица, црква Св. Ахилија у Ариљу, Бањска, као и нешто више на северу, Трноша код Лознице, Тавна код Зворника, и Бела Црква у Карану код Косјерића“⁵⁶².

Храм Св. Архиђакона Стефана, који се према наведеном убраја у најглавније рашке храмове, чак као њихова круна, тј. најсавршеније и најпрецизније изведен у смислу примене романских украса и посебно портала, где „оно мало остатака, којих од њега има још око цркве, показују прецизност резања равну Студеници а далеко супериорну оној у Дечанима“⁵⁶³. Описујући архитектонску пластику бањског храма, Марица Шупут закључује: „Она је занимљива, а уједно и значајна као најзнатнија изразито романска целина настала на тлу Рашке“⁵⁶⁴.

И данас се сагледава савршена израда и полихроматска комбинација мермерних квадера „белог и црвеног мрамора и модрог серпентина“⁵⁶⁵ на лучном зиду апсиде и на незнатно очуваним равним зидним површинама храма цркве Св. Архиђакона Стефана у Бањској, која се може поредити са украсом најлепших фасада у западноевропској архитектури тога доба, рађеним „нарочито на италским црквама у Умбрији и Тоскани“⁵⁶⁶. Архитектонски образац храма у Бањској развиће се у образац храма Вазнесења Христовог у манастиру Дечани, како то каже истраживач Дечана, „Нема двоумице да је на концепцију дечанске

⁵⁶¹ Дероко, А.: „Бањска“ у: *Старинар III серија књига VI*.- Београд, 1931., стр. 107-109; стр. 107.

⁵⁶² Бошковић, Ђ.: *Архитектура средњег века*.- Београд: Научна књига, 1957., стр. 281-282.

⁵⁶³ Дероко, А.: „Бањска“ у: *Старинар III серија књига VI*.- нав. дело, стр. 107.

⁵⁶⁴ Шупут, М.: „Пластична декорација Бањске“ у: *Зборник за ликовне уметности 6*.- Београд, 1970, стр. 39-52; стр. 50-51.

⁵⁶⁵ Мирковић, Ј.: *Литургија, први општи део*- нав. дело, стр. 93.

⁵⁶⁶ Чанак-Медић, М.: „Бањски храм и црква Вазнесења Христовог у Дечанима, сродности и заједнички узори“ у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина*.- нав. дело, стр. 99-105; стр. 101.

*саборне цркве, од рашких храмова, непосредно утицала задужбина краља Милутина у Бањској*⁵⁶⁷.

Грађење храма подстакао је Архиепископ Данило II (Пећки) који у Бањској борави као Епископ до 1314.г., после чега је Бањска проглашена игуменаријом. Његово дело о животу краља Милутина, допуниће монах Данило III (Бањски), око 1380.г., састављајући похвално слово Краљу⁵⁶⁸. Иако после изградње Бањске Данило II одлази у Хиландар, на позив краља Милутина враћа се у земљу и бива изабран за Епископа хумског, са седиштем у цркви Св. Апостола у Бијелом Пољу. По смрти владара, 1321.г., *„Будући одан краљу Милутину, епископ Данило се нашао крај краљеве самртне постеље и сахранио га у храму Светог Стефана у Бањској*⁵⁶⁹.

Овај истакнути градитељ међу црквеним великодостојницима, Данило II, 1324.г. постаће Архиепископ српски и наставити градњу и украшавање храмова у Пећи, Жичи, граду Магличу и другде. Целовиту бригу о посвећеном простору, овај градитељ показао је и тиме што, *„све своје задужбине опколио је виноградима, воћњацима и вртovima*⁵⁷⁰, показујући да је чување манастира у средњем веку обухватало и чување манастирског окружења.

2.2.2. Заштита и обнова Бањске у XX веку

И по значењу и по лепоти монументалан, Бањски храм је страдао у XV веку, почетком века у пожару и запустевши на његовом измаку. У XIX веку манастирска црква је била претворена у цамију⁵⁷¹ и то остала до краја Балканских ратова, до почетка друге деценије XX века. *„Конаци и, чувена по записима, трпезарија порушени су и од материјала озидано је турско утврђење*⁵⁷². Материјал са ове, као и са других цркава, од тог доба разношен је за грађење

⁵⁶⁷ Чанак-Медић М. и др.: *Манастир Дечани*.- нав. дело, стр. 253.

⁵⁶⁸ Бојовић, Д.: *„Два Данила и „Бањски краљ Милутин“* у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина*.- нав. дело, стр. 211-218.

⁵⁶⁹ Сава, Епископ шумадијски.- *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*.- Београд, Подгорица, Крагујевац: Евро, Унирекс, Каленић, 1996., стр. 153.

⁵⁷⁰ Исто, стр. 154.

⁵⁷¹ Трифуновић, Л.: *„Бањска“ у Задужбине Косова*, нав. дело, стр. 91.

⁵⁷² Дероко, А.: *„Бањска“ у: Старица III серија књига VI*.- нав. дело, стр. 109.

мостова, млинова, хамама, чесама, кућа и других грађевина локалног становништва у непосредном и ширем окружењу манастира.

Започињући прве научне екскурзије од 1871.г., у циљу изучавања српске средњевековне уметности, М. Валтровић и Д. Милутиновић утрли су пут изучавању старина, стварајући документациону основу и постављајући принципе за даљи рад. „Валтровић се 1905. повукао у пензију, али је последње своје снаге усредсредео на то да бригу о изучавању српске средњевековне уметности пренесе на своје и Милутиновићеве ученике и следбенике: Милоја Васића, Владу Петковића, Божидара Николајевића, Перу Поповића, Андру Стевановића и друге, који су почели да пристижу“⁵⁷³. Иако нема података да је М. Валтровић стигао у Бањску, тамо су стигли његови наследници на пољу изучавања српске духовне културе и уметности.

Обилазећи манастир Бањску, 1925.г., као чланови Комисије Министарства грађевина, Милоје Васић и Пера Поповић написали су у *Извештају*: „Из Косовске Митровице чланови Комисије су посетили величанствене рушевине цркве у Бањској, задужбине краља Милутина, најзначајније, без сумње, српске црквене грађевине Средњег Века“⁵⁷⁴. Из описа рушевина као „величанствених“, после готово пет векова пустошења, да се наслутити лепота храмовне грађевине, док је блистала у слави, неколико деценија после изградње.

Обнову манастира Бањске започео је 1939.г. Ђурђе Бошковић, са средствима која су, као и за обнову других храмова, обезбеђивана у сарадњи Министарстава Краљевине Југославије и Комисије при Светом архијерејском синоду Српске православне цркве, како се види из архивиране преписке и техничких извештаја о потреби *оправке* манастира⁵⁷⁵. На основу ове архивске

⁵⁷³ Богдановић, С.: „Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи средњевековних старина“ у: Валтровић и Милутиновић тумачења 3.- нав. дело, стр. 186.

⁵⁷⁴ *Извештај Чланова Комисије о прегледу Сопоћана и Ђурђевих Ступова код Берана ради потребних оправка 15. октобар, 1925.год.*, фасцикла бр. 79, јединица описа бр. 128, фонд бр. 69 – Министарство вера Краљевине Југославије, Архив Србије и Црне Горе, стр. 1; осим манастира Сопоћана и Ђурђевих Ступова, наведена *Комисија* је истом посетом обишла и манастире, на Косову и Метохији, Бањску, Дечане и Пећку Патријаршију, па се може претпоставити да је значај Бањске наглашен у односу на ове манастире, тј. на њихове храмове.

⁵⁷⁵ Дописи, планови и скице везани за манастир Бањску, фасцикла бр. 8 – верско одељење, фонд бр. 63 – Министарство правде Краљевине Југославије; Архив Србије и Црне Горе.

грађе и увида у стање обновљене цркве, после готово осам деценија, уочава се следеће:

- обновом цркве задржане су различите историјске фазе црквене грађевине; осим препознатљиве изворне просторне структуре средњовековног православног храма, задржана је и фаза градње из времена када је хришћански храм био претворен у џамију, тако да у северном параклису храма, у његовој унутрашњости, још увек постоје остаци минарета као градитељског елемента исламске сакралне архитектуре
- на грађевини храма задржано је слепо кубе, за које А. Дероко сматра: „...кубе без прозора, са ниском калотом. Грађевина је тада била претворена у џамију те не би било сасвим искључено да је калота тада добила овај облик“⁵⁷⁶, по чему има основа закључити да је и овај најважнији део хришћанске грађевине – купола, преправљен у то доба
- уз очуване делове оригинално изведене мермерне облоге тј. лица фасадног зида, конзервирани су и поправљени и делови зида од ломљеног камена из отоманског периода, чији начин зидања, квалитет и естетика уграђеног материјала не одговарају архитектоници изворне грађевине
- реконструкција (доградња) делова фасадних зидова који су недостајали, изведена је зидањем опеком у црвеној боји
- у реконструисан зид од опеке (четврта деценија XX века) уграђени су фрагменти оригиналне архитектонске пластике (четврта деценија XIV века), као што су, са сигурношћу препознате: парапетна плоча иконостаса, конзоле аркадног фриза, део амвонске розете и други камени украси или њихови делови; камена пластика уграђена је у зидно платно од црвене опеке, како у унутрашњости храма тако и на фасадној облози, постављена на места која не упућују на првобитни положај тих украса, несаобразно функцији и естетици целине.

У поступку уградње архитектонских фрагмената у новосаграђене зидове храма препознаје се дух рестаураторских ставова тог доба, који ће бити исказан и у *Венецијанској повељи*, по којој, „*Мора се поштовати допринос свих периода у изградњи споменика, пошто јединственост стила није циљ рестаурације. Када*

⁵⁷⁶ Дероко А.: *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*.- нав. дело, стр. 75.

грађевина садржи радове додате кроз различите периоде, откривање оригиналног стања оправдано је само у изузетним околностима, и када је оно што се уклања мање вредно...“⁵⁷⁷. Овај утицај потврђује и податак да је касније, као представник Југославије на *Међународном конгресу архитеката и техничара историјских споменика* 1964.г. у Венецији, члан *Комитета на изради предлога Међународне повеље за конзервацију и рестаурацију споменика* био Ђурђе Бошковић, управо обновитељ манастира Бањске.

Данас, поступак уградње камене пластике може се сматрати корисним само у спречавању њеног одношења са локације и трајног нестанка, у односу на историјски период који је уследио после те обнове, половином XX века, , а то су Други светски рат и поратне деценије опоравка.

Осим бављења само централном грађевином манастира, што је могло бити условљено ограниченим средствима за *оправку*, из наведене документације произилази да је програм обнове био ограничен и положајем тзв. *турског зида*⁵⁷⁸ који затвара знатно мањи простор од површине изворне порте, тј. да су планирани само радови у оквиру тзв. „*дворишта*“⁵⁷⁹, како Ђ. Бошковић назива порту. Међутим, прихватањем обухвата *турског зида* као обухвата интервенција, дат је значај границама *турског дворишта* које је само део средњевековне порте манастира. Веза ободног *турског зида* непосредно је остварена са грађевином храма, узиђивањем на крајњем југозападу и крајњем североистоку цркве, услед чега су олтар и јужна страна цркве остале ван обзида. Задржавањем *турског зида* и остатака минарета у параклису храма, потиरे се литургијски, историјски, просторни и етички концепт православне грађевине, мада то није била намера обновитеља. Иако истраживања осталих грађевина у порти нису била вршена пре Другог светског рата, током те обнове било је читљиво да је изворна манастирска порта заузимала слободан простор изван *турског зида*, саобразно Богослужбеној потреби опхода око храма и сходно његовим наглашеним градитељским пропорцијама.

⁵⁷⁷ Чл. 11 у: *Венецијанска повеља*. - нав. извор.

⁵⁷⁸ Термин „*турски зид*“ је назив за бедемски зид у манастиру Бањска изграђен од стране Турака, прим. Г. Марковић.

⁵⁷⁹ *Предмер за даље оправке у манастиру Св. Стевана у Бањској*; фасцикла бр. 8 – верско одељење, фонд бр. 63.- нав. извор.

Ћ. Бошковић оставио је обимну техничку документацију о раду на Косову и Метохији у периоду 1931-1932.г., која је 2005.г. пописана и архивирана у Планотеци Републичког завода за заштиту споменика културе⁵⁸⁰, а у којој се налазе и технички цртежи храма Св. Архиђакона Стефана у Бањској.

Разумљиве тешкоће обнове Бањског храма током четврте деценије XX века, у држави чија је служба заштите културног наслеђа у повоју, биле су мање од тешкоћа да се одржи обновљено у условима обнове земље после Другог светског рата и увођења новог друштвеног уређења у новој Југославији. О стању у Бањској, 1947.г. говори запис: „*Тада је манастир Св. Архиђакона Стефана у Бањској – стара задужбина кр. Милутина, реновиран непосредно пред рат, који је служио као парохиски храм – почео да трпи. У њега се није могло ићи а готово није имао ни ко. Манастир је делимично претрпео штете и у својој грађевини (врата, прозори, камене плоче пода, кров и др.) а његов унутрашњи инвентар, уколико га је било, потпуно је уништен. Уништено је и једно велико звоно, а парохиске матице, архива и др. је такође спаљено*“⁵⁸¹.

Истовремено паљењу манастирске архиве и покретних предмета у манастирском храму, према програму новоосноване институције заштите културног наслеђа, манастир Бањска је правно заштићен од стране државе, тј. Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије, 1947.г., донео је *Решење*⁵⁸² којим је манастир Бањска са својом *непосредном околином* проглашен *општенародним добром* и стављен под заштиту државе, без ближег одређења те околине, описно или графички.

Око четири деценије доцније, 1990.г., *Одлуком о утврђивању непокретних културних добара од изузетног значаја*⁵⁸³, манастир Бањска је утврђен за споменик културе (СК) од изузетног значаја за Републику Србију.

⁵⁸⁰ Планотека РЗЗСК – инв.бр. 11346-11350.

⁵⁸¹ Извештај Пароха бањског Милосава И. Гвоздића, свешт.: документ бр. 032 од 29.јуна1947.г. у Бањској у: *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку.*- нав. дело, стр. 190.

⁵⁸² Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије (1947).- нав. извор.

⁵⁸³ *Одлука о утврђивању непокретних културних добара од изузетног значаја*, Сл. гласник СРС, бр. 25 од 4. јуна 1990.г.

Обимна систематска археолошка истраживања манастира Бањске вршена су дуже од једне четвртине века (1972-1998.г.), када је истражена једна трећина манастирског комплекса, а конзервирана једна половина тада откривених архитектонских остатака манастирских грађевина⁵⁸⁴. Док је радове на терену организовао археолог-конзерватор Георгије Коваљов, као представник службе заштите, истраживања су водили Војислав Кораћ и Марица Шупут испред Одељења за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду. Научно-популарна монографија⁵⁸⁵, објављена 2003.г., тек је наговештај објављивања научног дела, какво су деценије истраживања најавиле. „*Сви очекујемо да ће празнина бити попуњена монографијом о Бањској коју припремају дугогодишњи истраживачи и одлични познаваоци његове архитектуре и њених извора академик Војислав Кораћ и професор Марица Шупут*“⁵⁸⁶. Откривање и конзервација остатака изворних архитектонских грађевина које су својим габаритима и волуменима затварале простор порте, спроведених током тог истраживања, омогућили су визуелно сагледавање манастирске целине задивљујућих размера, како то и одговара размерама цркве Св. Архиђакона Стефана. Пирг на улазу у манастирски комплекс, димензијама и стилем, указује на везу са пиргом краља Милутина на Светој Гори, а монументална трпезарија и преко двадесет просторија различитих димензија распоређених уз трасу бедемског зида, са тремовима као порти и остацима шетне стазе испред њих, одређују трагове изграђене структуре у тлоцрту и указују на функционалну организацију целине.

Археолошка истраживања вршена су и на локалитету *Старо купатило* у центру села Бањске, 1993.г., тј. 2002.г. за потребе изградње новог нових објеката и уређења порте у обухвату *турског зида*⁵⁸⁷. После археолошких истраживања

⁵⁸⁴ Коваљов, Г.: „Неки проблеми током археолошких радова у Бањској и постојеће стање откопане архитектуре током последњих неколико година“ у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина*.- нав. дело, стр. 377-381.

⁵⁸⁵ Шупут, М.: *Манастир Бањска*.- нав. дело.

⁵⁸⁶ Чанак-Медић, М.: „Бањски храм и црква Вазнесења Христовог у Дечанима, сродности и заједнички узор“ у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина*.- нав. дело, стр. 99-105; стр. 99.

⁵⁸⁷ Ископавања је вршила Светлана Хаџић, археолог из Покрајинског завода за заштиту споменика културе Приштина; подаци у: *Елаборат за утврђивање заштићене околине непокретног културног добра манастира Бањска*.- РЗЗСК, 2007., стр. 4; Архива РЗЗСК.

вршених 2007.г.⁵⁸⁸ потврђене су раније утврђене историјске фазе манастирске целине: римски период од II до IV века, епоха краља Уроша I из друге половине XIII века и епоха краља Милутина из прве половине XIV века.

Сама хронологија одређивања *зоне заштите* манастира Бањске, као споменика културе, била је следећа:

- Решењем из 1947.г., „Манастир Бањска у селу Бањска, срез звечански (КОСМЕТ), има се сматрати опитенародним добром и ставља се под заштиту државе заједно са непосредном околином“⁵⁸⁹, где се непосредна околина може разумети као нејасно одређена *зона заштите* манастира
- допуна претходног акта из 1947.г. учињена је Решењем Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини 1975.г., којим се појам *непосредна околина* ближе одређује: „досадашња заштита комплекса манастира Бањске се проширује и на део насеља Бањске који обухвата простор јужно од манастира до ивице шуме, западно од пута који води за село Ловац и северно до центра насеља – трга, североисточно до приступног пута који води до старог хотела према манастиру и источно до ивице платоа“⁵⁹⁰, чиме се *зона заштите* назначавала прецизније, описно, просторним одредницама, „шума“, „пут“, „трг насеља“, „плато“ и сл.
- допуна другог наведеног акта из 1975.г. урађена је на основу иницијативе стручног мишљења Републичког секретаријата за културу, 1990.г.⁵⁹¹, којом се потврђује заштита манастирског комплекса и насеља Бањска у укупној површини од *bha22ar*, са навођењем бројева катастарских парцела али без графичког прилога.

⁵⁸⁸ Руководилац археолошких истраживања мр Димитрије Мадас, археолог; о резултатима истраживања биће говора у следећем поглављу.

⁵⁸⁹ Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије (1947).- нав. извор.

⁵⁹⁰ Решење Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини бр. 0-486 од 19.09.1975.г.; Архива РЗЗСК.

⁵⁹¹ Решење донето на основу иницијативе стручног мишљења Републичког секретаријата за културу као допуна Решења Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини (1975) бр. 0301-551 од 28.12.1990.г.; Архива РЗЗСК.

Графички прилог према допуњеном *Решењу* (1990), урађен је 30 година доцније, 2005.г., у циљу анализе развоја *зоне заштите* манастира Бањске⁵⁹², на ажурној геодетској подлози и према списку заштићених парцела. Прегледом тако добијене *зоне заштите*, (**Слика 42**), уочава се следеће:

- *зона заштите* има површину *бха*
- из *зоне заштите* манастира Бањске изузет је део манастирске порте (*језгра заштите*⁵⁹³), што представља неприхватљив стручни пропуст у планирању и заштити манастира као јединствене и недељиве целине
- *зони заштите* манастира Бањске припадају парцеле приступних сеоских путева, чак и на већој удаљености од манастира, али не и парцеле уз путеве; заштита издвојеног пута, чија намена је јавна и већ утврђена не може се сматрати *зоном заштите* манастира јер је режим коришћена саобраћајнице познат и непроменљив
- *зона заштите* манастира Бањске не представља просторно обједињену целину; наиме, из њеног обухвата, део порте и поједине манастиру суседне парцеле су изузете; истовремено, поједине удаљене парцеле, просторно неповезане са манастиром, издвојено су заштићене.

Из свега наведеног, уочава се да *зона заштите* манастира Бањске, институционално одређена крајем XX века, не задовољава основне услове интегративног приступа заштити културних добара.

Далеко успешнија у сагледавању простора и заштите културних добара била је служба заштите природе, па је основни документ просторне заштите манастира крајем XX века елаборат Завода за заштиту природе Србије, *Заштићена околина манастира Бањске*⁵⁹⁴, који је границама *заштићене околине* обухватио манастирску порту у целости, извор термо-минералне воде тзв. бању у Бањској, просторно смештену између манастира Бањске и насеља Бањска као и пошумљен предео изнад манастира (такође, **Слика 42**).

⁵⁹² Наношење граница на ажурну геодетску подлогу, према наведеним бројевима катастарских парцела, и анализу *зоне заштите* урадила Г. Марковић.

⁵⁹³ Термин Г. Марковић.

⁵⁹⁴ Елаборат: *Заштићена околина манастира Бањске*, Завод за заштиту природе Србије, 1997.г.; Архива РЗЗСК.

2.2.3. Институционална обнова Бањске у XXI веку

Почетком XXI века долази до духовне обнове манастира Бањске. Епископ рашко-призренски *оживљава* манастир Бањску као мушки манастир, што доводи до потребе његове просторне и грађевинске обнове. Тежња Епархије је да се манастирски комплекс, који у затеченом стању није погодан за насељавање монаха (Слика 43), ревитализује постепено и у целини.

Обнову манастира, 2003.г., организује Координациони центар за Косово и Метохију, предузимајући:

- заштиту тј. конзервацију архитектонских остатака *турског зида* по затеченој траси, који историјски припада периоду XVII и XVIII века
- изградњу монашког конака на затеченим темељима једне од манастирских грађевина, претходно непознате намене, са северне стране храма, чији је пројектант Ауторски тим А.Г.М.: Марјан Ђулинац арх., Борислав Петровић арх., Иван Рашковић арх., Александар Томић арх.⁵⁹⁵
- изградњу *лапидаријума* или *музеја камена*, такође на затеченим темељима једне од манастирских грађевина претходно непознате намене, са североисточне стране храма.

Стручну оцену предузетих радова, везано за заштиту тј. задржавање *турског зида*, дао је Г. Коваљов, „*оваквим решењем Бањска је поново сведена на ниво мањег турског утврђења*“⁵⁹⁶.

Даље, „*неоспорно је да је оваквом конзервацијом акценат стављен на турски период XVII и XVIII века и да су велика средства утрошена на конзервацију тог периода, док су старији културни слојеви запостављени*“⁵⁹⁷, образложио је Г. Коваљов, сматрајући посебним недостатком показану небригу нарочито о откривеним налазима из периода краља Уроша I али и из античког доба и доба краља Милутина.

⁵⁹⁵ Ауторски тим: „*Нови конак манастира Бањска*“ у: *Форум*.- Београд: САС, ДАБ, бр. 49. 09/2004, 108-117. стр. 117.

⁵⁹⁶ Коваљов, Г.: „*Неки проблеми током археолошких радова у Бањској и постојеће стање откопане архитектуре током последњих неколико година*“ у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина*.- нав. дело, стр. 378.

⁵⁹⁷ Исто.

Закључујући према наводу Бранислава Крстића⁵⁹⁸, дилеме око очувања или уклањања *турског зида* су постојале, али, у одлучивању о *турском зиду* „преовладало је уверење да га, у овој фази, треба оставити, јер манастир не може остати на отвореном, без обзића“⁵⁹⁹. Иако је та одлука имала за циљ доиста неопходну физичку заштиту манастира, она је истовремено показала и одсуство интегративног приступа културном добру (Слика 44), већ описаног и почетком XX века у приступу обнови коју је вршио Ђурђе Бошковић. Остајући грађевински везана са *турским зидом*, црква Св. Архиђакона Стефана задржала је улогу бедема *турског дворишта* (Слика 45) коју је имала као џамија.

Изградња конака 2003.г. добила је различите оцене. Монаси сматрају да одлике новог монашког конака, иако стручно признате⁶⁰⁰, грађевински нису задовољиле потребе монашког живота, према речима Игумана манастира Бањске изграђен је: „... *конак за монахе који је у потпуности страно и неприкладно тело у комплексу Бањске (архитектонском поставком, функционалношћу, естетиком, употребљеним материјалима...)*“⁶⁰¹. Насупрот томе, аутори пројекта сматрају: „*предложено решење представља сложену просторно-обликовну метафору на више нивоа. Нова грађевина је спона прошлости и садашњости чиме се остварује просторно-временска веза у оквиру континуитета живота манастира. Нови склоп је асоцијативна реконструкција која тежи представљању духа једног времена и његовог појавног облика у садашњости. Таква представа није само визуелне и аналогне природе, већ поседује и утилитарну димензију, која се остварује кроз употребну вредност новог конака*“⁶⁰² (Слика 46).

Одговор на одступање од очекиваног обрасца монашког простора које уочава Игуман Бањске, дао је Ауторски тим, цитирајући записник са састанка

⁵⁹⁸У време обнове Бањске, Бранислав Крстић био је потпредседник Координационог центра Србије и Црне Горе и Републике Србије за Косово и Метохију.

⁵⁹⁹ Крстић, Б.: „Очување архитектонске баштине на Косову и ревитализација манастира Бањска – приступ и остварење“ у: *Форум*.- Београд: САС, ДАБ, бр. 49. 09/2004, 100-107; стр. 106.

⁶⁰⁰ *Признање из области градитељског наслеђа за интерпретацију историјске меморије и обазриву интервенцију у зони заштите* Ауторској групи А.Г.М.: Марјану Ђулинцу, Бориславу Петровићу, Ивану Рашковићу, Александру Томићу и Нади Јелић и Благоги Пешићу коаутору у фази идејног решења за *Нови конак манастира Бањска, Бањска 2003.* на 26. Салону архитектуре, Музеј примењених уметности, в.: <http://www.mpu.rs>, посећено: април 2015.

⁶⁰¹ Протос. Симеон: *Бањска – сведок и чинилац Васкрсења*.- Звечан: Манастир Бањска, стр. 44.; Протосинђел Симеон је у периоду 2004-2010.г. био Игуман манастира Бањске.

⁶⁰² Ауторски тим: „*Нови конак манастира Бањска*“ у: *Форум*.- нав. дело, стр. 110.

експерата на коме су установљена полазишта, тј. цитирајући став М. Чанак-Медић да „*решење не бисмо требали тражити као рестаурацију, него као асоцијацију на средњевековно*“⁶⁰³, што је постао и званични став радне групе тј. стручњака које је окупио Координациони центар. Тиме, незадовољавајућа оцена структуре и материјализације ове грађевине за потребе монашког живота, дата пројектантима, може се проследити сачинитељима програма обнове тј. пројектног задатка који, препоруком „*асоцијација на средњевековно*“, потиру суштину приступа обнови посвећених простора.

Изградња *лапидаријума* тј. *музеја камена*, решена је у виду полуотвореног објекта, тј. надстрехе над реконструисаним остацима подрумског простора једне од средњевековних грађевина, суседне новом конаку, у коју се силази са коте порте. Намена чувања каменог украса са претходних црквених грађевина није позната у средњевековним манастирима и у том смислу представља савремено увођење музеја у посвећен простор, у циљу презентације свих историјских фаза локације, кроз очување фрагмената архитектонске пластике са урушених грађевина. Запажања о архитектонским вредностима *лапидаријума* у Бањској дао је и Ауторски тим пројектаната новог конака, речима: „*решен је као органски део просторне структуре манастира чија се архитектура јасно одваја од карактера претпостављених грађевина из прошлости*“⁶⁰⁴. Већ наведеним коментаром, показана је удаљеност ове грађевине од суштине функције па и естетике посвећеног простора, која управо нарушава *органску структуру манастира*.

После обнове манастира Бањске у оквиру *турског зида* 2003.г., упркос изградњи конака и усељењу монашког братства Епархије рашко-призренске, остало је нерешено питање литургијског простора манастирске целине, са нејасном перспективом ревитализације манастирских грађевина у обухвату изворне порте, које су и том обновом остале ван *турског дворишта*.

⁶⁰³ Стр. 109 у: Исто.

⁶⁰⁴ Стр. 115 у: Исто.

IV ОДРЖИВА МЕТОДОЛОГИЈА ОДРЕЂИВАЊА ЗОНА ЗАШТИТЕ

1.0. ПРИМЕР ИНТЕГРАТИВНЕ ОБНОВЕ МОНАСТИРА БАЊСКЕ

1.1. Анализа планског документа

Као пример интегративном приступу заштити културног наслеђа изабран је манастир Бањска на Косову и Метохији, као остварење јединства у заштити културног добра – његовог аутохтоног градитељског обрасца и урбане матрице, природних вредности које га окружују – термални извор и падине Рогозне, уз планирање простора савременог насеља које има историјску прошлост. Јединство је остварено и у заједничком деловању институција Републике Србије и Српске православне цркве. Пример обнове манастира Бањске узет је и ради могућности поређења овог приступа са већ описаном обновом манастира током XX века.

Реализација концепта одрживе обнове покренута је *оживљавањем* манастира, тј. усељењем монашког братства 2004.г. у новосаграђени манастирски конак. Отварајући међународни научни скуп одржан у Звечану⁶⁰⁵, Епископ рашко-призренски најавио је повратак *моштију*⁶⁰⁶ Стефана Уроша II Милутина из Саборне цркве Св. Недеље у главном граду Бугарске, Софији,⁶⁰⁷ где се ова реликвија налази.

Све наведене околности биле су подстицај за свеобухватно уређење *културног предела* Бањске, укључујући манастир, бању и насеље. Израдом *Плана генералне регулације за насеље Бањска*⁶⁰⁸, којим су у оквиру урбане структуре

⁶⁰⁵ Скуп: „Манастир Бањска и доба краља Милутина“ одржан је у периоду 22-24.09.2004.г. у Косовској Митровици; скуп су организовали: Центар за црквене студије, Ниш; Филозофски факултет, Косовска Митровица; Манастир Бањска; у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина.*- нав. дело.

⁶⁰⁶ Кубуровић, М.: „Пренос моштију краља Милутина“ у: *Политика*, 17.09.2005.; Архива ЕРП.

⁶⁰⁷ Гергова, И.: „Култ Светог краља Милутина софијског у Бугарској“ у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина.*- нав. дело, стр. 249-273.; пред опасношћу од османског надирања, мошти краља Милутина из манастира Бањске пренете су у Трепчу 1389.г., потом, између 1455. и 1469.г. пренете су у Софију; у целој Бугарској развијен је култ Светог Краља.

⁶⁰⁸ *План генералне регулације за насеље Бањска.*- усвојен 26.05.2007.г. на седници СО Звечан; Наручилац: РЗЗСК, Обрађивач: Истраживачко-пословни центар Архитектонског факултета Универзитета у Београду; Руководилац израде плана: Доц. Зоран Ђукановић, дипл.инж.арх., 2007.

обједињена добра природе и створене вредности, показане су историјске, урбане, градитељске, уметничке и културолошке одлике једног подручја у чијем средишту је манастир.

Изради планског документа претходила је израда *Елабората за утврђивање заштићене околине непокретног културног добра манастира Бањска*⁶⁰⁹, који уз правни статус, историјат манастира, валоризацију споменика културе, преглед и резултате археолошких истраживања, обухват *заштићене околине* непокретног културног добра који је одредио Завод за заштиту природе Србије⁶¹⁰ садржи и опис насеља Бањска. Посебно су значајни одељци који се односе на валоризацију, постојеће стање и мере заштите непокретног културног добра тј. манастира Бањске. Изради наведеног *Елабората* 2007.г. претходила је, 2005.г., израда *Програма уређења насеља и обнове манастира Бањска*⁶¹¹, којим је обухваћен простор читавог насеља као контекст обнове манастира који се налази на ободу тог насеља.

Елаборатом за утврђивање заштићене околине непокретног културног добра манастира Бањска (2007) утврђена је прецизна граница *заштићене околине* манастира са учртавањем на катастарску подлогу⁶¹², према списку заштићених парцела (**Слика 47**). Уочава се следеће⁶¹³:

- зона заштите манастира Бањске има површину од око 18ha (18ha27a), у односу на површину претходно утврђене зоне заштите тј. *заштићене околине* од 6ha (приказану на Слици 42)
- зоном заштите манастира Бањске обухваћен је комплекс манастира у целини

⁶⁰⁹ *Елаборат за утврђивање заштићене околине непокретног културног добра манастира Бањска.*- нав. извор; стручни тим за израду *Елабората*: Светлана Пејић, Маја Ђорђевић, Ненад Лајбеншпергер, Рајко Чубрић; стручним тимом руководила: Гордана Марковић, *Решење о образовању стручног тима* бр. 8/25 од 11.01.2007.г.; Архива РЗЗСК.

⁶¹⁰ Завод за заштиту природе Србије одредио је *заштићену околину* у површини од око 13ha (13ha5a42m2) у: *Заштићена околина манастира Бањске.*- нав. извор.

⁶¹¹ *Програм уређења насеља и обнове манастира Бањска* урађен је у РЗЗСК 2005.г., стручни тим: Марија Јовин, Синиша Темерински; Архива РЗЗСК.

⁶¹² Према *Одлуци* Скупштине Општине Звечан, *Програм плана генералне регулације за насеље Бањска* урађен је у Републичком заводу за заштиту споменика културе и усвојен на ванредној седници СО Звечан, 21.01.2007., в.: *Увод у: План генералне регулације за насеље Бањска.*- нав. извор.

⁶¹³ Анализа: Г. Марковић.

- *зоном заштите* манастира Бањске обухваћен је и већи део *заштићене околине* НКД коју је установио Завод за заштиту природе Србије
- *зона заштите* манастира Бањске представља јединствену просторну целину
- *зони заштите* манастира Бањске припадају целе или делови катастарских парцела, при чему граница *зоне заштите* прати њихове границе.

План генералне регулације за насеље Бањска (2007) урађен је у сарадњи са локалном самоуправом тј. са стручним телима Општине Звечан, са братством манастира Бањске и Епархијом рашко-призренском, као и са становништвом насеља Бањска, кроз спроведен јавни увид⁶¹⁴ и посебна залагања обрађивача на терену.

План обухвата површину од *око 45ha*⁶¹⁵ дату пописом катастарских парцела а граница плана⁶¹⁶ (**Слика 48**) дата је описом који прати природне и инфраструктурне одреднице простора. На истом графичком прилогу *Плана* (**Слика 49**), уцртана је и *зоне заштите* споменика културе.

Планом је дат и предлог уређења пејзажа Бањске⁶¹⁷ подстицањем становништва на задржавање традиционалних форми грађења и устаљених поступака у уређивању окућница и обнављању воћњака и винограда. За уређење порте и *заштићене околине* препоручено је растиње симболички коришћено у православно-црквеном простору, уз задржавање аутохних врста или враћање њима, новим пошумљавањем у ширем окружењу насеља. Иако овај приступ *обнове* природе подразумева дугогодишњи труд враћања изворних вредности простора, он представља велики допринос одрживој обнови изграђеног корпуса манастира.

Најзад, *Планом* је предвиђено „*успостављање стручног сервиса у Бањској који би водио рачуна о реализацији и развоју предложених мера, односно који би се бринуо о одржавању, заштити и управљању ресурсима зеленила и пејзажа*

⁶¹⁴ Јавни увид, према одлуци СО Звечан одржан је у периоду 03.04.2007-17.04.2007.г. в.: Увод у: *План генералне регулације за насеље Бањска.*- нав. извор.

⁶¹⁴ Анализа Г. Марковић.

⁶¹⁵ Текстуални део, одељак 4.1. у: *План генералне регулације за насеље Бањска.*- нав. извор.

⁶¹⁶ Графички прилог 1.1 у: Исто.

⁶¹⁷ Тачка 6.2. „*Смернице развоја пејзажа Бањске*“ у: Исто.

Бањске⁶¹⁸, што потврђује потребу управљања простором у смислу спровођења планским документима утврђених препорука. Спровођење *Плана* кроз израду више урбанистичких пројеката, већ представља успостављање стручне контроле уређења простора уз учешће и сагласност његових корисника.

Плански документ показао је могућност обједињавања духовног живота манастира са функцијама свакодневног живота у насељу, са наменама лековите бање као регионално важног туристичко-здравственог потенцијала док уређење виталних инфраструктурних тачака и потеза обезбеђује одрживост коришћења сваког од наведених садржаја посебно. *План* је пратио и базу података о власништву манастира⁶¹⁹, уређујући и парцеле које су у захтевној процедури, трудом Епархије рашко-призренске, враћене манастиру.

Обједињујући културно и природно добро са насељем, овај *План* потврђује потребу целовитог сагледавања свих вредности простора ради могућности њиховог појединачног очувања. У контексту целине, заснован на очувању православне духовности, утврђених вредности културног добра и природних одлика предела, *План генералне регулације за насеље Бањска (2007)* обухватио је целину насеља Бањска (око 500 становника), природних потенцијала (бања Бањска) и културно-историсјких вредности (манастир Бањска) на јединственом подручју и уз сагласност локалне самоуправе, надлежних институција Републике Србије и Српске православне цркве.

Према *Плану генералне регулације за насеље Бањска (2007)*, Бањска се развија у просторну целину са објектима од општег интереса: комплекс Манастира, Резиденцијални објекат, Поклонички центар, Здравствени центар бање, Спортско-рекреативни центар, Парк бање Бањска и комерцијални садржај Манастирска капија у центру насеља, који имовински-правно припадају манастиру. Затим објекти: Основна школа, Месна заједница, Аутобуска станица,

⁶¹⁸ Исто, завршна алинеја.

⁶¹⁹ Необрађену и недовољно прегледну базу података непокретне имовине манастира, уз стручну помоћ коју је пружио Јовица Тошић, дипл.инж.геод. (Урбанистички завод Београда), уредио је Протосинђел Симеон (Игуман манастира Бањске и секретар Епископа рашко-призренског) који је, у својству манастира као власника, спровео сложене процедуре враћања већег броја парцела манастиру, захваљујући државним институцијама: Руднику Трепча, Министарству просвете Владе РС, Скупштини општине Звечан и њеном председнику Драгиши Миловићу и Републичкој дирекцији за имовину РС; неке од парцела у непосредној околини манастира откупио је сам Манастир; Архива манастира Бањске.

Гробље за мирјане, Дом здравља, Пошта, Водоизвориште, Постројење за пречишћавање вода, Зелени аудиторијум, који представљају садржаје неопходне за савремену функцију насеља⁶²⁰. Тако је, у сарадњи са манастиром Бањска, руководиоцем *Плана* и аутором овог рада, у организацији Епархије рашко-призренске координирана израда првих идејних решења за поједине, *Планом* предвиђене, објекте. Идеја је била да се кроз пројекте манастира, бање и насеља у овај пројекат укључе најпозванији стручњаци и институције. На предлог председника *Савета за обнову и изградњу храмова Епархије рашко-призренске, План генералне регулације* радио је Архитектонски факултет Универзитета у Београду. На идејним решењима појединих објеката радили су проф. Светислав Личина (Здравствени центар бање) и академик Милан Лојаница (Манастирска капија у центру насеља).

1.2. Програм заштите манастира Бањске

Уз припрему планског документа, рађено је и на одређивању програма обнове манастира Бањске. Улоге државних институција Републике Србије и Епархије рашко-призренске су обједињаване, у смислу узајамне подршке идеји интегративног приступа обнове целог насеља и у њему одрживе обнове манастира.

У периоду 2006-2007.г. у Републичком заводу за заштиту споменика културе, основано је више *Комисија* за бригу о појединачним културним добрима, од којих су манастири: Грачаница, Ђурђеви Ступови, Бањска, Сопоћани, Дечани, Пећка Патријаршија, Ковиљ, Жича, Хиландар, Милешева, Куманица, Војловица, Градац, Љубостиња, Студеница⁶²¹. У одлучивање о обнови манастира, уведена је и Српска православна црква, тј. Епархија или Архиепископија којој манастир припада, обзиром да је учешће у *Комисијама*, као њен члан, увек узимао надлежни Епископ или свештено лице одређено од стране Епископа.

⁶²⁰ Графички прилог бр. 2.1. „Функционална организација насеља са претежном наменом“ у: *План генералне регулације за насеље Бањска.*- нав. извор.

⁶²¹ Манастири су набројани по хронолошком реду оснивања *Комисија*; *Решења* о формирању појединачних *Комисија* као и *Записници* са седница уредно су похрањени у: Архива РЗСК.

Епархија рашко-призренска сарађивала је са Републичким заводом у састављању и спровођењу програма за манастире: Грачаница, Ђурђеви Ступови, Сопоћани, Дечани и Бањска. *Комисија за преглед програма, пројеката и елабората за извођење радова у манастиру Бањска*⁶²², на почетку рада имала је програм⁶²³:

- укључивање Републичког завода у израду планског документа за насеље Бањска
- проширење *зоне заштите* манастира Бањске у односу на постојећа *Решења* о заштити
- обнову манастира у целости реконструкцијом објеката на постојећим темељима
- изналагање саобраћајног решења ради враћања првобитног приступа манастиру
- приступ реконструкцији бедемског зида на постојећим темељима уз претходно декомпоновање зида из *турског* периода
- обнова пирга и улазне капије, у о виру ревитализације манастира, на основу података добијених приликом већ вршених истраживања
- припрему пројекта обнове цркве уз утврђивање вршених археолошких истраживања
- обједињавање постојеће документације о Бањској.

Замисао обнове Бањске у целости, показана је и ликовним прилогом архитектке Бранислава Јовина, представљеним на скупу „*Манастир Бањска и доба краља Милутина*“, одржаном у септембру 2004.г. у Косовској Митровици, а део је и наведеног *Програма уређења насеља и обнове манастира Бањска* (2005), (Слика 50).

⁶²² *Решење о образовању Комисије за преглед програма, пројеката и елабората за извођење радова у манастиру Бањска* бр. 7/16 од 16.01.2006.г.; чланови *Комисије*: Епископ рашко-призренски Г. Артемије, Игуман манастира Бањске Протос. Симеон, Синиша Темерински, Светлана Пејић, Миодраг Ралевић, Војислав Кораћ, координатор *Комисије* Бранислав Орлић; Архива РЗЗСК.

⁶²³ *Записник са седнице Комисије за преглед програма, пројеката и елабората за извођење радова у манастиру Бањска одржане 24. јануара 2006.г. у РЗЗСК*, бр. 7/41 од 27.01.2006.г.; Архива РЗЗСК.

Од бројних мера које су у том периоду предузеле надлежне институције и Епархија рашко-призренска, у овом раду се издваја само део активности.

Организована су археолошка истраживања у унутрашњости цркве Св. Архиђакона Стефана, којима је руководио археолог Димитрије Мадас. Тешкоће на почетку археолошких истраживања, изазване супротстављеним мишљењима о потреби вршења археолошких ископавања у простору храма, окончане су закључком *Комисије* коју је формирало Министарство културе Републике Србије, „да су се стекли услови да се, у складу са наведеним предлозима, наставе и окончају археолошка истраживања корпуса манастирске цркве у Бањској“⁶²⁴. Значајан археолошки налаз отиска розете у тлу храма под куполом, јасним трагом коме су саобразни остаци камене пластике који се налазе у манастиру, оправдава уложене напоре истраживачког тима, док пречник розете, склоп и ликовна композиција њених делова указују на велику сличност са поткуполном розетом манастира Дечани (**Слика 51**).

Демонтажи *турског зида* приступило се по припреми документације⁶²⁵, уз стручни надзор Завода за заштиту споменика културе Краљево⁶²⁶, док су радови извођени у организацији Епархије рашко-призренске⁶²⁷, чиме је, после вишевековног обухвата у границама *турског дворишта*, црква Св. Архиђакона Стефана добила слободан простор изворне порте (**Слика 52**). Истовремено, припремајући се за реконструкцију бедемског зида у изворном обухвату, Манастир је упутио захтев и о д од надлежног Министарства добио *Извод из Плана генералне регулације за насеље Бањска за реконструкцију и ревитализацију бедемског зида манастира Бањска*⁶²⁸. „Намена реконструкције бедемског зида је затварање манастирског комплекса као духовно недељиве просторне целине,

⁶²⁴ *Извештај Комисије за увид и преглед до сада обављених археолошких ископавања у цркви и комплексу манастира Бањска*, бр. 8/304 од 11.6.2007.г., стр. 3; Архива РЗЗСК.

⁶²⁵ *Главни пројекат реконструкције бедемског зида Бањске*, Епархијски центар „Раде Неимар“, Београд, септембар 2005., Одговорни пројектант: Марија Јовин; *Главни пројекат архитектонско-грађевински статички пројекат бедемског зида*, МИ Пројект, Ниш; Архива РЗЗСК.

⁶²⁶ Стручни надзор вршио је Рајко Чубрић, архитекта-конзерватор у Заводу за заштиту споменика културе Краљево, о чему постоји уредан *Грађевински дневник 22.1.2007-4.4.2007.г.*, оверен и закључен од стране Надзорног органа и Извођача радова; Архива РЗЗСК.

⁶²⁷ Епархијски центар „Раде Неимар“.

⁶²⁸ *Извод из Плана генералне регулације за насеље Бањска за реконструкцију и ревитализацију бедемског зида манастира Бањска* Бр. 350-01-00331/2008-10 од 18.3.2008.г., Министарство за капиталне инвестиције РС, 2008; Архива манастира Бањске.

*обезбеђивање контролисаног животног простора унутар монашке заједнице, али и изградња свих манастирских грађевина према Програму манастира Бањске и Епархије рашко-призренске, у тлоцрту према габаритима постојећих архитектонских остатака који прате бедемски зид*⁶²⁹.

Како би се приступило идеалној реконструкцији храма и свих манастирских грађевина, у циљу утврђивања постојећег стања и прецизних мера очуваних делова конструктивних елемената грађевине, спроведено је 3D ласерско скенирање⁶³⁰ комплекса манастира Бањске (скенирање зидина манастира у дужини од око 866м1 и скенирање храма Св. Архиђакона Стефана споља и унутра)⁶³¹. Манастир је спровео и израду *Пројекта постојећег стања цркве Светог Архиђакона Стефана, манастир Бањска, у свему према извршеном 3D снимању током 2007.г.*⁶³² као и израду *Пројекта постојећег стања остатака зидова манастирског комплекса манастира Бањска – Обрада података добијених 3D ласерским скенирањем*⁶³³. Улагање манастира у ове пројекте, представља изузетан допринос за израду идеалне реконструкције манастирског храма и свих манастирских грађевина. Овај модел савремене припреме техничке документације једне историјске грађевине, представља могућност утврђивања детаљног стања њене конструкције, прецизних висинских кота, врсте и структуре материјала, дајући неопходне податке за идеалну реконструкцију грађевине у целини.

Покретач интегративне обнове Бањске (*оживљавање манастира, ревитализација бање која је у власништву манастира и урбане обнове насеља*) била је Епархија рашко-призренска. Подршка је добијена кроз умрежавање институција – поједини факултети Универзитета у Београду⁶³⁴, надлежна

⁶²⁹ Акт *Захтев за Извод из Плана*: бр. 10 од 13.8.2008.г.; Архива манастира Бањске.

⁶³⁰ Подухват ласерског снимања грађевина у српској пракси заштите културног наслеђа, претходно је примењен једино на комплексу манастира Хиландар на Светој Гори, после пожара 2004.г., такође у организацији РЗЗСК и Манастира Хиландар; ласерско снимање вршило је Предузеће Весом, Београд; електронска документација у: Архива РЗЗСК.

⁶³¹ Ласерско снимање: Предузеће Весом, Архива манастира Бањске.

⁶³² Пројектант LHR.d.o.o. Одговорни пројектант проф. др Милан Глишић, април 2008.г.; Архива Манастира Бањска.

⁶³³ Пројектант LHR.d.o.o. Одговорни пројектант проф. др Милан Глишић, април 2008.г.; Архива Манастира Бањска.

⁶³⁴ Архитектонски факултет, Шумарски факултет, Рударско-геолошки факултет.

министарства Владе Републике Србије⁶³⁵, више Завода за заштиту споменика културе, управа Општине Звечан и други⁶³⁶. *„Обнова манастира Бањска је пример свеобухватне обнове културног добра, спој духовне и видљиве обнове у простору, подизање стандарда живљења становника, неизмеран допринос опстанку Срба на Косову и Метохији“*⁶³⁷.

Пројекат *Обнова манастира, бање и насеља Бањска* пријављен за Национални инвестициони план Владе Републике Србије⁶³⁸.

Нажалост, чекајући почетак интегративне обнове манастира, бање и насеља, наставља се урушавање конзервираних остатака манастирских грађевина, откривених у другој половини XX века, који нису заштићене од атмосферских утицаја. *„Данас је то гробље остатака камених зидова рађених руком средњовековног мајстора, које се свакодневно урушава под тврдом цементном капом постављеном у току конзерваторских радова осамдесетих година 20. века“*⁶³⁹, како се види на само једном прилогу који се ставља у овај рад а део је обимне фото-документације постојећег стања, припремљене 2008.г. (Слика 53). Конзервација архитектонских остатака извршена цементним малтером пре више деценија се одржала, док су остаци оригиналних зидова из XIV века, који носе горњи тзв. *заштитни слој* урушени, чиме пример Бањске отвара посебну тему избора конзерваторских метода у приступу заштити средњовековних грађевина.

⁶³⁵ Министарство културе, Министарство вера, Министарство за капиталне инвестиције, Министарство рада, запошљавања и социјалне политике, Министарство туризма, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, Министарство за Косово и Метохију, Канцеларија за Национални инвестициони план.

⁶³⁶ У овом раду наведен је само део активности везаних за обнову манастира Бањске у периоду 2007-2009.г., по мишљењу аутора, значајан за тему овог рада; опширан критички осврт на неке од радова предузетих у Бањској, сачинио је С. Темерински и објавио на: www.temerinski.com, посећено: април 2015.

⁶³⁷ Којадиновић, Д.: Изјава у: *„Обнова културног добра“* у: специјални додатак *Новине Борба*, 7.април 2007.г., насловна страна.

⁶³⁸ Пријаву извршило: Министарство за Косово и Метохију за 2009.г.; образац пријаве обрадила Г. Марковић.

⁶³⁹ Протос. Симеон; Марковић, Г.: *Богослужбени простори – окосница Васкрса и просторног оваплоћења манастира Бањске* на: *18 међународни Салон урбанизма.* - нав. дело, стр. 8.

2.0. ПОЛАЗИШТА ЗА ОДРЕЂИВАЊЕ ЗОНА ЗАШТИТЕ

2.1. Простор манастира

2.1.1. Храм

На типологију црквене грађевине – храма и форму изграђене структуре утиче хришћанско православно Богослужење, као основна и одржива функција простора православног храма и простора манастира. Упућеност у Свету Литургију као науку о Богослужењу, даје одговоре и на развој архитектонских образаца светог простора. *„Литургика може бити предмет изучавања за историчара, уметника, културног историчара и историчара уметности, па и за сваког образованог човека“*⁶⁴⁰. Богослужење има значај и за разумевање смисла живота хришћана у свету и за разумевање *простора и времена* као категорија у којима и кроз које се реално живи.

За одвијање Богослужења потребна су: *Богослужбена лица, Богослужбена места и Богослужбени предмети и ствари*⁶⁴¹. Из функције која га одређује као место заједничке молитве, сусрета и сједињења – *„Храм или црква је оно свето место, где се Бог слави и велича, где се свршава најсветија жртва Христова св. Евхаристија, где се верни скупљају да буду учесници спасоносних истина и дарова, које им дају од ИХриста одређени органи“*⁶⁴² – произилази градитељски образац храма. Према синтези Л. Мирковића, основни облици грађења цркава су:

- црква као издужена „четворокутна“ лађа са олтаром на истоку, са узорима у Нојевом ковчегу или Соломоновом храму
- црква са основом у облику „крста“ (два укрштена „четворокута“), посебно после примања хришћанства и крсног знамења од стране цара Константина I (Великог)
- цркве „ротунде“, облик који се јавља касније и увек спаја са обликом крста у тлоцрту.

⁶⁴⁰ Мирковић, Л.: *Православна литургика, први општи део.* - нав. дело, стр. 19.

⁶⁴¹ Исто, стр. 22.

⁶⁴² Исто, стр. 77.

Оријентација храмова у простору, улаз на западу и кретање ка истоку, такође је везана за Апостолска правила и правила Светих Отаца. „Осим тога тражи се да је црква постављена на узвишеном месту. На ово се пазило и у првим вековима хришћанства при градњи храмова, јер је земаљска црква слика цркве Христове, која је положена на стени (Мат. 16, 18), дома Господњег на врх гора (Мих. 4, 1)“⁶⁴³, као сећање на Сион. Уочава се да храм, као архитектонско дело и уметничко остварење носи симболику библијских грађевина и места (само нека од њих су Нојева лађа, Соломонов храм, гора Сион), као што и радње које се врше у храму подсећају на библијске догађаје и најављују *Будући век*.

Осим значаја радњи које се у њему врше, сваки хришћански храм има значај и као достигнуће градитеља које одражава техничка, технолошка и стилска обележја – њихова кретања и утицаје – епохе у којој је настало. Разлике типолошких образаца цркава грађених на Истоку и Западу, изражене су посебно после *Велике шизме* 1054.г., „*највећег раскола у историји Хришћанства*“⁶⁴⁴ који представља „*одвајање западних хришћана од васељенске Цркве*“⁶⁴⁵. На простору средњевековне Србије, нарочито условљено њеним географским положајем, сусрећу се утицаји источних и западних образаца грађења и украшавања храмова, како показује већ описан пример цркве Св. Архиђакона Стефана у Бањској.

Према анализи Л. Мирковића⁶⁴⁶, идући од запада ка истоку, храм се дели на три основне целине:

- спољашњи *пронаос*
- лађа или *наос*
- *олтар*,

од којих сваки део има јасно одређену улогу за учеснике Богослужења. По подужној оси грађевине, подела простора се усложњава тако да спољашњи *пронаос* може имати покривен *трем* и отворен *атријум*.

Лађа цркве дели се на три дела у правцу запад-исток:

⁶⁴³ Исто, стр. 81.

⁶⁴⁴ В. одредницу „*велики раскол*“ у: Поповић, В. Р.: *Појмовник црквене историје*.- нав. дело.

⁶⁴⁵ Исто.

⁶⁴⁶ Мирковић, Л.: *Православна литургија, први општи део*.- нав. дело; Л. Мирковић је анализу направио на основу Апостолских правила, Светих канона и правила Светих Отаца, сагласно вековном учењу цркве.

- унутрашњи *пронаос*
- *наос*
- *трансепт* тј. попречни брод између *наоса* и *олтара* у коме се, на оси запад-исток, уздиже *амвон*.

Олтар је од лађе храма одељен олтарском преградом – *иконостасом*. Архитектура храма произилази из обрасца Богослужења, његовог тока, па и правила за вернике у смислу њиховог места или простора кретања у храму. За одређивање *зона заштите* манастира, посебно значајан део храма је олтар, како ће у овом раду бити надаље анализирано.

Анализом *рашког* градитељског обрасца, може се пратити усложњавање црквене грађевине, симетрично ка северу и југу, по угледу на тробродне базилике романског стила. Црквеној грађевини се додају бочне капеле или *параклиси*, бочни наткривени улази или *вестибили*, бочне певнице које затварају *трансепт* као и бочни олтарски простори – *проскомидија* и *ђаконикон*, при чему су ови додаци грађевине нижи од централног брода – *наоса*. „*Рашка просторно-иконографска схема није одједном настала. Свој мање више завршен облик добила је у цркви манастира Жиче. Међутим, њен основни део и у функционалном и у просторно-архитектонском смислу остала је једнобродна једнокуполна црква*“⁶⁴⁷. Тежња развијања грађевине на север и југ сагледава се посебно на храму Св. Тројице манастира Сопоћани, где „*певнице на северној и јужној страни, проскомидија и џаконикон, као и два бочна параклиса уз нартекс, стављени су под исти кров, тако да са спољне стране црква личи на тробродну базилику, са средњим ширим и вишим бродом на коме су отворени високи прозори*“⁶⁴⁸ или, на храму Св. Ахилија у Ариљу, где, „*проскомидија и џаконикон су под истим кровом са певничким просторима*“⁶⁴⁹.

Након анализе постојећих истраживања, Л. Мирковић наводи основне стилове грађења цркава. Начелно за црквено градитељство, то су стилови: *хришћански, византијски, романски, готски и ренесанса*, док је за подручје српске црквене архитектуре, градитељство храмова распоређено у три периода:

⁶⁴⁷Кораћ, В.: „*О природи обнове и правцима развитка архитектуре у раном средњем веку у источним и западним областима Југославије*“ у: *Између Византије и Запада*.- Београд: Просвета, Институт за историју уметности, 1987., стр. 9-21; стр.19.

⁶⁴⁸ Трифуновић, Л.: *Југославија уметнички споменици*.- нав. дело, стр.: 275, 278.

⁶⁴⁹ Исто, стр. 55.

- „од прелаза Срба у хришћанство до Немање...“
- „сјајни период, обухватио би све црквене грађевине од доба Немањића до Кнеза Лазара...“
- „црквене грађевине од Кнеза Лазара па до потпуне пропасти старе српске државе“⁶⁵⁰.

Према А. Дероку, градитељство храмова у Србији могло би се сврстати у пет група:

- „период пре почетка Немањиног монументалног грађења...“
- „грађење од времена Немањина (крај XII века) па до краја XIII века...“
- „грађење у вези са византијским стилским утицајем...“
- „грађење у држави кнежевине и деспотовине српске, крајем XIV века и у првој половини XV века...“
- „грађење у време под Турцима, од средине XV века, па углавном до краја XVII века“⁶⁵¹.

Ђ. Бошковић средњовековну архитектуру у Рашкој и Зети анализира кроз три целине, а то су:

- *рашка школа*
- *моравска школа*
- *архитектура у доба после пропасти деспотовине,*

додајући посебно:

- *цивилну и војну архитектуру,*

којој припадају и манастири тј. манастирске тврђаве, као што су Студеница, Хиландар, Бањска, Св. Арханђели код Призрена, Раваница и Манасија⁶⁵².

Задржавајући се на примерима црквеног градитељства на Косову и Метохији, или на нешто ширем простору, у оквиру Епархије рашко-призренске данас, може се рећи да је „српска средњовековна уметност прожета идејним и естетичким схватањима византијског културног круга“⁶⁵³. Тако, према истом

⁶⁵⁰ Мирковић, Л.: *Православна литургија, први општи део*. - нав. дело, стр. 88.

⁶⁵¹ Дероко, А.: *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*. - нав. дело, стр. 19.

⁶⁵² Бошковић, Ђ.: *Архитектура средњег века*. - нав. дело, стр. 304.

⁶⁵³ Трифуновић, Л.: *Југославија уметнички споменици*. - нав. дело, стр. 27.

аутору, црква Ђурђеви Ступови код Новог Пазара представља „репрезентативан споменик комнинског стила“⁶⁵⁴ да би пад Цариграда, 1204.г., ослабио тај утицај и подстакао развој аутохтоних националних градитељских школа, насталих прожимањем суседних култура. Док, према Ј. Нешковићу, „црква Ђурђевих Ступова постала је први споменик рашке стилске групе“⁶⁵⁵, са византијским конструктивним склопом и променама насталим „посредством градитеља са романског подручја“⁶⁵⁶.

Мишљење о сусрету градитељских традиција Истока и Запада на тлу средњевековне Србије, заступају сви теоретичари црквене архитектуре XX века. Милоје Васић сматра да су утицаји „западњачке уметности“ долазили из Зете, преко владара тј. државе, док су утицаји Истока долазили из Рашке, преко православне Цркве⁶⁵⁷.

То се уочава како на очуваним, тако и на грађевинама које су у целости разорене, како се види на примерима Дечана и Св. Арханђела. Тако, „Дечански храм је уврићен у рашку градитељску школу као њен последњи изданак, јер дугује своју просторну и литургијску замисао програму и склопу претходних рашких цркава“⁶⁵⁸, док, „карактер архитектуре дечанског храма и обрада његове спољашњости доказују да су подстицаји његовом уобличавању долазили из западњачке архитектуре“⁶⁵⁹. Истраживања су показала утицаје примане са Истока и Запада и на архитектуру царске задужбине, храм Св. Арханђела код Призрена – „И поред византијског облика, грађевина је била споља романски и готски обрађена“⁶⁶⁰.

Присутан у јужној покрајини као представник државне институције Републике Србије, Координационог центра за Косово и Метохију, у време суочавања са страдањем српских манастира почетком XXI века, и у том смислу

⁶⁵⁴ Исто.

⁶⁵⁵ Нешковић, Ј.: „Нека отворена питања о црквеном градитељству у доба Стефана Немање“ у: *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви*.- нав. дело, стр. 201.

⁶⁵⁶ Исто.

⁶⁵⁷ Васић, М.: *Жича и Лазарица*.- Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1928., стр. 7.

⁶⁵⁸ Чанак-Медић, М. и др.: *Манастир Дечани*.- нав. дело, стр. 175.

⁶⁵⁹ Исто, стр. 172.

⁶⁶⁰ Дероко, А.: *Монуменална и декоративна архитектура у средњевековној Србији*.- нав. дело, стр. 88.

веома позван да опише стање српских манастира, професор архитектуре⁶⁶¹ Бранислав Крстић, 2002.г., за српске манастире каже: „*Сматрао сам веома значајним да манастири српске средњевековне државе обележавају врхунац византијске архитектуре и уметности свог доба и да су јединствени у Европи тиме што су интегрисали архитектуру православне Византије и католичке романике*“⁶⁶², што потврђује и каснији опис манастира уписаних на UNESCO World Heritage List, 2004. и 2006.г., као „*највећих достигнућа византијско-романске црквене архитектуре*“⁶⁶³. Док су сви истраживачи уочавали и описивали повезаност градитељских стилова Истока и Запада на тлу српске државе, Б. Крстић ће нагласити да га то чини јединственим у Европи.

Посебан значај храмова огледа се у њиховој улози гробних цркава, које се, по узору на Студеницу, могу назвати „*скиније српског народа*“⁶⁶⁴ на Косову и Метохији. Уз већ описан храм манастира Бањске, то су храмови Вазнесења Христовог у манастиру Дечани, у коме су у кивоту пред иконостасом, као „*другим гробом*“⁶⁶⁵, похрањене мошти Стефана Уроша III – краља Стефана Дечанског. Затим, „*црква Св. Арханђела са царском гробницом*“⁶⁶⁶ у манастиру истог имена код Призрена у којој је почивао Стефан Урош IV – Цар Душан, или, цркве манастира Пећке Патријаршије са 10 кивота (у цркви Св Апостола: Св. Арсенија I – Архиепископа пећког; Св. Саве II – Архиепископа српског; Св. Јанићија II – Архиепископа потом и првог Патријарха српске цркве; Св. Никодима – Архиепископа пећког; у цркви Св. Димитрија: Св. Јефрема – Патријарха српског; Св. Саве IV – Патријарха српског; Св. Спиридона I – Патријарха српског; у цркви Богородице Одигитрије: Св. Данила II – Епископа хумског потом и Архиепископа

⁶⁶¹ У периоду 1972-1973.г. Б. Крстић држи предавања на последипломским студијама на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, на истој школи је професор по позиву од 1982-1988.г.; држао је предавања и на последипломским студијама на Универзитетима у Сарајеву, Загребу и Сплиту; подаци у: Krstić, B.: *Kosovo*.- New York: Humanity Books, 2004., str. 425-426.

⁶⁶² Крстић, Б.: *Косово – узроци сукоба, помирење права*.- Београд: Liber-press, 2002., стр. 26.

⁶⁶³ „... *the high points of the Byzantine-Romanesque ecclesiastical culture...*”; в.:

<http://whc.unesco.org/en/list/724>, посећено: април 2015.

⁶⁶⁴ Ђурић, Ј.В.: „*Манастир Студеница – скинија српског народа*“ у: *Благо манастира Студенице*, каталог 63.- Београд: Галерија САНУ, 1988., стр. 13-19.

⁶⁶⁵ Тодић, Б. и др.: *Манастир Дечани*.- нав. дело, стр. 34.

⁶⁶⁶ В. одредницу „*Свети Арханђели, манастир*“ у: *Споменичко наслеђе Србије*.- нав. дело.

српског; Св. Саве III – Архиепископа српског; на улазу у цркву Св. Николе: Кир Максима – Патријарха српског)⁶⁶⁷.

Посебност изградње храма као *владарског гроба* огледа се у његовој унапред одређеној функцији и нарочитом програму његовог живописања. Посебно се уређује део храма намењен за владарску гробницу, у ужем просторном смислу то је југозападни део наоса, са живописаном представом ктиторског портрета који је саставни део гробнице и замењује натпис на саркофагу, који, уздигнут над гробним местом има само улогу споменичког обележја⁶⁶⁸.

Према Војиславу Ђурићу⁶⁶⁹, изабрани заштитници храмова тј. манастира указују на њихов значај. *„Што је ктитор био угледнији, значајнији, богатији, на друштвеној и државној лествици на вишем положају, то је црква била већа, раскошнија, са више скулптуралне декорације, са разрађеним планом. Та хијерархија захватила је и црквене посвете. Христу или Светој Тројици тих година биле су посвећене само две цркве, и то владарске. Једна је била Раваница посвећена Христу и празнику Вазнесења Христовог, а друга је била Ресава или Манасија, посвећена Светој Тројици... Богородици су највише посвећиване цркве у то време и од стране аристократије, зато што је она, рекао бих, и по небеској хијерархији на другом месту...“*⁶⁷⁰

Задржавајући се у Епархији рашко-призренској, само на простору Косова и Метохије, у оквиру **Синтезног списка манастира**⁶⁷¹, храмови су посвећени:

празницима Господа Исуса Христа:

- Вазнесењу Христовом посвећени су храмови у манастирима
 - *Пећка Патријаршија* (црква Св. Апостола „звана још и црква Светог Вазнесења“⁶⁷²)
 - *Дечани*

⁶⁶⁷ Бркић, А. А.: *Кивоти Срба светитеља под сводовима цркава Пећке Патријаршије*.- Београд: Управа манастира Пећке Патријаршије, Пећ, 2010., стр. 5-22.

⁶⁶⁸ Поповић, Д.: *Српски владарски гроб у средњем веку*.- Београд: ФФ, РЗЗСК, Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Муслимана и Хрвата – Приштина, 1992.

⁶⁶⁹ Беседа Војислава Ђурића у манастиру Павловац 12.09.1995.г. објављена у: Ђурић, Ј.В.: *„Култура и уметност у доба деспота Стефана Лазаревића“* у: часопис за културу *Култура 011*.- Младеновац, 1995. стр. 39-41.

⁶⁷⁰ Исто, стр. 40.

⁶⁷¹ Стр. 57 овог рада.

⁶⁷² Бркић, А. А.: *Кивоти Срба светитеља под сводовима цркава Пећке Патријаршије*.- нав. дело., стр. 5.

- Преображењу Христовом посвећен је храм у манастиру
 - *Будисавци*
- Св. Тројици посвећен је храм у манастиру
 - *Мушутушите*

празницима Пресвете Богородице:

- Пресветој Богородици посвећени су храмови манастира
 - *Богородице Хвостанске*
 - *Пећке Патријаршије* (црква Пресвете Богородице Одигитрије или Богородичина црква)
 - *Грачанице* (црква Ваведења Пресвете Богородице)
 - *Соколице* (црква Покрова Пресвете Богородице)
 - *Девича* (црква Ваведења Пресвете Богородице)

празницима Небеских сила:

- Светим Арханђелима посвећени су храмови манастира
 - *Св. Арханђела у Призрену*
 - *Биначу*

празницима Светитеља посвећени су:

- Архиђакону Стефану храм у манастиру
 - *Бањска*
- Св. Марку храм у манастиру
 - *Св. Марко у Кориши*
- Св. Петру храм у манастиру
 - *Св. Петар Коришки*
- Св. Николи храмови у манастирима
 - *Пећка Патријаршија*
 - *Гориоч*
- Св. Димитрију храм у манастиру
 - *Пећка Патријаршија*
- Св. Врачима храм у манастиру
 - *Зочиште.*

Обзиром да се у овом раду анализира 15 манастира тј. 15 храмова, а да манастир Пећка Патријаршија има још 3 храма (укупно 4 цркве обједињене припретом), укупан број храмова је 18. Од тога:

- 4 храма су посвећена Господњим празницима
- 5 храмова је посвећено Богородичиним празницима
- 2 храма су посвећена празницима Небеских сила
- 7 храмова је посвећено празницима Светитеља.

Уочавајући претежност храмова посвећених Господњим, Богородичиним и празницима Небеских Сила (укупно 11)⁶⁷³, уочава се градација на коју указује В. Ђурић, тј. *„хијерархија црквених посвета“*. Хијерархија посвета храмова, коју успостављају ктитори, свакако се одражава и на архитектуру грађевина – отуда, владарске задужбине, осим што имају репрезентативне габарите и волумене, племените материјале и богати украс имају и *патроне*⁶⁷⁴ на врху наведене хијерархијске лествице посвета.

Илустративан је пример храма Св. Арханђела код Призрена и храма Св. Арханђела у Биначу код Витине, два храма са истом посветом. Градитељски, црква код Призрена *„је пространа тробродна грађевина у облику уписаног крста, широка скоро 17м, а дуга 28.5м. Са источне стране имала је три апсиде, а на западној припрату. У средишњем делу четири моћна стуба су преко лукова носили велику дванаестострану куполу пречника преко 6м“*⁶⁷⁵, док је црква манастира Бинач веома скромна, *„правоугаоне основе са полукружном апсидом и полуобличасто засведена“*⁶⁷⁶. Први храм је царска задужбина и владарски гроб, док скромност храма у Биначу, затечена у другој половини XX века⁶⁷⁷, на недовољно истраженој локацији, не искључују његов ранији, тј. посебни значај тог места у прошлости. Село Бинач са манастиром и три цркве, бугарски цар Константин Тих Асен, средином XIII века, приложио је цркви Св. Ђорђа у Скопљу, а по претпоставкама, у Биначу је било седиште епископије за време цара

⁶⁷³ Анализа Г. Марковић.

⁶⁷⁴ Патрон је *„светац као заштитник дома или породице, слава“*, в. одредницу *„патрон“* у: Вујаклија, М.: *Лексикон страних речи и израза.*- нав. дело.

⁶⁷⁵ В. одредницу *„Свети Арханђели, манастир“* у: *Споменичко наслеђе Србије.*- нав. дело.

⁶⁷⁶ Ивановић, М.: *„Црквени споменици XIII- XVIII века“* у: *Задужбине Косова.*- нав. дело, стр. 399.

⁶⁷⁷ Манастир је уништен 1999.г., о чему је било речи у овом раду.

Василија II⁶⁷⁸. То би могло бити полазиште за претпоставку о претходном постојању репрезентативне црквене грађевине, на које упућује и посвета храма Св. Арханђелима.

Према наведеном, храм је најважнија грађевина за одређивање *зона заштите* манастира као целине. Сагледавањем симболике архитектуре храма засноване на предањима *Светог Писма*, његове Богослужбене функције, улоге храма као *владарског гроба*, хијерархије посвете, тј. заштитника светог места и тиме развоја култа светитеља. *„Грађен мером људског тела, храм персонифицира човека. Држи се стопама темеља али стреми откидању, моћ је у корпусу, мистерија у висинама. Линије градацијски компликују облик од надира зениту, плочит оживљава у прстен, смањујући пречник кружница бубри у куполу, храм из камена израста у симбол...“*⁶⁷⁹

Најзад, храм је полазиште као градитељско дело високих инжењерских, стилских, уметничких, занатских и универзалних вредности (UNESCO World Heritage List) које одређују место црквеног градитељства у прошлости и савременом добу.

Било да се ради о манастиру издвојеном из *света* или комплексу парохијске цркве који припада насељу и служи *свету*, повод заштите и средиште простора који се штити, увек представља храм.

2.1.2. Изграђена структура манастира

Под изграђеном структуром православног манастира подразумева се типолошки образац ободно организованих грађевина које, саме као бедем или органски везане за бедемски зид, затварају слободан унутрашњи простор, у чијем средишту је храм. Ове грађевине су у приближно кружном распореду, међусобно повезане, док, једина грађевина са слободностојећим положајем у овој целини је храм, у коме се одвија централни догађај – Божанствена Литургија.

⁶⁷⁸ Ивановић, М.: „Црквени споменици XIII- XVIII века“ у: *Задужбине Косова*.- нав. дело, стр. 399.

⁶⁷⁹ Марковић, Г.: „Линија – слово скралне грађевине Рашке архитектуре“ у: *Гласник ДКС*, број 15.- Београд: ДКС, РЗЗСК, 1990., стр. 21-23; стр. 22.

*Слика манастира*⁶⁸⁰ одређена је предањски, Светим канонима, искуствима првих векова монаштва, потом и манастирским уставима. Архитектонско-урбанистички образац манастирске порте саобразан је посвећеном животу који се у манастиру одвија. Под манастирском портом подразумева се укупни и изграђени и слободни простор порте, затворен бедемским зидом, грађевинама и манастирским капијама. Имајући увек посебно изабрано место у односу на непосредно окружење, положај порте је задат и оријентацијом олтара ка истоку. „Улазак у цркву био је са запада, са места где залази сунце, јер је ноћ слика духовне таме, незнабоштва, греха, а онај који улази у цркву, има према истоку олтар, наиме духовно сунце, које је Христос, светлост света које долази са истока“⁶⁸¹.

Пратећи принцип уласка у храм, и у манастир се улази са запада. Уз улаз у порту на западу, северно или јужно⁶⁸², налази се грађевина манастирске трпезарије препознатљива по конхи у тлоцрту, Богослужбено везана за храм. У лунети главне манастирске капије, која може бити и пирг са капелом, изображава се представа Светитеља заштитника коме је храм тј. манастир посвећен.

Осим тлоцрта порте на коме се уочава однос између грађевина у поставци на тлу, важан је и њихов во лумен, условљен централном грађевином храма, њеним пропорцијама и архитектонским стилем, материјализацијом, висинама звоника и централне куполе. „Манастир је архитектонски саграђен тако да буде у служби Свете Литургије. Могли бисмо да кажемо да је то архитектонски појана Света Литургија. Около цркве, као Херувими и Серафими, нижу се собе, келије, трпезарија, библиотека: простор у коме се служи двадесетчетворочасовна Света Литургија“⁶⁸³. Овим описом, манастир се сматра

⁶⁸⁰ Термин Г. Марковић; *слика манастира* указује на архитектонски образац појединих грађевина у ликовном и функционалном смислу и на урбану матрицу, тј. однос у коме те грађевине у манастиру стоје; *слика манастира* је сабрани, визуелни доживљај простора сазданог по потребама посвећене функције.

⁶⁸¹ Мирковић, Л.: *Православна литургика, први општи део.*- нав. дело, стр.80.

⁶⁸² Како се види на примеру манастира Бањске и сликама у овом раду: Слика 43 (на фотографији се уочавају архитектонски остаци трпезарије – објекта са апсидом), Слика 44 (на цртежу је у основу објекта уписан назив *трпезарија*).

⁶⁸³ Гондикакис, Василије: *Превазилажење смрти у монашком животу.*- Света Гора: Манастир Григоријат, 2004., стр. 1.

Богослужбеним простором у целости а архитектура храма и појединих грађевина ставља се у службу вршења Свете Литургије.

Између грађевине храма и ободне изграђене структуре, налази се слободан простор порте. У хоризонталном смислу, тај простор је истовремено бескрајан (као свака кружна путања) и истовремено је ограничен, мерен растојањем између храма и ободних грађевина. Пречник слободног прстена порте је променљив, граница слободног простора порте ка унутрашњости су зидови храма а ка спољашњости то су унутрашње фасаде и тремови осталих ободних манастирских грађевина. У вертикалном смислу, слободан унутрашњи простор манастира је непрегледан у отворености ка небеском своду. Тај слободан простор такође има Богослужбену функцију и користи се за обављање *литија*. Овај простор може се назвати и светим, по функцији сахрањивања, будући да се гробља убрајају у света места као и да су „*стари цареви протегнули право азила цркве и на гробља*“⁶⁸⁴.

За слободни простор порте уочене су устаљене путање (схема) кретања, у смислу функционалног коришћења свих манастирских грађевина. Према С. Поповић, „*Може се говорити о три врсте битних комуникација: о првој, која повезује цркву са грађевинама по ободу, о другој, која подразумева међусобну везу обимних објеката, и трећој, која се односи на интерни садржај у оквиру појединих грађевина*“⁶⁸⁵. Уочава се да је неизграђен простор порте функционално важан као и изграђена структура и за Богослужбене радње и за функцију манастирских зграда.

Изграђена структура манастира функционише као затворено насеље у коме се води посебан живот. С. Поповић, поделила је простор манастира по функцији, добијајући три групе функција: „*зона култа, зона становања и економска зона. Условно речено, цео манастир је намењен култу, па би се могло говорити о зони култа као о општој намени*“⁶⁸⁶. Међутим, у образлагању свог става, аутор сматра да „*у конкретним условима живота у манастиру, простор искључиво намењен култу може се ограничити. У том контексту посматрано, култну зону чини манастирски храм у средишту, капеле и друге мање цркве у манастиру. У зону*

⁶⁸⁴ Мирковић, Л.: *Православна литургија, први општи део*. - нав. дело, стр.114.

⁶⁸⁵ Поповић, С.: *Крст у кругу*. - нав. дело, стр. 73.

⁶⁸⁶ Исто, стр. 80, подвукла Г. Марковић.

култа спада и простор манастирске трпезарије... и манастирска некропола⁶⁸⁷, чиме већ дефинисану зону култа сужава на појединачне објекте (храм, капеле, трпезарија, некропола).

Одступање С. Поповић од почетно дате дефиниције да: „цео манастир је намењен култу“⁶⁸⁸ и касније ограничавање „зоне култа“ на поједине грађевине, за истраживање у овом раду није прихватљиво, обзиром да је цео простор манастира, изграђен као и неизграђен, посвећен простор. Ако се посвећивањем простора „извесна територија издваја из космичке средине, која је окружује, чинећи је квалитативно различитом“⁶⁸⁹, та територија је свакако манастир као изграђена структура, укључујући и неизграђен простор порте у укупности, а не само појединачни објекти засебно посматрани у грађевинском „монолиту“⁶⁹⁰.

Разумевање изграђене структуре средњовековних српских манастира, одредила је С. Поповић кратком и изванредно јасном метафором „крст у кругу“, како је назвала и своје дело⁶⁹¹, свдећи храм на његово суштинско значење *крста* и изграђену структуру на геометријску слику *круга* којим је *крст* обухваћен. Тај *крст* (храм) и *круг* (изграђена структура) чине јединствену целину што је веома важно за отварање теме реконструкције појединих грађевина у манастиру, као питање реконструкције делова у *кругу*, или, питање реконструкције *круга*.

„Питам се како би данас Стоунхенџ изгледао, ако би неким чудом Енглези хтели да га реконструишу, јер он овакав какав је данас није у свом изворном облику. Сигуран сам исто тако да постоје многи стручни људи који имају своја гледања и замисли како би то могло да се оствари. Међутим, као што нам је добро познато, никоме не пада на памет да се тако нешто и предложи, а камоли да заговара такав подухват – јер Стоунхенџ такав какав је изгледа монументално...“⁶⁹², изложиће Зоран Б. Петровић, поредећи посредно Стоунхенџ са манастиром Св. Арханђела, у поводу могућности обнове манастирског храма.

⁶⁸⁷ Поповић, С.: *Крст у кругу*. - нав. дело, стр. 73.

⁶⁸⁸ Претходно наведен цитат С. Поповић.

⁶⁸⁹ Елијаде, М.: *Свето и профано*. - Београд: Доситеј ДД, 1988., стр. 23.

⁶⁹⁰ Термин Г. Марковић, овде употребљен као метафора, како би се нагласила недељивост целине, да је и манастир „израђен изједна, исцела, јединствен, целински по склопу“, в. одреднице „монолит“ и „монолитан“ у: Вујаклија, М.: *Лексикон страних речи и израза*. - нав. дело.

⁶⁹¹ Поповић, С.; *Крст у кругу*. - нав. дело.

⁶⁹² Петровић, Б. З. : „Расправа“ у: *Саветовање о проблемима обнове манастира Светих Арханђела код Призрена одржано 15. фебруара 1991.г. у Београду*. - нав. дело, стр. 63.

Остаци Стоунхенца, рећи ће даље, изгледају „узбудљиво у својој велелепности и да својим непотпуним остацима импресивно и шокадно делују на своје посетиоце – исто онако као што су на мене и на многе друге деловале рушевине манастирског комплекса Св. Арханђела при сусрету с њима... Тај утисак је, по мени, далеко значајнији него онај који би изазвао објекат и грађевина коју смо ми изградиле и остварили на основу некаквих претпоставки, које нису нити могу бити стопостотно потврђене. Из тих разлога се не залажем, па чак ни онога дана када буду завршена сва археолошка испитивања о којима је говорио археолог Милинковић, да се црква Светих Арханђела икада обнови“⁶⁹³.

Овај дужи навод З. Б. Петровића дат је ради отварања питања обнове манастира у делу или у целости, приближно изворних габарита и волумена, или, заустављања обнове на конзервацији архитектонских остатака. У Српској православној цркви на то питање је одговорено, али у стручним круговима владају подељена мишљења.

Сам пример поређења аргумената за задржавање постојећег стања преисторијског *Стоунхенца* (Stonehenge)⁶⁹⁴ са задржавањем постојећег стања хришћанског храма из XIV века, који се назива „златним веком Србије“⁶⁹⁵ и који, пре свега, припада постојећој тј. *живој* Православној Цркви, необавијеној мистиком прехришћанских миленијума, није прихватљив. То би претстављало уздизање уметничких и историјско-градитељских вредности, које су несумњиве, изнад потреба *живе* Цркве, док, функција храма увек је изнад његових облика и украса. Задивљеност локацијом и монументалним остацима грађевина („*Тај утисак је, по мени, далеко значајнији него онај који би изазвао објекат и грађевина коју смо ми изградиле*“⁶⁹⁶) З. Петровић потврђује приступ уздизања лепоте градитељства минулих векова изнад функције тог градитељства, која није минула.

Искључивим негативним ставом да се храм „*икада обнови*“, чак и по добијању резултата свих истраживања, искључује се и његова основна функција

⁶⁹³ Исто.

⁶⁹⁴ Stonehenge, Avebury and Associated Sites (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland), UNESCO World Heritage List, в.: <http://www.unesco.org>, посећено: април 2015.; у опису уписаног културног добра, Стоунхенц се назива праисторијским мегалитским спомеником.

⁶⁹⁵ Сковран, А.: „Византија – екуменска империја и њен утицај на словенске, посебно српске земље“ у: *Зборник Народног музеја – Београд, XVII/2*, стр. 75-95; стр. 87.

⁶⁹⁶ Претходно наведен цитат Петровић, Б. З.

Богослужења, која је једновремено основна функција манастира коме храм припада и једновремено основна функција локације у ужем и ширем смислу на којој се архитектонски остаци грађевина налазе, у овом опису остаци манастира Св. Арханђела код Призрена.

Иако сматра да за обнову цркве Св. Арханђела код Призрена треба дочекати „неко ново покољење за пјесну створено“⁶⁹⁷, Милан Ивановић ту могућност не искључује, „Јер, ако се у свету обнављају разорена Варшава и њен до темеља разорени Краљевски двораци, Краков и десетак немачких градова потпуно разорених на крају другог светског рата, ако могу да се реконструишу чак и антички Ефес, Пријена и Пергам – зашто бисмо ми били апсолутни чистунци?“⁶⁹⁸. Остављање локације новим покољењима није њено закључавање⁶⁹⁹ већ њено одрживо преношење на доба које тај подухват може изнети. То је суштина предлога М. Ивановића, једног од најбољих познавалаца простора, историјских и савремених прилика и градитељства на Косову и Метохији.

Осим питања подложне потребе физичког очувања културног наслеђа на простору Косова и Метохије, после политичких промена у статусу ове покрајине у другој половини XX века о чему ће бити речи надаље у овом раду, суштинско је питање *оживљавања* манастира у пуноћи функције коју омогућава обнова *крста у кругу*.

У временима у којима се није најбоље разумевала неопходност очувања континуитета Богослужбеног места, као очувања континуитета историје и културе једног народа, важне ставове везане за цркву Св. Арханђела поставио је управо њен истражитељ и аутор цртежа „*могуће реконструкције*“, Слободан Ненадовић. Први став се односи на материјал са храма уграђен у зидове Синан-пашине џамије у Призрену – „*ови фрагменти би морали да нађу своје место у манастиру коме су некада припадали и у коме су и пронађени*“⁷⁰⁰. Други став је питање приступа средњевековних владара-градитеља који су имали слична суочења са

⁶⁹⁷ Ивановић, М.: „*Расправа*“ у: „*Саветовање о проблемима обнове манастира Светих Арханђела код Призрена одржано 15. фебруара 1991.г. у Београду*“.- нав. дело, стр. 51-57; стр. 55.

⁶⁹⁸ Исто.

⁶⁹⁹ Прим. Г. Марковић.

⁷⁰⁰ Ненадовић, С.: „*Будућност Светих Арханђела код Призрена*“ у: „*Саветовање о проблемима обнове манастира Светих Арханђела код Призрена одржано 15. фебруара 1991.г. у Београду*“.- нав. дело, стр. 17-23; стр. 19.

обновитељима цркве Св. Арханђела: „Свети Симеон Немања нашао се пред рушевинама византијског Хиландара, а Св. Сава, неколико година касније пред рушевинама византијског Зига... Краљ Милутин са својим протомајсторима био је поготово владар познат по радикалном приступу у обнављању византијских порушених цркава, као што су биле Богородица Љевишка у Призрену, Свети Ђорђе у Старом Нагоричану или Прохор Пчињски код Врања. Он је чак и Немањину хиландарску цркву порушио и саградио данашњу цркву Хиландар“⁷⁰¹. Јасно је да С. Ненадовић ово не говори као подстицај уклањању постојећих архитектонских остатака храмова, али свакако, као велики познавалац и истраживач црквене архитектуре не прихвата тежњу за апсолутним чистунством⁷⁰², која чешће буде на штету него на корист општих, тј. Венецијанском повељом утврђених принципа очувања аутентичности културног наслеђа.

Став сличан ставу С. Ненадовића, изразиће 15 година касније и Игуман манастира Бањске, теолог, у време њене обнове 2004-2009.г., речима о краљу Милутину, који је подизао нове цркве на остацима претходних храмова, додајући: „Није се паштио око „презентовања“ старијих слојева, претхришћанских или ранохришћанских, јер је изнад свега имао потребе Цркве и Државе, тј. српског народа у целини. И плодови његовог рада преживели су векове...“⁷⁰³.

На примеру манастира Св. Арханђела, сагледава се неповратност пропуштеног времена и изгубљених деценија, за драгоцену очување српске културе на Ко ову и Мето хји. „Стручни и научни део, значи археолошко ископавање, које траје од 1927. године, углавном је комплетирано. Остало је још можда да се један део научно истражује“⁷⁰⁴.

Осврћући се на период од 80 година, од 1927-2007.г, од почетка истраживања до Државних преговора вођених у Бечу, не умањујући резултате истраживања, мало је учињено на самој локацији манастира тј. на самом

⁷⁰¹ Исто, стр. 18.

⁷⁰² Парафразирајући претходни цитат М. Ивановића, прим. Г. Марковић.

⁷⁰³ Протос. Симеон: *Бањска – сведок и чинилац васкрсења.* - нав. дело, стр. 35-36.

⁷⁰⁴ Фолић, Љ.: „Расправа“ у: „Саветовање о проблемима обнове манастира Светих Арханђела код Призрена одржано 15. фебруара 1991.г. у Београду“.- нав. дело, стр. 89-90; стр. 89.

Богослужбеном месту, у смислу ревитализације грађевина и труда у начелном „васпостављању њихове првобитне лепоте“⁷⁰⁵.

Током тих преговора, Државни преговарачки тим није прихватио став међународне заједнице (UNOSEK) да је манастир Св. Арханђела *археолошко налазиште*⁷⁰⁶, који је заузет упркос његовом институционалном статусу заштите који има последњих 50 година, (*споменик културе* од изузетног значаја) и упркос чињеници да је манастир у време разарања, 2004.г., био насељен тј. *жив*. Аргументи експерата UNESCO и СоЕ били су да се на локацији налазе само археолошки остаци архитектонских грађевина из средњег века, што се може сматрати стручно површним, чак неодрживим приступом.

Значај манастира Св. Арханђела код Призрена, који сведочи не тако далеку историју, са црквом као *владарским гробом* и његовим делимично очуваним остацима, непроцењив је. „*Брзо и смело, Душан је узео титуле Цара, Самодршца и Императора Римљана; прогласио се наследником Константина и Јустинијана, и сазвао сабор да успостави српску патријаршију. Укратко, покушавао је да старо Византијско царство замени новим, словенско-грчким*“⁷⁰⁷. Осим очувања локације царске задужбине и урбане матрице манастира важно је и очување континуитета функције што омогућава једино *жив* манастир и то у обновљеном корпусу.

Закључује се да је сагледавање изграђене структуре као просторне целине са храмом и слободним простором порте, тиме и манастира као простора *култне намене* у целости, предуслов његовог обухватања *зоном заштите*.

Потом, стање манастира у смислу: обухвата и степена институционалне заштите, насељености, очуваности градитељског корпуса, не умањује и не одлаже потребу успостављања *зона заштите*, као једног од инструмената интегративне бриге о културном наслеђу и његовој одрживости.

⁷⁰⁵ Став који је уобличио Председник *Савета за заштиту и обнову храмова и културне баштине Српске православне цркве*, Митрополит црногорско-приморски Г. Амфилохије, везано за обнову цркава манастира Пећке Патријаршије, в.: цитат у тексту везан за фусноту 328, стр. 99 овог рада.

⁷⁰⁶ Елаборат: *Коментар Анекса V - Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова*.- нав. извор.

⁷⁰⁷ Билингтон, Ц.: *Икона и секира*, нав. дело.- стр. 79.

2.2. Устројство живота у манастиру

2.2.1. Општежитељни образац

Просторни корпус манастира и *општежиће*, који заједно чине манастир, не могу се одвојено анализирати, чак и у теми која се односи на техничке науке, архитектуру и урбанизам. Састављач монашких устава, Св. Сава, то јединство описао је овако: *„Јер као што смо ми сложени из двојаког, то јест из душе и тела, тако је и са манастиром. Као душа његова могла би се разумети сва боголепна служба у певању, а као тело сам манастир и оно што је потребно нашим телима“*⁷⁰⁸. Према Св. Сави, манастир (*општежиће* и манастирске грађевине) оличавају човека а Богослужење његову душу а недељивост душе и тела симболично указује на недељивост Богослужења и манастира.

Богослужење обављају и литургијски живот у манастиру воде монаси а њихов долазак у манастир је добровољан и догађа се по *призиву*⁷⁰⁹. *„И сваки који је оставио кућу, или браћу или сестре, или оца, или матер, или жену, или дјецу, или земљу, имена мога ради, примиће сто пута онолико, и наслиједиће живот вјечни“*⁷¹⁰.

Потом, кроз период *искушеништва*, новодошли у манастир умиру за *свет* и примањем *монашког пострига*⁷¹¹ рађају се други пут, добијајући и ново име, облачећи се у нову, монашку одећу и, симболично, *облачећи се у нове обете*⁷¹². Монаси себе умртвљују телесно, а променом животног простора, чулног простора *света* за духовни простор *манастира*, *општежитељници* улазе у другу реалност, издижући се изнад овоземаљских вредности. *„Тамо, где престаје дејствовање страсти, тамо и бивају недејствена и световна начела. Страстима припада следеће: жудња за богатством, тежња ка сабирању разних ствари, телесно наслађивање од којег потиче блудна страст, жудња за почастима, од које*

⁷⁰⁸ Сава, Српски : „Образник Светог Саве Српског“ у: *Студенички типик*.- Београд: НБС, ЗЗУНС, 1994, Глава 9, стр. 55.

⁷⁰⁹ „... Ако хоће ко за мношћу, нека се одрекне себе, и узме крст свој и за мношћу иде“, Мт. 16, 24.

⁷¹⁰ Мт. 19,29.

⁷¹¹ „Посвећење монашким обетима зове се постриг... монашки постриг благосиља онога који се каје и обавезује на подвиг кајања“ У: Мирковић, Ј.: *Литургија, други посебни део (Свете тајне и Молитвословља)*.- нав. дело, стр. 161-162.

⁷¹² Монашки *обети* или завети су: послушност, сиромаштво и целомудреност, већ наведено у овом раду.

потиче завист, жеља за владањем, разметање сјајем власти, украшавање раскошном одећом и испразним стварима, људска слава која узрокује злопамћење, телесни страх. Тамо где те страсти престану да дејствују, тамо је свет умро⁷¹³. Удаљавање од света остаје насушна монашка потреба, а тај онострани простор који се у време Божанствене Литургије и из света може наслутити духовним видом, такође је простор манастира.

Зоне заштите манастира потребне су ради очувања душе и тела манастира како каже Св. Сава, тј. Богослужења (душа), опитежића и изграђене структуре (тело). „Као што риба која се нађе на суву, изван воде, угине, тако и монаси који се баве изван ћелије са световњацима, губе способност за усамљенички живот“⁷¹⁴. Зонама заштите успоставља се растојање између манастира и света, којим се усамљенички живот, невољно обухваћен градовима и насељима, чува од бурних покрета у њима.

2.2.2. Свет и манастир

Особеност манастира огледа се у недељивости духовног живота и простора у коме се тај живот одвија и који је према њему обликован. Организација живота у манастирима одвија се истовремено на земљи, у сусрету са светом, и у простору тројичног „као“, тј. у животу „на земљи као на небу“⁷¹⁵. Молитва за живот на Земљи „као на небу“ објашњава се жељом за покорвање Божијој вољи⁷¹⁶, и то овде, у реалности света. Ова двојност је значајна за разумевање приступа грађењу и обнови изграђене структуре манастира, као неизбежно задирање у вредности које су изван (и изнад) урбанизма, архитектуре и уметности.

Манастире посебним чини суштина њиховог постојања, удаљена од секуларних мерила света, јер, „Цркву, наиме, нису основали грађани него Син Божији и Дух Свети преко Апостола“⁷¹⁷. Међутим, у земљама са претежно православним становништвом, та посебност преноси се и на читаво друштво, јер

⁷¹³ Брјанчанинов, И.: *Принос савременом монаштву*.- нав. дело, стр. 269.

⁷¹⁴ Антоније Велики у: *Азбука спасења*.- Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 1973., стр. 159.

⁷¹⁵ Мт. 6,10.

⁷¹⁶ Николај, В.: *Вера Светих*.- Краљево: Манастир Жича, 2008., стр. 85.

⁷¹⁷ Радуловић, М.: *Поговор у: Закон о црквама и верским заједницама*.- нав. дело, стр. 50.

припадници Цркве истовремено су и грађани државе. Осим што су места за задовољење религијских потреба, храмови су и историјска места која указују на развој градитељства и културе људских заједница кроз векове, имајући тиме и образовну улогу. Претежност припадања становништва планете хришћанској религији данас⁷¹⁸, указује и на значај црквених грађевина за планетарни развој људских заједница у распону од два миленијума хришћанства.

Српска православна црква је једна од 14 Помесних православних цркава. Остале Помесне цркве су у: *Константинопољу, Александрији, Антиохији, Јерусалиму, Русији, Грузији, Румунији, Бугарској, на Кипру, Грчкој, Албанији, Пољској, Чешкој и Словачкој*⁷¹⁹, при чему на обухват Помесних цркава не утичу административне границе држава. У том смислу, и манастири у Цркви постоје независно од државних граница, чак, издвојено и из историјског времена.

Обухват Српске православне цркве, тј. простор у границама свих њој припадајућих архиепископија, митрополија и епархија, где се духовно (не и црквено-уставно и државно-административно) убраја и манастир Хиландар⁷²⁰ на Светој Гори, те и други српски манастири широм света, представља јединствену духовну али и градитељску целину.

Сваки манастир припада посебној *духовној зони*⁷²¹, једној од архиепископија, митрополија или епархија Српске православне цркве које сабрано чине јединствени духовни организам. *„Српска православна црква је епископална; њена главна административна подела је на епархије, како у црквенојерархијском тако и у црквеносамоуправном погледу“*⁷²².

Српска православна црква има укупно 39 *духовних зона*, тј. 2 архиепископије, 4 митрополије и 33 епархије. Анализом броја и распореда тих зона⁷²³ уочава се:

⁷¹⁸ Хришћанство је најраспрострањенија религија у свету, *„доминантно у Европи, Америци, Јужној Африци, Океанији“*, док су у Србији најзаступљенији хришћани и то припадници православне вере *„православци – 6.371.584, католици – 410.076“*, према попису из 2002.г. и *„без подручја Косова и Метохије“*, в.: http://www.spc.rs/sr/vatikan_objavio_izvestaj_o_broju_pripadnika_svetskih_religija, посећено: април 2015.

⁷¹⁹ В.: <http://www.spc.rs>, посећено: април 2015.

⁷²⁰ Овај манастир је под јурисдикцијом Цариградске патријаршије (Константинопољ).

⁷²¹ Термин Г. Марковић за архиепископије, митрополије и епархије, у смислу припадања сваког појединачног манастира и сваке појединачне цркве једној црквено-административној целини, тј. једној *духовној зони*, у надлежности једног Епископа.

⁷²² Чл. 12 у: *Устав Српске православне цркве (1947)*.- нав. извор.

⁷²³ Анализа Г. Марковић, према подацима са: <http://www.spc.rs>, посећено: април 2015.

- од 2 српске Архиепископије:
 - 1 је у Србији⁷²⁴
 - 1 је у иностранству (на Балкану)⁷²⁵
- од 4 српске Митрополије:
 - 4 су у иностранству
 - 3 су на Балкану⁷²⁶
 - 1 је на другом континенту⁷²⁷
- од 33 српске Епархије
 - 14 је у Србији⁷²⁸
 - 19 је у иностранству
 - 10 је на Балкану⁷²⁹
 - 4 је на ширем подручју Европе⁷³⁰
 - 5 је на другим континентима⁷³¹.

Ариепископије, митрополије и епархије, тј. *духовне зоне*, навођене су по азбучном реду, како су побројане и на наведеном електронском извору СПЦ. Из анализе броја и положаја ових црквено-уставних целина, уочава се:

- од укупног броја свих *духовних зона* Српске православне цркве, у Србији се налази око 38% (38.46%)
- од броја *духовних зона* Српске православне цркве које су ван Србије, у Европи се налази 75%, од чега на Балкану око $\frac{3}{4}$
- од укупног броја свих *духовних зона* Српске православне цркве на другим континентима се налази око 15% (15.38%).

⁷²⁴ Архиепископија београдско-карловачка.

⁷²⁵ Православна архиепископија охридска.

⁷²⁶ Митрополија дабро-босанска, Митрополија загребачко-љубљанска, Митрополија црногорско-приморска.

⁷²⁷ Митрополија аустралијско-новозеландска.

⁷²⁸ Епархија банатска, Епархија бачка, Епархија браничевска, Епархија ваљевска, Епархија врањска, Епархија жичка, Епархија крушевачка, Епархија милешевска, Епархија нишка, Епархија рашко-призренска, Епархија сремска, Епархија тимочка, Епархија шабачка, Епархија шумедијска.

⁷²⁹ Епархија бањалучка, Епархија бихаћко-петровачка, Епархија будимљанско-никшићка, Епархија горњо-карловачка, Епархија далматинска, Епархија захумско-херцеговачка, Епархија зворничко-тузланска, Епархија осечко-пољска и барањска, Епархија славонска, Епархија темишварска.

⁷³⁰ Епархија британско-скандинавска, Епархија будимска, Епархија западноевропска, Епархија средњоевропска.

⁷³¹ Епархија буенос-ајреска, Епархија западно-америчка, Епархија источно-америчка, Епархија канадска, Епархија новогрчаничко-средњезападноамеричка.

Развој организације Српске православне цркве, огледа се у развоју система Епархија, промени њиховог броја или њихових граница услед оснивања, укидања или *арондирања*⁷³². Тако је 1947.г. Српска православна црква имала следећу епископалну поделу:

- 24 Епархије у земљи у које је убројана и Београдско-карловачка архиепископија и где је наглашено да су „*Архијереји епархија: црногорско-приморске, скопљанске, дабробосанске и загребачке имају по свом положају титулу Митрополита*“⁷³³
- 6 Епархија „у иностранству“⁷³⁴.

Према овој анализи⁷³⁵ уочава се да је 1947.г.:

- у Српској православној цркви било 30 Епархија
- организационо, постојала је 1 Архиепископија, 4 Епархије водили су Митрополити
- од укупног броја свих Епархија, у Србији се налазило 80%
- на другом континенту налазила се у целости⁷³⁶ 1 Епархија, што износи око 3% (3.33%) укупног броја Епархија.

Надаље, поређењем броја и обухвата Епархија 1947.г. и 2007.г. уочава се:

- у току 50 година дошло је до увећања укупног броја Епархија за око 23% (23.07%) у чему се огледа развој административног организма Српске православне цркве подстакнут увећањем простора који насељавају Срби

⁷³² „*Арондација*“ – узајамна промена граница Епархија; поједине парохије се издвајају из једне Епархије и истовремено се припајају другој Епархији; за контекст овог рада – тумачење добијено у Патријаршији СПЦ, Градимир Станић, прим. Г. Марковић.

⁷³³ Београдско-карловачка архиепископија, банатска епархија, бањалучка епархија, бачка епархија, браничевска епархија, будимљанско-полимска епархија, горњокарловачка епархија, дабробосанска епархија, далматинска епархија, загребачка епархија, захумско-херцеговачка епархија, зворничко-тузланска епархија, злетовско-струмичка епархија, жичка епархија, нишка епархија, охридско-битолска епархија, пакрачка епархија, рашкопризренска епархија, скопљанска епархија, сремска епархија, тимочка епархија, црногорско-приморска епархија, шабачко-ваљевска епархија, шумадијска епархија; в. Чл. 14 у: *Устав Српске православне цркве (1947)*.- нав. извор.

⁷³⁴ Српска православна црква у Сједињеним Државама Америке и Канади, Српска православна епархија будимска, делови епархије вршачке и темишварске ван граница Југославије, православна епархија чешко-моравска у Чехословачкој, Српски православни викаријат скадарски, цркве у дијаспори – српске православне цркве, црквене општине и парохије ван граница Југославије; в. Чл. 15 у: Исто.

⁷³⁵ Анализа Г. Марковић.

⁷³⁶ Није урачуната наведена Епархија „*цркве у дијаспори*“, која се односи и на подручје Европе, прим. Г. Марковић.

- у току 50 година смањење процента броја Епархија у држави пало је са 80% (1947.г.) на 38% (2007.г.), на шта је осим смањења државне територије (СФР Југославија) утицало и увећање броја и простора територија Епархија у иностранству.
- у току 50 година број Епархија на другом континенту порастао је око 5 пута, са око 3% на око 15%, што би демографи, који прате кретање (исељавање) српске популације из матичне државе, могли објаснити и поређењем резултата таквих истраживања.

Уочава се да су границе духовног (црквеног) и државног простора различите. То потврђује независност духовног простора манастира од територијалних граница државе у којој се манастир налази. Уз Архијерејска намесништва, Црквене општине и Парохије, Епархију чине и Манастири у „*црквеноадминистративном погледу*“⁷³⁷.

Светим канонима утврђена је и неповредивост простора једне Епархије, те према Апостолском правилу: „*Епископ да се не усуди ван својих граница рукополагати у градовима и селима који му нису потчињени*“⁷³⁸, утврђујући и мере које се у том случају предузимају. Или, према Васељенском правилу: „*Није дозвољено епископу да јавно учи у другоме, њему неприпадајућем граду*“⁷³⁹.

Имајући своје место у шематизму Помесне цркве који је устројила Српска православна црква, сваки манастир има подразумевајуће заједништво са свим светињама једне такве организационе јединице, једне *духовне зоне*, имајући једног *духовног оца* у лику Архијереја који је „*руководилац свега црквенодуховног живота*“⁷⁴⁰ (Епископа, Митрополита или Архиепископа), тј., за Српску православну цркву, свима заједничког духовног Пастира у лику Патријарха српског.

Између манастира и њему припадајућих територијално одвојених целина, као што су метоси, скитови или испоснице, постоје јаке узајамне везе. Такође, постоје везе и између манастира као посебних целина чему препрека није могла бити ни просторна удаљеност, проток историјског времена, промена

⁷³⁷ В.: Чл. 17, у: *Устав Српске православне цркве (1947)*.- нав. извор.

⁷³⁸ В.: Канон 35. Светих Апостола, у: *Свештени канони Цркве*.- нав. извор.

⁷³⁹ В.: Канон 20. Петогештог Васељенског сабора, у: Исто.

⁷⁴⁰ В.: Чл. 13, трећи став, у: *Устав Српске православне цркве (1947)*.- нав. извор.

административних или епархијских граница. То показује да је простор Косова и Метохије везан је за све удаљене манастире који су на тој територији имали метохе, као имовину ради њиховог дуготрајног материјалног обезбеђења. То се може показати на примеру манастира Хиландара који је имао метохе на Косову и Метохији, где су били „*најстарији, највећи, најбогатији и најмногбројнији земљопоседи Хиландара*“⁷⁴¹.

Тако је Симеон Немања даровао Хиландару села у Призренској жупи, организована „*у посебну привредну и управну јединицу са седиштем у Горњој или великој Хочи, која се у изворима помиње као „Хотачка метохија“ манастира Хиландара.*“⁷⁴². Осим ове, Хиландар је на Косову и Метохији имао и „*Крушевску метохију*“ са седиштем у Крушеву, коју оснива владар Стефан Немањић; потом, „*Призренску метохију*“ коју је посебно увећао краљ Милутин; „*Метохију Св. Арханђела у Дреници*“ коју оснива Стефан Урош I; у време цара Душана основане су три метохије – „*Добруштанска метохија*“, „*Метохија Св. Петра Коришког*“ и „*Косорићка метохија*“, дарована испосници Св. Саве Освећеног у Кареји. Све метохије временом су се увећавале трудом Немањића, али и других владара, Вука Бранковића, Лазара Хребељановића, Стефана Лазаревића, Константина Драгаша. Вук Бранковић основао је „*Липљанску метохију*“ а Стефан Лазаревић је обновио „*Новобрдску метохију*“ која је, током XIV века, обезбеђивала највеће приходе Хиландару⁷⁴³. „*Манастиру Хиландару и његовом пиргу у Хрусији била су потчињена на Косову укупно 24 села, а на подручју данашње Метохије 72 насеља. Из тога следи закључак да је манастир Хиландар имао на подручју Косова и Метохије укупно 96 сеоских насеља*“⁷⁴⁴. Према истом аутору, манастиру Хиландар припадало је 5 манастира на Косову и Метохији:

- *Св. Димитрија* у Билуши
- *Св. Николе* у Добрушти
- *Св. Петра Коришког* у Кориши
- *Св. Арханђела* код Призрена
- *Св. Арханђела* у Трстенику.

⁷⁴¹ Благојевић, М.: *Поседи манастира Хиландара на Косову и Метохији (XII-XV век)*.- Београд: ЗУНС, 2006., стр.15.

⁷⁴² Исто, стр. 18.

⁷⁴³ Исто, стр 18-28.

⁷⁴⁴ Исто, стр. 28.

Од наведених 5 манастира, 2 су обухваћена **Синтезним списком манастира** и предмет су истраживања овог рада. То су манастири:

– *Св. Петра Коришког* у Кориши

– *Св. Арханђела* код Призрена,

којима треба додати, код истог аутора поменути, цркву

– *Св. Јована* у Великој Хочи, која је такође манастир.

Из наведеног се уочава обједињеност духовног простора Православља у коме је важно и јединство и повезаност манастира. Та обједињеност осликава:

– духовно јединство свих 14 Помесних цркава и повезаност свих манастира који им припадају

– духовно јединство свих Епархија у оквиру Српске православне цркве и повезаност свих манастира у оквиру свих Епархија

– духовно јединство манастира једне Епархије и њихову повезаност.

Ове духовне целине такође представљају *духовне зоне*. У том смислу, простор једног манастира око кога се одређују *зоне заштите* треба сагледавати у историјском и географском палимпсесту *духовних зона заштите*, посебних веза међу манастирима, у континуитету и укупности, кроз фазе њихове монашке насељености или периода мировања у рушевинама.

Обједињеност и повезаност манастира треба анализирати за сваки манастир посебно, према историографским истраживањима од самог оснивања манастира, са успостављањем везе обухвата манастирских поседа из оснивачких повеља са потребом савременог урбанистичког планирања.

И најзад, обзиром да је Црква духовна заједница, свако изучавање домова те заједнице сусреће се са феноменом непрегледног и немерљивог, јер, *„Границе Цркве је тешко прецизно одредити, „де-финисати“, „о-граничити“. Оне се несумњиво поклапају са „границама“ Божанске Икономије спасења свих и свега у Христу и Христом, и историјски потенцијално, и есхатолошки дефинитивно. И то је наше Црквено Свето Предање о Јеванђељу спасења свих људи и народа, и све творевине Божје“*⁷⁴⁵.

⁷⁴⁵ Атанасије, епископ умировљени Херцеговачки: *Увод у: Свештени канони Цркве.*- нав. дело, стр. 17.

3.0. УСЛОВИ ОДРЕЂИВАЊА ЗОНА ЗАШТИТЕ

3.1. Испуњавање црквених правила

Уграђивање црквених правила у архитектонске обрасце храмова, урбане матрице манастира и у одређивање *зона заштите*, требало би примењивати упоредо са правилима осталих профаних наука и секуларне законске регулативе, што подразумева упућеност градитеља и урбаниста у основну улогу Богослужења, развојни пут монаштва и Свете каноне.

Ту неопходност потврђују и науке са којима се Литургика прожима. *„Најглавније помоћне науке православне литургије су: догматика и морално богословље; патрологија, синодологија, црквено право, и нарочито археологија и црквена историја“*⁷⁴⁶, укључујући и неке профане науке – *„психологија, естетика и историја музике, сликарства и архитектуре“*⁷⁴⁷. Посебну важност Црква придаје археологији, делећи је на јеврејску и хришћанску археологију – значајну и за црквено градитељство. Надаље, споменици као извори хришћанске археологије, деле се у пет целина: споменици *хришћанске архитектуре, сликарства, вајарства, ситне уметности Богослужења и епиграфику*⁷⁴⁸.

Осим важности архитектуре која је обухваћена оквирима хришћанске археологије, кроз градитељство – изучавање градње храмова и гробница, са Литургијом је прожета и историја архитектуре, неодвојива од историје сликарства и вајарства, па, у области црквеног градитељства, и од историје музике.

У архитектонском обликовању Богослужбених простора и њиховом унутрашњем украшавању, посебног удела има естетика, наведена као једна од *„најглавнијих помоћних“* наука Литургије, која није циљ већ резултат добро компонованих и бројних задатака које градитељ и уметник треба да испуни у стварању једног дела какво је хришћански храм. Чињеници да *„средњевековни људи нису размишљали у оквирима стилских категорија, онако како је то*

⁷⁴⁶ Мирковић, Л.: *Литургика, први општи део.* - нав. дело, стр. 24.

⁷⁴⁷ Исто, стр. 26.

⁷⁴⁸ Исто, стр. 25.

постало уобичајено после доба енциклопедиста⁷⁴⁹, у контексту овог рада схваћено као врлински приступ, треба додати и то да су градитељи храмова често црквени великодостојници, чак владари, и да је из тих кругова утицано на стилске одлике, величину, примењене материјале, украс грађевина тј. на слику манастира.

Идеја о храму или о манастиру рађала се из посвећености хришћанској вери, отуда је лепота хришћанске уметности израз снаге те вере. Сетити се само краља Милутина кога Јустин Поповић назива „монахољубиви и манастирољубиви краљ задужбинар“⁷⁵⁰, или, „Стефана Немање као ктитора најбројнијих и најзначајнијих грађевина тога времена“⁷⁵¹ кроз које је заснована рашка градитељска школа, али не са тежњом достизања градитељске лепоте већ са тежњом остварења пуноће Бпгослужења. Затим, примери црквених великодостојника, Архиепископа Данила II, градитеља Бањске, који се бавио литургијском лепотом и других храмова – Св. Апостола у Бијелом Пољу, Вазнесења Христовог у Дечанима, Богородице Одигитрије и припрате у Пећкој Патријаршији, Вазнесења Христовог у Жичи, Св. Ђорђа у Магличу, и других⁷⁵², или, Патријарха Пајсеја у обновљеној Пећкој Патријаршији, у чије време „поправка и обнова цркава као да почиње са јачим замахом после 1619. године“⁷⁵³. Тада се препокривају цркве манастира Пећке Патријаршије и Грачанице, подиже храм Ваведења Пресвете Богородице у Долцу, обнавља патријаршијски храм Св. Апостола, да би Патријарх Пајсеј стигао и до Далмације на западу, Шишатовца на северу и Штипа на југу⁷⁵⁴.

Појашњење суштине црквеног градитељства дао је и Миодраг Јовановић, образлажући зашто је у наслову своје књиге⁷⁵⁵ изоставио термин „уметност“. Прво, сматрајући „да црква наручује, пре свега, објекте неопходне за обављање култа и деловање једног дела свог система, а не превасходно и унапред одређено

⁷⁴⁹ Мако, В.: *Естетичке мисли о архитектури – средњи век.*- Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2012., стр. 93.

⁷⁵⁰ Поповић, архимандрит Јустин: *Житије светог и благочестивог Милутина краља српског.*- Бањска: Манастир Бањска, 2007., стр. 29.

⁷⁵¹ Нешковић, Ј.: „Нека отворена питања о црквеном градитељству у доба Стефана Немање“ у: *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви.*- нав. дело, стр. 199.

⁷⁵² Сава, Епископ шумадијски: *Српски јерарси од десетог до двадесетог века.*- Београд, Подгорица, Крагујевац: Евро, Унирекс, Каленић, 1996., стр. 153-154.

⁷⁵³ Јовановић, Т.: *Књижевна дело Патријарха Пајсеја.*- Београд: Свети архијерејски синод, 2001., стр. 15.

⁷⁵⁴ Исто.

⁷⁵⁵ Јовановић, М.: *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба.*- нав. дело.

уметничко дело у чистом и аутономном смислу“ и по том, „стоји већ изречена ограда од тога да ли су црквена грађевина, вајарско, графичко или сликарско дело намењено цркви уопште надвисили примарни ступањ утилитарности и прерасли у уметничку творевину“⁷⁵⁶. Ставови М. Јовановића потврђују неодвојивост функције и форме у црквеном градитељству, где лепота слике манастира произилази из испуњености намене тог простора.

Лепоти средњевековних храмова произашлој из познавања Богослужења и тежње за задовољењем тих потреба, допринео је и начин монашког живота који је такође условљавао архитектонско-урбанистичке поставке изграђене структуре. О монаштву је било речи у овом раду у оквиру разматрања историјског и савременог контекста заштите манастира. О монасима савременог доба и њиховом труду за очување и обнову светих места, посебно на Косову и Метохији, разматрано је у оквиру доприноса Српске православне цркве постојећем приступу заштите манастирских целина.

Међутим, услов упућености у феномен монаштва за бављење уређивањем монашког простора – изграђеног и неизграђеног, у обухвату бедема или ширег окружења, посебно је важан у савременом добу када пракса показује да градитељска наука стоји одвојено од примене црквених правила.

Уводом *Живот Св. Симеона у Студеничком типичу*, „истакнут је живи примјер св. Симеона за углед монасима његове задужбине“⁷⁵⁷. Иако владар и градитељ цркава, Стефан Немања је монаштво издигао изнад владавине, подвизавајући се усрдно и „... нарочито жељаши како би му могуће било примити анђелски и апостолски лик“⁷⁵⁸, тј. постати монахом. Култ Светог Симеона развијен посебно преко манастира Студенице, потврђује значај улоге простора манастира у духовном просвећивању читавог народа. „Другим речима – тврђење да је Симеон постао грађанин Вишињег Јерусалима пружило је теолошки основ да се и његово земаљско отаџбаство сматра Светом земљом, а потомство Новим Израиљем“⁷⁵⁹.

⁷⁵⁶ Исто, стр. 3-4.

⁷⁵⁷ Калезић, М. Д.: *О Светоме Сави*.-нав. дело, стр. 100.

⁷⁵⁸ „Житије Светог Симеона“ у: *Студенички типик*.- нав. дело, стр. 151-195; стр. 157.

⁷⁵⁹ Поповић, Д.: „О настанку култа светог Симеона“ у: *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви*.- нав. дело, стр. 347-371; стр. 366-367.

Познавању монашког живота доприноси и познавање *житија* Светих, тј. за познавање монашког простора српских манастира потребно је познавање житија српских владара и црквених великодостојника. Црква је преко средњевековне *хагиографске*⁷⁶⁰ литературе, литургијских химни али и биографија⁷⁶¹ српских владара и српских црквених великодостојника, утицала на утврђивање православне вере, на развијање љубави према монаштву и подстицање црквеног градитељства. Тако је још у средњем веку, међу владарске личности и црквене великодостојнике уздигнут и један монах – Петар Коришки⁷⁶², чији живот ће описати биограф Св. Саве, монах Теодосије, осветљавајући благодатну силу монашког подвига. *„Ни у једном нашем старом делу није с толико снаге и уверљивости приказана драма средњевековног човека распетог између људског и божанског, између „грешних“ потреба тела и високог верског идеализма, који је остварљив само по цену умртвљења телесног у себи, аутодеструкцијом“*⁷⁶³.

Први српски средњевековни биограф био је Св. Сава, који пише већ поменуто *житије* Светог Симеона као увод у *Студенички типик* (писан у периоду 1207-1215.г.) док се последњим биографом српских владара сматра Патријарх Пајсеј, сачинитељ *Житија цара Уроша* (завршено 1642.г.)⁷⁶⁴. У том тематски јединственом књижевном обухвату, тј. временском периоду од готово четири века, Јован Деретић издваја дела о Стефану Немањи и Св. Сави, називајући период њиховог настанка *„сакралном историјом Србије“* – *„Она је свој завршни облик добила тек пошто су били написани сви списи из тог круга, све Немањине и све Савине биографије и све службе које су њима посвећене“*⁷⁶⁵.

Први српски владар-биограф био је Стефан Немањић тј. краљ Стефан Првовенчани, који је написао *„Житије и подвизи светог Симеона“* (око 1216.г.) и у коме *„први пут долазе до пуног изражаја две супротне тенденције*

⁷⁶⁰ Хагиографска литература представља *„Животопис хришћанских светаца, „житија свјатих“*, в. одредницу *„хагиографија“* у Вујаклија, М.: *Лексикон страних речи и израза.*- нав. дело.

⁷⁶¹ Неки владари су имали написане биографије, али, обзиром да нису и *светитељи*, њихове се биографије не називају *житија*, прим. Г. Марковић.

⁷⁶² Деретић, Ј.: *„Живот Петра Коришког“* у: *Историја српске књижевности.*- Београд: Требник, 1996.

⁷⁶³ Исто, стр. 70.

⁷⁶⁴ Јовановић, Т.: *Књижевно дело Патријарха Пајсеја.*- нав. дело, стр. 54.

⁷⁶⁵ Деретић, Ј.: *Историја српске књижевности.*- нав. дело, стр. 57.

карактеристичне за развој старе српске биографије: хагиографизација историје и политизација хагиографије“⁷⁶⁶.

Значајни биографи су такође и светогорски монаси, Доментијан⁷⁶⁷ и Теодосије⁷⁶⁸. Са изузетком записа једног монашког (живота) *житија* Св. Петра Коришког, сва *житија* су се у почетку односила на осниваче српске Државе и Цркве, да би била продужена и на њихове настављаче, српске краљеве и црквене великодостојнике. Њихов састављач је, у највећем броју, Архиепископ Данило II и сабрана су у зборник *Животи краљева и архиепископа српских*⁷⁶⁹. Од ученика Данилових „*потичу две најбоље биографије зборника: Живот краља Стефана Уроша III (Дечанског) и Живот архиепископа Данила*“⁷⁷⁰.

Житија српских владара писали су и странци. Међу њима, монах Григорије Цамблак, са најзначајнијим делом *Житије Стефана Дечанског* настало по доласку писца у Србију, 1402.г., оцењеним као „*највише хагиографично... најмање исторично и политички тенденциозно*“⁷⁷¹, чиме се потврђује да је вредност Богу посвећеног живота владара изнад вредности политике коју владар као државник води. Други велики страни писац биографија у Србији био је световно лице, Константин Философ, са најважнијим делом *Живот деспота Стевана* (1431.г.)⁷⁷².

Житија су само део богате књижевне праксе у средњовековној Србији која у својој укупности говоре о манастирима као културним центрима, имајући и тиме непроцењив значај. Међутим, *житија*, увек имају и „*сакрални, свештени карактер*“⁷⁷³ чиме упућују и на сакрални простор, на описе храмова и манастира и на вођење посвећеног живота. Разумевању житија води познавање историјских прилика и средњовековне књижевности уопште. Уз то, посвећени читалац не би се могао сложити са умањивањем значаја биографија у односу на *житија* и грубом оценом да је то „*књижевност пуке калуђерске маште, сва на исти калуп, досадна и примитивна, пуна ђавола и бизарних чудеса, о лицима која*

⁷⁶⁶ Исто, стр. 60-61.

⁷⁶⁷ „*Живот светог Саве*“ (око 1254.г.), „*Живот светог Симеона*“ (око 1264.г.), у: Исто, стр. 62.

⁷⁶⁸ „*Живот светог Саве*“ (написано до 1292.г.), у: Исто., стр. 66.

⁷⁶⁹ „... *шест краљевских житија: Урошево, Драгутиново, краљице Јелене, Милутиново, Стефана Дечанског и Душаново*“ и десет житија Архиепископа, стр. 71. у: Исто.

⁷⁷⁰ Исто, стр. 75.

⁷⁷¹ Исто, стр. 91.

⁷⁷² Исто, стр. 100.

⁷⁷³ Богдановић, Д.: „*Предговор*“ у: *Старе српске биографије*.- Београд, Просвета, 1968., стр. 5-20., стр. 5.

највероватније никада нису ни постојала“⁷⁷⁴, како их је, према Димитрију Богдановићу, сагледавао Доситеј Обрадовић.

Посвећен живот који је водио народ у целини, утицао је на утемељење културног корпуса средњевековне Србије, оличеног у делима црквене књижевности, црквеног законодавства и црквеног градитељства. „У средњевековној књижевности Србије постоје описи грађења и вредновања манастира и цркава преко којих се може стећи целовита слика о естетичкој мисли тога времена у највишим интелектуалним круговима Немањичке државе, али и њене повезаности са ширим тумачењима вредности грађевина које смо до сада анализирали“⁷⁷⁵. Та целовита слика треба да буде полазиште у проучавању, заштити и обнављању храмова и данас.

На манастире као *општежителне* заједнице, тиме и на њихов изграђени простор, односе се црквени канони. Свети канони и њихови коментари, дати од стране теолога, могу се применити и на обрасце планирања простора манастира, који се, саобразно секуларној регулативи, могу назвати правилима уређења простора.

Препоруку о коришћењу Светих канона дао је, на прагу XIII века, са епископске катедре – манастира Свете Жиче, њен први Архиепископ Сава, кроз *Жичку беседу* коју је изговорио на црквени празник Спасовдан – празник Вазнесења Господњег 1221.г.⁷⁷⁶

Жичка беседа је вековима утицала на обликовање духовног јединства српског народа, а позив на држање вере „која је на свих седам Васељенских Сабора потврђена и проповедана“⁷⁷⁷, дејствује и данас. Архиепископ упућује да „Примамо светих седам Васељенских Сабора: први, који је био у Никеји 318 светих Отаца; други, у Константиновом граду 150 светих Отаца; трећи, ранији у Ефесу 200 Светих Отаца; четврти, у Халкидону 630 Светих Отаца; пети, опет у Константиновом граду 164 Светих Отаца; шести, опет у Константиновом граду 170 Светих Отаца. И још онај, мало касније бивши у

⁷⁷⁴ Исто, стр. 7.

⁷⁷⁵ Мако, В.: *Естетичке мисли о архитектури – средњи век.* - нав. дело, стр. 82.

⁷⁷⁶ Св. Сава: „*Жичка беседа Светог Саве о Правој вери*“ у: *Свештени канони Цркве.* - нав. дело., стр. 595-607.

⁷⁷⁷ Исто, стр. 596.

*Никејској митрополији, седми Сабор 350 Светих отаца, против оних који се одричу часних Икона и не изображавају их и не поклањају им се, безбожно клеветајући хришћане. А примамо и све Свете Саборе који су се Божјом благодаћу у разна времена и места сабирали ради утврђивања Православног јеванђелског учења, које прима Саборна Црква. А оних којих се одрекоше Свети Оци, одричемо се и ми; и које проклеше они, проклињемо и ми*⁷⁷⁸.

Поновно набрајање места одржавања сабора у овоме раду⁷⁷⁹, учињено је и да се још једном помену средњевековни градови, као највећи хришћански центри тога доба – Никеја, Константинов град, Ефес, Халкидон. Томе се могу додати и градови у којима су одржани Помесни сабори: Анкира, Неокесарија у Понту, Гангра у Пафлагонији, Антиохија Сиријска, Сардика, Лаодикија у Фригији, Цариград, Картагена⁷⁸⁰. *Жичка беседа* подсећа и на број учесника на сваком сабору појединачно, што је укупно, присутних само на Васељенским саборима 1982 Света Оца. Укупан број Светих Отаца који су учествовали у доношењу саборских одлука знатно се увећава, додвањем броја Светих Отаца са Помесних сабора и број сачинитеља Отачких правила.

Иако наизглед само историјски подаци, они су показатељи да и правила чувања вере долазе из највећих градова хришћанског света, од више хиљада посвећених учесника, кроз временски период који је трајао готово један миленијум. Они су само видљива и задивљујућа слика неупоредиво важнијих домета у значењу донетих Светих канона за живот Цркве, чији је значењски ниво, ван теолошких кругова, тешко у потпуности разумети.

У том смислу, Свети канони као правила која се веома одређено или преносно односе на црквено градитељство и услове уређења простора монашког живота, не могу се занемарити.

⁷⁷⁸ Исто, стр. 600-601.

⁷⁷⁹ *Васељенски сабори* набројани су у фусноти 81, стр. 30 овог рада; осим по редоследу одржавања, сваки сабор добио је име и по имену града у коме је одржан: Никејски, Цариградски, Ефески, Халкидонски, опет два сабора Цариградски, Трулски и опет Никејски; *Помесни сабори* набројани су у фусноти 84, стр. 31 овог рада и сваки сабор, такође, осим по редоследу одржавања, добио је име и по имену града у коме је одржан: Анкирски, Неокесаријски, Гангрски, Антиохијски, Сардички, Лаодикијски, Цариградски, Картагенски, опет Цариградски и најзад Велики Цариградски; уочава се везаност догађаја одржавања сабора и градова у којима су одржани, тј. као што је за одржавање скупова биран већ посвећен град тако су и сабори и на њима донете одлуке тај град додатно посветили, прим. Г. Марковић.

⁷⁸⁰ Анализа Г. Марковић према: *Свештени канони Цркве*.- нав. дело.

За овај рад, значајна су она места у канонима која могу бити примењена на одређивање намене простора у окружењу манастира, тј. на одређивање садржаја у зонама заштите.

На пример:

- „Не сме никакав клирик држати гостионицу. Јер ако му није дозвољено да улази у крчму, колико већма не треба да у њој са другима служи, и предузима оно што му није дозвољено? А који то учини, или нека престане, или нека буде свргнут“⁷⁸¹.

Исто доноси и канон:

- „Да не треба свештена лица, од презвитера до ђакона, и даље из Црквеног чина до прислужника (...), или четечева, или певача, или заклињача, или вратара, или оних из реда подвижника, да улазе у крчму“⁷⁸², где ред подвижника подразумева монахе

Према овим канонома, није примерена намена угоститељских објеката у близини манастира. Истовремено, манастири су историјски имали своје гостионице или *странопријемнице*, што је оправдано имати и данас. „Домови за болесне и остале странце – *странопријемнице*... били су грађени изван, или у непосредној близини манастира“⁷⁸³. Ктитори су их градили и у страним земљама једновремено са грађењем храмова. „У самом пак царском граду Цариграду Милутин подиже божанску цркву звану Продром (то јест посвећену Светом Претечи), са дивним и прекрасним палатама унаоколо за примање и смештање странаца и болесника. Ова ксенодохија (то јест *странопријемница*) и болница би снабдевена свим потребним стварима...“⁷⁸⁴.

Уочава се да у окружењу манастира могу постојати овакве добротворне прихватне установе, али угоститељски објекти, у преводу овога канона „крчме“, нису садржај који одговара манастирском окружењу, јер клирику није дозвољено да улази у „крчму“.

⁷⁸¹ В.: Канон 9. „Да клирик не сме држати крчму“ Петостог Васељенског сабора у: *Свештени канони Цркве*.- нав. дело, стр. 144.

⁷⁸² В.: Канон 24. Шестог Помесног сабора Лаодикијског у: Исто, стр. 294.

⁷⁸³ Поповић, С.: *Крст у кругу*.- нав. дело, стр. 117.

⁷⁸⁴ Поповић, архимандрит Јустин: *Житије светог и благочестивог Милутина краља српског*.- нав. дело, стр. 24.

Затим:

- „Никоме, ко припада свештеном чину, или монаху није дозвољено да одлази на коњске трке (на хиподром), или да присуствује скарадним (...) играма. Па иако је неки клирик позван на свадбу, чим се појаве занимљиве игре, нека устане и одмах се удаљи, јер нам тако заповеда наука Отаца (канон 54 Лаодикијски). А ако се неко у томе затече, или нека престане, или нека буде свргнут“⁷⁸⁵.

Тиме, окружењу манастира неприхватљиви су наведени садржаји и забаве.

Сличан овом је и следећи канон:

- „Сасвим забрањује овај Свети и Васељенски сабор такозване циркузанте (...) и њихова позоришта, затим да бивају ловачке представе, и плесања на позорници. Ако ли неко овај канон презире, и ода се о нечему од овога забрањеног, ако је клирик, нека буде свргнут, а ако је лаик, нека буде одлучен“⁷⁸⁶,

што указује да је и близина секуларних објеката са оваквим наменама за окружење манастира неприхватљива.

О погубности позоришта говорио је и Св. Василије Велики: „Грађани неких места, имају обичај да се забављају од јутра до мрака гледањем свакојаких представљења, која дају глумци; па и ако том удесом чују свакојаке песме, по садржају зазорне, којима се прогоњава стидљивост, опет зато не могу да се сити наслушају“⁷⁸⁷, називајући их „школа за народни разврат“⁷⁸⁸, позивајући потом монахе „Но зар ћемо се ми, што нас позва Господ, чудотворац и уметник, да нам покаже дела своја, зар ћемо се, велим, ми устезати да се наслушамо Духа и његових речи, и зар ћемо се улењити у послу око посматрања?“⁷⁸⁹, упућујући верне на посматрања васељене украшене небом, земљом и водом. „Па ако је море прекрасно и заслужује да га сам Бог похвали; неће ли краснија бити она црква, у

⁷⁸⁵ В.: Канон 24. „Да свештена лица и монаси не одлазе на хиподроме или скарадне игре“ Петошестог Васељенског сабора у: Исто, стр. 153-154.

⁷⁸⁶ В.: Канон 51. „Забрана гледања циркуза, и лова, и игара на сцени“ Петошестог Васељенског сабора у: Исто, стр. 169.

⁷⁸⁷ Василије Велики: *Беседе*.- Београд: Доситеј ДД, 1988., стр. 53.

⁷⁸⁸ Исто.

⁷⁸⁹ Исто.

којој се, као оно валови што ударају у брег, укупним гласом људи, жена и деце прославља Бог молитвама, што се на њ управљају?⁷⁹⁰.

Канон:

- „Очи твоје нека гледају право“, и „са сваком пажњом чувај срце своје“, заповеда Премудрост (Приче 4,23.25), јер телесна чула лако уливају своје утиске у душу. Зато наређујемо: да се од сада ни на који начин не сликају слике, било на даскама или другачије представљене, које заблуђују очи, и ум развраћају, и покрећу на распаљивање нечистих похота. Ако, пак, неко покуша точинити, нека буде одлучен“⁷⁹¹,

може се применити на уређење зона заштите манастира у савременом добу, када се тзв. урбани мобилијар, рекламни панои/екрани великих димензија, постављају дуж саобраћајне инфраструктуре или у насељима. Слање порука са тих визуелних и видео екрана „како бива у наша разблудна и разљудна времена, доба бесавесног рашчовечења и мушког и женског, и злочиначког раздетињења наивне и невинне деце и младежи“⁷⁹², треба контролисати у непосредном окружењу манастира, у смислу њихове форме и њихове садржине. У тумачењу овог канона, теолог такве слике види као тзв. уметност, према француском изразу *l'art pour l'art*, залажући се за уметност која је „у узвишеном преображају од нижег ка Вишем, од пролазног ка Непролазном, од смртног ка Бесмртном, од баналног ка Светом, од епидермичке лицидерске шминке ка продуховљеним Лепотама Царства небеског“⁷⁹³.

3.2. Испуњавање домаће и стране законске регулативе

Закони у Републици Србији, који усмеравају одређивање зона заштите око непокретних културних добара, међу којима су и манастири, донети су у првој

⁷⁹⁰ Исто, стр. 62.

⁷⁹¹ В.: Канон 100. „О несликању развратних слика“ Петошестог Васељенског сабора у: *Свештени канони Цркве*.- нав. дело, стр. 196.

⁷⁹² Исто, фуснота 119, стр. 196.

⁷⁹³ Исто.

деценији XXI века, са изузетком *Закона о културним добрима* (1994) који је настао у последњој деценији XX века.

Закон о културним добрима (1994) усмерава уређење простора кроз:

- прописивање да „*Акт о утврђивању непокретног културног добра садржи: назив и опис културног добра, границе заштићене околине, као и мере везане за чување, одржавање и коришћење културног добра и његове заштићене околине (катастарске земљишно-књижне податке)*“⁷⁹⁴, међутим, не упућујући на карактеристике околине које треба очувати нити на критеријуме за одређивање њеног обухвата
- прописивање надлежности Заводима за заштиту споменика културе у припреми услова заштите непокретних културних добара у просторним и урбанистичким плановима као и надлежности Републичком заводу за заштиту споменика културе у давању мишљења на планове, која треба разматрати при њиховом доношењу⁷⁹⁵.

Како је то показано на примеру одређивања *зоне заштите* манастира Бањске 1990.г., одређене допуном *Решења* (1975), смернице за успостављање *зоне заштите* су недостајале и пре доношења наведеног *Закона* (1994.г.). Међутим, ни после његовог доношења, одређивање *зоне заштите* манастира Бањске није било предмет већ описане, прве институционалне обнове овог манастира у XXI веку, која се такође зауставила на граници *турског зида*, укључујући и његову обнову.

Обзиром на каснији поступак одређивања *зоне заштите* у оквиру припрема *Плана генералне регулације за насеље Бањска* (2007), још увек под истим *Законом*, може се рећи да недостаци *Закона о културним добрима* (1994) у утврђивању *зоне заштите* непокретних културних добара, нису одлучујући за изостанак заштите простора манастира у урбанистичком смислу.

У *Закону о просторном плану РС 2010-2020 (2010)*, манастири се могу препознати у деловима који се начелно односе на културно и природно наслеђе, потом у посебно поменутих подручјима којима су обухваћени или, само поменути са тачним одређењем имена и места манастира.

⁷⁹⁴ Члан 47, други став у: *Закон о културним добрима* (1994).- нав. извор.

⁷⁹⁵ Члан 107 у: Исто.

Оцена да „културно наслеђе није афирмисано као развојни ресурс и заштита културног наслеђа се још увек секторски третира“⁷⁹⁶ одговара стању у пракси, уз додатне проблеме који постоје на подручју Косова и Метохије где надлежност бриге о културном наслеђу одређује Резолуција 1244 (1999).

Према визијама, принципима и циљевима⁷⁹⁷ које утврђује овај Закон, „природно и културно наслеђе ће бити иштићено, уређивано и коришћено према европским стандардима...“⁷⁹⁸, што је прихватљиво у делу просторног проширења већ заштићених целина и очувања културног предела. Када су манастири, тј. када је црквено градитељство у питању, требало би укључити и услов – уколико ти стандарди нису у супротности са црквеним правилима које одређује Српска православна црква⁷⁹⁹.

Овим Законом су, као простори са идентитетом за значај развоја Републике Србије, препознати и манастири – „објекти културног и природног наслеђа, заштићени према међународним (UNESCO...) или националним стандардима“⁸⁰⁰. У том смислу, идентитет простора на Косову и Метохији одређују не само 3 манастира уписана на UNESCO World Heritage List, већ и сви манастири који су у статусу институционалне заштите на том простору, саобразно „националним стандардима“. То је на Косову и Метохији укупно 28 манастира⁸⁰¹, у који број су укључена и 3 манастира са UNESCO листе⁸⁰². Обзиром на већ наведене тешкоће другостепене валоризације културног наслеђа на Косову и Метохији, ради чега на том подручју нема непокретних културних добара од великог значаја, као и у контексту отежаног рада на очувању црквеног градитељства, што је описано коз његово страдање после Другог светског рата и после 1999.г., треба узети у обзир да пажњу стручњака који ће усмеравати очување простора са идентитетом, једнако завређују све цркве и манастири, чак и црквишта и манастиришта који нису у статусу институционалне заштите.

Најзад, Закон о просторном плану РС 2010-2020 (2010), уз набројане тешкоће који отежавају заштиту и одрживо коришћење културног наслеђа, као

⁷⁹⁶ Поглавље I, тачка 2. став 19 у: Закон о просторном плану РС 2010-2020 (2010), - нав. извор.

⁷⁹⁷ Поглавље II у: Исто.

⁷⁹⁸ Поглавље II, тачка 3. под4) у: Исто.

⁷⁹⁹ Прим. Г. Марковић.

⁸⁰⁰ Поглавље III, тачка 2.3, седамнаеста алинеја у: Исто.

⁸⁰¹ В.: Списак манастира II, стр. 49 овог рада.

⁸⁰² В.: фуснота 175, стр. 49 овог рада.

што су стање културног наслеђа на терену, његов правни статус, однос према наслеђу током израде просторних и урбанистичких планова итд., као отежавајући услов наводи и „*статус културног наслеђа у оквиру државних, односно политичких односа у земљи*“⁸⁰³, што је значајно запажање за разматрање политичких условљености за одређивање *зона заштите*, у следећем поглављу.

Анализа *Термина и скраћеница које се употребљавају у овом просторном плану*⁸⁰⁴, урађена у оквиру овог рада и у циљу препознавања усмерења на успостављање *зона заштите*, показује:

- манастири су свакако део „*животне средине*“, као део „*скупа природних и створених вредности чији међусобни односи чине окружење, односно простор и услове за живот*“⁸⁰⁵
- термин „*заштитне зоне и растојања*“, објашњен као „*простор око објекта са повећаним загађивањем и ризиком за животну средину и здравље људи, у коме се користе посебни услови коришћења земљишта и обављања активности*“⁸⁰⁶, упућује на потребу заштите околине од садржаја одређене локације, док, заштита манастира подразумева заштиту садржаја локације од непосредне околине, у оба случаја прописивањем услова „*коришћења земљишта и обављања активности*“
- „*интегративна конзервација*“, одређена као „*приступ урбаној и просторној конзервацији који представља мислење захтева за очувањем наслеђа и циљева урбанистичког планирања*“⁸⁰⁷, у потпуности се може применити на простор манастира, у обједињеном циљу очувања историјског трајања светог места и потреба развоја простора кроз уређен процес урбанистичког планирања
- кованица „*капацитет простора и животне средине туристичког подручја*“, одређена као „*максималан обим и интезитет коришћења простора и ресурса за развој туризма који не доводи до деградације*

⁸⁰³ Поглавље V, тачка 1.3.3., први став 19 у: *Закон о просторном плану РС 2010-2020* (2010).. нав. извор.

⁸⁰⁴ Последњи одељак *Термина и скраћеница које се употребљавају у овом просторном плану* у: Исто.

⁸⁰⁵ В.: термин „*животна средина*“ у: Исто.

⁸⁰⁶ В.: термин „*заштитне зоне и растојања*“ у: Исто.

⁸⁰⁷ В.: термин „*интегративна конзервација*“ у: Исто.

*простора, поремећаја у екосистемима и загађењу животне средине*⁸⁰⁸ односи се преваходно на туристичке одреднице, међу којима културно наслеђе има велику привлачност; међутим, простор манастира има ограничења у смислу временских термина посета, времена задржавања и просторних ограничења кретања посетилаца унутар манастира, будући да туризам носи опасност приближавања *света* онима који су се *света* одрекли тј. представља *посветовњачење* светог места⁸⁰⁹

- „културни предели“, описани као „резултат комбинованог деловања природе и човека... У културним пределима се препознају објекти културно-историјског наслеђа у категоријама: а) дизајнираних културних предела, б) органских и реликтних културних предела, ц) асоцијативних културних предела“⁸¹⁰, посебно се могу применити на простор манастира, који, опстајући у једном пределу вековима, остварују историјски континуитет створених и природних вредности
- „културно подручје“ представља простор великог обухвата, у себи може садржати културне пределе а представља „највећи обим подручја са специфичним и концентрисаним фондом културног наслеђа и које може бити подељено на зоне у зависности од критеријума који се успоставе“⁸¹¹ и посебно се може односити на просторне скупине манастира, чему су примери већ наведена *Света Гора, Фрушка Гора, Петрушка област, Овчарско-кабларска клисура, Мојсињски манастири и цркве* и тд.; у то м смислу *Метохија*, која је добила име по манастирским поседима, представља јединствено културно подручје формирано у средњем веку⁸¹²
- термин „културни споменик националног значаја“, осим непотпуне поделе културних добара (препознаје добра по категорији не и по врсти), има и одређење које није у складу са законском регулативом, *Законом о културним добрима* (1994); наиме, дефиниција да је *културни споменик националног значаја* „компатибилан са термином *културно добро* у

⁸⁰⁸ В.: термин „капацитет простора и животне средине туристичког подручја“ у: Исто.

⁸⁰⁹ Прим. Г. Марковић.

⁸¹⁰ В.: термин „културни предео“ у: Последњи одељак *Термина и скраћеница које се употребљавају у овом просторном плану* у: *Закон о просторном плану РС 2010-2020* (2010).- нав. извор.

⁸¹¹ В.: термин „културно подручје“ у: Исто.

⁸¹² Прим. Г. Марковић.

границама Републике Србије“⁸¹³ није одржива; иако се термин може разумети за потребе урбанистичког планирања на територији Републике Србије, он је начелно неприхватљив и у потпуности је несагласан са основним принципом припадности културног наслеђа народу а не територији, посебно у случају манастира који се тиме отуђују од народа и Цркве; на пример, манастир Хиландар на Светој Гори је свакако „културни споменик националног значаја“ иако није „културно добро у границама Републике Србије“; то се може применити и на велики број манастира у Епархијама ван Републике Србије, на пр. у овом раду поменута црква Св. Апостола у Бијелом Пољу у Републици Црној Гори итд.

- термин „менаџмент план“, одређен као „план управљања наслеђем који дефинише фундаменталне стратешке циљеве који треба да обезбеде одговарајућу равнотежу између конзервације, одрживости и развоја на такав начин да наслеђе може да буде заштићено и очувано за будућност“⁸¹⁴ изузетно је значајан као механизам управљања зонама заштите манастира
- термин „националне стазе“, дат у смислу упознавања националне историје, архитектуре и друштва „... националне стазе могу се у одређеном смислу повезати у један јединствен итинерер, сложен и слојевит по карактеру наслеђа и по времену настанка“⁸¹⁵ у складу је са тежњом просторног повезивања већ духовно повезаних манастира, успостављањем посебних услова уређења простора дуж националних стаза тј. *духовних стаза*⁸¹⁶ које би тада на прави начин одговориле предвиђеној потреби кретања ходочасника
- термин „окружење“ објашњен је кроз синониме „(1) скуп околности или услова, посебно физичких, у којима се налази и живи, ради, развија заједница или појединац, спољашњи услови који утичу на живот биљака и животиња. Такође, физички услови посматрани у односу на могућност

⁸¹³В.: термин „културни споменик националног значаја“ у: Последњи одељак Термина и скраћеница које се употребљавају у овом просторном плану у: Закон о просторном плану РС 2010-2020 (2010).- нав. извор.

⁸¹⁴В.: термин „менаџмент план“ у: Исто.

⁸¹⁵В.: термин „националне стазе“ у: Исто.

⁸¹⁶Термин Г. Марковић.

*опстанка живота. (2) околина; животна средина. (3) генерално се мисли на природно окружење: време, климу, вегетацију, земљиште итд. модификовано окружење може бити окружење које је промењено услед спољашњих утицаја*⁸¹⁷, што појашњава садржај вредности и околности које треба разматрати при одређивању услова за окружење манастира

- термин „простор“, појашњен као „шира и апстрактнија категорија без физичке или административне одређености“⁸¹⁸ помаже одређивању термина *духовни простор* који је са архитектонско-урбанистичког гледишта: *шира и апстрактнија категорија без физичке или административне одређености, у којој важе црквена правила*⁸¹⁹.

Осим издвајања највише вреднованих непокретних културних добара и радњи које се тичу самих објеката у процесу издавања грађевинске дозволе, **Закон о планирању и изградњи (2009)** предвиђа и њихову просторну заштиту кроз:

- уградњу у *просторне*⁸²⁰ и *урбанистичке планове*⁸²¹, са посебно драгоценим графичким прилозима на „*овереном катастарско-топографском, односно овереном топографском плану, односно овереном катастарском плану*“ који, осим за планове детаљне регулације, „*може се израђивати и на ажурним геореференцираним ортофото подлогама*“⁸²²
- примену „*начела за уређење и коришћење простора*“⁸²³ одређених овим *Законом*, посебно одрживи развој, заштиту и ревитализацију животне средине и градитељског наслеђа, природних, културних, историјских вредности, сарадњу на свим просторним и административним нивоима и стварање услова за међуграничну сарадњу – која усмеравају утврђивање *зона заштите* кроз мултидисциплинарни поступак сажимања

⁸¹⁷ В.: термин „*окружење*“ у: Последњи одељак *Термина и скраћеница које се употребљавају у овом просторном плану* у: *Закон о просторном плану РС 2010-2020* (2010).- нав. извор.

⁸¹⁸ В.: термин „*простор*“ у: Исто.

⁸¹⁹ Дефиниција *духовног простора*: Г. Марковић, парафразирајући дефиницију термина „*простор*“ у: Исто.

⁸²⁰ *Просторни план Републике Србије, Регионални просторни план, Просторни план јединице локалне самоуправе, Просторни план подручја посебне намене*, Чл. 11 у: *Закон о планирању и изградњи* (2009).- нав. извор.

⁸²¹ *Генерални урбанистички план, План генералне регулације, План детаљне регулације* у: Исто.

⁸²² Члан 32, трећи став у: Исто.

⁸²³ Члан 3 у: Исто.

инжењерских знања, истраживачке процене уметничких вредности, утицаје друштвених кретања итд.

Закон о заштити природе (2009) може се сагледати и у односу на одређивање зона заштите манастира, чије градитељске вредности дају културни (културни предео) и духовни (духовни простор) идентитет простору. Укључивањем надлежних институција и њиховом стручном подршком, врши се „утврђивање услова и мера заштите природе и природних вредности у поступку израде и спровођења просторних и урбанистичких планова, пројектне документације, основа (шумских, ловних, риболовних, водопривредних и др.), програма и стратегија у свим делатностима које утичу на природу“⁸²⁴. У том смислу, сарадња са установама заштите природе у процесу планирања посредно утиче и на стање културног наслеђа које се на једном културном подручју налази.

Закон о црквама и верским заједницама (2006), осим могућности укључивања цркава и верских заједница у процес израде урбанистичких планова, што је значајно за успостављање зона заштите, и формално потврђује постојање категорије *Богослужбеног простора* и *Богослужбеног времена*, и потребу заштите њихове неповредивости⁸²⁵.

Иако је читав Космос сакрализован, сваки Храм појединачно представља слику те узвишене целине, у непрекидном дејству и прожимању са њом. „... захваљујући Храму, Свет бива посвећен у својој укупности. Ма какав иначе био степен нечистоће, Свет је непрекидно прочишћаван светошћу светилишта“⁸²⁶. Простор у коме се врши Богослужење је посвећен и „... свака црква јесте печат, изобаражење, образ, икона, један комад – неба“⁸²⁷.

М. Елијаде такође разликује „профано трајање и свето Време“⁸²⁸, анализирајући га из перспективе ралигиозног човека уопште. Наведени *Закон о црквама и верским заједницама (2006)* штити управо то свето Време, које се, са

⁸²⁴ Чл. 102, тачка 10, у: *Закон о заштити природе (2009)*.- нав. извор.

⁸²⁵ Чл. 31, трећи став, у: *Закон о црквама и верским заједницама (2006)*.- нав. извор.

⁸²⁶ Елијаде, М.: *Свето и профано*.- нав. дело, стр. 47.

⁸²⁷ Емилијан, Архим.: *Богослужење – ишчекивање и виђење Бога*.- Краљево: Манастир Жича, 2007., стр. 47.

⁸²⁸ Елијаде, М.: *Свето и профано*.- нав. дело, стр. 53.

гледништа православне *хеортологије*⁸²⁹, састоји се из прослављања црквених празника, дана који празницима претходе (*претпразнство*) и дана који празнике продужавају (*постпразнство*), сходно њиховом значају. Упућивањем у *хеортологију* уочава се готово непрекидно освећивање времена у православном Богослужењу, што је свакако у вези са коришћењем простора храма, тиме и са његовом архитектуром.

У одржавању и чувању Богослужбеног времена, манастири имају посебно место. „У манастирима са више братства може се држати богослужење по типичу са служењем литургије сваког дана, када она може да се врши. У грађанском животу где верни не долазе на дневно богослужење и где нема појаца, не врше се богослужења у потпуности према типичу, који је писан за манастир (али важи у потпуности и за парохijske цркве), и тако је обично богослужење ограничено на недеље и празничне дане“⁸³⁰. Наиме, Богослужбено време у манастирима остварује се у пуноћи, у смислу испуњавања *типика* и остварења континуитета Богослужења у дневном, недељном и годишњем циклусу.

Обухват деловања *Закона о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама (2006)* је територија Републике Србије, са нагласком да „под територијом Републике Србије подразумева се и територија Аутономне покрајине Косова и Метохије“⁸³¹. Његова примена у контексту одређивања *зона заштите*, тј. враћање простора у претходно стање, била би могућа ако је одузета имовина „у приближно истом облику и стању у коме је била у време одузимања“⁸³², у противном, врши се делимична или потпуна новчана накнада а тиме и одустајање од претходне намене простора.

Међутим, вршењу новчане накнаде као облику враћања имовине, може се приступити после процене вредности одузете имовине, што у пракси није методолошки одређено. „Методологија, с једне стране, треба да одговори на питање како утврдити стање одузете имовине у време одузимања, а с друге

⁸²⁹ „Одељак литургије који расправља о празницима године и њихову богослужењу зове се наука о празницима или хеортологија“, Мирковић, Л.: Литургија, други општи део (Хеортологија).- нав. дело, стр. 7.

⁸³⁰ Исто, стр. 18.

⁸³¹ Чл. 3, тачка 4) у: Закон о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама (2006).- нав. извор.

⁸³² Чл. 10, први став у: Исто.

стране, како данас утврдити вредност имовине у том стању“⁸³³. Методологију треба да утврде Дирекција за реституцију и Министарство финансија Владе Републике Србије. Кашњење са утврђивањем методологије⁸³⁴, додатно обесхрабрује већ догођену промену стања у простору.

Смернице стране регулативе, за утврђивање зона заштите културних добара, у овом раду анализирани у односу на манастире, дате су кроз међународне конвенције о културној баштини и UNESCO мерилима, кроз које је, у поступку уписа на Листе светске баштине, прошла 161 држава чланица, образлажући универзалне вредности 1007 уписаних добара⁸³⁵.

Према *Конвенцији о заштити светске културне и природне баштине (1972)*, баштина обухвата:

– *културно наслеђе* које чине: „споменици“, „групна здања“ или „знаменита места“⁸³⁶

и:

– *природно наслеђе* које чине: „споменици природе“, „геолошке и физиографске формације“ и „знаменита места природе“⁸³⁷.

На манастире се посебно може применити:

- да су то „групна здања“ – „групе изолованих или повезаних грађевина које, по својој архитектури, јединству или уклопљености у пејзаж, представљају изузетну универзалну вредност са историјског, уметничког или научног гледишта“
- уједно и „споменици културе“ – „дела архитектуре, монументална вајарска и стилска дела, елементи или структуре археолошког карактера,

⁸³³Тодоровић, В.: *Закон о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама са коментаром*.- нав. дело, стр. 49.

⁸³⁴Према консултацијама са Владимиром Тодоровићем у Агенцији за реституцију 19.04.2012.г. у поводу припреме рада (Марковић, Г.: „Проблематика процене вредности непокретности културних добара на примеру црквеног градитељства“.- нав. дело)

⁸³⁵Иако се рад завршно односи на период прве деценије XXI века, овде је дат најновији податак (2015.г.) о броју уписаних добара на UNESCO World Heritage List, в.: <http://whc.unesco.org>, посећено јун 2015.

⁸³⁶Чл. 1, у: *Конвенција о заштити светске културне и природне баштине (1972)*. нав. извор.

⁸³⁷Чл. 2, у: Исто.

*натписи... који имају изузетну универзалну вредност са историјског, уметничког и научног гледишта*⁸³⁸.

Овакав приступ манастире представља у целовитости њиховог значења, као урбанистичка-архитектонско-уметничка дела. Такође,

- манастири су неодвојиви од природног окружења у коме су настали, када са њима чине одређену зону, „*знаменито место*“ – „*дела људских руку или комбинована дела људских руку и природе као и зоне, укључујући ту и археолошка налазишта која су од изузетног универзалног значаја с историјске, естетске и етнолошке или антрополошке тачке гледишта*“⁸³⁹, где се за пример могу узети већ анализирани манастири, првенствено Дечани и Пећка Патријаршија, потом Св. Арханђели код Призрена, Грачаница, Св. Петар Коришки, Св. Марко у Кориши, Муштуште, али и манастири Бањска, Богородица Хвостанска, Гориоч, Будисавци⁸⁴⁰.

Да би одређено добро било уписано на UNESCO World Heritage List и постало светска баштина, потребно је показати његове изузетне универзалне вредности⁸⁴¹:

Критеријуми чије задовољење обезбеђује статус *културног добра* су:

- да добро представља ремек дело људског стваралаштва
- да добро показује културна кретања и размену утицаја у области архитектуре и технологија грађења, уметности, урбанистичког планирања и очувања пејзажа
- да добро сведочи јединствене или посебне културне вредности једне цивилизације
- да добро садржи типолошки образац грађевине или изграђене структуре значајан за одређени историјски период

⁸³⁸ Чл. 1 у: Исто.

⁸³⁹ Исто.

⁸⁴⁰ В.: **Табела 2**, Синтезни списак институционалне заштите и планирања, стр. 69 овог рада.

⁸⁴¹ OUV (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention), в.: <http://whc.unesco.org/en/criteria/> посећено: април 2012.; превод Г. Марковић.

- да добро представља изузетан пример организовања насеља, коришћења земљишта, узајамног деловања природе и човека, посебно уколико је изложено нестајању
- да је добро у вези са традицијом, веровањима, обичајима и уметничким делима од изузетног или универзалног значаја.

Критеријуми чије испуњење обезбеђује статус *природног добра*:

- да добро представља природне појаве изузетних естетских вредности
- да добро сведочи историјске фазе геоморфолошког развоја Земље
- да добро представља изузетне примере еколошких и биолошких процеса у развоју Земље кроз развој геолошких и водених екосистема са биљним и животињским заједницама
- да добро садржи природна станишта *in situ* и да представља очување биолошке разноврсности.

Из наведеног се види да постоје: 6 основних критеријума за културно добро и 4 основна критеријума за природно добро. Испуњавањем основних критеријума за утврђивање изузетних универзалних вредности, превазилазе се границе националног презентовања изузетних вредности и улази у простор заједничког наслеђа човечанства⁸⁴².

Посебно је истакнут услов да добро има изворност и одговарајућу заштиту која обезбеђује његово очување, засновану на законској регулативи и утврђеним *зонама заштите*. Захтев је да се *зоне заштите*, које штите и имовину и функцију добра детаљно образложе, у смислу површине, намене и ограничења, као и да садрже приложену мапу са уцртаном границом *зоне*, која може бити променљива. Уколико добро нема *зону заштите*, потребно је изјавити разлоге њеног изостављања, што указује на услов преузимања одговорности за добро, у случају изостављања *зона заштите*⁸⁴³.

Према истим смерницама⁸⁴⁴, систем управљања *зонама заштите*, чија је сврха одрживост изузетних вредности уз могућност дугорочне презентације, подразумева:

- постизање сагласности свих заинтересованих страна око заштите добра

⁸⁴² Paragraph 49: OUV.- нав.извор.

⁸⁴³ Paragraph 103-107, Buffer zones: II F Protection and Management у: Исто.

⁸⁴⁴ Paragraph 111, Menagment systems у: Исто.

- повезаност свих фаза деловања од планирања до спровођења
- праћење и процену последица примењених мера
- укључивање у процес свих заинтересованих страна
- додавање потребних садржаја
- повећање капацитета
- доступност и јавност плана управљања *зонама*.

Осим учесника у спровођењу програмом управљања заштите културног добра, тај процес надгледају и надлежне институције држава чланица UNESCO, али и сам UNESCO World Heritage Committee, имајући могућност праћења стања добра кроз периодичне извештаје које доставља држава чланица и по потреби, вршење увида на терену⁸⁴⁵, као што је то учињено 2004.г., после *Мартовског погрома* на Косову и Метохији.

Смерницама за одређивање *зона заштите* датим страном регулативом теоријски, прикључују се и смернице за успостављање *зона заштите* дате у пракси, од стране UNOSEK (експерти UNESCO и експерти Council of Europe, како је већ појашњено у овом раду), кроз критеријуме за одређивање *зона заштите* око културних добара на Косову и Метохији, у оквиру Државних преговора вођених 2006-2007.г. у Бечу.

Ти критеријуми садржани су у већ наведеним UNOSEK извештајима⁸⁴⁶, и то су:

1. *Functionality*

обезбедити *функционалност* добра у оквиру *зоне заштите* повезивањем функције добра које се штити са локалном заједницом, службом заштите културног наслеђа, општим друштвеним кретањима

2. *Visual*

омогућити *визуелно сагледавање* добра успостављањем *зоне заштите*, кроз очување изворних вредности места које се штити и могућност сагледавања његове естетике у односу на пејзаж, културни предео и свеукупни простор

⁸⁴⁵ Paragraph 113 у: Исто.

⁸⁴⁶ Превод и тумачење UNOSEK критеријума: Г. Марковић.

3. *Spatial*

устопоставити *просторну хармонију* одређивањем *зоне заштите* тј. очувати добро које се штити у односу на околину, путеве, реке и њихов утицај на окружење

4. *Vulnerability*

умањити *угроженост* добра успостављањем *зоне заштите* кроз контролу економских, политичких, туристичких и других утицаја на добро у целини.

Након навођења коришћених критеријума за одређивање *зоне заштите*, од 1. до 4., међународни стручњаци се позивају и на примену следећих, већ наведених међународних докумената:

- *Венецијанска повеља* (1964)
- *Гранада* (1985)
- *Европска конвенција о пределу* (2000)
- *Конвенција о заштити светске културне и природне баштине* (1972).

Истовремено, експерти међународне заједнице изоставили су 2 критеријума за успостављање *зоне заштите* које је предложио Државни преговарачки тим 2006-2007.г., а то су:

- критеријум власништва (улога поседа који културном добру припада)
- критеријум безбедности добра (физичка безбедност грађевина и људи у њима)

сматрајући да не потпадају под надлежност експертске групе⁸⁴⁷.

Из анализе *Ахтисаријевог плана*, коме су основ били овде описани извештаји и критеријуми, уочава се да у пракси нису примењени у целини.

⁸⁴⁷ В.: UNOSEC извештаји (фуснота 526, стр. 150 овог рада).

3.3. Превазилажење геополитичких околности

Контекст прожимања географских датости и политичких дешавања, посебно на простору сусрета две различите културе, Истока и Запада, какав је простор Балкана, неизбежно утиче и на културно наслеђе које је често у тежишту свих превирања. *„Балкан лежи између Истока и Запада. Преко половине наше земље, отприлике линијом Београд-Црногорско Приморје, ишла је, у најгрубљем узето подела између старог Западног и Источног римског царства, Рима и Византије, још пре но што су се Словени населили у ове крајеве“*⁸⁴⁸ наводи Александар Дероко, што ће имати значаја на урбане матрице и архитектонске обрасце српских манастира, зависно од њиховог положаја у односу на наведену разделницу.

Црквено градитељство, црквени живопис, скулпторални украс и друга дела примењене уметности, већ тиме настају у сложеним околностима на које утиче широк географски просторни обухват и сва догађања која га прожимају или потресају. Својим изгледом – очувани или у рушевинама, манастири представљају својеврсни просторни приручник за сагледавање историјских догађања на Балкану, кроз средњи век и ново доба. За процену удела *геополитичких*⁸⁴⁹ услова у очувању културног наслеђа, и ближе, у успостављању *зона заштите* манастира, посебно су драгоцени наводи стручњака у области заштите, јер, илуструју стање ствари из перспективе поседовања теоријских знања и познавања реалних могућности деловања у пракси.

Освртом на почетке српске уметности вековима уназад, па и на почетке институционалног истраживања у прошлом веку, препознаје се значај геополитичких околности за градитељство и уметност сваког доба. *„Наши уметнички споменици су проговорили. Они непобитно доказују да је независна и слободна Србија створила своју аутокефалну Српску Цркву, а ова самосталну Српску Уметност Средњег Века“*⁸⁵⁰, каже Милоје Васић. Осим исказане истине

⁸⁴⁸ Дероко, А.: *Монуменална и декоративна архитектура у средњевековној Србији*.- нав. дело, стр. 16.

⁸⁴⁹ „Разматрање политичких питања са географског гледишта, тј. имајући у виду целу Земљу; наука о утицају спољне природе на друштвени и политички живот“, в. одредницу „геополитика“ у: Вујаклија. М.: *Лексикон страних речи и израза*.- нав. дело.

⁸⁵⁰ Васић, М.: *Жича и Лазарица*.- нав. дело, стр. 243.

да је Српска црква створила српску црквену уметност, за развој ове теме важан је и навод „*споменици су проговорили*“, тј. њихова монументалност и лепота осликавају снагу државе која их је створила, а то је, по речима М. Васића, независна и слободна Србија.

Тада настали манастири одржавали су се вековима, а њихово стање пратило је геополитичке покрете у ужем и ширем смислу – у Византијском комонвелту, у Отоманском царству, у модерној српској држави. Парафразирајући М. Васића, може се рећи да архитектура и уметност црквеног градитељства *проговарају* о добу у коме су створени.

„*Турци су током друге половине XV века покорили и последње балканске земље и ту се задржали пет стотина година*“⁸⁵¹ наводи Аника Сковран, упркос напорима српских владара – градитеља да очувају своје територије подизањем градова и тврђава „*попут велелепног Смедеревског града деспота Ђурђа са деветнаест високих кула!*“⁸⁵².

Истичући манастирске центре, посебно Пећку Патријаршију и Дечане као значајне сликарске радионице, њихово гашење и премештање на север, Лазар Трифуновић образлаже управо геополитичким променама: „*Готово целокупно ликовно стваралаштво православног живља под Турцима, угашено је крајем XVII века, када је услед појачаног терора и Аустро-Турског рата Порте, дошло до Велике сеобе Срба 1690.г. под патријархом Арсенијем Чарнојевићем. У новој домовини, преко Саве и Дунава, на територији Аустрије, почели су нови облици живота, па са њима и нова уметност*“⁸⁵³.

Нова домовина, нова територија, нови услови живота и најзад, као плод свих промена – *нова уметност*, као одраз геополитичких догађања на црквено стваралаштво.

Удео политике новог друштвеног уређења у очување црквеног градитељства, већ је показан у овоме раду, анализом стања културне баштине

⁸⁵¹Сковран, А.: „*Византија – екуменска империја и њен утицај на словенске, посебно српске земље*“.- нав. дело, стр. 88.

⁸⁵² Исто.

⁸⁵³ Трифуновић, Л.: *Југославија уметнички споменици*.- нав. дело, стр. 41.

после Другог светског рата. Деловање нове државе огледало се и у одузимању црквене имовине, а на Косову и Метохији и у физичким насртајима локалног становништва на православне храмове, манастире и цркве, како је показано документацијом, претежно из црквених архива. Међутим, постоје и потврде исказане од стране најпозванијих стручњака службе заштите у Србији, изговорене у другој половини XX века.

У речима Радомира Станића, који 1992.г., као директор Републичког завода за заштиту споменика културе, говори о повратку српског народа „*свом националном и духовном идентитету*“: „... *обнова споменика културе добија на значају и постаје предмет занимања чак и оних који јој нису били наклоњени. Неспутана и ослобођена свест, нарасла и нагомилана народна енергија, тражи начина да надокнади оно што је у традицији и духовности за протеклих пола века изгубљено и да се врати својим источницима. Обнова старих и градња нових цркава за сада је најверодостојнији предзнак, па и доказ њиховог односа не само према религији већ и према цркви као институцији*“⁸⁵⁴.

Постаје јасно да су у том периоду, од завршетка Другог светског рата до деведесетих година прошлога века, деловали и „они“ који нису били наклоњени обнови црквеног градитељства. Потврђујући да је то стање трајало готово „*пола века*“, на скупу у Београду⁸⁵⁵, Р. Станић указује на значај враћању „*источницима*“⁸⁵⁶, како назива црквене грађевине. Повод окупљања најпозванијих стручњака⁸⁵⁷ ради разматрања могућности интегративне обнове једног манастира, био је управо манастир на Косову и Метохији, Св. Арханђели код Призрена.

⁸⁵⁴Станић, Р.: „*Поздравна реч*“ у: „*Саветовање о проблемима обнове манастира Светих Арханђела код Призрена одржано 15. фебруара 1991.г. у Београду*“.- нав. дело, стр. 11-15; стр.11-12.

⁸⁵⁵ *Саветовање о проблемима обнове манастира Светих Арханђела код Призрена одржано је 15. фебруара 1991.г. у Београду*, у: Исто.

⁸⁵⁶ *Источник је: „1. место одакле нешто истиче, извор... 2. оно из чега нешто постаје, зачетник, узрок... 3. онај који истиче од кога, потомак...“*, в. одредницу „*источник*“ у: *Речник српско-хрватскога књижевног језика, књига друга*.- Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска, 1967.

⁸⁵⁷ Учесници са рефератима: Слободан Ненадовић, Војислав Кораћ, Милка Чанак-Медић, Светлана Поповић, Слободан Ћурчић; учесници у расправи: Милан Ивановић, Михаило Милинковић, Зоран В. Петровић, Сретен Петковић, Загорка Расолкоска-Николовска, Гордана Бабић, Стеван Николић, Добросав Ст. Павловић, Милица Грковић, Марица Шупут, Светислав Вученовић, Милан Парошки, Света Ђурић, Милан Младеновић, Јанко Радовановић, Јован Секулић, Серафим С. Николић, Љубиша Фолић, Гојко Суботић, Мирјана Татић-Ђурић, Оливера Ђурић, Јован Нешковић, Слободан Милеуснић, Роксанда Тимотијевић, Радомир Станић, у: Исто.

Иако Косово и Метохија представљају две одвојене природне котлине и просторне целине, „у последње време називају се краћим именом Косово... Одувек су представљале геостратешко подручје Балкана... Значајно је, с обзиром на другачија тумачења, да Косово и Метохија никада нису били посебно управно, војно или верско подручје, ни у време Рима, ни у време Византа. Посебну управу на овим територијама не стварају ни један од десет владара династије Немањића, ни један велики везир Османског царства, ниједан од владара Краљевине Србије а ни Краљевина Југославија“⁸⁵⁸. Међутим, уставним променама које су уследиле после Другог светског рата и коначно 1971.г., „покрајине у Србији се изједначају с републиком, а из назива јужне покрајине брише се други део „Метохија“. Србија постаје република са „три републике““⁸⁵⁹. Из перспективе Бранислава Крстића, догађаји који ће уследити, дуго су припремани.

Око четири деценије касније, стварају се услови за увођење међународног протектората (1999.г.) у јужној српској покрајини, потом се отварају и услови за вођење Државних преговора о статусу Косова и Метохије (2006-2007.г.), да би, 2008.г., дошло до самопроглашења тзв. Републике Косово.

Важност имена подручја Метохије насталог од *манастирских метоха* огледа се на примеру описаних *метохија* које су припадале само једном од српских манастира – Хиландару⁸⁶⁰. На жалост, укидање топонима *Метохија*, прихватила је и међународна заједница.

Проширењем уписа (2006.г.) на UNESCO World heritage List, већ уписаног манастира Дечани (2004.г.), током званичног уписа овај топоним изостављен је из имена покрајине Косово и Метохија. Не слажући се са тим поступком, реаговала је Стална делегација Републике Србије при UNESCO у Паризу, обавестивши о томе државне институције у Србији – „... да су одлуке, које је Центар за светску баштину припремио, на основу евалуације нашег досијеа коју је извршио ICOMOS, садржавале следеће елементе: 1. Промењен је заједнички назив номинације

⁸⁵⁸ Крстић, Б.: *Косово – узроци сукоба, помирење права.* - нав. дело, стр. 9.

⁸⁵⁹ Исто, стр. 18.

⁸⁶⁰ *Хотачка метохија, Крушевска метохија, Призренска метохија, Метохија Св. Арханђела у Дреници, Добруштанска метохија, Метохија Св. Петра Коришког, Косорићка метохија, Липљанска метохија, Новобрдска метохија*, в.: стр. 212 овог рада.

*српски средњевековни споменици на КиМ у косовски средњевековни споменици...*⁸⁶¹

Бројна реаговања на извршено преименовање, од стране представника државних институција Републике Србије и Епархије рашко-призренске⁸⁶², нису утицала на промену одлуке UNESCO Центра за светску баштину, и, српски манастири на Косову и Метохији уписани су на UNESCO World Heritage List као културно добро: *Средњевековни споменици на Косову*⁸⁶³.

Други предлог UNESCO центра: „2. Предложили су да се манастири преименују у манастирске цркве“⁸⁶⁴, такође је неприхватљив и како се наводи у акту: „... Стална делегација је, уз помоћ експерата из Београда, успела да образложи захтев да буду заштићени као манастирски комплекси“⁸⁶⁵. Уколико се не ради о непознавању појмова и њихових разлика: појма *манастирске цркве* и појма *манастира*, и овај предлог могао би бити протумачен, као и предлог број „1...“, покушајем утицаја политичких одлука на одрживост културне баштине, и то из најзначајнијег центра формираног да се бави њеним очувањем.

Међународна заједница прихватила је укидање топонима *Метохија* и у оквиру *Ахтисаријевог плана* (2007.г.), у коме је овај топоним изостављен у потпуности, што је била и примедба Државног преговарачког тима, јер, „... назив „Косово“ свуда је у нашим амандманима замењен називом „Косово и Метохија“, у складу са Уставом Републике Србије и уобичајеном праксом у нашем јавном животу“⁸⁶⁶.

Такође, једно од десет начела које је у току Државних преговора предложила Српска православна црква⁸⁶⁷, односило се на идентитет српског

⁸⁶¹ Акт Министарства спољних послова РС, Комисија за сарадњу са UNESCO, Пов.бр. 49279 од 20.07.2006.г. упућен Министру културе РС (Д. Којадиновић) и директору РЗЗСК (Г. Марковић); примљен у РЗЗСК под бр. 2/473 од 24.07.2006.г.; Архива РЗЗСК.

⁸⁶² Електронска адреса КИМ Info служба, в.: <http://www.kosovo.net>, посећено 20.07.2006.

⁸⁶³ *Medieval Monuments in Kosovo* в.: <http://www.unesco.org>, посећено: април 2015.

⁸⁶⁴ Тачка 2. у: Акт Министарства спољних послова РС, Комисија за сарадњу са UNESCO, Пов.бр. 49279 од 20.07.2006.- нав. извор.

⁸⁶⁵ Четврти пасус у: Исто.

⁸⁶⁶ Којен, Л.: „Извештај државног преговарачког тима за Косово и Метохију о преговорима вођеним у Бечу од 21. фебруара до 2. марта 2007.г.“.- нав. извор, стр. 113.

⁸⁶⁷ Акт Основна начела у вези са предстојећим процесом преговора о будућем статусу Косова и Метохије донета на основу Одлука Светог архијерејског сабора СПЦ, 1-4.11.2005.г., Свети архијерејски Синод СПЦ, 2006.; Архива Г. Марковић.

културног наслеђа на Косову и Метохији, које, „иако се налази на Косову, ово наслеђе не може бити сматрано „косовским културним наслеђем“ већ „српским културним наслеђем на Косову“⁸⁶⁸, са истицањем принципа да културно наслеђе припада народу а не територији.

Надаље, примена *Ахтисаријевог плана у Закону о специјалним заштићеним зонама* (2008), охрабрила је тзв. Привремене институције локалне самоуправе Косова а потом и самопроглашену републику да у припреми тог *Закона* такође изоставе топоним *Метохија*.

Описана градација геополитичких утицаја на статус српске културне баштине на Косову и Метохији, потврђује да је превазилажење тих утицаја у пракси веома отежано.

⁸⁶⁸ Тачка 9, стр. 2 у: Исто.

V ПРЕДЛОГ МАТРИЦЕ ЗОНА ЗАШТИТЕ МАНАСТИРА

1.0. ЗАДАТЕ ЗОНЕ ЗАШТИТЕ – МАНАСТИРСКИ КОМПЛЕКС

1.1. Нулта зона заштите – олтар

Сагледавањем целине сваког манастира, уочава се могућност његове просторне поделе на *зоне*. Храм, слободни део порте и ободне грађевине чине први појас заштите сваког манастира у коме су садржане, увек четири, у овом раду назване: *задате зоне заштите*. Задате стога, што су условљене Богослужбеном функцијом целине тј. типолошким обрасцем свих грађевина и урбаном матрицом манастирског насеља.

Подела посвећеног простора на *зоне* може се применити на сваки манастир, а величина *задатих зона заштите* зависи од архитектуре храма и просторног решења сваког манастира посебно.

Идући од средишта, *задате зоне заштите* су:

- *нулта зона – олтар*
- *најужа зона – храм*
- *слободна зона – порта*
- *изграђена зона – бедем.*

Осим *нулте зоне* која је целовита и средишна, остале *зоне* су прстенасте, у континуитету се надовезују једна на другу и свака наредна обухвата све претходне.

Иако *задате*, остале *зоне заштите* манастира мењају се са променом изграђене структуре, увек према условима које их изворно одређују. *Најужа зона – храм* мења се просторним развојем грађевине, додавањем припрате или звоника на западу или параклиса на северу и југу. *Слободна зона – порта* мења се наведеним променама у тлоцрту храма или променом габарита ободних грађевина, у смислу доградње ка унутрашњости порте. *Изграђена зона – бедем* мења се наведеном променом доградње ка порти у тлоцрту али и променом волумена објеката висинским доградњама, увек задржавајући изворно

установљену границу бедема ка простору *света*. Изузетак од промена је *нулта зона* – олтар која трајно остаје у изворно изграђеном обухвату. И када један храм добија бочне храмове, какав је случај у манастиру Пећка Патријаршија, где је уз храм Св. Апостола ка северу изграђен храм Св. Димитрија, а ка југу храмови Пресвете Богородице Одигитрије и црква Св. Николе, олтарски простор првоизграђеног храма, Св. Апостола, задржава изворно и просторно најудаљеније место на истоку.

Архитектонски, *нулта зона заштите* манастира је олтар, тј. унутрашњи простор апсиде. Олтар православног храма увек се налази на крајњем истоку грађевине и постављен је централно у односу на осу симетрије храма правца запад-исток. Геометријски, тлоцрт олтара ка истоку је исечак круга или многоугаоника, док је ка западу увек отворен простор, тј. равна линија у пројекцији. Северно и јужно од олтара налазе се две мање просторије – на северној страни то је *проскомидија* а на јужној страни олтара *ђаконикон*, док њихову улогу код малих цркава имају нише⁸⁶⁹ у зиду. „*Олтарске апсиде су и споља и изнутра полукружне основе*“ код рашке стилске групе, у византијско-вардарској групи олтари су „*споља увек полигонални*“, док у моравској групи „*додате су певничке апсиде што, заједно са олтарском, даје основни облик триконхоса*“⁸⁷⁰. Стилске разлике у форми олтара не утичу на његову улогу *нулте зоне заштите* манастира. Бочни олтарски простори прате форму централног дела истуреног ка истоку, али никада не досежу крајњу тачку олтара, док се на западу, као и олтар, завршавају равном линијом у хоризонталној пројекцији. Бочне олтарске просторије увек су повезане са олтаром и свака од њих има своја врата или отворен излаз ка наосу храма.

Између олтара и попречног брода храма поставља се *иконостас*. Унутрашња страна иконостаса ка олтару покрива се завесом, док се вањска страна украшава иконама, у више хоризонталних редова, са утврђеним распоредом

⁸⁶⁹ „*Проскомидија (принос)* – посебно удубљено место у северном делу олтара које служи за припремање светих дарова“ у: Душанић, С.: *Музеј Српске православне цркве*.- Београд: Музеј СПЦ, 2008., стр. 29; *Ђаконикон* – „у правосл. цркви: сасудохранилица, удубљење у зиду или засебна соба на десној страни св. престола, у олтару где се чувају свети сасуди“, в. одредницу „*ђаконик*“ у: Вујаклија, М.: *Лексикон страних речи и израза*, нав. дело.

⁸⁷⁰ Дероко, А.: *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*.- нав. дело, стр.: 55,122,179.

представа Светитеља. Кота пода олтара уздигнута је у односу на коту пода наоса храма, обично за један степеник.

Значењски, *нулта зона заштите* манастира представља најсветији део храма, каквим га чине Богослужбене радње које се у олтару обављају. *„Зато што је жртва НЗавета средиште целог искупног дела и свега богослужења, због тога не може ни једна црква бити без олтара“*⁸⁷¹. За тај простор потребан је посебан црквени намештај који се у олтарима налази. Као најважнији део црквеног намештаја у целом храму, у средиште олтара смешта се Часна Трпеза или Часни Престо *„слика гроба Христова“*⁸⁷², на коме се свршава Света тајна Евхаристије. *„За православну теологију, Евхаристија није просто свештено дело, него конвергентни центар свеколиког црквеног живота“*⁸⁷³, што указује на значај радњи које се у олтару обављају. Часна Трпеза поставља се над сасудом са Светим моштима, што ће у овом раду бити појашњено навођењем Светих канона. Над моштима се, као изворно над гробовима мученика, оснива храм. Опход око Часне Трпезе је слободан а она може бити наткривена преко четири уздигнута ослонца.

Полукруг олтара прате седишта за свештенослужитеље – наследнике Апостола, са централним Горњим местом на крајњем истоку грађевине. *„На овом престолу седи епископ за време читања апостола на св. литургији, представљајући ИХриста“*⁸⁷⁴. Бочни простори олтара имају посебну намену, проскомидија као простор *Жртвеника* са утварима за припрему Евхаристијских дарова и ђаконикон као простор за похрањивање црквених књига и црквених одора. Некада се и сам олтар назива *„узвишен жртвеник“*⁸⁷⁵.

Иконостас затвара олтар до одређене висине, и на њему се налазе средња (Царска или Света) и бочна (северна и јужна – ђаконска или анђеоска) врата. Иконостас је *„већ у време цара Василија Македонца (867-886) у данашњем облику постојао, у које су време иконе постигле своје највише поштовање, а иконостас достигао последњу фазу развића“*⁸⁷⁶.

⁸⁷¹ Мирковић, Л.: *Православна литургика, први општи део.* - нав. дело, стр. 101.

⁸⁷² Исто.

⁸⁷³ В.: одредница *„Евхаристија“* у Брија, Ј.: *Речник православне теологије.* -нав. дело.

⁸⁷⁴ Мирковић, Л.: *Православна литургика, први општи део.* - нав. дело, стр. 104.

⁸⁷⁵ Исто, стр. 101.

⁸⁷⁶ Исто, стр. 105.

Коришћење простора олтара уређено је правилима Цркве која га одређују као контролисан простор, у складу са правилима Богослужења, у смислу радњи које се у њему врше и лица која у тај простор улазе. Неки од Канона који се овде наводе показују да је тај простор по посебним условима постављен и заштићен. Као што је речено, грађевина храма почиње од олтара који се подиже на телу Мученика⁸⁷⁷.

Канон о исправном постављању олтара:

- *„Такође би угодно: да, жртвеници, који су подигнути свуда по пољима и виноградима, као у спомен Мученика, који се покажу да у њима није положено ниједно тело или мошти Мученика, нека се, ако је могуће, од месних епископа сруше. Ако се то не допушта због нереда у масама, макар да се народ саветује да се не окупља већма у тим местима. И који право мисле, нека се не везују никаквим сујеверјем око таквих места, и уопште да се не врше спомени Мученика ако нема или тела или неких моштију; или ако није старим верним предањем засведочено да је ту било старо место становања, или поседа, или страдања (Мученика). Јер који се жртвеници било где подижу кроз снове или испразна откривања неких људи, такве треба на сваки начин одбацити“⁸⁷⁸,*

што указује на најдубљи смисао избора места за постављање олтара, тј. храма. Такође, из њега се види значај предања у Цркви, јер ако нема тела Мученика, узети у обзир *„предањем засведочено“*.

Канон о забрани уласка у олтар *лаицима*⁸⁷⁹:

- *„Није дозвољено свакоме из реда лаика да улази у Свети Жртвеник, чиме се никако не спречава царева власт и ауторитет, кад он, по неком древном предању, хоће да принесе дарове Створитељу“⁸⁸⁰,*

са изузетком који може учинити само *„царева власт и ауторитет“* тј. Цар, као *Помазаник Божији*⁸⁸¹.

⁸⁷⁷ Мученик: *“онај који је мучен и убијен због вере“*, в. одредницу *„мученик, 2. цркв.“* у: *Речник српско-хрватскога књижевног језика, књига трећа.*- Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска, 1969.

⁸⁷⁸ В.: Канон 83. *„О лажним споменицима Мученика“* Картагенског помесног сабора у: *Свештени канони Цркве.*- нав. дело, стр. 357.

⁸⁷⁹ Лаик: *„световњак, световно лице, лице које није свештеник“*, в. одредницу *„лаик“* у: Вујаклија, М.: *Лексикон страних речи и израза.*- нав. дело.

⁸⁸⁰ В.: Канон 69. *„Да лаик не улази у Свети Олтар“* Петошестог Васељенског сабора у: *Свештени канони Цркве.*- нав. дело, стр. 179.

Или, Канон о дозволи причешћа у олтару само свештеним лицима:

- *„Да треба, после проповеди епископа, најпре посебно чинити молитве за оглашене, па кад оглашени изиђу, да бива молитва за кајуће се; и кад и ови, по полагању руке, изиђу, тада нека бивају за верне три молитве: једну, прву, чинити тајно, а другу и трећу вршити на глас. Потом тако давати мир, па пошто презвитери даду мир епископу, тада ће лаици давати мир, и тако свршавати Свето Приношење; и само је свештеним лицима допуштено да улазе у Жртвеник и причешћују се“*⁸⁸²,

а овај Канон је наведен у целини, да би се сагледао ток и сложеност радњи које се у олтару врше.

Канон о забрани уласка у олтар женама:

- *„Да жене не треба да улазе у олтар“*⁸⁸³,

што је у народу познато и прихваћено.

За случај женског монаштва тј. женских манастира, важи Канон:

- *„Монахиње могу улазити у Свети Жртвеник, и да пале свеће и кандило, и украшавати олтар и чистити“*⁸⁸⁴,

чему за женско монаштво предходи посебно допуштење – благослов Епископа, за вршење тих радњи, тј. за улазак у олтар.

Нулта зона заштите обухвата архитектонски осмишљено обликован простор у грађевини храма за чије коришћење постоје утврђене радње, утврђен начин и време њиховог вршења и утврђени вршиоци радњи.

1.2. Најужа зона заштите – храм

Архитектонски, *најужа зона заштите* манастира је храм и обухвата грађевину у целини. О грађевини храма и њеној архитектури разматрано је у овом раду, као о полазишту одређивања *зона заштите* манастира, обзиром да храм

⁸⁸¹ Помазаник Божји: „божји (господњи, краљевски) владар који је при ступању на престо помазан у цркви посвећеним уљем према прописаном обреду“ в. одредницу „помазаник“ у: Речник српско-хрватскога књижевног језика, књига четврта.- нав. дело.

⁸⁸² В.: Канон 19. Шестог Помесног Лаодикијског сабора у: *Свештени канони Цркве*.- нав. дело, стр. 293.

⁸⁸³ В.: Канон 44. Шестог Помесног Лаодикијског сабора у: Исто, стр. 297.

⁸⁸⁴ В.: Канон 15. Св. Никифора Цариградског, Исповедника у: Исто, стр. 574.

заузима централно место у манастиру, како у духовном, тако и у градитељском и естетском смислу. Као што је храм у Дечанима „градитељска творевина која је, уз остале владарске задужбине, постала јемство трајности светородне династије и окамењена молитва чијом се лепотом и украсима слави Вазнесење Исуса Христа“⁸⁸⁵, тако је сваки храм окамењена молитва, јединство у коме је немогуће раздвојити духовне и архитектонске вредности. Са тим одликама, храм представља *најужу зону заштите*.

Вођен архитектонско-урбанистичком поставком манастирске целине, посматрач се уобичајено креће по оси запад-исток, од *света* ка посвећеном, од улаза у порту ка улазу у храм, од спољашњег ка унутрашњем, од улаза у припрату храма ка простору наоса.

Међутим, према црквеним правилима, храмовна грађевина дели се на три целине „почињући од истока, куда је црква по правилу окренута, први дио саставља олтар, други је храм, или црква у најужем смислу и трећи је притвор или предхрамије“⁸⁸⁶, имајући често и трем, „простор, који са сјеверне, западне и јужне стране није био обзидан, него се кров са тих страна над овим простором наслањао на стубове у већем или мањем броју“⁸⁸⁷. И из овог навода, као и из раније описаног развоја типолошког обрасца храма, запажа се да црквена грађевина расте – дограђује се – ка западу, северу и југу, док простор грађевине ка истоку, као њен почетак, остаје трајно неизмењен.

Да је олтар почетак цркве и у просторном смислу, и као такав најважнији део грађевине, показано је и у претходно наведеном Канону. Отуда, код анализе храма у овом раду, прво се разматра архитектура олтара. Ка западу, олтар је отворен, тј. сједињен са простором храма обзиром да иконостас, који га одваја, није део грађевине већ црквеног намештаја.

Првенство простора олтара у унутрашњој организацији храма, наглашено је и на спољашњем корпусу грађевине, формом олтарске апсиде. Из полукружног или полигидалног тлоцрта, олтарски простор се развија у волумен, у ваљкасти

⁸⁸⁵ Чанак-Медић, М. и др.: *Манастир Дечани*. - нав дело, стр. 274, подвукла Г. Марковић.

⁸⁸⁶ Тумачење Канона 11. Првог Васељенског сабора у: Никодим Милаш: *Правила Православне Цркве с тумачењима, књига 1*. - Нови Сад: Наклада књижаре А. Пајевића, 1895., стр. 213; подвукла Г. Марковић.

⁸⁸⁷ Исто.

или вишестрани зидни омотач ка истоку, полукружно засведен, висином увек нижи од наоса, у чијој оси се налази најукрашенији и значењски централни прозор на грађевини храма.

На примеру трифоре Богородичине цркве у Студеници, објашњено је значење места олтарског прозора: *„Насупрот западном порталу постављена је источна трифора. Ове две целине каменог украса су постављене на најважнијој оси храма, у правцу запад-исток, оси која је уједно и духовна оса храма, оријентације историја-есхатологија, тако да је тематика ове две целине суштински повезана“*⁸⁸⁸. Такође, пример трифоре у Дечанима где се, уз опис лепоте западне фасаде манастирског храма закључује да *„Није мање од портала на западној фасади богата ни парадна, романска трифора са својим оквиром на фасади главне црквене апсиде“*⁸⁸⁹, што свакако потврђује значај апсиде која је *„најистуренији део грађевине храма, прамац лађе спасења“*⁸⁹⁰.

Поред апсиде, најзначајнији део храма је централна купола. Врх њене унутрашње калоте је најуздигнутије место унутрашњег простора – *„у средњовековним космолошким представама купола храма је увек означавала небо, станиште и престо Бога, небески Јерусалим или Сион“*⁸⁹¹, како је то речено за куполу храма Вазнесења Господњег у Дечанима: *„Високо над дечанским храмом, у самом врху куполе, лебди величанствени лик Бога у виду допојасног Христа Сведржитеља, какав се јавио људима“*⁸⁹².

Користећи сложену конструкцију грађења у елементима тромпи и пандантифа, купола је са коцкастог постоља прешла на кружни прстен – тамбур – *„... кубе је обично заузимало централни део грађевине и давало му, кроз своје прозоре, светлост озго, а то кубе је около било подухваћено полукалотама, или челима полубличастих сводова, како је усвојено и нарочито развијено у византијској архитектури, па и код нас“*⁸⁹³. Док је рашка градитељска школа

⁸⁸⁸ Богосављевић јеромонах Никодим: *Богословски смисао студеничке пластике*.- Студеница: Манастир Студеница, 2007., стр. 9.

⁸⁸⁹ Васић, М.: *Жича и Лазарица*.- нав. дело, стр. 84.

⁸⁹⁰ Исто, стр. 14.

⁸⁹¹ Тодић, Б. и др.: *Манастир Дечани*.- нав. дело, стр. 336.

⁸⁹² Исто.

⁸⁹³ Дероко, А.: *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*.- нав. дело, стр. 16-17.

имала једно кубе на ваљкастом тамбуру, у византијско-вардарској школи кубе ће као и апсида бити полигонално, да би у моравској стилској групи било и посебно уздигнуто, „*обично постављено још на један трећи степен више, на оно већ помињано надвишено коцкасто постоље (за које смо рекли, да је својствено само срској средњовековној архитектури...)*“⁸⁹⁴.

Значењски, *најужа зона заштите* у оквиру манастира је носилац централне Богослужбене радње, свршавања Свете Литургије. „*Православна Литургија има дубок мистагошки и црквени карактер. Литургија није прост емоционални и естетски приказ, нити пак само церемонијални аспект који кулминира у евхаристији, него је суштинско доживљавање и симболично представљање икономије Спасења. Она сама припрема и потврђује оно што се дешава у Евхаристији, као богослужбени израз садржаја догме*“⁸⁹⁵.

Као што је прописано која лица имају приступ олтару, тако су Канонима утврђена и места у храму на којима стоје верни.

Према Канону:

- „*Плакање је ван врата молитвеног Дома, где стојећи онај који је сагрешио, треба да верне који улазе моли: да се моле за њега. Слушање бива с унутрашње стране врата у притвору, где онај који је сагрешио треба да стоји до оглашених, и тада одатле да излази. Јер, вели, пошто је чуо Писма и поуку, тада нека се истера, и не удостоји молитве. Припадање пак бива, када онај који стоји с унутрашње стране врата Храма, излази заједно са оглашенима. А заједно стојање је да стоји са вернима, и не излази са оглашенима. Најпосле долази Причешће Светињама*“⁸⁹⁶,

што указује на посебне услове коришћења унутрашњег простора храма током Богослужења, како од стране свештенства, тако и од стране свих учесника у том догађају.

⁸⁹⁴ Исто, стр. 180.

⁸⁹⁵ В. одредницу „Литургија“ у: Брија, Ј.: *Речник православне теологије*.- нав. дело.

⁸⁹⁶ В.: Канон 11. „*О местима кајања*“ Св. Григорија Чудотворца у: *Свештени канони Цркве*.- нав. дело, стр. 432.

За вршење Богослужења одређен је храм, како упућује Канон:

– „Да не треба Принос у кућама свршавати од епископа, или презвитера“⁸⁹⁷, јер, вршење Свете Литургије није примерено ван храма „... зато што после Св. Литургије може бити обесвећења тога места, тј. његова даља употреба може бити недостојна Тајне Божанске која се ту служила...“⁸⁹⁸.

Такође, простор храма заштићен је Каноном:

– „Нико да не уводи никакву животињу унутар Светога Храма, осим ако неки путник, принуђен великом нуждом, немајући куће и гостионице, заноћи у таквом Храму. Јер, кад се не би животиња увела унутра, бива да она и пропадне, а он, изгубивши животињу и не могући зато продужити пут, изложи се опасности смрти. јер смо научени да „субота је ради човека“ (Мт. 2,27), тако да у свему треба претпоставити спасење и нестрадање човека. Ако се, пак, који затече да, према реченоме, без потребе уводи животињу у Храм, ако је клирик нека се свргне, а ако је лаик, нека буде одлучен“⁸⁹⁹.

Најужа зона заштите обухвата и унутрашњи простор и спољашњи изглед грађевине, који се функционално и ликовно допуњавају. „Оно што је изгубљено у унутрашњем простору, добијено је, понекад, у спољашњем живом и разуђеном ритму архитектонских маса, какав је случај на Грачаници“⁹⁰⁰, чији унутрашњи простор бројни ступци чине недовољно прегледним, што у укупном остварењу грађевине не умањује њену јединствену лепоту. А. Дероко чак сматра, управо на примеру Грачанице, „да је стара тежња српских неимара да третирају грађевину као какав вајарски споменик, са главним ефектом спољашњости а не унутрашње архитектонске шупљине“⁹⁰¹.

Док су фасаде храмова посебно украшаване – начином зидања у племенитим материјалима, као већ поменута црква Св. Архиђакона Стефана у Бањској, фасада са богатом архитектонском пластиком какву има Дечански храм,

⁸⁹⁷ В.: Канон 58. Шестог Помесног Лаодикијског сабора у: Исто, стр. 299.

⁸⁹⁸ В.: фуснота 45) у: Исто.

⁸⁹⁹ В.: Канон 88. Петостог васељенског сабора у: Исто, стр. 190.

⁹⁰⁰ Трифуновић, Л.: Југославија уметнички споменици.- нав. дело, стр. 30.

⁹⁰¹ Дероко, А.: Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији.- нав. дело, стр. 180.

или, цркве моравске школе, које имају „рашчлањене фасаде, врло богату полихромiju и керамопластички украс“⁹⁰² – њихова унутрашњост украшена је живописаним представама и изложеним иконама.

„Сликање фресака и икона остајало је увек у уметничким токовима Византије. Срби, као и остали православни Словени, суштински прихватају византијску икону, различиту од западне слике. Прикладно византијском култу, икона је усмерена ка упознавању трансцедентног света... Фронтална поставка иконе и обрнута перспектива којом се у слику увлачи посматрач, настоје да привуку пажњу верника ка једној тачки, у коју је као у фокусу, била утемељена њена идејна суштина“⁹⁰³. До те једне тачке долази историчар уметности, а из те једне тачке објашњење продубљује теолог: „Човек као да стоји на почетку једног пута, који се не губи у дубини иконе, већ се открива пред њим у свој својој необухватној пуности. Пред њим као да се отварају двери Божанског живота“⁹⁰⁴. Дакле, пред иконама и живописаним представама у храму, верник се налази пред дверима Божанског живота. Утолико, подухват градитеља храмова је захтевнији, далеко изнад услова које поставља секуларно градитељство.

Анализом храма и његовог украса, уочава се дубока повезаност архитектонских форми и иконографског програма, што је образложено на примеру храма манастира Дечани где, „захваљујући величини цркве и постојању неколико параклиса у њој, било је омогућено прегледно и потпуније него другде излагање историје Христове цркве“⁹⁰⁵. Наиме, живопис на унутрашњим и скулпторална нарација на вањским зидовима храма, чине јединствену целину са архитектонским обрасцем грађевине, заједно постављени на теолошким основама које су усмеравали градитељи и ктитори храмова.

Целину грађевине храма, чине и црквени намештај и употребни предмети неопходни за вршење Богослужбених радњи, а црквене *утвари* уживају заштиту од апостолских времена.

⁹⁰² Трифуновић, Л.: *Југославија уметнички споменици*.- нав. дело, стр. 30.

⁹⁰³Сковран, А.: „Византија – екуменска империја и њен утицај на словенске, посебно српске земље“.- нав. дело, стр. 84.

⁹⁰⁴ Успенски, Л.: *Теологија иконе*.- Света Гора Атонска: Манастир Хиландар, 2009., стр. 186.; према уводном тексту у истом делу, „Неколико речи о аутору“; Леонид Успенски стекао је образовање на Руској уметничкој академији а потом је замонашен, што показује да је објединио знања о иконама из света и искуства о иконама из монаштва, прим. Г. Марковић.

⁹⁰⁵ Тодић, Б. и др.: *Манастир Дечани*.- нав. дело, стр. 410.

Према Канону:

- „Посвећени сасуд златни или сребрни, или тканину, нека нико не узима за сопствену употребу, јер је то незаконно. А који се у томе затече, нека се казни одлучењем“⁹⁰⁶.

То се односи и на све што је даривано цркви, према Канону:

- „Ако неки клирик, или лаик, однесе из Свете Цркве восак или уље, нека буде одлучен, и да дода петину уз то што је узео“⁹⁰⁷.

Забрана узимања предмета из храма односи се на цео манастир тј. манастирски иметак, што такође показује недељивост ове целине, и садржана је у правилима за српске манастире:

- „Ако ли ко усхте некада, у неко време, из манастира узети, или од црквеног – иконе свете, или сасуде часне, или завесе, или књиге; било из села манастирских, или влахе, или од иметка, или било коју другу ствар да ко хоће да одвоји од манастира... био владар ове земље, или други ко под његовом влашћу, или и сам игуман, или у њему братија – спутавамо га силом Оца и Сина и Светога Духа...“⁹⁰⁸

Или:

- „Неизмењен желим да буде иметак свештених сасуда, и икона, и завеса, и књига и остале све течевине црквене. Не само да неизмењен буде већ и да се отуд не покреће, и никада ни од кога не узима...“⁹⁰⁹

Анализом архитектуре храмова⁹¹⁰ уочава се законитост у узајамно обрнутом односу маса изграђеног корпуса и посвећености саме грађевине. Наиме, корпус грађевине се смањује у степенастом олакшавању маса идући ка истоку (Исток), да би се, у хоризонталној пројекцији завршио једном једином тачком која се добија повлачењем тангенте на хоризонталну пројекцију лука апсиде или, кратком линијом уколико је апсида многоугаона.

Такође, хоризонтални пресеци кроз грађевину храма показују да се грађевина степенасто олакшава идући и ка надиру (Небо), а тлоцрти тих пресека

⁹⁰⁶ В.: Канон 73. Апостолских канона у: *Свештени канони Цркве.*- нав. дело, стр. 54.

⁹⁰⁷ В.: Канон 72. у: Исто.

⁹⁰⁸ Глава 12 „О слободи манастира“ у: *Студенички типик.*- нав. извор, стр. 71.

⁹⁰⁹ Глава 21 „Указ о завесама, иконама и књигама црквеним“ у: Исто, стр. 95.

⁹¹⁰ Анализа Г. Марковић.

се смањују и храм се завршава такође једном тачком, којом последња хоризонтална пресечна раван тангира теме куполе. Са те тачке храма уздиже се крст.

Уочава се да архитектонским олакшавањем грађевине расте посвећеност њеног корпуса у смислу конструктивног склопа који се усложњава, значаја функција које тим зидним површинама по сложености иконографског програма припадају, продора светлости који се преко њих пропуштају и тд.

Симболично, две тачке којима се видљива грађевина храма завршава, на крајњем истоку олтара и у врху куполе, представљају сведену пуноћу њене естетике и показују да духовни корпус храма у тим тачкама почиње, на најисточнијој и најуздигнутијој тачки грађевине.

1.3. Слободна зона заштите – порта

Просторно, *слободна зона заштите* манастира је унутрашњи, слободни тј. неизграђен простор манастира и одређење овог простора већ је описано у поглављу о полазиштима за одређивање *зона заштите*.

У средишту ове *зоне* је храм, тј. њена унутрашња граница су фасадни обриси црквене грађевине, док, спољне обресе порте обликују унутрашње фасаде изграђене структуре грађевина, негде је то и унутрашње лице бедемског зида.

Слободна зона заштите, тј. слободни простор порте, налази се између *најуже зоне заштите* – храма и *изграђене зоне заштите* – бедема манастира. Веза порте са *светом* је продор кроз *изграђену зону заштите*, улаз на западу, док су сви други продори кроз бедем манастира у приватној употреби манастира, посебно продор који води ка манастирској економији.

Главни улаз у манастир на западу, наспраман улазу у храм, уједно је централна комуникација овог простора са *светом*, која се, по завршетку Богослужења у храму продужава прилазом трпезарији, северно или јужно од западног улаза.

Говорећи о примарној поставци манастира, С. Поповић је у простору издвојила слику разностраног троугла у тлоцрту „*чија би темена означавала улазе*

у храм, трпезарију и манастир“⁹¹¹, као сталне тачке у посвећеном простору. Простор порте остаје претежно слободан за опход око храма и овде постаје видно да је простор манастира Бањске ослобођен *турског зида* управо ради остварења *слободне зоне заштите* манастира.

У тој *зони заштите*, важно место заузимају чесме и гробља. „*На ликовним представама Пећке патријаршије, Студенице и Дечана из XVIII столећа. налазе се многобројни источници – чесме – које су вероватно постојале и у средњем веку*“⁹¹².

Осим сахрањивања ктитора, владара и црквених великодостојника, у храму (наосу, пронаосу, параклисима, спољној припрати), сахрањивање значајних личности за Цркву и историју народа вршило се и уз зидове храмова, када се надгробне плоче везују за сокле грађевина, или, уз опходне стазе храмова. Као сећање на сахрањивање хришћана првих векова у катакомбама, „*И данас има испод великих цркава подземних капела, пећина... где се угледна особито црквена лица сахрањују и где се свршавају службе за мртве*“⁹¹³. Источни простор порте је уобичајено место за сахрањивање монаха који су у том манастиру боравили, чиме се продужава њихов боравак у истој заједници, са којом се ишчекује *Други Долазак*⁹¹⁴. Гробови се постављају тако да су умрли увек су лицем окренути ка истоку „*да би гледали Онога, који долази од изласка сунчева и који је светлост свију*“⁹¹⁵.

Више црквених Канона односи се на *слободну зону заштите* манастира, у смислу забране одређених радњи или садржаја у *зони порте*.

На пример, Канон:

- „*Чувајући поштовање наспрам Цркве, не треба у Светим Дворовима постављати крчму, или разне врсте за једење, или неке друге продаје чинити. Јер Спаситељ и Бог наш, васпитавајући нас Својим живљењем у телу, заповедио је да „дом Оца Његовога не чинимо домом трговачким“*

⁹¹¹ Поповић, С.: *Крст у кругу*.- нав. дело, стр. 82.

⁹¹² Поповић, С.: Исто, стр. 125.

⁹¹³ Мирковић, Л.: *Православна литургија, први општи део*.- нав. дело, стр. 114.

⁹¹⁴ *Други Долазак*: „*Веровање да ће се Христос физички вратити на земљу на крају садашњег доба*“, в. одредницу „*други долазак*“ у: *Енциклопедија живих религија*.- нав. дело.

⁹¹⁵ Мирковић, Л.: *Православна литургија, први општи део*.- нав. дело, стр. 115.

(Јн.2,16). Он је мењачима просуо новце, и изагнао напоље скврнитеље Светиње. Ако се дакле неко затече у овом преступу, нека буде одлучен“⁹¹⁶, затим Канон:

- „Да не треба у Господњим храмовима, или у Црквама, држати такозване агапе, и унутар Дома јести, и постеље постављати. Који се усуде то чинити, или нека престану, или нека буду одлучени“⁹¹⁷.

Слободна зона заштите манастира намењена је углавном кретању монаштва у вршењу утврђених радњи у времену одређеном за њих.

Међутим, време посета сваком манастиру, па тиме и време боравка лаика у слободном делу порте, тј. у овој *зони заштите*, у потпуности је доступно у време Богослужења. Ван тога, време боравка у порти манастира ограничено је манастирским правилима, по којима је утврђено време затварања манастирске капије. Може се рећи да је кретање верника усмерено (не и ограничено) и простором *троугла* у порти о коме говори С. Поповић, а невидљива граница се повлачи између улаза у манастир, улаза у храм и улаза у манастирску трпезарију, што показује да је овај посебно посвећен део порте једнако доступан монасима и лаицима.

1.4.Изграђена зона заштите – бедем или, ободне грађевине и бедемски зид

Архитектонско-урбанистички посматрано, *изграђена зона заштите* манастира наставља се на *слободну зону заштите*, порту, и представља све грађевине у манастиру које окружују храм и затварају га у просторну и функционалну целину. Истовремено, ова *зона заштите* је ободно утврђење манастира и својом спољном фасадом, граничи се са секуларним простором *света*, штитећи, набројано према градацији значења – порту, храм и олтар. У деловима у којима ободна структура није у потпуности изграђена, те прекиде

⁹¹⁶ В.: Канон 76. Петогештог васељенског сабора у: *Свештени канони Цркве*.- нав. дело, стр. 183.

⁹¹⁷ В.: Канон 74. Петогештог васељенског сабора у: Исто, стр. 181.

повезује бедемски зид, тако да ободне грађевине и ободни зидови добијају у овом раду заједнички назив – *бедем*, као синоним изграђене структуре.

Бедем манастира може имати и функцију његове одбране. „Често је цео комплекс био опасан слабијим или јачим одбрамбеним зидом који је, обично, био појачан и кулама. То је било потребно у тадашња бурна и несигурна времена, нарочито с обзиром на то што су манастири били и веома богати“⁹¹⁸, или, како за манастире каже историчар цркве, били су уточишта – „Били су и збегови где се народ склањао у несрећи...“⁹¹⁹. На примеру идеалне реконструкције манастира Бањске (већ описана Слика 50 у овом раду), сагледава се *изграђена зона заштите* једног манастира, као препорука правца обнове у остварењу пуноће садржаја и затварања просторне форме.

Изграђена структура манастира може се анализирати у две равни – кроз духовни живот који се одвија у посвећеном простору и кроз архитектонске обрасце појединачних објеката који тај простор обликују. Број монаха у манастиру није прописан. Према *Студеничком типичу*:

- „Велики број међу вама не волимо да буде... Боље је један који чини вољу Господњу, него мноштво безаконика“⁹²⁰,

што говори да бројност монаха не утиче на светост места. Она има утицаја на потребу изградње већег броја монашких келија у оквиру конака, у кружној просторној организацији коју условљава матрица изграђене структуре. Отуда, изградња монашких конака ван манастирских бедема није одговарајуће решење за одрживу обнову ових насеља.

Следећи најопсежнија истраживања изграђене структуре средњовековних манастира у Србији које је вршила С. Поповић, сажета у метафори манастира као *крста у кругу, круг*, тј. изграђену структуру чине манастирске грађевине: манастирска трпезарија, кухиња, оставе и радионице, скрипториј и библиотека, болница, странопријемница, келије, млинови и цистерне⁹²¹. Овај функционални и

⁹¹⁸ Дероко, А.: *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*.- нав. дело, стр. 251.

⁹¹⁹ Поповић, В. Р.: *Српска црква у историји*.- нав. дело, стр. 38.

⁹²⁰ Глава 25 „О томе да не волимо да код вас не буде велики број, већ ако и мало, нека буду са љубављу“ у: *Студенички типик*.- нав. извор, стр. 99.

⁹²¹ Поповић, С.: *Крст у кругу*.- нав. дело, стр. 104-127.

градитељски образац не понавља се у потпуности у сваком манастиру, односно, поједини манастири могу имати и друге посебне просторе. За *изграђену зону заштите* манастира, тј. његову изграђену структуру, најважнија грађевина је трпезарија. Њен наглашен положај, величина и украшеност унутрашњег простора, репрезентативност архитектуре и уметничког израза указују и на важност њене функције. „*То је грађевина која има највећи значај после црквеног здања, а у укупном ритуалу монашке свакодневице представља неопходан сакрални простор*“⁹²². Према *Студеничком типичу*:

- „*По учињеном дијаклизму у припрати, то јест када се узело мало анафоре и попило вина, а по завршеној божаственој литургији, треба сви који тамо сакупљени седе да сачекају позив за трпезу, који бива ударом трпезног била. Одмах се излази са јерејем који је литургисао, и указује клањање игуману. Пошто почне убичајени псалам ради слушања, полази игуман за трпезу и неизоставно сви који су указани да седе на првом обедовању у трпезарији...*“⁹²³,

где се у наставку описује обавеза доласка у простор трпезарије и начин понашања у њему.

С. Поповић сматра да „*Монашке келије не треба посматрати искључиво у вези са култом*“⁹²⁴, ограничавајући функционалну зону култа на храм и остале црквене грађевине и параклисе који су изграђивани у односу на изворну форму целине, „*у слободном простору унутрашњег дворишта и у склопу изграђене зоне дуж обимних зидова*“⁹²⁵, чиме у изграђеној структури као посебно значајни и непромењиви остају простор трпезарије и параклиса.

Међутим, у вези са ставовима у овоме раду, који *општежиће* и грађевине разматра у недељивости и хармонији, после трпезарије која изграђену структуру повезује са храмом, управо монашке келије, иако одвојени али истом функцијом приватне молитве обједињени простори, представљају суштински садржај грађевина ободне структуре, обезбеђујући монашки живот у њој и у целом манастиру.

⁹²² Исто, стр. 107.

⁹²³ Глава 9 „*О трпези и о чину како треба да бива*“ у: *Студенички типик*.- нав. извор, стр. 57.

⁹²⁴ Поповић, С.: *Крст у кругу*.- нав. дело, стр. 82.

⁹²⁵ Исто.

После трпезе, монаси одлазе у келије:

- „Они који су обедовали и обичну молитву изrekli, када устану треба по закону службу да отпевају и по молитви оду својим ћелијама“⁹²⁶,

чиме се описује и условљеност боравка у овом, само монашком простору, посебно заштићеном тиме што у њих не приступају лаици. Тако:

- „да уђу у ћелије уз молитву и ручним радом да се баве“⁹²⁷.

Да се појединачна служба Богу врши и у келијама, показује упутство монасима за поступање после вечерње службе:

- „У ћелије своје пођите да бисте по закону завршили вашу ноћну службу. И тако сви са похвалом и у весељу духовном сну предајте се све док подеклисијарх... подиже и вас на полуноћну службу, коју и он сам поје, палећи, како је прописано, и свеће у цркви. Потом, пак, клепа у велико клепало, а онда и у бронзано, и позива све вас на јутарње славословље...“⁹²⁸,

којим је прописано време уласка у келије, задржавање и радње у келијама и време одласка у храм. Овде је наглашено да се монаси предају *духовном сну*, како правило каже, између две молитве. Иако се у овом простору и станује, нарочитим начином коришћења тог простора, ограниченог у времену боравка и радњама, показује се да је он део култног простора манастира.

Да монашки простор није уобичајено стамбени говори и правило:

- „Да нико нема у ћелији јела, ни пића, ни воћа, ни једног новчића“⁹²⁹,

јер, радње монаха у келијама су утврђене и чине суштину коришћења тог простора. Кретње монаха утврђене су и у манастиру:

- „Овима заповедамо да увек неослабљено буду на свакој црквеној служби, молећи се за себе и за свет и за братију која служи. Ако ли ко, оленивши се, не устане на јутрење, или другу службу црквену, осим због разлога неког оправданог или болести, нека чини метаније пред игуманом и свом братијом...“

⁹²⁶ Глава 9 „О трпези и о чину како треба да бива“ у: Студенички типик.- нав. извор, стр. 61.

⁹²⁷ Глава 31 „О игумановом поучавању братије да не праве метеж уставши од трпезе, већ да побожно иду у своје ћелије“ у: Исто, стр. 105.

⁹²⁸ Глава 6 „О тумачењу деветог часа и о вечерњи и о панахиди и о полуноћници и о јутрењници“ у: Исто, стр. 45., подвукла Г. Марковић.

⁹²⁹ Наслов Главе 24. у: Исто, стр. 99.

и уколико се после више опомена не промени и не покаје,

- „... да се изагна од игумана и све братије“⁹³⁰.

Значење монашких келија истакнуто је у већ наведеном опису светогорског монаха из манастира Григоријат, у коме се, кроз метафорично поређење Свете Литургије и архитектонске структуре, одмах после храма, „као Херувими и Серафими“⁹³¹, наводе монашке собе и келије.

А. Дероко ће у свом делу *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији* једним поглављем обрадити изграђену структуру манастира, обухватајући је називом „Манастирски конаци“. Осим насловом „конаци“, који обједињује ободне грађевине манастира, из описа структуре највећи значај је, у функционалном смислу, дат управо монашким келијама. „... главне манастирске зграде су биле: црква, зграде са ћелијама тзв. конаци, трпезарија, кујна, магацин за храну, штале итд. У већим манастирима биле су и библиотеке и ризнице“⁹³².

Везаност монаха за манастир је органска и подразумева потпуно сједињење са монашком заједницом и са изграђеним простором. Природно одвајање од тог организма, тј. манастира, је одлазак у друго место по дозволи духовно старијег лица, како је то прописано и за српске манастире.

Према *Уставу СПЦ* (1947):

- „Сви свештеномонаси и монаси, како они који пребивају у манастиру тако и они који се налазе са својом црквеном службом изван манастира, чланови су манастирског братства“⁹³³,

монаси могу, по потреби црквене службе, пребивати и ван манастира, остајући духовно везани за тај простор, док је самовољно напуштање манастира неприхватљиво, како каже Канон:

- „Јер није умесно да се кроз њих разглашује по свету шта се у Манастиру ради“⁹³⁴,

⁹³⁰ Глава 27 „О онима који не устају у цркву како их треба казнити“ у: Исто, стр. 101-103.

⁹³¹ В.: фуснота 683, стр. 199.

⁹³² Дероко, А.: *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*.- нав. дело, стр. 251.

⁹³³ Чл. 209, други став у: *Устав СПЦ*.- нав. извор.

Изузетак наведеног, тј. да монах може напустити манастир по својој вољи, показује Канон:

- „Допушта се монаху да напусти свој Манастир због три узрока: ако је игуман јеретик, ако бива улазак женскиња у Манастир, и ако се световна деца уче у Манастиру“⁹³⁵,

чиме се изнова потврђује да су радње и кретања у простору манастира установљене.

У описима изворних образаца изграђене структуре манастира, не налази се садржај *музеја камена* тзв. *лапидаријума*, о чему је било говора на примеру манастира Бањске.

Иако је присутно стручно мишљење да у манастирима треба оснивати *лапидаријуме* за излагање архитектонске пластике, како то на примеру храма Св. Арханђела код Призрена каже С. Ненадовић: „Као што је већ речено, највећи део *скулпторалне пластике* са овога споменика пренесен је у Скопље у *лапидаријум Куриумли-хана*. Са одобрењем *Археолошког музеја у Скопљу*, сав овај материјал снимљен је технички и фотографски. Његова научна обрада је извршена... У једном лапидаријуму који би се подигао на самом локалитету ове фрагменте треба саставити и допунити у пуној мери цртежом или одливима и пред очима гледалаца указаће се прозори цркве Св. Арханђела, богате романске и романско-готске бифоре и трифоре, розете, велики мермерни портал, иконостас, крстионица, гробница цара Душана и надасве чувени мозаик патос...“⁹³⁶.

Питање, да ли реконструкцију архитектонског украса са прозора и портала храма, делова подова и делова другог црквеног мобилијара треба вршити поновном уградњом у грађевину храма приликом њене реконструкције или изложити у грађевини *лапидаријума* који би био подигнут у комплексу манастира, има свој теоријски одговор – изградања *лапидаријума* представља удаљавање од изворне форме изграђене структуре и од изворне намене манастира. Док, принцип уградње тј. враћања остатака архитектонске пластике на грађевину храма, у току

⁹³⁴ В.: Канон 18. Св. Никифора Цариградског, Исповедника у: *Свештени канони Цркве*.- нав. дело, стр. 574.

⁹³⁵ В.: Канон 17. у: Исто.

⁹³⁶ Ненадовић, С.: „Конзервација рушевина манастира Светих Арханђела код Призрена“ у: *Старине Косова и Метохије, књига IV – V*.- Приштина, 1972., стр. 401-408; стр. 406.

њене реконструкције, има оправдања у симболичном, естетском и техничком смислу. Подизање *лапидаријума* у наведеном опису манастира Св. Арханђела, значило би претварање ове локације у музејско-истраживачки центар што потиरे суштину одрживе обнове манастира тј. враћање основне, Богослужбене функције овој локацији.

Истовремено, уградњу остатака камене пластике, при обнови храмова, не треба вршити на оним местима грађевине којој тај украс функционално не припада. Пример тога је храм Св. Архиђакона Стефана у Бањској који формално представља својеврсни *лапидаријум*, обзиром на количину архитектонског украса уграђеног у нове зидове од опеке, у време обнове коју је вршио Ћ. Бошковић. У случају идеалне реконструкције храма и демонтаже свих зидова који не припадају грађевини краља Милутина, камена пластика остала би сачувана и постала би доступна за истраживања и употребу. Међутим, у овом стању, дајући непотпун опис фрагмената, М. Шупут каже: „*Не дају се мере зато што је већина очуваних комада тако високо уграђена у нове зидове, да су недоступни за непосредно испитивање*“⁹³⁷. Или, пример уградње фигуре лава са портала у тзв. *турски зид*, и потом, неприхватљиво задржавање тог стања приликом прве институционалне реконструкције зида у XXI веку. Наиме, „*Фигуре лавова, од којих се једна налази у музеју у Скопљу, а друга је уграђена у зид који ограда цркву, служиле су као носачи слободних чеоних колонета на порталу између приправе и наоса*“⁹³⁸, закључује М. Шупут седамдесетих година XX века и поступак његовог задржавања при реконструкцији *турског зида*, 2003.г., није јасан. М. Васић сведочи, око пола века раније, „*У северном зиду северног параклиса, доцније презиђиваном, узидан је један, у романском стилу, израђени лав који, предњим шапама, држи сумарно израђену људску фигуру која је, с доње стране, равна. Лав је, дакле, био саставни део неког романског портала, и служио као база каквом стубу, пиластру или полустубу*“⁹³⁹. Ово указује да је иста фигура лава са првобитног портала узидана у зид параклиса храма, а потом пребачена на *турски*

⁹³⁷ Шупут, М.: „*Пластична декорација Бањске*“ у: *Зборник за ликовне уметности* 6.- нав. дело, фуснота 16, стр. 45.

⁹³⁸ Исто, стр. 46.

⁹³⁹ Васић, М.: *Жича и Лазарица*.- нав. дело, стр. 73.

зид, вероватно после 1930.г.⁹⁴⁰, могуће и за време обнове коју је водио Ђ. Бошковић.

Практично питање смештања камене пластике до почетка обнове храма који је у рушевинама, некада то траје и деценијама, остаје отворено. Став аутора овог рада је да локацију сваког храма треба уредити и обезбедити, али и тада уломке пластике не треба презентовати кроз музејску поставку у постојећем или новом (као што је учињено код Бањске) објекту *лапидаријума*, будући да је функција и запустелог храма значењски изнад остатака градитељског остварења у прошлости, па и остатака њене декорације. Суштинска сврха посећивања сваког храма, уздигнутог или у рушевинама, представља вршење Богослужења тј. учешће у њему. Уређење и обезбеђење архитектонске пластике подразумевало би њено прикупљање, техничку обраду, израду документације и попис, као и привремено смештање у затворен простор на локацији манастира – не дакле као презентација већ као техничка заштита тих елемената који могу бити употребљени при реконструкцији храма или за потребе проучавања.

Као показатељ и других стручних мишљења, наводи се одговор Мирјане Татић-Ђурић на питање очувања изворне намене манастира, у оквиру поменутог *Саветовања* о обнови манастира Св. Арханђела. *„Подржавам предлог Завода да терен треба добро истражити и конзервирати рушевине Светих Арханђела пре свега, затим реконструисати конаке и евентуално цркву Светог Николе, колико за то има елемената. У реконструисани простор сместити монахе да оживе манастир и музеј под истим кровом, сачињен од остатака оригиналне пластике фреско слика и предмета нађених на том месту“*⁹⁴¹, изјавила је М. Татић-Ђурић. Предложена организација православног манастира, међутим, није могућа, тј. она би представљала живот монаха у музеју, *„под истим кровом“*⁹⁴², уз храм Св. Арханђела чији остаци би били конзервирани уз *„евентуално“* реконструисану цркву Св. Николе.

⁹⁴⁰ Овај податак бјављен је 1928.г. тј. тада је објављена књига Васић, М.: *Жича и Лазарица*.- нав. дело.

⁹⁴¹ Татић-Ђурић, М.: *„Расправа“* у: Зборник: *„Саветовање о проблемима обнове манастира Светих Арханђела код Призрена одржано 15. фебруара 1991.г. у Београду“*.- нав. дело, стр. 93-94; стр. 94.

⁹⁴² Подвукла Г. Марковић.

Са истраживачким уверењем да је овакав предлог неодржив, не улазећи анализу његове неодрживости са црквеног гледишта, разматрања у овом раду показују да је смештање *манастира и музеја под исти кров* неодрживо и из перспективе градитеља. Раздвајање функције и форме, тј. увођење функције музеја у православни манастир, који је *жив* или има циљ *оживљавања*, а тај циљ има увек, није утемељено ни у градитељском обрасцу изграђене структуре коју обликују правила монашког живота. Најзад, тиме би се тзв. стручним приступом спровела секуларизација манастира, тј. посветовњачење посвећеног простора.

Изгледа да се оснивањем *музеја камена* тј. *лапидаријума* у манастирима, разматрање остатака украса неочуване храмовне грађевине завршава на првом, на потреби прикупљања тих остатака са циљем њихове презентације и изучавања, чиме занатска и уметничка лепота постаје себи сврха, одвојена од архитектонског обрасца манастирске целине.

Постоји и разлог за упитаност – како да архитектонски остаци са старијих грађевина на којима су у средњем веку подигнути нови храмови, нису посебно описивани и чувани. Задржавајући се само на примеру Хиландара – „*Не може се поуздано закључити да ли је први католикон Хиландара, двојице првих ктитора, било у ком смислу утицао на основну замисао или облике постојеће хиландарске цркве*“⁹⁴³ коју је подигао краљ Милутин. Може се упитати – да је постојала потреба оснивања *музеја камена* у православним манастирима, очекивано је да би до нашег времена дошли трагови архитектонских украса са храмова који су претходили првом, а потом и другом католикону манастира Хиландара.

Речима Милутина Борисављевића, „*Један архитект црквених грађевина мора да буде метафизичар, мора да буде прожет истинском и правом вером ако хоће да његово дело дише том вером. Иначе, то би била лаж. По мом мишљењу, наше доба је мало религиозно да би дало велика религиозна дела*“⁹⁴⁴.

⁹⁴³ Кораћ, В.: „*Црква краља Милутина*“ у: *Манастир Хиландар*.- Београд: САНУ, 1998. стр. 145-153; стр. 145.

⁹⁴⁴ Борисављевић, М.: *Златни пресек и други есеји*.- Београд: СКЗ, 1998., стр. 190.

1.0. ЗОНЕ ЗАШТИТЕ ОКРУЖЕЊА МАНАСТИРА

2.1. Уводна разматрања

По дефиницији, *зона*⁹⁴⁵ је део површине лопте тј. појас који на геометријском телу одсецају два паралелна круга, и то је полазиште за дефинисање *зоне* у просторном тј. архитектонско-урбанистичком смислу.

Та површина, пројектована у тлоцрт, може се представити површином прстена чије су границе пројектоване кружнице пресечних кругова лопте, а више узастопних *зона* у пројекцији чине слике концентричних прстенова са заједничким центром.

Пројектована на терен, површина *зоне* заузима приближно прстенасту површину, преузима топографију терена тј. покренутост тла у простору. Границе *зона* повлаче се по границама катастарских парцела и попримају њихову геометрију. Иако се *зоне* графички приказују раздвојене границама, оне су у простору у потпуности пропусне, тј. физичке препреке између *зона* не постоје, осим ако је граница *зоне* граница изграђене структуре.

Зоне се разликују по садржају и условима њиховог коришћења. Обзиром да се *зоне заштите* успостављају око средишта које штите, степен заштите подиже са приближавањем том средишту и то је оно што *зоне заштите* чини квалитативно различитим.

Док *задате зоне заштите* манастира, одређене овим радом, о којима је било речи у претходном поглављу, преузимају изворно утврђивану урбану матрицу самог манастира и није их тешко одредити јер произилазе из саме функције изграђене историјске целине, одређивање *зона заштите окружења* манастира је далеко захтевније јер се у њима прожимају потребе и утицаји посвећеног и секуларног простора. Међутим, *Законом о културним добрима*

⁹⁴⁵ В.: одредницу „зона“ у Вујаклија, М.: *Лексикон страних речи и израза.*- нав. дело.

(1994), осим упутства да се штити⁹⁴⁶, нису дата мерила за одређивање граница *заштитене околине* непокретног културног добра.

Затим, *задате зоне заштите* манастира могу се учитати за сваки манастир, јер, одређене су према једнообразности њихове структуре, независно од времена и места настанка. Док, *зоне заштите окружења* манастира у овом раду се разматрају начелно и зависе од уже и шире локације сваког манастира, од општег стања простора у смислу постигнутог степена урбанизације и могућности развоја окружења.

Разлика ова два појаса заштите је и у томе што *задате зоне заштите* представљају посвећен, јединствено обликован и претежно изграђен простор, док се *зоне заштите окружења* односе на секуларни простор и разнородне садржаје.

Зоне заштите окружења манастира надовезују се на *задате зоне заштите* манастира, тј. надовезују се на последњу, *изграђену зону заштите – бедем*. Идући од манастирског *бедема*, тј. ободних грађевина и бедемског зида манастира, *зоне заштите окружења* су:

- *зона заштите власничког обухвата*
- *урбанистичка зона заштите*
- *најшира просторна зона заштите.*

У збирном обухвату до сада разматраних *зона заштите*, идући од олтара храма, све *зоне* су:

- *задате зоне заштите* манастира
 - *нулта зона – олтар*
 - *најужа зона – храм*
 - *слободна зона – порта*
 - *изграђена зона – бедем*
- *зоне заштите окружења* манастира
 - *зона заштите власничког обухвата*
 - *урбанистичка зона заштите*
 - *најшира просторна зона заштите.*

⁹⁴⁶ В.: Чл. 2, први став у: *Закон о културним добрима* (1994).- нав. извор.

Од свих наведених седам *зона заштите* распоређених у два зонска појаса, једино *нулта зона заштите* манастира има пуну геометријску слику у тлоцрту, док су све остале *зоне* прстенасте и свака наредна унутрашњом границом затвара све претходне. Број *зона заштите* указује на остварење постепеног прелаза из простора *света* у посвећен простор, уз истовремено постизање одрживости функције манастира и одрживости секуларних садржаја у другом зонском појасу.

2.2. Зона заштите власничког обухвата

Успостављању *зоне заштите власничког обухвата* манастира приступљено је у доба њиховог оснивања, чином издавања оснивачких повеља. „Сачувано је 160 средњевековних црквених повеља“⁹⁴⁷, којима се, између осталог, одређивао просторни обухват који припада једном манастиру (градови, села, тргови, цркве, виногради, шуме...), иметак (стока, млинови, пчелињаци...) па и људи, описани именом или сродством, на пример, дар манастиру Дечани: „*Село Велика: Обрад, и син му Ђурађ и Ђурко; Богоје, Владоје, Илија, Помен с децом, Предоје с децом, Његослав с децом, Драгош с браћом, Дружоје, Драгојло, Хранислав, Рајко, Ђуроје*“⁹⁴⁸.

Дарујући Цркви, владари су увек даривали неповратно „*и све што дадох манастиру у Свету Гору, да не тражи ни моје дете, ни моје унуче, ни мој сродник, нити било ко други*“⁹⁴⁹, оставља записано дародавац поседа на Косову и Метохији које је, као метох, даровао манастиру Хиландар.

Или, на примеру даривања на трајну припадност простора манастиру Грачаници: „*Ко ли ово преступи или потвори, или разори, да је проклет од Господа Бога Сведржитеља, и од Пречисте Матере Богородице, и да буде убијен*

⁹⁴⁷ Зиројевић, О.: „Манастири у светлу турских пописа“ у: *Саопштења ХХ-ХХИ*.- Београд: РЗЗСК, 1988/89., стр. 231-236; стр. 232.

⁹⁴⁸ Из *Дечанске повеље Стефана Уроша III Дечанског 1330 (после јула 28) – 1331 у: Задужбине Косова*.- нав. дело, стр. 337; село Велика данас је гранично село између држава Црне Горе и Албаније, прим. Г. Марковић.

⁹⁴⁹ Из *Хиландарске повеље Симеона Немање 1198 у: Исто*, стр. 313.

*силом часног животворног крста Господњег и од 318 отаца никејских и од 12 апостола и од свих светих, који су Христу Богу угодили, амин*⁹⁵⁰.

Границе дариваних поседа манастира одређиване су топонимима места али и географским одредницама и изграђеном структуром. На пример, *„И приложих храму овоме за укрепљење и (...) Стли, а међа му је у градска воденишта, Петрашић потоком и ратом на студенац чрнгару, на Ковачевац над камен Жиочицу, од Жиочице косом, како камен ваља, у Љубеш поток, Љубеш потоком и у Бистрицу*⁹⁵¹.

Одређивање манастирских поседа био је један од услова оснивања манастира. Наиме, *„оснивачи или ктитори појединих цркава у средњем веку, морали су претходно да испуне неколико услова: да добију дозволу од епископа у чијој се епархији подиже храм, да имају моралне квалификације, да располажу неопходним средствима за градњу и, најзад, да осигурају потребна материјална средства за дуготрајно издржавање подигнуте цркве или манастира*⁹⁵² тј., манастир је добијањем храма, свих манастирских грађевина, манастирског типика, Богослужбених дарова али и земљишних поседа, био спреман да организује самостални живот и преузме бригу о својим поседима. *„Зато су манастири били значајни не само за верски живот, већ и за економски поредак државе*⁹⁵³. Величина тих поседа мерила се непрегледним површинама и била је *„физички одређена – постојале су обележене границе манастирских имања, о чему сведоче и средњевековна документа*⁹⁵⁴.

А. Дероко манастире у том добу назива *феудалним поседницима* који су имали села и људе у њима, *„на пр. манастиру Бањској припадало је 180 села, манастиру Св. Арханђела код Призрена 93 села, манастиру Раваница 90 села итд.*⁹⁵⁵

⁹⁵⁰ Из *Грачаничке повеље Стефана Уроша II Милутина 1321* у: Исто, стр. 325.

⁹⁵¹ Из *Повеље Стефана Уроша I краља Србије Св. Николе у Хвосну 1276/77* у: Исто, стр. 314.

⁹⁵² Благојевић, М.: *Поседи манастира Хиландара на Косову и Метохији (XII-XV век)*.- нав. дело, стр. 16.

⁹⁵³ Чанак-Медић, М. и др.: *Манастир Дечани*.- нав. дело, стр. 134.

⁹⁵⁴ Поповић, С.: *Крст у кругу*.- нав. дело, стр. 82.

⁹⁵⁵ Дероко, А.: *Монуменална и декоративна архитектура у средњевековној Србији*.- нав. дело, стр. 251.

Дефиницију манастирских поседа, веома успешно са становишта које и овај рад заступа, дала је С. Поповић, називајући их „*световним и виталним делом укупне манастирске структуре*“⁹⁵⁶. Тиме је истакнута недељивост манастирске имовине од његове функције, независно од просторне удаљености појединих поседа али и припадност *световне* територије манастирској структури.

О манастирским поседима у време отоманске власти тј. „*турократије*“, како то каже Олга Зиројевић, постоје подаци у турским пописима „*који су се чували и сачували у самим манастирским архивима, односно ризницама*“⁹⁵⁷. Бурна историја Балкана одразила се и на манастире, као облик посвећеног, али и организованог економског живота, који, очувавши веру народа није успео да очува и повељама дариване поседе. Косово и Метохија ослобођени су 1912.г., а већ први објављен извештај из архиве Епархије рашко-призренске, који се односи на период пре Другог светског рата, говори о страдању Срба у манастиру Светог Марка Коришког 1915.г.⁹⁵⁸, у Кориши. У временима у којима су страдали монаси и српско становништво на Косову и Метохији, чак и под крововима самих светих места тј. црква и манастира, како документи описују, јасно је да није било услова за очување манастирске имовине.

После Другог светског рата и насилног одузимања црквене имовине, Свети архијерејски синод Српске православне цркве писао је надлежним установама „*Црква ће бити доведена у положај просјака и бескућника*“⁹⁵⁹, но, процедура није заустављена.

Влада Републике Србије основала је 2004.г. *Комисију за прикупљање података о имовини одузетој црквама и верским заједницама*⁹⁶⁰. Према

⁹⁵⁶ Поповић, С.: *Крст у кругу*.- нав. дело, стр. 84, подвукла С. Поповић.

⁹⁵⁷ Зиројевић, О.: „*Манастири у светлу турских пописа*“ у: *Саопштења XX-XXI*.- нав. дело, стр. 234.

⁹⁵⁸ *Шиптарски геноцид*.- нав. дело, документ 001 „*Покољ над Србима у манастиру Светог Марка Коришког 1915.г.*“, стр. 18-27.

⁹⁵⁹ Гаћеша, Н.: *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945-1948*.- Нови Сад: Матица Српска, 1984., стр. 111.

⁹⁶⁰ *Одлука о образовању Комисије за прикупљање података о имовини одузетој црквама и верским заједницама* 05 број 02-3659/2004-1 од 20. маја 2004.г.; као Руководилац тима за прикупљање података и Председник *Комисије* одређена је Славица Радомировић, инж. геодезије у: *уводни део Извештаја о непокретној имовини Српске православне цркве, Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске која је одузета након 1945. године на Косову и Метохији*.- Београд: КЦ Србије за Косово и Метохију, ЕРПКМ, 2006.

Извештају те Комисије: “У односу на расположиву документацију, утврђено је да је Српској православној цркви на Косову и Метохији, у периоду од 1945. до 1999. године, по основу аграрне реформе, национализације, узурпацијама и премером територије одузето пољопривредно, шумско и грађевинско земљиште као и стамбени простор у површини од 5255.49.32.ха⁹⁶¹.

Задржавајући се само на имовини манастира (тада су разматране и цркве и остала имовина СПЦ), према истом *Извештају* манастирима је одузето⁹⁶²:

- *Пећка Патријаршија 846.00.32.ха*
- *Високи Дечани 727.99.05.ха*
- *Грачаница 100.00.82.ха*
- *Девич 3077.59.63.ха*
- *Зочиште 05.53.75.ха*
- *Мушутуште 07.78.80.ха*
- *Драганац 207.01.00.ха,*

а одузимање је вршено тако, да им је у власништво остављана површина од само 10ха, „с тим што је онима од већег значаја или историјске вредности могло бити остављено и до 30ха“⁹⁶³, све изнад тога је отуђивано.

Власништво манастира данас, зависи од резултата реституције која је спроведена у првој деценији XXI века, што је, као и од могућности њеног даљег наставка у новој законској процедури.

Обележавање *зоне заштите власничког обухвата* манастира на топографско-катастарским подлогама подразумева надовезивање на већ успостављене *задате зоне заштите*. Уз границу власништва према ажурном катастарском стању, било би драгоценост за сваки манастир обрадити:

- власнички обухват у време издавања оснивачких доцније и даровних повеља
- власнички обухват према турским пописима
- власнички обухват према стању пре и после спроведених реформи одузимања манастирског земљишта по завршетку Другог светског рата

⁹⁶¹ Исто, стр. 3.

⁹⁶² Исто.

⁹⁶³ Исто, стр. 2.

- власнички обухват у време институционалног одређивања *зона заштите* или израде урбанистичких планова, уколико су манастири њима обухваћени.

Историјски приказ власништва према наведеном предлогу, тј. *власнички палимпсест*⁹⁶⁴ манастира, показао би променљивост обухвата *зоне заштите власничког обухвата*. Као што је манастир *жив* организам, заједница људи окупљених у посвећеном животу и посвећеном простору, тако су и границе њихових поседа променљиве и *живе*, саобразно геополитичким и другим историјским условима.

Зона заштите власничког обухвата представља прву зону између посвећеног простора манастира и секуларних садржаја *света*. Будући да имовински-правно припада манастиру, у овој *зони* могућа је организација оних садржаја који су у функцији манастира.

Ипак, њене границе ка *урбанистичкој зони заштите*, иако површине власништва нису посвећен простор али припадају посвећеном простору, представљају постепени прелаз у секуларни *свет*, јер, „*Кад свет јурне на нас својим прелестима: прелешћу спољашње красоте, прелешћу богатства, прелешћу сласти, прелешћу пролазне славе, чиме ћемо се одупрети и чиме победити ако не нашом вером?*“⁹⁶⁵, ако не одржавањем манастира као духовних оаза у реалности *света*.

„*Свака врста светог простора подразумева неку хијерофанију, излив светог, чиме се извесна територија одваја из космичке средине, која је окружује, чинећи је квалитативно различитом*“⁹⁶⁶. Простор власништва манастира, ма како удаљен био, подлеже описаном *изливу светог*, будући наменом везан за одлике посвећеног простора. Међутим, из тог квалитативно различитог, уласком у *урбанистичку зону заштите* манастира, улази се у реалност *света*.

⁹⁶⁴ Термин Г. Марковић.

⁹⁶⁵ Николај, Владика: *О Богу и о људима*. - нав. дело, стр. 97., подвукла Г. Марковић.

⁹⁶⁶ Елијаде, М.: *Свето и профано*. - нав. дело, стр. 23.

2.3. Урбанистичка зона заштите

Анри Лефевр (Henri Lefebvre) каже: „Урбанистичка мисао (немојмо рећи: урбанизам), то јест размишљање о урбаном друштву, окупља датости које је установила и истакла историја“⁹⁶⁷, упућујући истраживаче да осим од историјског, урбанистичка разматрања увек крећу и од поднебља и географског идентитета простора. Тако, у просторној анализи манастира са урбане тачке гледишта, тј. на почетку размишљања о феномену урбанизације јединственог простора коме српски манастири припадају, треба истаћи положај Србије на Балкану и положај Балкана између Истока и Запада.

По броју храмова и лепоти уметничких стилова, веома богато црквено градитељство на Балкану, свакако да произилази из хришћанског идентитета Балканског полуострва од ранохришћанских времена. Присуство апостола Павла на тлу Балканског полуострва, иако пре готово два миленијума, у блиској је вези са темом разматрања црквеног градитељства и његове дуговековне одрживости у простору. „Јужни делови Балканског полуострва дошли су у додир са хришћанством у сам освит Новог завета. Хришћанску цркву на овим просторима основао је свети апостол Павле са својим сарадницима на другом и трећем мисионарском путовању средином I века хришћанске ере“⁹⁶⁸. Хришћански идентитет који је овај простор, стекао у првим деценијама појаве Исуса Христа на Земљи, чини га претпоставком размишљања о месту цркава и манастира у урбанистичком планирању, у ужем и у регионалном смислу.

Положај Србије између Истока и Запада, после једног миленијума проведеног у том идентитету, начелно, од успостављања аутокефалности српске цркве 1219.г. и појаве Светог Саве до данас, описао је један други светитељ из перспективе XX века, Св. Николај Жички – „Земљописни положај, култура, наука, муслиманство, политика, земаљске тежње и аспирације држе Балкан између Истока и Запада. Вера православна пак уздиже га изнад Истока и Запада, и само вера православна“⁹⁶⁹. Снага те вере показана у пуноћи у средњовековном замаху подизања храмова и просвећивања народа, створила је црквено

⁹⁶⁷ Лефевр, А: *Урбана револуција*.- Београд: Нолит, 1974., стр. 47.

⁹⁶⁸ В.: одредницу „Хришћанство на Балкану“ у: *Енциклопедија живих религија*.- нав. дело.

⁹⁶⁹ Николај, Владика: *О Богу и о људима*.- нав. дело, стр. 46.

градитељство тог доба као аутохтони архитектонски израз, управо, уздижући *архитектонску мисао*⁹⁷⁰ рашке и моравске Србије изнад Истока и Запада, примајући градитељске утицаје и једних и других.

Очекивано је да, у складу са свим условљеностима одређивања *зона заштите*, већ наведеним испуњавањем црквених правила, домаће и стране законске регулативе и заштитом од непредвидивих услова које одређује геополитика, *урбанистичка мисао* везана за простор манастира и његових *зона заштите* добије такође аутентични израз.

У периоду и на подручју које разматра овај рад, а који се односи на приближно полувековни период после Другог светског рата, као и у његовој теми успостављања *зона заштите* манастира, *урбанистичка мисао* државних институција прешла је пут од неповезивања урбанизма са црквеним градитељством посебно, до регулативом условљеног урбанистичког приступа заштити културног наслеђа, тиме и заштити манастира.

„Схватање да су споменици културе само значајни појединачни објекти који се, због својих историјских или архитектонских вредности, штите и чувају, схватање које се одржало све до првих послератних година у нашој земљи, озбиљно је угрозило урбанистичке споменичке целине и амбијенте како у градовима, тако и у вредним руралним насељима“⁹⁷¹. Уочавајући ту мањкавост, већ 1962.г. одржано је саветовање у Сплиту „Урбанизам и заштита споменика културе“, са окупљањем стручњака из целе Југославије⁹⁷².

Иако се тежиште интегративног приступа заштити културног наслеђа налазило у облицима секуларне архитектуре – урбаних и руралних целина⁹⁷³, иста проблематика уочава се и код манастира. Научно установљеном принципу „споменик је неодвојив од историје о којој сведочи и окружења у коме постоји“⁹⁷⁴, вековима је претходио принцип везивања грађевина за окружење у

⁹⁷⁰ Термин Г. Марковић, парафразирајући претходно наведен израз израз „урбанистичка мисао“ А. Лефевра.

⁹⁷¹ Секулић, Ј.: *Путевима заштите споменичке културе*.- нав. дело, стр. 146.

⁹⁷² Исто.

⁹⁷³ *Венецијанска повеља* (1965).- нав. извор.

⁹⁷⁴ Чл. 7 у: Исто.

области средњовековног црквеног градитељства и суштинске просторне поставке сваког манастира – као урбаног насеља довршене функције и заокружене форме.

Успостављањем институционалне заштите културних и природних добара, долази до стручно неуједначених решења, некада и неприхватљивих, али свакако до сагледавања простора кроз попис и статус катастарских парцела. Тако, на описаном примеру манастира Бањске, уочава се неприхватљиво одређивање *зоне заштите* културног добра, вршено не тако далеке 1990.г., изостављањем дела манастирске порте (већ описана Слика 42) из заштићене целине. Истовремено, за исти простор 1997.г. одређене су границе *заштићене околине* манастира Бањске које су, као успешно постављене, задржане и у, деценију касније израђеном, *Плану детаљне регулације за насеље Бањска* (2007).

То што су манастири, као монашка насеља и урбане целине у малом, били заштићени претежно као споменици културе а не као просторне целине, имало је одраза у приступу истраживањима, водећи их претежно ка анализи архитектонско-уметничких вредности самих грађевина и, донекле, занемаривању претпоставки урбанистичког обухвата простора. У образложењу недовољног познавања изграђене ободне структуре у манастирима, А. Дероко ће рећи: *„Ипак, треба увек имати на уму да ниједно двориште наших старих манастира није до краја прекопано и испитано“*.⁹⁷⁵

Урбанистичку зону заштите манастира појашњава излагање Јована Нешковића на Југословенском научном скупу⁹⁷⁶, где се, кроз разматрање могућности заштите околине фрушкогорских манастира, пореде два непокретна културна добра, две репрезентативне просторно културно-историјске целине: *Фрушка гора* и *Споменичко подручје Старог Раса са Сопоћанима*⁹⁷⁷.

⁹⁷⁵ Дероко, А.: *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*.- нав. дело, стр. 255, подвукао А. Дероко.

⁹⁷⁶ Нешковић, Ј.: *„Заштита околине манастира“* на: Југословенски научни скуп *Валоризација и заштита фрушкогорских манастира*.- Нови Сад, 1988., стр. 245-249.

⁹⁷⁷ В.: одреднице *„Фрушка гора“* и *„Споменичко подручје старог Раса са Сопоћанима“* у: *Споменичко наслеђе Србије*.- нав. дело.

Износећи искуство рада на *Плану заштите за подручје Сопоћана и Раса*⁹⁷⁸, Ј. Нешковић говори о „три зоне заштите“. То су:

- „непосредна околина споменика“
- „зона заштите амбијента“
- „шире амбијентално подручје“,

где, „при одређивању граница зона заштите у свим случајевима коришћене су и границе катастарских парцела, границе пољопривредног земљишта, шума, река, путева“⁹⁷⁹, што потврђује потребу урбанистичког изражавања кроз катастарске парцеле и географске одреднице у простору.

Обухват прве *зоне* описан је оријентационо, као удаљеност од споменика „око 300-400м“, простор друге *зоне* описан је као „шири споменички простор“, док, трећа *зона* није просторно одређена. За све три *зоне* дати су могући садржаји тј. ограничења неких намена. Иако је овде драгоцен истакнута важност рада на одређивању *зона заштите* према катастарским парцелама и географским одредницама, недовољно су појашњени обухвати *амбијента* и *амбијенталног подручја*. Такође, иако дати у другом поводу и две деценије раније, ставови Ј. Нешковића о минималној *зони заштите непосредне околине споменика* од 300-400м, показују неодрживост *Ахтисаријевог плана* и предлога радијуса *зона заштите* непокретних културних добара од 50м и 100м.

Међутим, из искуства урбанистичког планирања аутора овог рада, границе *урбанистичке зоне заштите*, могле би се за сваки манастир одредити такође егзактним путем, као и претходна *зона* овог заштитног појаса *зона заштите власничког обухвата* – за сваки манастир појединачно. У том одређивању неопходне су ажурне катастарско-топографске или геореференциране ортофото подлоге⁹⁸⁰, *Просторни план Републике Србије 2010-2020* (2010) и сви просторни и урбанистички планови нижег реда за подручје на коме се манастир налази, као и позиције линијских инфраструктурних објеката тј. комуналне инфраструктуре (јавни пут, јавна железничка инфраструктура, далековод, нафтовод,

⁹⁷⁸ Није наведен извор, прим. Г. Марковић.

⁹⁷⁹ Нешковић, Ј.: „Заштита околине манастира“ на: Југословенски научни скуп *Валоризација и заштита фрушкогорских манастира*.- нав. дело, стр. 248.

⁹⁸⁰ Чл. 32, трећи став у: *Закон о планирању и изградњи* (2006).- нав. извор.

*продуктовод, гасовод и сл.*⁹⁸¹) на свим ободним парцелама власништва манастира, надземне и подземне.

Из анализе свих техничких података, могу се одредити постојеће границе *урбанистичке зоне заштите* манастира које би биле усмерене циљевима очувања окружења манастира у једном подручју, уз одрживи развој осталих, секуларних функција тог подручја. Уколико за неки манастир не постоји планска документација нижег реда, утврђивање стања на лицу места неопходан је предуслов одређивања *урбанистичке зоне заштите*. Ова *зона заштите* не одређује се начелно, у оријентационим растојањима и радијусима – стручни одговор на предлог *Ахтисаријевог плана* показао је неодрживост управо таквог приступа.

Рад на одређивању *урбанистичке зоне заштите* за сваки манастир, исказао би спремност да се благовремено и одговорно делује на урбанизацију окружења манастира у процедури израде планова, што би се могло назвати и *урбаном стратегијом*. Наиме, циљ није спречавање урбанизације непосредног окружења манастира већ њен усмерени развој.

2.4. Најшира просторна зона заштите – културни предео

Најшира просторна зона заштите манастира налази се на крају другог појаса заштите, као последња просторно мерљива и визуелно уочљива зона. Док се *задате зоне заштите* темеље на задатом изграђеном корпусу, *власничка зона заштите* на *власничком палимпсесту* – од оснивања манастира до данас, *урбанистичка зона заштите* на анализи стечених планских обавеза планова вишег реда и приоритета просторног планирања, одређивање *најшире просторне зоне заштите* манастира је најодговорније и захтева најобимнији мултидисциплинарни приступ.

Осим што се њоме заокружује целина и затвара последњи концентрични прстен заштићеног простора манастира, она је визуелно најзначајнија у смислу истицања свих природних вредности и урбаних мотива, ублажавања технолошких

⁹⁸¹ Чл. 2, тачка 26) у: Исто.

и естетских последица индустријских функција, са задатком наглашавања посебног садржаја у самом средишту, како каже М. Елијаде *квалитативно различитог*, а то је манастир.

На примеру већ разматране теме – обнове манастира Св. Арханђела код Призрена, преко које су показани начелни ставови институција заштите културног наслеђа друге половине XX века као и појединих стручњака из земље и иностранства, исказан је и бриљантан стручни став о просторној заштити манастира, који се овим радом подржава и представља као модел приступа одређивању *најшире просторне зоне заштите* манастира. У расправи вођеној 1991.г. везано за заштиту манастира Св. Арханђела код Призрена, став који је исказао Стеван Николић надишао је дух тог времена и појединих тадашњих ставова у заштити, како је већ описан пример неодрживе просторне заштите манастира Бањске.

Посматрајући у јединству и хармонији природни и изграђен простор манастира Св. Арханђела, С. Николић каже: *„Мора се констатовати да није у рушевинама само манастирски комплекс него и његово окружење... Дакле, план обнове споменика, најпре из безбедносних разлога, морао би неминовно да обухвати и обнову и уређење природне средине“*⁹⁸², а то је клисура Призренске Бистрице која је сечом шума *„постала бујичава, необузdana, понекад и веома опасна“*⁹⁸³ и, обзиром на близину манастира, морало би се приступити *„ревитализацији овог дела долине и регулацији реке“*⁹⁸⁴. Залажући се за заштиту клисура у целој дужини од око 5km С. Николић сматра да *„треба одмах прекинути све облике експлоатације камена и шљунка и санирати нарушене терене“*⁹⁸⁵. Учесталост оваквог начина угрожавања манастира и окружења, потврђује већ наведен ископ шљунка из Дечанске Бистрице о коме извештава Архимандрит Макарије 1974.г., указујући на угроженост грађевина (станова) манастира Дечани.

⁹⁸² Николић, С.: „Расправа“: „Саветовање о проблемима обнове манастира Светих Арханђела код Призрена одржано 15. фебруара 1991.г. у Београду“.- нав. дело, стр. 68-70; стр. 68,69; подвукла Г. Марковић.

⁹⁸³ Исто, стр. 68.

⁹⁸⁴ Исто, стр. 69.

⁹⁸⁵ Исто.

С. Николић предлаже обнову *некадашњег природног амбијента* и вегетације као „*аутентичног природног руха*“⁹⁸⁶, „*природног декора*“⁹⁸⁷ тј. обнову аутохтоних биљних врста. Корпус манастира сагледава у јединству са другим садржајима, просторно и историјски везаним за његову изворну функцију. „*Ова заштита, обнова и уређење шире околине манастира били би у служби оживотворења комплекса заштите и обнове овог великог споменичког ансамбла (манастир, Душанов мост, тврђава Вишеград) као просторне културно-историјске целине*“⁹⁸⁸, не изостављајући ни осврт на споменичке вредности у граду Призрену, С. Николић обухватом обнове повезује манастир и град.

Говорећи о ширем окружењу манастира, о реци, шумама и земљишту, о враћању у њихово *некадашње природно стање*, С. Николић говори о условима одрживости манастира у тој природи, управо о суштини обнове простора манастира кроз обнову његове природне средине.

Исти приступ успостављању *најшире просторне зоне заштите*, за исту локацију, манастир Св. Арханђела у Призрену, био је заступљен у елаборатима рађеним за потребе Државних преговора вођених 2006-2007.г. у Бечу.

У елаборатима, осим манастира Св. Арханђела, *зоном заштите* су обухваћени: утврђење Вишеград изнад самог манастира који се назива *Призренац* или *Горњи град*⁹⁸⁹ са остацима *Градске цркве Св. Николе*⁹⁹⁰ који је некада припадао цркви Богородице Љевишке а од изградње Св. Арханђела припао и био у функцији манастира⁹⁹¹ – споменик културе; испосница Св. Николе која се налази на десној обали Бистрице између манастира и града Призрена као најзначајнија „*у низу сликаних пећинских испосница које се ређају од града до комплекса манастира Св. Арханђела*“⁹⁹² – споменик културе; мост цара Душана на Бистрици, тј. споменик културе – „*стари камени мост у клисури Призренске*

⁹⁸⁶ Исто, стр. 68.

⁹⁸⁷ Исто, стр. 69.

⁹⁸⁸ Исто.

⁹⁸⁹ В.: одредницу „*Свети Арханђели, манастир*“ у: *Споменичко наслеђе Србије*.- нав. дело.

⁹⁹⁰ Ивановић, М.: „*Црквени споменици XIII-XX век*“ у: *Задужбине Косова*.- нав. дело, стр, 507.

⁹⁹¹ Јовановић, В. „*Косовски градови и дворци XI-XV век*“, *Задужбине Косова*.- нав. дело, стр. 365-387; стр. 369.

⁹⁹² Исто, стр, 509.

*Бистрице, испред манастира Св. Арханђела, 14-15. век*⁹⁹³. На већ разматраним графичкиом прилогу (Слика 34), уочава се минимални предложени обухват простирања *зоне заштите* манастира Св. Арханђели, од Душановог моста на крајњем југоистоку до испоснице Св.Николе на крајњем северозападу, укључујући и ободне планинске врхове изнад тог дела клисуре – утврђење Вишеград на левој и стене над испосницама на десној обали Бистрице. На истом прилогу се уочава ограничење *зоне заштите*, коју за манастир Св. Арханђела предлаже UNOSEK, на непотпун простор манастирске порте.

Један други пример целовитог приступа окружењу манастира, историјски удаљен али интегративан и одржив, јесте оснивање манастира Дечана на Косову и Метохији. Још узвишенију димензију одређивању места за подизање манастира, да лепота места на коме се гради храм мора одговорати слави Христа Сведржитеља коме се храм посвећује, дао је средњевековни владар, Стефан Дечански. *„Обилазећи многа и различна места по целој својој области, тражаше прикладно за такво дело. И нађе неко место у пределима хвостанским звано Дечане, и када ово добро сагледа, многим сузама благодарио је Бога, и обративши се к велможима који су с њим, рече: Колико је страшно ово место, ово није ништа (друго) но дом божји (1 Мојс. 28,17) – као што рече Јаков... И тако са речју заповедаше да брзо дођу каменосечци и да се поставе од поморских градова начелници здања тога. А сам, поставивши шаторе ту пребиваше, дивећи се красном месту, јер лежи на највишим местима, сачишћено сваким дрвећем, јер је место многогранато и многоплодно, а уједно равно и травно, а одасвуд теку најслађе воде, а ту извиру велики извори и напаја га бистра река, чија вода пре укуса даје велико руменило лицу, а после укуса велико растворење телу, тако да се нико не може наситити љубочаића воде. Са западне стране затварају га највише горе и њихове стрмине, и отуда је тамо здрав ваздух. Са источне стране овоме се приуподобљава велико поље, наводњавано истом реком. Такво је дакле место часно и достохвално за подизање манастира*⁹⁹⁴.

⁹⁹³ Темерински, С.; Огњановић, З.: *Непокретна културна добра на Косову и Метохији.* - нав. извор, бр. 344.

⁹⁹⁴ Цамблак, Григорије: *„Житије краља Стефана Дечанског“* у: Богдановић, Д.: *Старе српске биографије.* - нав. дело, стр. 203-231; стр. 216-217.

Док средњевековни биограф велича визију владара у изналажењу места за храм, средњевековни владар велича Бога и та вертикала је одговор на питање постизања врхунских естетских вредности у црквеном градитељству средњег века. *„Мени, пак, грешном и недостојном рабу светога, Стефану, Богом помилованом краљу свих српских и поморских земаља, Урошу Трећем, молитвама његовим откри се ово скривите што га је овај свети господин мој сакрио у овом пољу (Мт. 13,44) и кроз толико дуго време уштедео за мене и сина мога, младога краља Стефана“*⁹⁹⁵, потврђујући да све стоји до благослова Божјег – *„Ако Господ неће градити дома, узалуд се муче који га граде; ако неће Господ чувати града, узалуд не спава стражар“*⁹⁹⁶.

Сабирањем досадашњих разматрања о успостављању зона заштите манастира, уочава се да је *најшира просторна зона заштите* најсадржајнија, у погледу природних и створених културно-историјских вредности. *Најшира просторна зона* може се поистоветити и са *културним пределом* и припадати најширем контексту заштите какав је *културно подручје*. У овом раду, у тој вредносној категорији већ препозната *Метохија*, у оквиру јужне српске покрајине Косово и Метохија. Потврду одрживости овог приступа, даје његова одрживост кроз векове, од принципа изналажења места за манастир у средњем веку непревазиђеном у секуларном градитељству, до принципа његове обнове у савременом добу, када је обнова манастира истовремено *„обнова и уређење природне средине“*, како каже С. Николић.

Нарочито, краљ Стефан Урош III Дечански је, још почетком XIV века, дао дефиницију одрживости културног наслеђа, кроз заповест о одрживости његовог континуитета: *„Молим и оне који ће после нас бити, које изабере Бог, било сина Краљевства ми или другог од рода Краљевства ми или судом Божјим од другог рода ако буде, да не разори и не одузме било шта од овог што сам ја дао, јер и ја не разорих и не одузех ништа од оног што су утврдили свети родитељи*

⁹⁹⁵ Из Дечанске повеље Стефана Уроша III Дечанског 1330 (после јула 28) – 1331 у: *Задужбине Косова*.- нав. дело, стр. 328.

⁹⁹⁶ Пс. 127,1.

*Краљевства ми светим црквама, већ напротив потвердих и појачах*⁹⁹⁷. Потврда (задржавање обухвата) и појачање (додавање нових вредности) примљеног наслеђа – то је *заштита* наслеђа које треба предати потомцима.

Савремени теоретичари архитектуре и урбанизма, ближе речено *просторног градитељства*⁹⁹⁸, залажу се за *„развој који би требало да буде културолошки одржив“*⁹⁹⁹. На примеру манастира, *културолошка одрживост* је управо урбанистичка матрица по којој су организовани манастири, матрица *крста у кругу* коју је научно установила С. Поповић, чија је функција у том обухвату не само вековима очувана, већ је и једино могућа.

Форум *„Сакрално наслеђе у функцији: конзервација светог“*, у организацији ICCROM одржан 2003.г. у Риму, обједињујући сакрални простор бројних цивилизација, усвојио је један од принципа опстанка овог наслеђа који се може применити и на манастире: *„Разумевање сакралног наслеђа у функцији захтева прихватање нематеријалног значаја материјалних верских предмета, уметничких дела, грађевина и нематеријалних верских традиција и израза као кључа до њиховог духовног значења. Материјално и нематеријално не могу се одвојити јер сваки опипљив културни материјал поседује неопипљиво значење“*¹⁰⁰⁰. Претходно одржан курс истог организатора, 2002.г., такође у Риму, односио се на *културни пејзаж* и могућност његовог уписа на UNESCO World Heritage List¹⁰⁰¹, и посебно су истакнуте тешкоће дуготрајног очувања *културног пејзажа* гашењем узрока његовог историјског настанка. На примеру Чинкве Терре¹⁰⁰² Х. Стовел истиче неодрживост *културног пејзажа* управо гашењем изворне просторне функције. *„... Приближно 85% тераса које су изграђиване и одржаване преко 1000 година пропало је и напуштено, традиционалне вештине градње и поправке усво зиданих камених зидова остале су у рукама и памћењу*

⁹⁹⁷ Призренска повеља 1326 у: *Задужбине Косова*.- нав. дело, стр. 326.

⁹⁹⁸ Термин Г. Марковић.

⁹⁹⁹ Јукелито, Ј.: *„Конзервација и развој у историјским урбаним просторима“* у: *Гласник ДКС*, бр. 28.- Београд: РЗЗСК, 2004., стр. 9-28; стр. 10.

¹⁰⁰⁰ Стовел, Х.: *„Сакрално наслеђе у функцији: конзервација светог“* у: *Гласник ДКС*, бр. 28.- Београд: РЗЗСК, 2004., стр. 14-18; стр. 17.

¹⁰⁰¹ Стовел, Х.: *„Културни пејзажи: нови приступ очувању културног наслеђа“* у: *Гласник ДКС*, бр. 27.- Београд: РЗЗСК, 2003., стр. 14-19.

¹⁰⁰² *Portovenere, Cinque Terre, and the Islands (Palmaria, Tino and Tinetto)*, в.: <http://www.unesco.org>., посећено: април 2015.

неколицине стараца који су преваљили деведесету, и тако даље. Како очувати овај величанствени пејзаж Светске културне баштине?“¹⁰⁰³. Х. Стовел пита и даје могући одговор – утврђене вредности могу се одржати одржањем првобитне функције, али, увођењем савремених средстава машинске производње. Управо наведено је одличан пример који указује на одрживост *културних пејзажа* као што су манастири, појединачни или у *грозду*, места која се већ вековима духовно подмлађују доласком нових монаха, истовремено задржавајући изворну историјску форму изграђене структуре у којој се одвија посвећен живот.

Као и сам сакрални простор, тако и *најширу просторну зону* његове заштите треба посматрати у контексту исказаног јединства материјалног и нематеријалног.

Достизањем данашњег описа *најшире просторне зоне заштите* као *културног пејзажа* (манастир и његов власнички обухват), *културног предела* (укупни обухват *зоне заштите* манастира), отишло се корак даље у односу на начин заштите манастира у периоду после Другог светског рата кроз технички и описно недефинисани појам *непосредне околине* у заштити појединачног *општенародног добра*.

Међутим, и *најширу просторну зону заштите* манастира треба приближавати вредностима уређења посвећеног простора, прочишћавајући је „*светошћу светилишта*“¹⁰⁰⁴, тј. духовним дејством манастира из средишта *зоне заштите*.

Илустративни приказ *задатих зона заштите* и *зона заштите окружења* појашњава поставку аутора овог рада о једноставном обрасцу истоветног приступа свакој локацији манастира у процесу савременог пројектовања и планирања, тј. у области архитектуре и урбанизма (Слика 54).

¹⁰⁰³ Стовел, Х.: „Културни пејзажи: нови приступ очувању културног наслеђа“ у: Гласник ДКС.- нав. дело, стр. 17.

¹⁰⁰⁴ Став Г. Марковић, појашњен речима теоретичара религија „Свет је непрекидно прочишћаван *светошћу светилишта*“ у: Елијаде, М.: *Свето и профано*.- нав. дело, стр. 47.

3.0. ПОСЕБНЕ ЗОНЕ ЗАШТИТЕ

3.1. Уводна разматрања

Осим *задатих зона заштите* које се односе на изграђени простор манастира, у овом раду описане су и *зоне заштите окружења* које обухватају простор око манастира, у ужем и ширем смислу. Та два појаса заштите садрже укупно седам *зона*, којима је заједничко да се простиру у концентричним прстеновима са језгровитом *нултом зоном заштите* у средишту.

Идући од олтара храма, већ разматрани просторни појасеви заштите су:

- *задате зоне заштите* манастира
- *зоне заштите окружења* манастира.

Међутим, уочене су и *зоне заштите* манастира које нису мерљиве архитектонским обрасцима и урбанистичким простором, али, њихово дејство је присутно и може се описати. То су *зоне заштите* манастира, које чине појас заштите чије простирање је нематеријално и у овом раду су назване:

- *посебне зоне заштите* манастира.

Њих чине:

- *посвећен простор*
- *посвећено време*,

јер, „*када си на Литургији, осећаш да си сасвим стран свету*“¹⁰⁰⁵, присутан у другом простору и другом времену.

Посвећен простор и *посвећено време* у потпуности обухватају сваки манастир и заокружују све његове садржаје у целини, представљајући трећи појас *заштите* манастира.

¹⁰⁰⁵ Емилијан, Архим.: *Богослужење – ишчекивање и виђење Бога*: Краљево: Манастир Жича, 2007., стр. 36.

Посебне зоне заштите везане су за епископалну организацију Српске православне цркве и Богослужење које се у свим манастирима одвија. „Кроз литургијско сабрање се открива и присуство другог као Онога кроз кога се долази до Бога... У заједничарењу створеног са нествореним у литургијској пракси се превладава ограничење времена и простора, на тај начин што и простор и вријеме се не укидају већ им се додаје једна нова димензија“¹⁰⁰⁶. Управо том новом димензијом која је просторно непрегледна, *посебним зонама заштите* манастира обухваћене су све претходно описане просторне *зоне*.

Упућеност у ове *зоне заштите*, тј. у циклусе времена Богослужења и положај сваког манастира у телу Цркве, има утицаја на архитектонско-урбанистички приступ одређивања *зона заштите окружења* манастира. Садржаје *зона* треба усклађивати са циклусима *посвећеног времена* и одређивати их у контексту *посвећеног простора*.

3.2.Посвећен простор

Посвећен простор, идући из средишта манастира, има своју градацију, суштински је недељив и може се појаснити кроз 4 степена:

- 1) први степен *посвећеног простора* – *обухват манастира*
 - садржи све *задате зоне заштите* манастира и подударан је са њима, обзиром да цео манастир представља *посвећен простор*
- 2) други степен *посвећеног простора* – *обухват Епархије*
 - обухвата и надилази све *задате зоне заштите* манастира и све *зоне заштите окружења* сваког манастира појединачно
 - у њему је сваки појединачни манастир духовно повезан са свим манастирима у административним границама једне Епархије
- 3) трећи степен *посвећеног простора* – *обухват Српске православне цркве*

¹⁰⁰⁶ Брајовић, Б.: „Осми дан, теолошке основе простора и времена“ у: Црквене студије, Годишњак центра за црквене студије година 1 број 1.- Ниш: Центар за црквене студије, 2004., стр. 65-73; стр. 70.

- у њему је сваки појединачни манастир распоређен у некој од Епархија Помесне српске цркве, повезан са свим манастирима из тог обухвата
- 4) четврти степен *посвећеног простора* – *обухват 14 Помесних православних цркава*
 - представља најшири обухват *посвећеног простора*, „једну, свету, васељенску и апостолску цркву“¹⁰⁰⁷, у којој су остварене духовне везе између свих православних – „То је изузетна заједница у људској историји“¹⁰⁰⁸.

Иако се овде истичу везе између манастира, обзиром на тему рада, то не искључује једнако значајну повезаност свих православних храмовима у *свету*, на нивоу парохија, у оквиру сваког од четири наведена степена.

Зона посвећеног простора манастира се непрекидно мења, а те промене се запажају на свим нивоима.

- у првом степену, промена *зоне посвећеног простора* најређе се мења, јер установљен изграђен корпус манастира ретко мења утврђене спољне границе изграђене структуре, а изградња нових грађевина ван бедема манастира не утиче на промену обухвата *посвећеног простора*
- у другом степену, промене *зоне посвећеног простора* везане су за промене граница Епархије којој манастир припада, чиме *зона* у делу *обухвата Епархије* којој манастир припада може бити *арондирана* тј. умањена или увећана
- у трећем степену, промена *зоне посвећеног простора* дешава се услед промене броја Епархија тиме и промена граница духовног *обухвата Српске православне цркве*¹⁰⁰⁹
- у четвртом степену, промене *зоне посвећеног простора* су најучесталије јер зависе од непрекидног кретања у *обухвату 14 Помесних православних цркава* као *живог* организма.

¹⁰⁰⁷ Из *Символа вере*: „... символ, најчешће употребљаван у Православној цркви, састављен је на два васељенска сабора, у Никеји (325.г.) и у Цариграду (381.г.)“ у. Николај, В.: *Вера Светих*.- нав. дело, стр. 18.

¹⁰⁰⁸ Исто, стр. 37.

¹⁰⁰⁹ В.: поређење броја Епархија 1947. и 2007.г., стр. 210 овог рада.

3.3. Посвећено време

Како је утврђено *Законом о црквама и верским заједницама* (2006) и у овом раду више пута наглашено, *Богослужбени простор и време су заштићени и неповредиви*.

Осим неповредивости сваког храма и манастира као Богослужбеног простора, која је разматрана кроз успостављање два појаса просторне заштите, *посвећен простор и посвећено време* имају посебне одлике и отуда чине појас *посебних зона заштите*.

Зона посвећеног простора разматрана је поступно, у 4 степена, према условно речено¹⁰¹⁰, духовној припадности сваког манастира духовно успостављеним територијалним обухватима, Епархијама и Помесним црквама.

Исто тако, *зона посвећеног времена* може се разматрати поступно, у 3 временска циклуса Богослужења, које А. Шмеман назива „циклуси молитве“¹⁰¹¹, а то су:

- дневни циклус
- седмични циклус
- годишњи циклус,

односно,

- дневна Богослужења
- седмична Богослужења
- годишња Богослужења,

тј. „стална јавна богослужења као засебне целине“¹⁰¹², која утичу на начин и време коришћења храма, тј. на број и време окупљања верних и посредно на коришћење урбанистичко-техничке опреме простора и инфраструктуре у *зонама заштите окружења* манастира.

Зона посвећеног времена има превасходно црквени карактер, али утиче и на архитектонско-урбанистичке услове организације и обликовања простора.

¹⁰¹⁰ Приступ овом разматрању дат је из перспективе сагледавања архитектонско-урбанистичких услова обликовања и коришћења простора, у том смислу је услован јер не достиже црквено објашњење теолога; прим. Г. Марковић.

¹⁰¹¹ Шмеман, А.: *За живот света*.-Београд: Плато, 1999., стр. 62.

¹⁰¹² Мирковић, Л.: *Православна литургија, први општи део*.- нав. дело, стр. 23.

М. Елијаде уочава: „Сваки религиозни празник, свако литургијско Време састоји се у реактуализацији неког светог догађаја што се одиграо у митској прошлости, „на почетку“. Учествовати религиозно у једном празнику подразумева излазак из „свакодневног“ временског трајања и уклапања у митско Време реактуализовано кроз празник. Тако је митско Време бесконачно повратно, бесконачно поновљиво. У извесном смислу, могло би се рећи да оно не „тече“, да оно није неповратно „трајање“¹⁰¹³. Иако се време на Богослужењу разликује од доживљаја времена у свету, став М. Елијаде уопштен за све светске религије, за хришћане је неприхватљив у употреби термина *митско*¹⁰¹⁴. Наиме, „митска прошлост“ и „митско време“, не могу се применити на хришћанство и централни догађај Првог доласка у његовој историји.

О понављању Богослужења у циклусима, Л. Мирковић каже: „Основа јавног богослужења православне цркве, или јавних заједничких богослужбених чинова православне цркве као засебних целина су разни свети догађаји или успомене из економије искупљења рода људског, који стоје у каквој год вези са појединим часовима дана, или са појединим данима у седмици, или са појединим данима или недељама године, тако, да се ови чинови после једног дана, седмице или године опет изнова почињу и иду један иза другог у истом реду“¹⁰¹⁵.

Везано за православне манастире, познавању Богослужбеног времена помажу *црквени календари* које за сваку календарску годину издаје Свети архијерејски синод Српске православне цркве, у којима су садржани датуми – дани свих празника по секуларном (наведено као: „нови“) и црквеном (наведено као: „стари“) рачунању времена, као и друга упутства важна за Богослужење по данима и недељама.

Дани празника „зову се света времена, празници и сачињавају хришћанску црквену годину“¹⁰¹⁶. Дневно време у распореду Богослужења, такође одступа од рачунања времена у свету. „Насупрот нашем секуларном доживљају времена,

¹⁰¹³ Елијаде, М.: *Свето и профано*.- нав. дело, стр. 53.

¹⁰¹⁴ Мит – „бајка, приповетка о догађајима из живота натприродних и божанских бића, у којој се та божанска бића спуштају на Земљу, живе и раде као људи, с којима се често друже и заједно с њима врше многе чудновате и јуначке подвиге (најлепше примере мита имамо у старој класичној, нарочито грчкој митологији)“, в. одредници: „мит“ у: Вујаклија, М.: *Лексикон страних речи и израза*.- нав. дело.

¹⁰¹⁵ Мирковић, Л.: *Православна Литургија, други посебни део (Дневна богослужења, Св. литургије и седмична богослужења)*.- нав. дело, стр. 6.

¹⁰¹⁶ Мирковић, Л.: *Православна литургија, други посебни део (Хеортологија)*.- нав. дело, стр. 5.

литургијски дан почиње вечерњем, тј. увече¹⁰¹⁷, тако да вечерњим доласком у храм верник не завршава већ, у духовном смислу, почиње нови дан.

Цикличност црквених празника може се уочити на примеру недеље, јер је тај дан формално везан и са секуларним циклусом радне седмице.

Пример недеље, која је „Дан Господњи“¹⁰¹⁸: „Недеља је добила свој значај од успомене васкрсења Христовог, које се слави у недељу, и према томе може се од IV столећа казати да је свака недеља као Ускрс у малом. Што је ускршњи празник у току године, то је дан Господњи у току седмице“¹⁰¹⁹, тј. у седмичном ритму понавља се успомена на васкрсење Христа.

Осим узастопног недељног понављања управо наведеног „Ускрса у малом“, црквена правила утврђују и начин тј. дужину времена празновања појединих црквених догађаја. На примеру поменутог „васкрсења Христовог“, установљено је, према Канону:

- „Од Светога дана Васкрсења Христа Бога нашега па до Нове Недеље, сву седмицу верни треба да у Светим Црквама неизоставно проводе у псалмима и химнама и песмама духовним, радујући се у Христу и празнујући, и слушајући читања Божанствених Писама, и наслађујући се Светим тајнама. Јер ћемо тако бити саваскрсавани и саузношени са Христом. Нека, зато, у споменуте дане никако не бивају коњске трке, или друге какве јавне представе“¹⁰²⁰,

што се може уочити по бројности верних у тим данима, како у манастирима, тако и у градским парохијским црквама.

Задржавајући се на примеру празника Васкрсења Христовог, речи А. Шмемана: „И тако, дакле, Васкрс није просто подсећање на неки догађај, већ је – сваке године – он пуноћа самог времена, нашег реалног времена“¹⁰²¹, могу се повезати са већ разматраним питањем у овом раду – има ли смисла сећати се улоге храмова у животу хришћана (споменици културе), или, имати храмове који

¹⁰¹⁷ Шмеман, А.: *За живот света*.-нав. дело, стр. 75.

¹⁰¹⁸ Исто, стр. 65.

¹⁰¹⁹ Мирковић, Л. *Православна литургија, други посебни део (Хеортологија)*.- нав. дело, стр. 27.

¹⁰²⁰ В.: Канон 66. „О присуствовању у Црквама целе Васкрсне седмице“ Петостог васељенског сабора у: *Свештени канони Цркве*.- нав. дело, стр. 177-178.

¹⁰²¹ Шмеман, А.: *За живот света*.-нав. дело, стр. 72; подвукла Г. Марковић.

живе у реалности овог времена (објекти у функцији)? Из става Ј. Нешковића: „*Поред тога, када су у питању манастири из прошлости, поред своје основне функције они имају и савремену функцију као споменици културе...*“¹⁰²², може се закључити да у контексту *посвећеног простора* и *посвећеног времена*, православни храмови тј. манастири данас нису *просто подсећање* на манстире у прошлости, већ грађевине и изграђене структуре у којима се одвија посвећен живот, у чијој се „*основној функцији*“ остварује „*пуноћа времена*“. Тек потом, они имају и *савремену функцију* споменика културе.

Примери сагледавања *посвећеног времена*, дати су само као наговештај значаја *посебних зона заштите*, односно, као упућивање на неопходност учешћа црквених институција у урбанистичко-техничком димензионисању простора у процедури одређивања граница и режима управљања *зонама заштите* *окужења* манастира.

Посвећено време у посвећеном простору издваја храм и манастир из реалности *света*, тј. уздиже га изнад његових секуларних и естетских вредности, што захтева и *посвећеног градитеља*¹⁰²³.

У приступној беседи у САНУ, маја 2010.г., Милан Лојаница каже: „*Зато поједине намене зграда, на пример, кућа за становање, храм, школа, фабрика, болница, позориште итд. траже читке кодове, недвосмисленост информација. Због одговорности према значењима није могуће да архитект своју оригиналност ставља испред разумљивости, а то води дисциплиновању идеја и облика у архитектури, односно, елиминисању произвољности*“¹⁰²⁴. Као и код грађења храмова, то треба применити и код одређивања *зона заштите* манастира, у смислу „*елиминисања произвољности*“, како дефинише М. Лојаница, како код обликовања грађевине тако и код обликовања простора.

¹⁰²² Нешковић, Ј.: „*Заштита околине манастира*“ на: Југословенски научни скуп *Валоризација и заштита фрушкогорских манастира*.- нав. дело, стр. 248, подвукла Г. Марковић.

¹⁰²³ Став Г. Марковић.

¹⁰²⁴ Лојаница, М.: „*О говору архитектонских идеја и облика*“ у: Отисак *Гласа CDXVI Српске академије наука и уметности, Одељење ликовне и музичке уметности*, књ. 9.- Београд: САНУ, 2010., стр. 5, подвукла Г. Марковић.

VI ПРЕДЛОГ МЕТОДОЛОГИЈЕ ОДРЕЂИВАЊА ЗОНА ЗАШТИТЕ

1.0. ПРОЦЕДУРА УСПОСТАВЉАЊА ЗОНА ЗАШТИТЕ

Према *Уставом* (2006) дефинисаној световности државе, „*Република Србија је световна држава. Цркве и верске заједнице су одвојене од државе. Ни једна религија не може се успоставити као државна или обавезна*“¹⁰²⁵ уређен је и однос одвојености Српске православне цркве и Републике Србије. Иако је средњевековни модел *симфоније*¹⁰²⁶ државе и Цркве напуштен а границе Србије, државно и друштвено уређење више пута мењани у XX веку, последњих деценија уочена је тежња државе Србије да оствари сарадњу са Српском православном црквом, као и са свим црквама и верским заједницама на њеном простору. У знатној мери подстакнута тим односом, произилази процедура одређивања *зона заштите* манастира.

Анализирајући три појаса *зона заштите* манастира (*задате зоне заштите, зоне заштите окружења, посебне зоне заштите*), њихове описане садржаје и границе простирања, Српска православна црква може за сваки манастир припремити предлог *задатих зона заштите* и у целости одредити *посебне зоне заштите*, као предуслов почетка сарадње са надлежним институцијама које приступају одређивању *зона заштите окружења*. Предлог граница и садржаја ових појасева заштите био би програмски задатак за даљи рад државних институција, који би указивао на полазни значај сваког манастира посебно и на његово место у зони *посвећеног простора*. Описане програме, Српска православна црква би требала припремати за сваки манастир, независно од његовог институционалног статуса.

Затим, Српска православна црква узела би активно учешће у одређивању *зона заштите окружења* манастира и то у првом делу, у одређивању *зоне*

¹⁰²⁵ Чл. 11 у: *Устав РС* (2006).- нав. извор.

¹⁰²⁶ „*Интереси Цркве и државе нису били супротстављени, већ су се узајамно допуњавали. То је добро позната теорија симфоније – сагласности.*“ у: Поповић, В. Р.: *Српска црква у историји*. - нав. дело, стр. 37.

заштите власничког обухвата. Наиме, СПЦ има могућност да врши откуп/замену појединих парцела у непосредном окружењу манастира, у циљу остварења просторне целовитости зоне заштите везане за власништво. Успостављање друга два дела овог појаса заштите – *урбанистичке зоне заштите* и *најшире просторне зоне заштите*, било би препуштено уско стручним институцијама, уз услов добијања сагласности манастира тј. Српске православне цркве.

Осим што *Закон о црквама и верским заједницама* (2006), како је у овом раду већ наведено, манастире одређује као *носиоце културне и научне делатности*, треба се подсетити и на историјски значај манастира – „*Када нисмо имали школа и учионица, и болница, и радионица и сликарских атељеа, све су то замењивали манастири*“¹⁰²⁷ који су утицали на културна развој подручја па и на сам историјски опстанак народа. Или, ставом изреченим за монахе: „*Они су знаци присуства Божијег у свету*“¹⁰²⁸, описује се значај и монашких насеља – манастира, као места сусрета Божанских енергија и *света*. Институционално одређивање *зона заштите* односи се управо на простор где се додирују манастир и *свет*, који је тешко сагледати једнострано, само из манастира или само из *света*.

У осврту на период после Другог светског рата, приближавање државних и црквених институција на разматрању питања црквеног градитељства почело је крајем XX века. Један од показатеља је одржавање скупа *Традиција и савремено српско црквено градитељство*, 1994. године. „*Тако су теолози и архитекте први пут после више од пола века разговарали о градњи православних храмова... И сам се залажући да црквено градитељство данас не задовољава ни световне ни духовне критеријуме, др арх. Борислав Стојков је питао: може ли се црква, која је светиња, градити на месту које није култно или свето, односно да ли је овом храму место на сваком празном простору?*“¹⁰²⁹, што указује на нагли пораст броја храмова у том периоду, неспремно дочекан у смислу институционално установљеног методолошког градитељског приступа, од поступка одређивања

¹⁰²⁷ Поповић, В. Р.: *Српска црква у историји*. - нав. дело, стр. 38.

¹⁰²⁸ Емилијан, Архим.: *Богослужење – ишчекивање и виђење Бога*. - нав. дело, стр. 25.

¹⁰²⁹ М. К.: „*Ни шаблони, ни споменик сујети*“ у: *Политика*, 25. новембар 1994, стр. 18.

локација у простору до избора градитељских образаца *посвећеног* простора, избора технологија грађења и тд.

Уз тему изградње нових храмова, савремено доба отворило је и питање заштите постојећих храмова и манастира, у чему је још истакнутија потреба сарадње секуларних и црквених тела, јер се ради о средњевековном црквеном градитељству као историјском *културном пределу* и потреби његовог очувања у условима убрзане урбанизације и естетског преображаја простора.

Пут очувања манастира, најизразитијих репрезентата средњевековне архитектуре где се у аутентичном градитељском обрасцу одржао и аутентичан начин живота заједнице, јесте успостављање *зона заштите*, као очувања функције, архитектонско-уметничких и просторних вредности.

У том смислу, могла би се усмерити процедура успостављања *зона заштите*, како је овим радом предложено, према следећим ставовима.

Иницијативу за одређивање *зона заштите* манастира могу покренути институције Републике Србије у случајевима када:

- манастирски храм има статус заштићеног непокретног културног добра
- када је манастир у обухвату природног добра
- када се манастир просторно налази у границама планског подручја.

Међутим, одређивање *зона заштите* манастира треба омогућити и уколико манастир није под институционалном заштитом, како је то показано у току Државних преговора вођених 2006-2007.г. у Бечу. Тиме се институцијама скреће пажња на угроженост и оних манастира који нису у регистру непокретних културних или природних добара и подстиче се њихова стручна валоризација.

У случајевима када су манастири непокретна културна добра, тј. када бригу о очуваном изграђеном корпусу и простору који га окружује воде државне институције, избор приоритета за одређивање *зона заштите* манастира треба условити сагласношћу Српске православне цркве, која сваки манастир посматра у контексту *зоне посвећеног простора* и *зоне посвећеног времена*, као важних показатеља потребе његовог очувања за одрживост монаштва и народа у целини.

Осим законском регулативом утврђеног учешћа Српске православне цркве, кроз *Закон о црквама и верским заједницама* (2006) и надлежних институција Републике Србије, кроз *Закон о културним добрима* (1994), бригу о културном наслеђу, па тиме и одређивање *зона заштите* манастира, треба проширити и на учешће самосталних стручњака за ову област (историчари, инжењери, уметници), из земље или иностранства (преношење искустава и модела из других православних земаља), њиховим укључивањем у сваки појединачни пројекат, условљено позивом из Српске православне цркве или из установа Републике Србије.

Стручне тимове за утврђивање *зона заштите* манастира треба организовати као мултидисциплинарне, где ће стручњаци узети удео у току читавог процеса или сарађивати саветодавно у одређеним фазама процеса, а то су: теолози, правници црквеног права, правници, историчари цркве, историчари, историчари црквене уметности, историчари уметности, историчари црквене архитектуре, торетичари архитектуре, историчари црквене књижевности, историчари књижевности, филолози, археографи, архитекте-протомајстори, архитекте, архитекте-конзерватори, статичари, археолози, геодете, геолози, инжењери нискоградње, инжењери инфраструктуре, архитекте-урбанисти, просторни планери, шумарски инжењери, пејзажни архитекти, етнологзи, фрескописци, иконописци, сликари-конзерватори, сликари, примењени уметници, занатлије уметничких заната, културолози, социолози, економисти и други. Радом стручних тимовима требало би равноправно да координирају два изабрана представника: представник Српске православне цркве и представник државних институција Републике Србије.

Будући да манастир може бити заштићен по више основа, како је показано на примеру анализираних манастира на Косову и Метохији, као непокретно културно добро, као непокретно културно добро од изузетног значаја, као добро уписано на UNESCO World Heritage List, као добро уписано на UNESCO List of World Heritage in Danger, као добро у оквиру заштите природних добара, као добро у приоритету спровођења *Просторног плана Републике Србије 2010-2020*, у различитој врсти непокретних културних добара, у различитој категорији,

потребно је сабрати све ове одлике и користити их као предности у одређивању *зона заштите*, а не као разлоге одлагања процедуре и оспоравања у одлучивању.

У случајевима када манастири као заштићена светска баштина подлежу надлежности међународне организације UNESCO, ту институцију треба упознавати са свим поступањима у *зонама заштите* уписаних добара, што Србија и чини периодично, преко надлежне установе, сагласно законској регулативи. На примеру Косова и Метохије, за манастире који у UNESCO организацији имају и статус угрожених добара, сходно дешавањима у *зонама заштите*, извештаји би требало да буду учесталији, укључујући и учесталије позиве UNESCO експертима за вршење увида на терену. Иако је то процедурално обавеза Републике Србије, због отежаног присуства службе заштите у јужној српској покрајини, на праћење стања и функционисања *зона заштите* на Косову и Метохији посебно су упућени манастири и надлежни Епископ.

Зоне заштите треба одређивати и за *манастиришта*, чија функција *посвећеног простора* не престаје ни док су у стању мировања тј. у рушевинама. За те просторе може се одредити увек препознатљиви обрис храмовне апсиде, *нулта зона заштите* – олтар, потом оријентационо и *најужа зона заштите* – храм, док *слободна зона заштите* – порта и *изграђена зона заштите* – бедем могу бити одређене по завршетку систематских археолошких истраживања. Уколико о таквим местима постоје писани подаци о власништву, као што је на пример манастир Богородице Хвостанске, може се започети и одређивање следећег појаса заштите – *зона заштите окружења* почевши од *зоне заштите власничког обухвата*. *Урбанистичка зона заштите манастиришта* свакако зависи од постојеће урбане матрице насеља на коме се *манастириште* налази, али, и у планирању простора према секуларним потребама, свакако треба у перспективи предвидети враћање *посвећеног простора* у пуну функцију. *Најшира зона заштите* која у себи садржи *манастиришта* има изражене естетске и садржајне квалитете простора, готово као код посвећених локација у пуној функцији. За *манастиришта* може бити успостављен и трећи појас заштите и степеновање *посвећеног простора* па и *посвећеног времена* обзиром на периодична Богослужења и на запустелим местима, док је манастир у стању мировања.

Зоне заштите манастира, посебно *зоне заштите окружења*, могу се сматрати технички одређеним по постизању потпуне сагласности Српске православне цркве и надлежних институција Републике Србије око:

- утврђених граница *зона заштите*
- утврђених садржаја унутар сваке *зоне заштите*
- утврђеног начина управљања сваком *зоном заштите*.

За утврђивање *зона заштите* манастира треба поштовати мерила, која законском регулативом нису посебно одређена, али која треба да буду у оквирима правила урбанистичко-архитектонске струке у просторном и техничком смислу и у духу црквених правила у смислу коришћења *посвећеног простора* и *посвећеног времена* тј. одвијања Богослужбене функције.

2.0. МЕРИЛА

2.1. Општи приступ

Како је већ наведено, од три појаса заштите манастира,

- *задате зоне заштите*
- *зоне заштите окружења*
- *посебне зоне заштите,*

два појаса заштите су одређена и пре приступања институционалној процедури. То су први и трећи појас заштите, идући од средишта, тј. од олтара манастирског храма.

Први појас заштите простора тј. *задате зоне заштите*, односи се на обухват изграђеног корпуса манастира и одређује се анализом постојећег архитектонско-урбанистичког обрасца појединих грађевина и изграђене структуре у целини.

Трећи појас заштите тј. *посебне зоне заштите*, односи се на функцију манастира и нематеријалне одлике простора и времена, а условљен је местом манастира у епископалној организацији Српске православне цркве и њиховом основном функцијом – молитвеним циклусима Богослужења.

Уочава се да се мерила за успостављање *зона заштите* највише односе на средњи појас заштите простора тј. на *зоне заштите окружења* манастира. У оквиру тог појаса заштите, подељеног на три дела,

- *зона заштите власничког обухвата*
- *урбанистичка зона заштите*
- *најшира просторна зона заштите,*

приступ се усложњава, идући од средишта заштићеног простора ка његовом ободу. *Зона заштите власничког обухвата* у великој мери је одређена имовинско-правним статусом манастира. Одређивање *урбанистичке зоне заштите* има посебно планерску и инжењерску димензију, у смислу анализе стечених обавеза према усвојеним планским документима и статуса манастира у оквиру институционалне заштите. Успостављање *најшире просторне зоне заштите* захтева прикупљање и коришћење свих црквених, културно-историјских, научних

и планерских података о природи и простору у коме се манастир налази и за циљ има естетско препознавање и дефинисање *културног предела* и *културног подручја* у целини.

Као што је тешко изнаћи мерила за сврставање храмова у групе, тј. узимајући у обзир мишљење М. Васића „да досадашњи покушаји *груписања споменика старе Српске Архитектуре у стилске, временске и обласне групе, не задовољавају. Они нас не могу задовољити што су поједини аутори, при изради своје поделе и својих група, бирали, потпуно произвољно, мерила и гледишта с којих су посматрали те споменике...*“¹⁰³⁰, утолико је одговорније успоставити заједничка мерила за одређивање *зона заштите*, која би се односила на различите локације, са само једним полазиштем које те локације повезује – у средишту сваке је храм.

Та посебност појашњава циљ потребе изналажења општих мерила вредновања, која би могла бити примењена не само на цркве као хришћанске храмове већ и на друге верске грађевине, уз услов експертског познавања основних функција различитих верских грађевина, њиховог историјског развоја и географске распоређености.

2.2.Мерила за одређивање првог појаса заштите манастира

Нулта зона заштите – олтар, одређена је архитектонским обрасцем храма и није подложна промени ни са црквеног ни са архитектонског гледишта, како у тлоцрту тако ни у волумену унутрашњег простора. Форма, материјализација и иконографски садржај фрескописа и олтарске преграде тј. иконостаса, као и опремање олтара црквеним намештајем, првенствено су у надлежности Српске православне цркве, будући да су најуже везани за Богослужбену функцију.

Најужа зона заштите – храм, одређена је такође типолошким обрасцем грађевине и њеном урбанистичком поставком у простору порте и ширем окружењу. Како је разматрано у овом раду, храмови су дограђивани ка западу,

¹⁰³⁰ Васић, М.: *Жича и Лазарица*.- нав. дело, стр. 9-10.

истоку и југу, као „*обичај старих ктитора*“¹⁰³¹. Приправе су најчешће накнадно затварале најукрашенију, западну фасаду храмова, мада, описујући цркву манастира Студенице, А. Дероко истиче и једновремену изградњу корпуса храма: „*На њој се први пут појављује права, вратима одвојена, припрата, једновремено озидана. Она је исте висине као олтар, а обухваћена је у заједничке фасаде са самом црквом*“¹⁰³².

Отворено питање о могућности реконструкције храмова у рушевинама и њиховом начелном враћању изворним облицима, треба разматрати и у односу на њихову основну намену тј. изворну и суштинску функцију. У том смислу, остварење пуноће *посвећеног простора* и успостављање континуитета Богослужења има предност над постизањем дословне прецизности тј. *апсолутног чистунства* у обнови, како је то назвао Милан Ивановић¹⁰³³.

Слободна зона заштите – порта, тј. границе те зоне, одређене су хоризонталним пројекцијама фасадних зидова храма који је у њеном средишту и унутрашњих фасада грађевина распоређених по ободу. Услови њене заштите односе се на потребе сахрањивања, што је у надлежности Српске православне цркве. Наиме, „*У храмовима и другим здањима за богослужбене потребе који су у власништву цркве и верских заједница, као и на земљишту на коме су изграђени ти објекти, може се вршити сахрањивање на основу одлуке надлежног органа цркве, односно верске заједнице*“¹⁰³⁴. Измена површине слободног простора порте, то је претежно њено смањење, могуће је проширењем изграђене структуре ка унутрашњости порте, уз услов очувања опхода тј. могућности вршења литије око храма у оквиру Богослужбене функције.

Изграђена зона заштите – бедем, одређује се спољашњом границом слободне површине порте и пројекцијом вањске фасаде изграђене структуре или

¹⁰³¹ Дероко, А.: *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији.*- нав. дело, стр. 27.

¹⁰³² Исто, стр. 64.

¹⁰³³ В. фуснота 698, стр. 203 овог рада.

¹⁰³⁴ Чл. 32, седми став у: *Закон о црквама и верским заједницама* (2006).- нав. извор, подвукла Г. Марковић.

вањског лица бедемског зида, у случајевима када у изграђеном прстену недостају поједини објекти.

Грађевине по ободу порте, историјске или савремене, подложне су реконструкцији у смислу доградње тримова ка унутрашњости манастира или надградње појединих објеката, зависно од потреба *општежића*, споменичког статуса манастира, изворних форми и дозвољених мера техничке заштите.

Промене изграђене структуре нису могуће ка спољашњости манастира, тј. изворна траса бедемског зида или зидова грађевина које прате бедем, остаје спољна граница *посвећеног простора* манастира.

Продоре кроз изграђену структуру ка вањској *зони власништва* манастира, могуће је вршити на више места по затвореном ободу, кроз грађевине или зидове, према функционалним потребама манастира, без угрожавања архитектуре изграђене структуре и са задржавањем приоритета једног, главног улаза у порту, као јединог јавног улаза у манастир.

2.3.Мерила за одређивање другог појаса заштите манастира

Зона заштите власничког обухвата одређује се површином поседа и геометријом катастарских парцела у власништву манастира.

Ову *зону* треба нагласити и у простору, оградњавањем манастирских парцела на начин прикладан окружењу, заштитном или зеленом оградом, са више појасева вегетације и контролисаним улазима на манастирско имање.

У случају неразрешених имовинско-правних односа а при већ извршеној секуларној изградњи на манастирском имању, треба тежити њиховом разрешењу и договорном уређивању. На већ описаном примеру манастира Бањске, одређене државне институције су, у законски предвиђеној процедури, вратиле или уступиле манастиру одређене парцеле, чије је власничко обједињавање са манастирском земљом омогућило смислено одређивање *зона заштите* при изради *Плана генералне регулације за насеље Бањска* (2007).

Услов да изграђена ободна структура манастира не може бити грађевински проширена ван бедема, односи се само на грађевине које затварају порту и

представљају део *посвећеног простора*. Међутим, изградња ван манастира, на манастирском имању, могућа је према програму који поставља манастир, имајући чак и *посвећену* функцију – уколико постоји потреба за проширењем манастирског гробља, умножавањем монашких келија или подизањем нових капела уз постојећа изворишта или нове конаке. У овом процесу важно је остварење стручне, институционалне сарадње за потребе испитивања тла, процене могућности повећања капацитета инфраструктуре, урбанистичког разрешења комуникација са портом и простором *света*, уз испуњење и других архитектонско-урбанистичких услова уређења простора.

Оваква изградња, тј. проширење намене *посвећеног* простора ван зидова порте, на власнички обухват манастира, не би утицала и на проширење *задатих зона заштите*, обзиром да се ради о постепеном и дуготрајном процесу формирања и оживљавања нове структуре и нових садржаја, које треба да изнесе више генерација монаха.

Урбанистичка зона заштите одређује се постојећим планским документима, документима за спровођење просторних планова и урбанистичко-техничким документима¹⁰³⁵. У овој *зони* очекује се строга примена *правила уређења*¹⁰³⁶ и *правила грађења*¹⁰³⁷, јасно одређених законском регулативом, посебно у смислу очувања животне средине, културног наслеђа, значајних визура, пешачких продора, испуњавања услова везаних за парцелу и индексе изградње, прописане намене и форме објеката и њихов узајамни однос, ради остварења урбане естетике и техничке опремљености простора.

Садржаји ове *зоне* су претежно секуларни и потребна је велика пажња у одређивању намена и услова коришћења простора, у смислу примене црквених правила за садржаје који не одговарају близини манастира као и ограничење времена у којима се поједина догађања у овој *зони* одвијају.

Најшира просторна зона заштите, тзв. *културни предео*, условљава одсуство индустријских постројења и експлоатације природних ресурса, као и рад

¹⁰³⁵ Чл. 10 у: *Закон о планирању и изградњи* (2009).- нав. извор.

¹⁰³⁶ Чл. 30 у: Исто.

¹⁰³⁷ Чл. 31 у: Исто.

на ревитализацији вегетације, било у виду пошумљавања ширих просторних потеза или уређења парковских површина, усмеравања градње великих капацитета или опремања простора *малог урбанизма*. У очуваном природном амбијенту, манастир, као монашка насеобина али и као јединствена градитељска форма са истакнутом куполом, представља изразити пример вишевековно одржаног традиционалног начина просторне поставке и грађења храмова, постајући тиме централни урбани мотив историјског значаја.

Православни храмови тежили су „*да им маса буде степенасто моделисана у висину, са кубетом на врху као завршетком силуете*“¹⁰³⁸, како на примеру манастира Дечани истиче А. Дероко. Осим уочљивости издигнутих купола или манастирских обзиђа, у смислу визуелног заокруживања лепоте предела и обједињавање природних и створених вредности, храмови су *истраживачке, географске и историјске станице*¹⁰³⁹ у простору, као грађевине чије место и положај указују на стране света, топографију терена, механичке одлике тла, близину речних токова, лековитих извора, старих градова, историјских насеља, каменолома, некропола и сл., као и на могућност ишчитавања друштвених и градитељских токова од времена њиховог подизања до данас.

Како је то својим истраживањем уопштила С. Поповић: „*Ако би се сабрали елементи који су специфични и важни за ужу локацију манастира у средњевековној Србији, онда су то: присуство питке воде, отворена – доминирајућа – позиција (што преовлађује), добро грађевинско тло и старије култно место*“¹⁰⁴⁰. Осим што потврђује континуитет светости места од раног хришћанства до данас, учешће једног манастира у *културном пределу* и положај тј. мапа више таквих *предела у културном подручју*, назначавају и био-геолошке вредности простора у целини које треба неговати или, у појединим случајевима, обновити и оживети.

Интегративан приступ одређивања ове, садржајно најсложеније и просторно најшире *зоне заштите*, не односи се само на потребу сарадње

¹⁰³⁸ Дероко, А.: *Монуменална и декоративна архитектура у средњевековној Србији*.- нав. дело, стр. 85.

¹⁰³⁹ Термин Г. Марковић.

¹⁰⁴⁰ Поповић, С.: *Крст у кругу*.- нав. дело, стр. 70.

црквених и државних институција већ и на потребу успостављања и израде међуинституционалних веза и програма.

2.4. Мерила за одређивање трећег појаса заштите манастира

Посвећен простор одређује се корпусом изграђеног манастира, затвореним контролисаним простором који истовремено има јавну употребу, обзиром да су Богослужења јавна. Коришћење тог простора везано је за његов први степен, *обухват манастира*.

Коришћење *посвећеног простора* у другом степену, *обухват Епархије*, може бити спроведено успостављањем ходочасничких обилазака манастира једне Епархије, какви се често организују за подручја Фрушке Горе, Рашке области, Овчарско-кабларских манастира или манастира Косова и Метохије.

У трећем степену, *обухвату Српске православне цркве*, подразумева се историјско повезивање свих српских манастира, посебно драгоцено за подручје Балкана као простора истих или веома сличних културних образаца и културних стратегија.

Највиши степен *посвећеног простора*, *обухват 14 Помесних православних цркава*, доступан је ходочасницима најпосвећенијих места, као што су то Јерусалим „*свети град Јевреја, хришћана и муслимана*“¹⁰⁴¹, Света Гора која на простору државе Грчке обједињује манастире неколико православних земаља или Цариград, данас град Истамбул, у коме је очувано седиште Васљенске Патријаршије.

Посвећено време одређено је циклусима Богослужења и утиче на организацију простора једног манастира на *дневном, седмичном и годишњем* нивоу. То усмерава и урбанистичко-техничко уређење приступног простора манастиру, тј. одређивање и опремање *урбанистичке зоне заштите*, у смислу димензионисања инфраструктурних потреба, саобраћајних прилаза, обезбеђивања паркинг простора за аутобусе и путничка возила, санитарних објеката и сл.

¹⁰⁴¹ В.: одредницу „Јерусалим“ у: *Енциклопедија живих религија*.- нав. дело.

У црквеном календару посебно су важни датуми „дванаест великих Господњих и Богородичиних празника“¹⁰⁴² са тринаестим празником *Васкрсења Христовог*, као празника над празницима, када храмови примају највећи број верника у дужем временском периоду, укључујући дане припреме и дане празновања. За манастире али и за подручје градова, када је број верника у свим храмовима знатно повећан и када се у Београду на пр. успоставља појачан режим градског превоза на линијама ка гробљима, важна су четири дана у години посвећена успомени умрлих, тзв. *Задушнице*.

Посвећен простор и посвећено време свакако утичу на одређивање *зона заштите* манастира, међутим, уколико се тај утицај на простор предвиђа и контролише, остварује се хармонија обухваћена *најширом просторном зоном заштите* манастира – *културним пределом*.

¹⁰⁴² Мирковић, Л.: *Православна литургија, други посебни део (Хеортологија)*.- нав. дело, стр. 9.

VII ZAKЉUČAK

Како је назначено на почетку овог рада, циљеви истраживања успостављања *зона заштите* манастира били су изналажење мерила за њихово просторно одређивање као и показивање неопходности заједничког учешћа државних и црквених институција у том процесу.

Хипотезе рада, засноване на недељивости *посвећене* функције манастира и његове архитектонско-урбанистичке матрице, тј. на једновременом и прожетом градитељском и духовном значају манастирског комплекса, указују на потребу обједињавања црквеног приступа и инжењерско-економских захтева у процесу планирања простора.

Уз важне резултате свих претходних истраживања наведених у Уводу овог рада, значајан основ за ставове аутора имао је приступ Светлане Поповић која је аналитички разрешила типолошки образац манастира као заокруженог насеља, успоставивши метафору *крста у кругу*, која се може сматрати најуспешнијом дефиницијом манастира са архитектонско-урбанистичког гледишта, насталом у окриљу државних институција. Потом, на приступ су утицали и ставови Александра Дерока, који се ка сваком архитектонском елементу храма кретао од ширег простора утицаја на то стилско изражавање, увек подсећајући на црквено градитељство у целини и на географски простор у недељивости.

Посебно охрабрење за рад је приступ црквеном градитељству који је имао Милоје Васић, познавалац црквених питања и извора *посвећеног* живота, истовремено српске културе и црквенословенског језика, чему је давао претежни значај у тумачењу градитељских форми и утицаја.

Покушај разумевања мисије манастира у *свету*, кроз црквену литературу, пре свега православно Литургику, као и средњовековне правне изворе, показао се за аутора овог рада тешким али и неопходним штивом, јер је уочена изворна повезаност архитектуре грађевине и њене Богослужбене намене, *посвећеног простора* манастира и његове урбанистичке заштите. Навођењем само неколико

црквених Канона у овом раду, тежило се наговештавању непрегледно обимне, за архитекту не само инспиративне већ и обавезујуће законодавне материје у разматрању питања црквеног градитељства.

Законска регулатива, домаћа и страна, представљала је полазиште за анализу простора, у погледу примене у пракси углавном недоречена и удаљена од поступка одређивања *зона заштите*, па и од теме *посвећеног простора* уопште, са изузетком *Закона о црквама и верским заједницама* (2006) и значајној улози коју је у његовој изради имао Милан Радуловић.

Иако је у фуснотама појединачно назначено, треба још једном нагласити да је у описаним примерима из праксе, обнови Бањске (2004-2009.г.) и припреми елабората за Државне преговоре вођене у Бечу (2006-2007.г.) учествовао велики број Завода за заштиту споменика културе и појединачних стручњака из службе заштите културног наслеђа Републике Србије.

За овај рад посебно је драгоцену сарадњу остварена са Светим архијерејским синодом Српске православне цркве, сарадња са Епископима СПЦ, као и са монаштвом, у којој се издваја тадашњи Игуман манастира Бањске о. Симеон.

Велику подршку аутор је имао и од стручњака са којима је на овим темама сарађивао у пракси, као што су Аника Сковран, Миодраг Ралевић, Гордана Томовић, Градимир Станић, Синиша Темерински, Миломир Митровић, Лидија Амићић и други.

Обзиром да су у раду наглашени утицаји политике на начин бриге о културном наслеђу и на уређење *зона заштите* манастира на Косову и Метохији, аутор у току описаног практичног рада на неким темама, на пример учешћу на Државним преговорима вођеним 2006-2007.г. у Бечу, у својим стручним опредељењима није био руковођен било чијим политичким ставовима и упутствима, нити је укључиван у политички део разматрања статуса јужне покрајине.

Најзад, рад у овој области, укључујући и докторску дисертацију, заснован је на стручним архитектонско-урбанистичким знањима и резултатима њихове примене у пракси, посебно на покушају сагледавања одрживе заштите манастира

и успостављања *зона заштите* кроз обједињавање црквених условљености и профаних знања.

Из таквог приступа показана је неопходност познавања појаве монашког живота у историјском времену и његове организације у манастирима, који на просторима Балкана има велику улогу и у световном животу.

Да би се показало то узајамно дејство, из кога и произилази потреба успостављања *зона заштите* као приближавања та два квалитета, *световног* и *светог*, изабран је пример Косова и Метохије, простора са репрезентативним манастирима са црквеног, историјског и архитектонско-уметничког гледишта, истовремено изложених бурним савременим геополитичким збивањима, тако да је потреба одређивања *зона заштите* спроведена без одлагања, по налогу и у синергији институција Републике Србије и Српске православне цркве, са циљем примене у пракси.

Методолошки поступак избора анализираних манастира описан је детаљно, али се и из њега види потреба аутора да нагласи јединство ставова државних и црквених институција, разматрајући касније засебну улогу и доприносе једних и других у целом процесу.

У раду је дато више спискова манастира по бројним критеријумима, такође црквеним и профаним, како би се показала неопходност пуне упућености у значење манастира, ради разумевања њихове улоге у *свету* и успешнијег успостављања њихове техничке и просторне заштите.

На примеру манастира: *Бањске, Бинача, Богородице Хвостанске, Будисаваца, Гориоча, Грачанице, Девича, Дечана, Зочишта, Св. Марка у Коршии, Мушутушта, Пећке Патријаршије, Св. Архангела код Призрена, Св. Петра Коршичког и Соколице*, показан је поступак успостављања *зона заштите* културног добра и разматрана су друга питања црквеног градитељства која на то утичу. Истовремено, није занемарен контекст обједињености свих српских храмова у духовном, историјском и уметничко-стилском смислу, упркос просторним растојањима, чак и различитим државама, у којима се данас српско црквено градитељство налази.

Манастири на Косову и Метохији сагледани су у оквирном временском распону од завршетка Другог светског рата, закључно са првом деценијом XXI века. У том периоду заснована је њихова институционална заштита и једновремено одузета њихова непокретна имовина. Заједно са народом и манастири су прошли описану НАТО агресију 1999.г. и *Мартовски погром* 2004.г., после чега бригу о њима преузима и међународна заједница. У свим приликама током тих деценија, показана је неопходност заједничког деловања државе Србије и Српске православне цркве, на очувању и развоју црквеног градитељства, односно, уочене су последице када је то заједништво изостајало.

У периодима када је занемаривана основна функција манастира и када се тежило конзервацији архитектонских остатака изграђене структуре а не њеној ревитализацији, Српска православна црква покушала је да ради самостално, преко својих тела, међутим, пракса је показала да једино обједињеност приступа, кроз примену црквене и световне регулативе, дају резултат одрживе заштите *посвећеног простора* и појашњавају улогу манастира у *свету*.

Како се из анализе закона у Србији уочава, њихова, у амбијенту учесталих друштвених и државних промена разумљива неуједначеност, није довољна за заштиту манастира у целини, чак не садржи усмерења успостављања њихове просторне заштите уз услов очувања њихове *посвећене* функције.

Страна регулатива, тј. међународне конвенције, сваки географски простор доводе у ужи и шири регионални контекст, што је за манастире неопходно, обзиром да они изворно, својим географским положајем и примењеним стилским школама припадају подручју Балкана и широком обухвату простора Средоземља.

Деловање тзв. Привремених институција самоуправе Косова и *Ахтисаријев план* који је охрабрио успостављање тзв. законске регулативе безаконско самопроглашене републике на делу територије јужне српске покрајине, већ из ове непосредне перспективе од непуне деценије, показује се као неодрживо политичко поступање, удаљено од критеријума архитектонско-урбанистичке и конзерваторске струке, што ће са веће временске дистанце бити у потпуности потврђено.

Улога UNESCO организације у томе, начелно значајна за презентацију светске баштине, представља опасност за запостављање великог броја преосталих институционално заштићених српских манастира на Косову и Метохији, препуштених новим, *Ахтисаријевим* условима заштите, како је описано у раду. Улога СоЕ, оличена у спровођењу *Меморандума* као модела обнове који је започела и одржала Српска православна црква, већ је оставила видне последице на културно наслеђе страдало у *Мартовском погрому*, предузимањем мера његове обнове без претходног утврђивања учињене штете.

У посебној опасности налазе се храмови који нису у статусу заштите или су *манастиришта*, и на томе се показује да ни приступ међународних експерата није интегративан, саобразно значају свеукупног православног наслеђа на Косову и Метохији.

Елаборати Републике Србије којима су одређене *зоне заштите* око локација културног наслеђа на Косову и Метохији, изложени током Државних преговора 2006.г. у Бечу, потврдили су усаглашен став Српске православне цркве и институција државе Србије у погледу предложених мера и обухвата очувања простора. Елаборат изложен у Бечу 2007.г., тј. *Коментар на Ахтисаријев план*, показао је спремност српских стручњака да одговоре на експертске предлоге које је дао UNOSEK, оспоравајући њихову компетентност у поступку одређивања *зона заштите*, чији изостанак се може разумети једино уделом политике у давање детаљно описаних UNOSEK предлога, који, са гледишта архитектонско-урбанистичке и конзерваторске струке, нису одрживи.

Пример обнове и одређивања *зона заштите* манастира Бањске праћен је од почетка XX века, са коришћењем мањег дела обимне документације, потребне за сагледавање суштинске разлике појединих приступа. Уочена је јака воља појединаца, коју је показао Ђурђе Бошковић, да се на очувању старина ради и у условима неразвијене институционалне заштите, чиме су на обнову Бањског храма примењени неутемељени ставови истовремене заштите супротстављених историјских фаза црквене грађевине.

У другој половини истог века такође је уложен велики труд за истраживање и презентацију архитектонских остатака манастирских грађевина, међутим, без учешћа Српске православне цркве, у смислу оживљавања манастира и постављања тиме неопходних услова трајног уређења архитектонско-урбанистичке целине.

Прва институционална обнова Бањске у XXI веку, иако садржи пропусте у презентацији и просторној заштити *посвећеног простора*, представља пут ка пуној обнови манастира Бањске, започет изградњом конака, која ће бити одрживо усмерена новом обновом у XXI веку тј. изградом *Плана генералне регулације за насеље Бањска* (2007), уз учешће институција Републике Србије и Српске православне цркве. На примеру Бањске, једновременој обнови манастира, бање и насеља, уз неопходно учешће власника и државних институција на локалном и републичком нивоу, показан је интегративни приступ просторне обнове манастира и *културног подручја*.

Из теоретског и практичног рада аутора, уочено је да су централна полазишта за одређивање *зона заштите* манастира Богослужбена функција храма у изграђеној структури и простор који ту урбанистичку матрицу обухвата. Отуда, полазишта за одређивање *зона заштите* су изграђен простор манастира са храмом у средишту и устројство живота кроз монашки образац *општежића*.

Ка утврђивању начина обликовања простора, ишло се кроз анализу црквених Канона и потребу њиховог испуњавања, затим анализу и обавезу примене законске домаће и стране регулативе, и најзад, кроз осврт на услове које одређује геополитика.

Утврђивању **мерила за одређивање зона заштите**, претходило је дефинисање тих *зона* у простору, тј., изналажење просторног обрасца који може бити примењен на сваки манастир.

У том смислу, одређена су три појаса заштите манастира од којих су прва два описана као *просторни појасеви* док трећи појас заштите има нематеријалне одлике и назива се *посебан појас* заштите.

Сваки од наведених појасева заштите компактан је по основним карактеристикама, али и дељив, тако да се у Закључку овога рада може навести да три појаса заштите простора садрже 9 *зона заштите*, од чега се последње две могу приказати у степенима (4 степена) и циклусима (3 циклуса), тако да се уочава укупно 14 квалитативно различитих целина у структури заштите *посвећеног простора*.

То су:

- први појас заштите: ***задате зоне заштите – манастир***
 - *нулта зона заштите – олтар*
 - *најужа зона заштите – храм*
 - *слободна зона заштите – порта*
 - *изграђена зона заштите – бедем*

- други појас заштите: ***зоне заштите окружења манастира***
 - *зона заштите власничког обухвата*
 - *урбанистичка зона заштите*
 - *најшира просторна зона заштите или културни предео*

- трећи појас заштите: ***посебне зоне заштите***
 - *посвећен простор*
 - *обухват манастира*
 - *обухват Епархије*
 - *обухват Српске православне цркве*
 - *обухват 14 Помесних православних цркава*
 - *посвећено време*
 - *дневни циклус*
 - *седмични циклус*
 - *годишњи циклус.*

Из детаљног описа сваке *зоне* појединачно, проистекла су и мерила за одређивање *зона заштите* груписана према појасевима заштите. Њихова предност је у томе што се рад на успостављању *зона* може вршити независно и истовремено за сваки појас, чак за сваку *зону*, јер свака предложена *зона* има одлике затвореног обухвата са посебно описаним наменама простора и јасним техничким и другим условима за успостављање граница.

Такође, мерила, у смислу одређивања обухвата и садржаја *зона*, могу се применити засебно на сваки манастир, а успостављање *зона* према њима, могуће је одређивати кроз координиран рад државних и црквених институција, са припремом базе података која би се непрекидно допуњавала и била драгоцену подлога за потребе просторног и урбанистичког планирања, за очување *културних предела* и *културног подручја* у целини, као олакшање и у процесу успостављања институционалне заштите манастира и као суштинско повезивање простора *света* и *посвећеног* простора. Основни циљ овог рада и јесте био препознавање садржаја и обухвата *зона* и успостављање мерила за њихово одређивање, која се могу применити у пракси.

Резултати анализа вршених у овом раду, показали су да се манастир може сагледати само као целина, као јединство *посвећеног простора* и монашког живота организованог у њему, тј. да од одржања те хармоније зависи стање и очуваност изграђене структуре. Надаље, тај однос *посвећеног* живота у *посвећеном времену*, у који се укључују и *лаици* учешћем у Богослужењу, ствара потребу даљег уређивања простора који окружује манастир, у смислу успостављања *зона заштите* или *зона* прелаза из *света* у *посвећено*.

Тај прелаз је постепен и крећући се од *света* ка манастиру, тј, улазећи у храм, путник прелази пут:

- улаз у *културни предео*
- пролаз кроз *урбанистички* уређен простор
- улаз на манастирско имање, у *власничку зону* манастира
- пролаз кроз манастирску капију тј. *изграђену структуру*
- улаз у слободни простор *порте*
- улаз у *храм*

- долазак пред *олтар* – као *нулту зону заштите* манастира у коју, осим наведених ретких изузетака, нема приступа.

Уочено је да функција и изграђени корпус манастира надилазе архитектонско-уметничке вештине обликовања храмова и других грађевина, тј. надилазе умешност савременог планерског надовезивања на историјски постављену, средњевековну урбану матрицу монашког насеља.

Из тежње целовитог приступа разумевању и очувању ових простора, за који су недвосмислено потребна научна знања из области црквеног градитељства и уметности, настаје потреба развијања и црквеног приступа, захваљујући коме је настао и захваљујући коме је вековима одржан феномен манастира. У савременим процедурама институционалног пројектовања, планирања и заштите простора, то подразумева сарадњу државних и црквених институција на свим нивоима, чак, неусловљено статусом заштите манастира.

Примена ових резултата само је у делу показана у пракси, на наведеним примерима припреме елабората који су образлагани 2006-2007.г. у Бечу а које су једнако подржали представници Републике Србије и Српске православне цркве, током њихове припреме и њихове усмене одбране. Јасно је да је овај модел прихваћен као једино одржив у кратким роковима које су захтевали Државни преговори, али и да се показао корисним у смислу презентовања јединственог става српске стране, државних и црквених институција, по питању одређивања *зона заштите* око културног наслеђа на Косову и Метохији.

Његова примена била би драгоценост и код обликовања *културних предела* тј. одређивања *најшире просторне зоне заштите* сваког манастира, утолико пре у другим деловима Републике Србије, где нема геополитичких притисака и ограничења у приступу манастирима ради њиховог истраживања и вршења радова на њиховој техничкој заштити.

Рад на овој теми отворио је и могућности даљих истраживања и дубљег упознавања са функцијом *посвећеног простора* коју црквена литература и

црквени извори детаљно обрађују и образлажу, а то је симболика Богослужења и њен утицај на архитектонско обликовање црквене грађевине и окружења на које грађевина дејствује, доприносећи посебним вредностима културних предела у чијем средишту је храм.

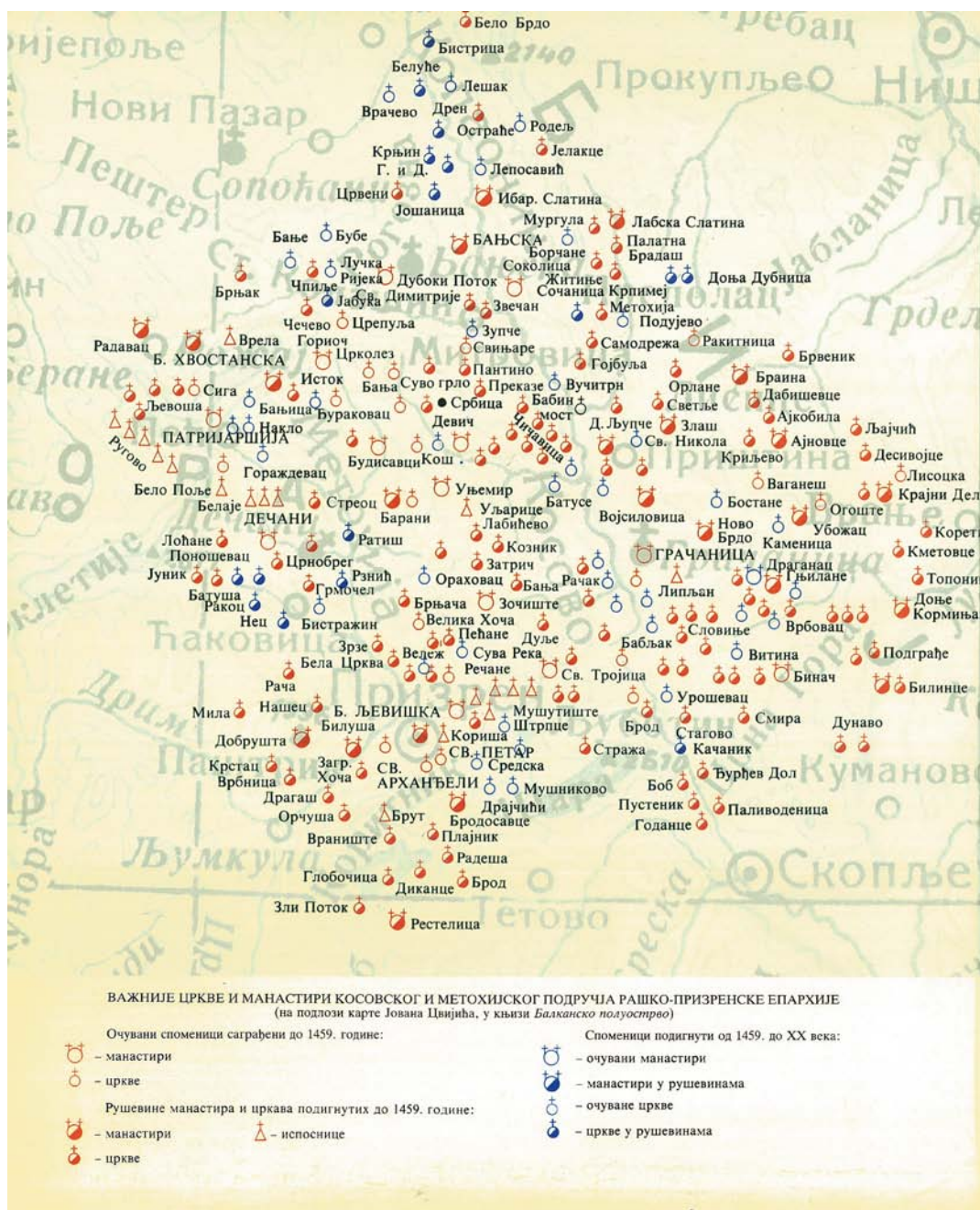
Сигурно је да би *посвећени* градитељ, архитекта и урбаниста, са познавањем техничке струке и савременог градитељства, који би се напајао и са тих извора, као што су житија Светих и Света Писма, био спреман изградити храм и обликовати његово окружење, функционално и градитељски равно изворном умећу средњевековних градитеља.

Најзад, ово излагање о манастирима, заокружује се сећањем на лирско упоређивање цркава са царевим кћерима, великог истраживача црквене архитектуре с почетка XX века, Милоја Васића: *„Расуте, и по местима, заклоњеним високим планинама, скривене, као легендарне очаране царске кћери, чекале су славне задужбине наших средњевековних жупана и краљева свога царевиха да их нађе, да одгонетне њихову тајну, да с њих скине чини и чари и да их поврати у живот“*¹⁰⁴³.

Управо ово архаично поређење изузетне лепоте указује како посвећен треба бити и градитељ -- *„царевих“* данашњих дана, да би *„одгонетну тајну“*, очувао претрајале и *„повратио у живот“* бројне *„скривене“* и *„расуте“* задужбине.

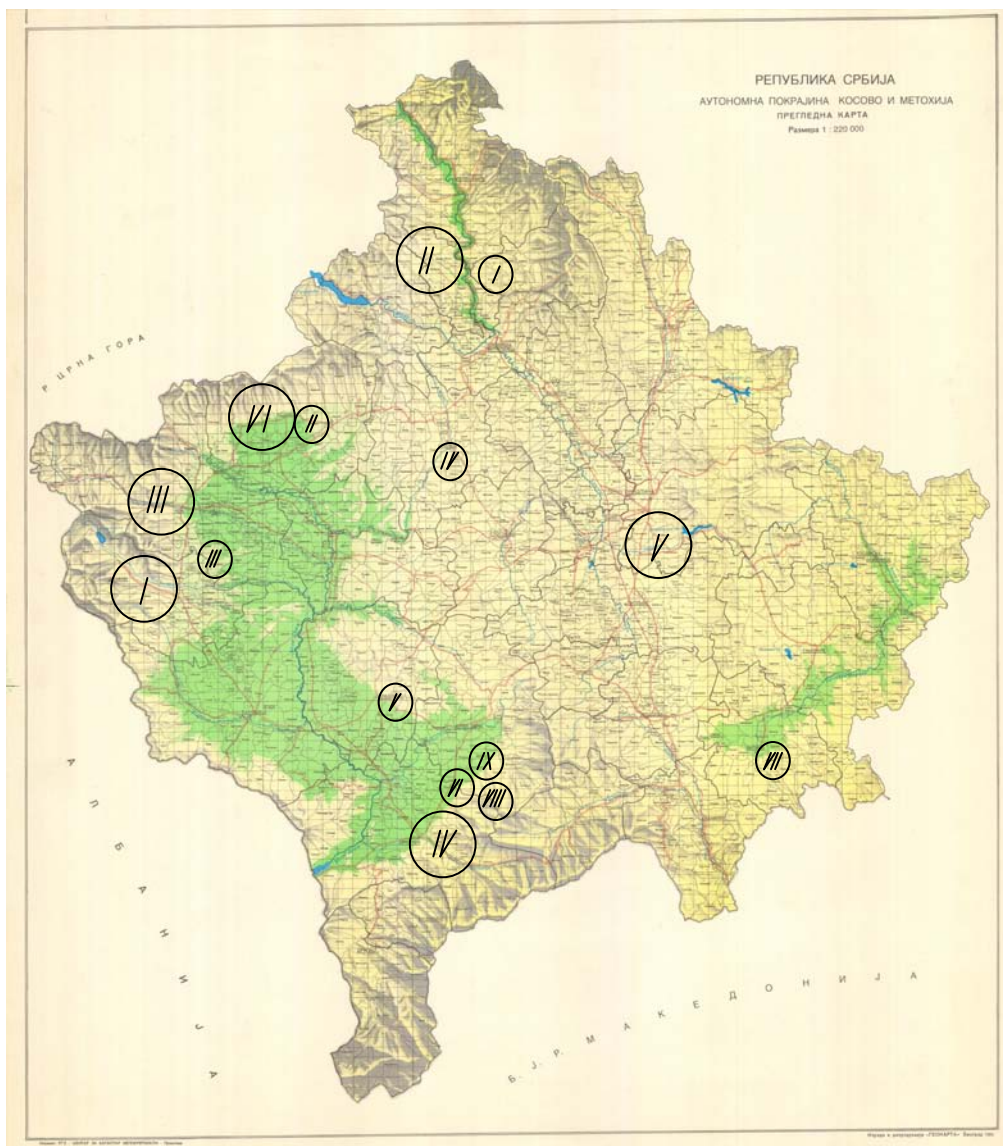
¹⁰⁴³ Васић. М.: *Жича и Лазарица*.- нав. дело, стр. 1.

VIII ПРИЛОЗИ

Слика 1: Карта: „ВАЖНИЈЕ ЦРКВЕ И МАНАСТИРИ КОСОВСКОГ И МЕТОХИЈСКОГ ПОДРУЧЈА РАШКО-ПРИЗРЕНСКЕ ЕПАРХИЈЕ на подлози карте Јована Цвијића у књизи *Балканско полуострво*“

Извор: *Задужбине Косова*. - нав. дело, стр. 14

Легенда:

A: манастири – владарске задужбине и црквена седишта

насељени: I Дечани II Бањска III Пећка Патријаршија IV Св. Арханђели

V Грачаница

у рушевинама: VI Богородица Хвостанска

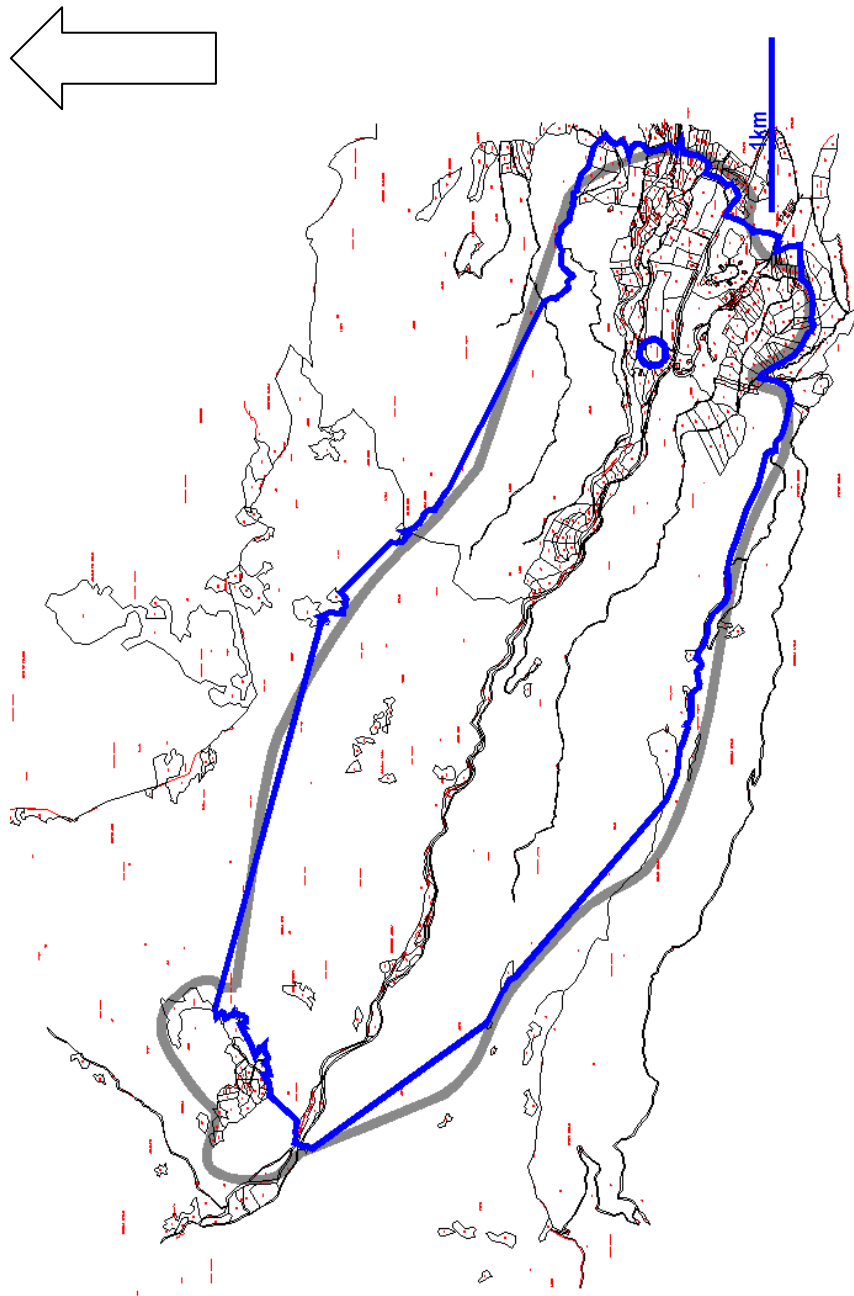
B: мањи манастири

насељени: i Соколица ii Гориоч iii Будисавци iv Девич v Зочиште

у рушевинама: vi Св. Петар Коришки vii Бинач viii Св. Марко ix Мушутуште

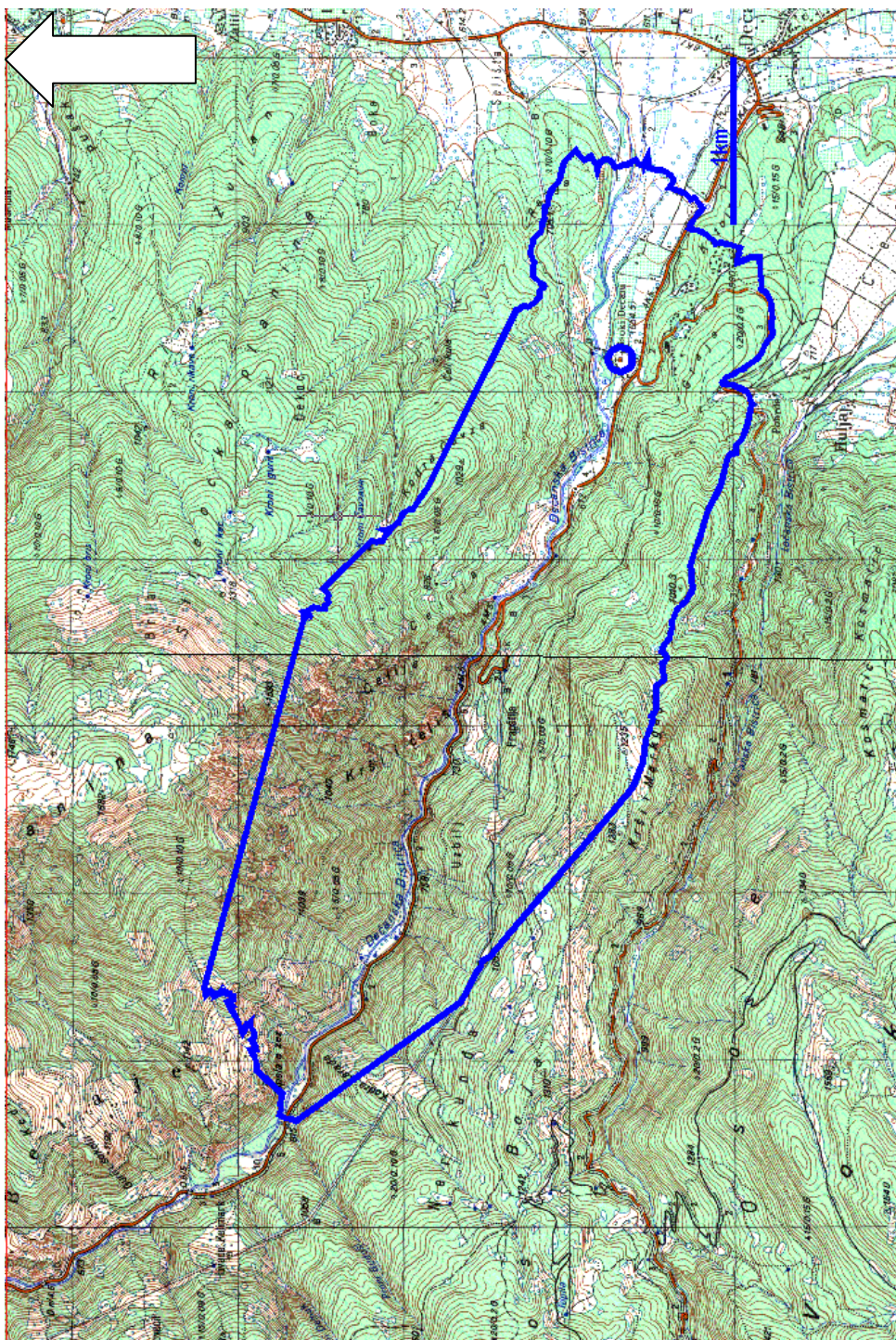
Слика 2: Синтезни списак манастира представљен на карти Косова и Метохије на подлози АП Косово и Метохија, Геокарта, Београд 1995.

Аутор: Гордана Марковић

Слика 3а: Зона заштите манастира Дечани (Христа Пантократора) на катастарском плану, кружни симбол (манастир), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Манастир Високи Дечани

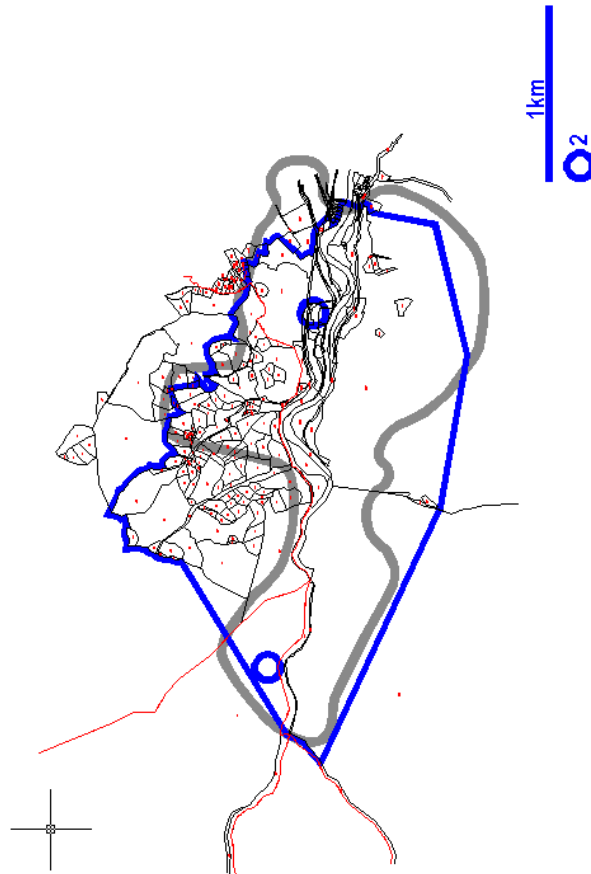
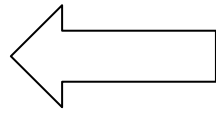
Слика 3б: Зона заштите манастира Дечани (Христа Пантократора) на топографској карти, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Високи Дечани

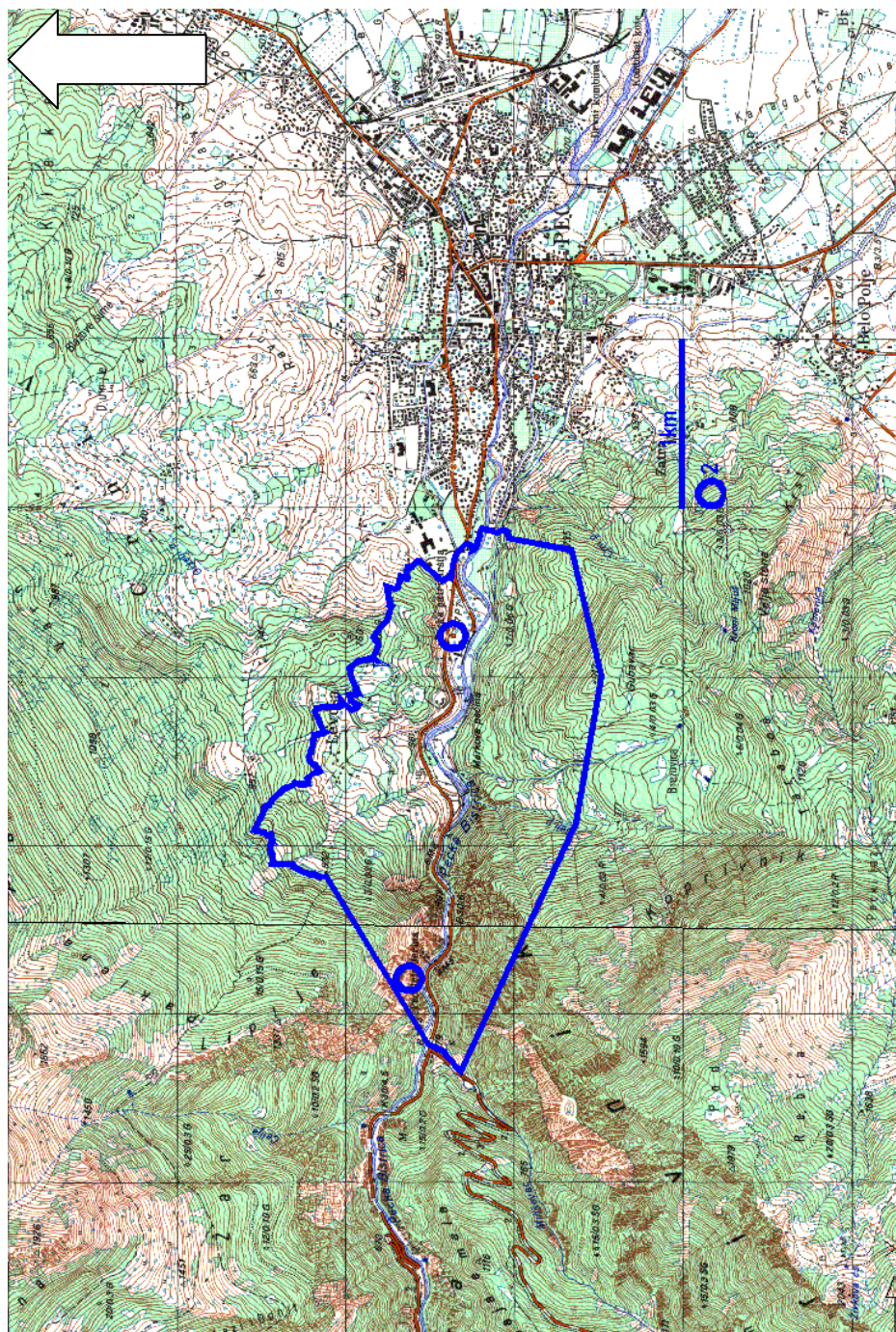
Слика 3в: *Зона заштите манастира Дечани (Христа Пантократора) на сателитском снимку, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Високи Дечани*

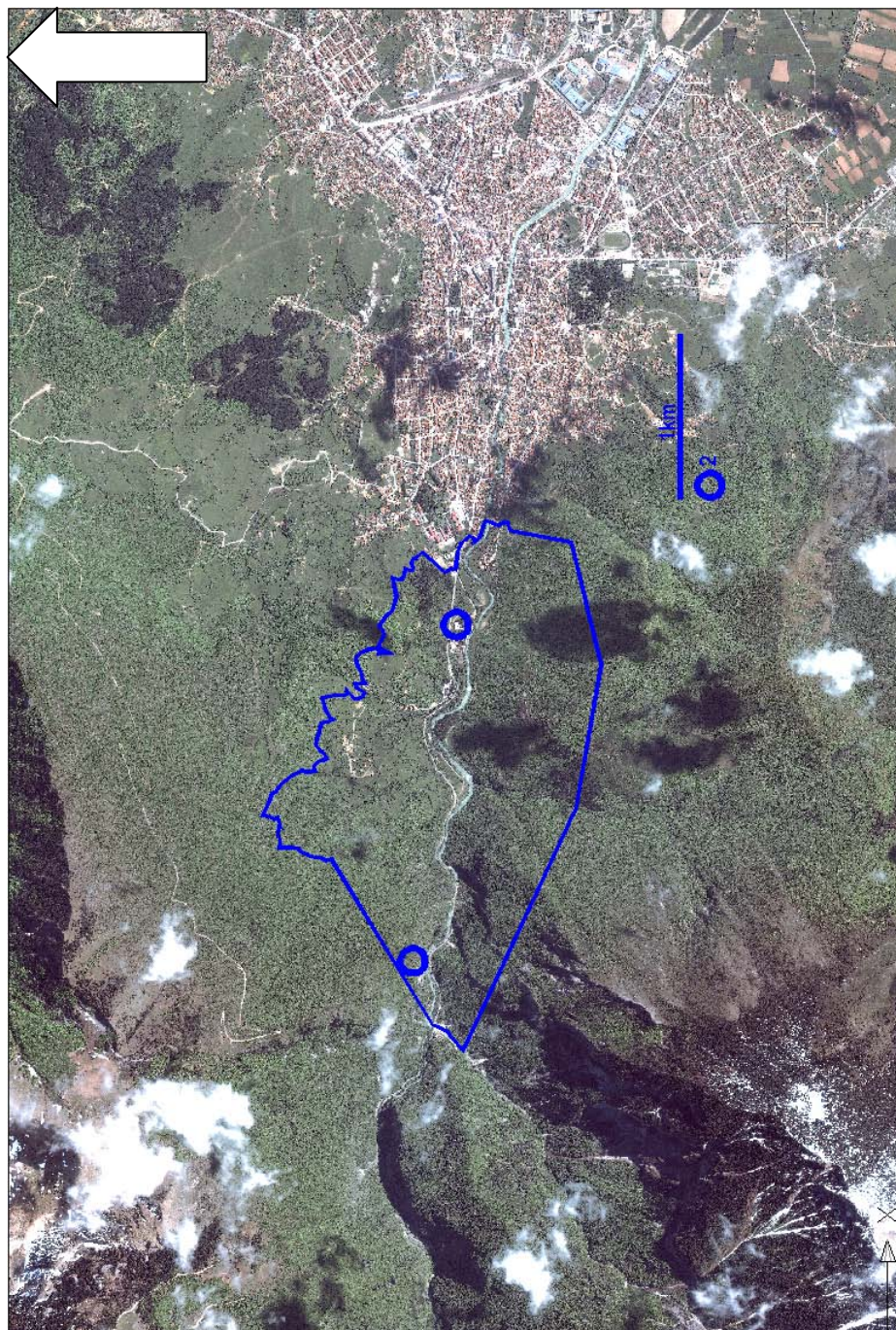
Слика 4а: *Зона заштите манастира Пећка Патријаршија (Св. Апостола, Св. Димитрија, Пресвете Богородице Одигитрије, Св. Николе) на катастарском плану, кружни симболи (источно манастир, западно Руговске испоснице), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Манастир Пећка Патријаршија*

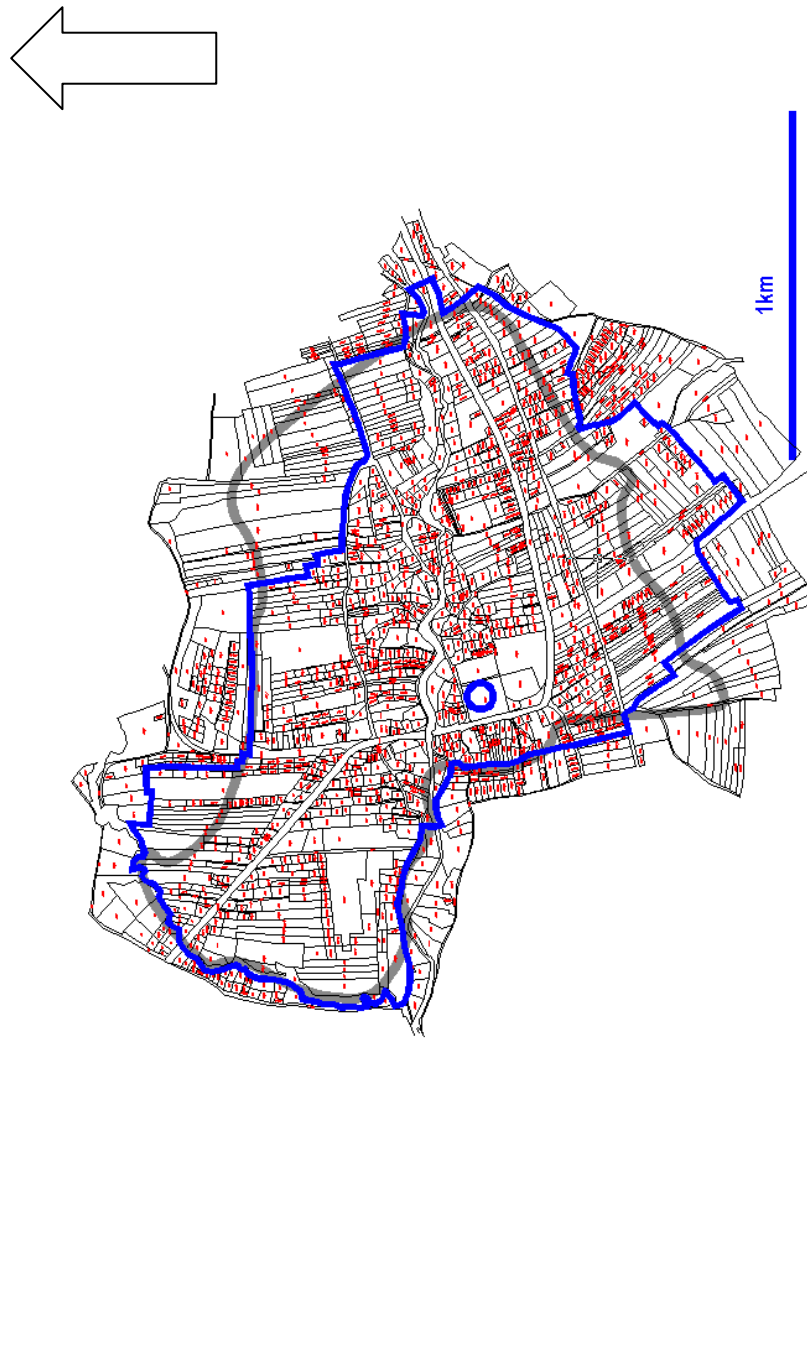
Слика 46: Зона заштите манастира Пећка Патријарија (Св. Апостола, Св. Димитрија, Пресвете Богородице Одигитрије, Св. Николе) на топографској карти, кружни симболи (источно манастир, западно Руговске испоснице), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Пећка Патријарија

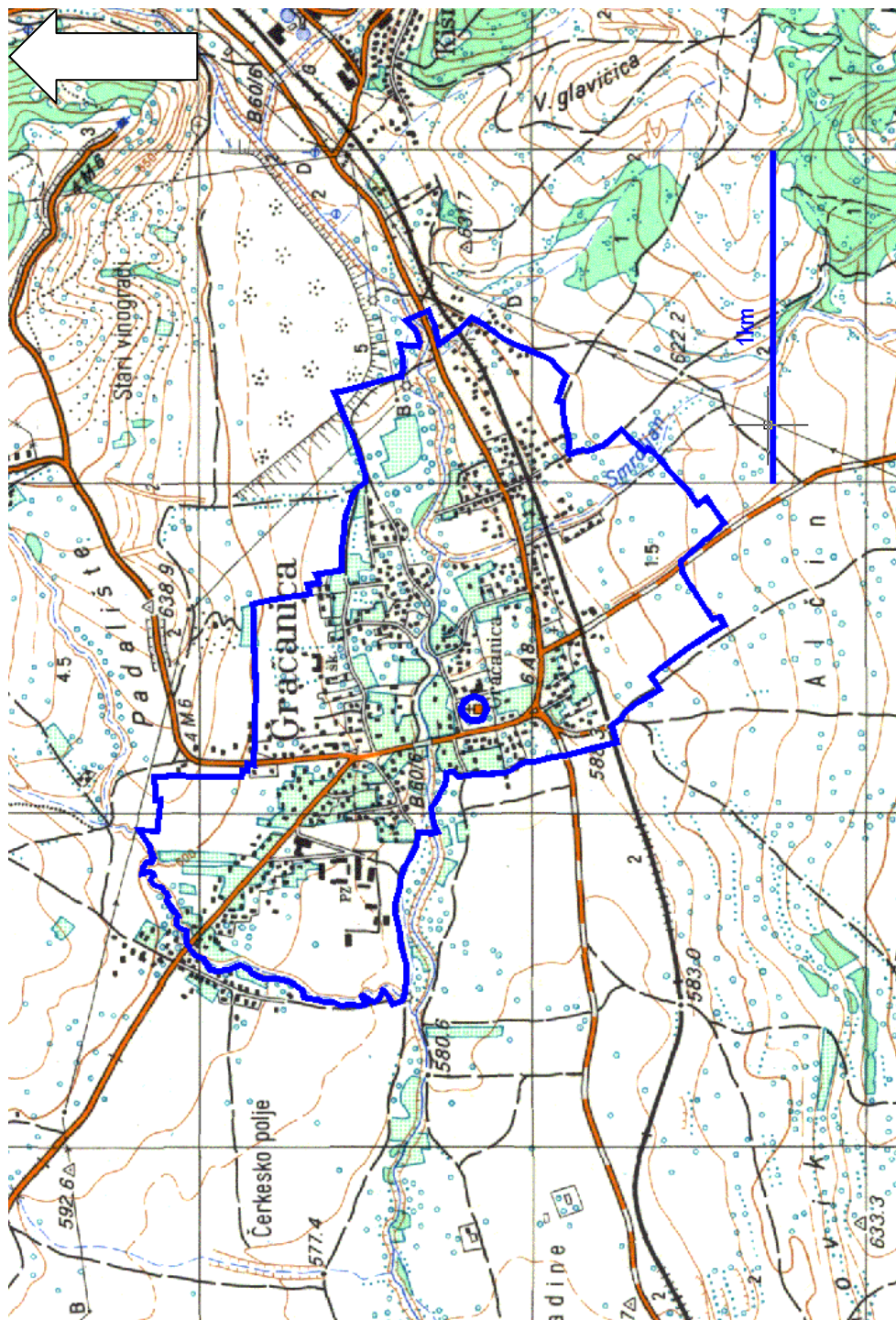
Слика 4в: Зона заштите манастира Пећка Патријаршија (Св. Апостола, Св. Димитрија, Пресвете Богородице Одигитрије, Св. Николе) на сателитском снимку, кружни симболи (источно манастир, западно Руговске испоснице), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Пећка Патријаршија

Слика 5а: *Зона заштите манастира Грачаница (Ваведења Пресвете Богородице) на катастарском плану, кружни симбол (манастир), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Манастир Грачаница*

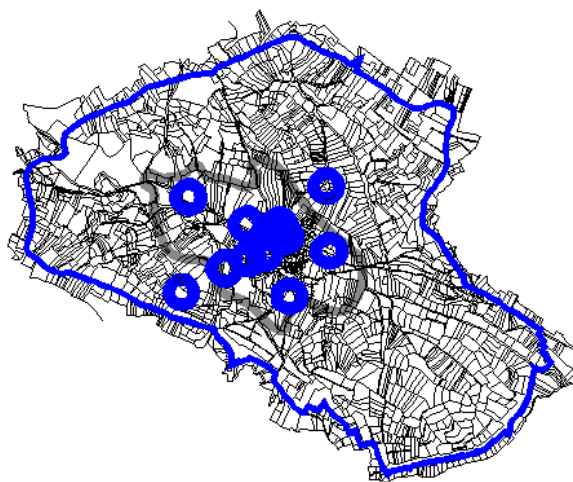
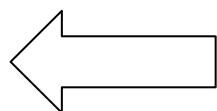
Слика 56: Зона заштите манастира Грачаница (Ваведења Пресвете Богородице) на топографској карти, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Грачаница

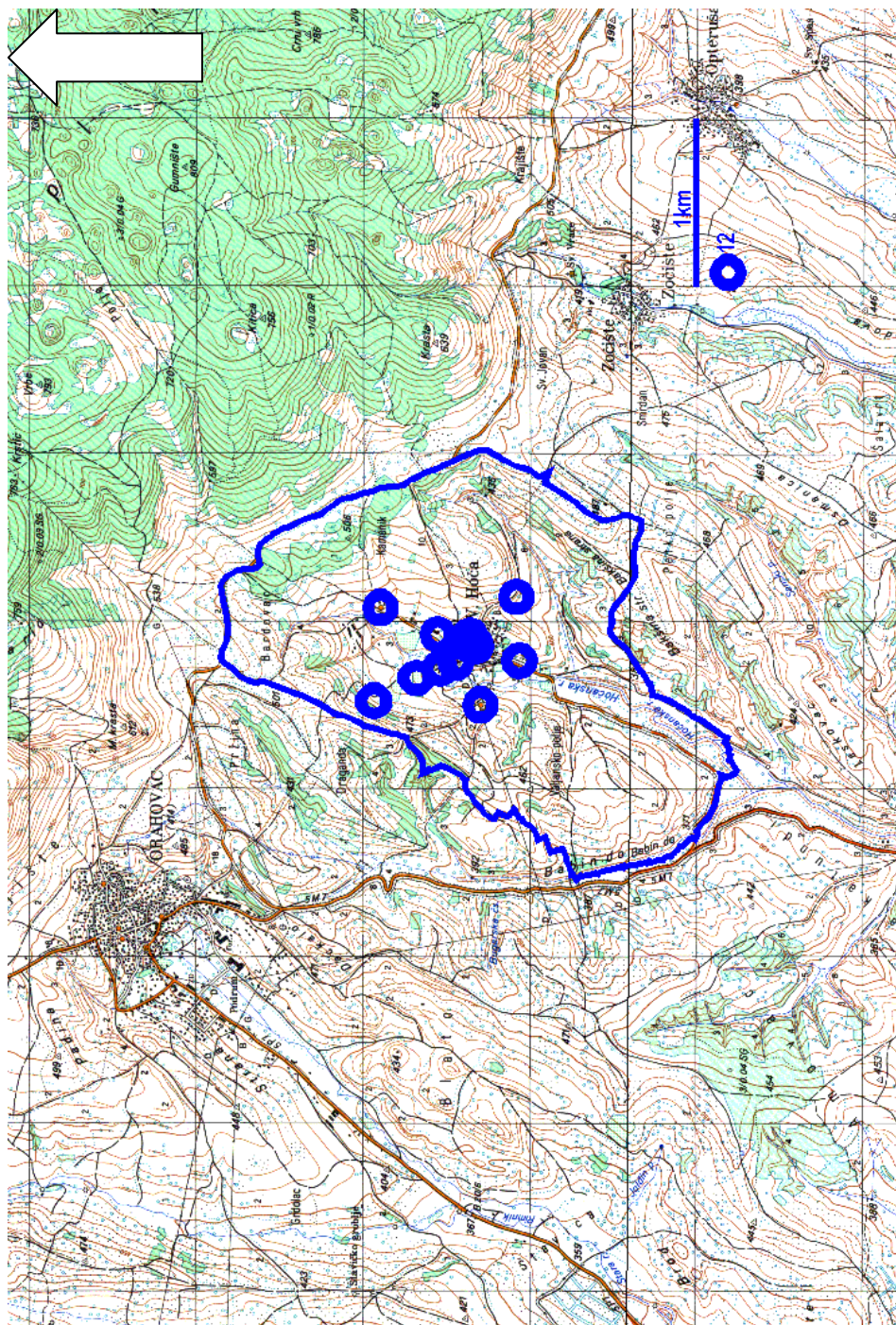
Слика 5в: *Зона заштите манастира Грачаница (Ваведења Пресвете Богородице) на сателитском снимку, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Грачаница*

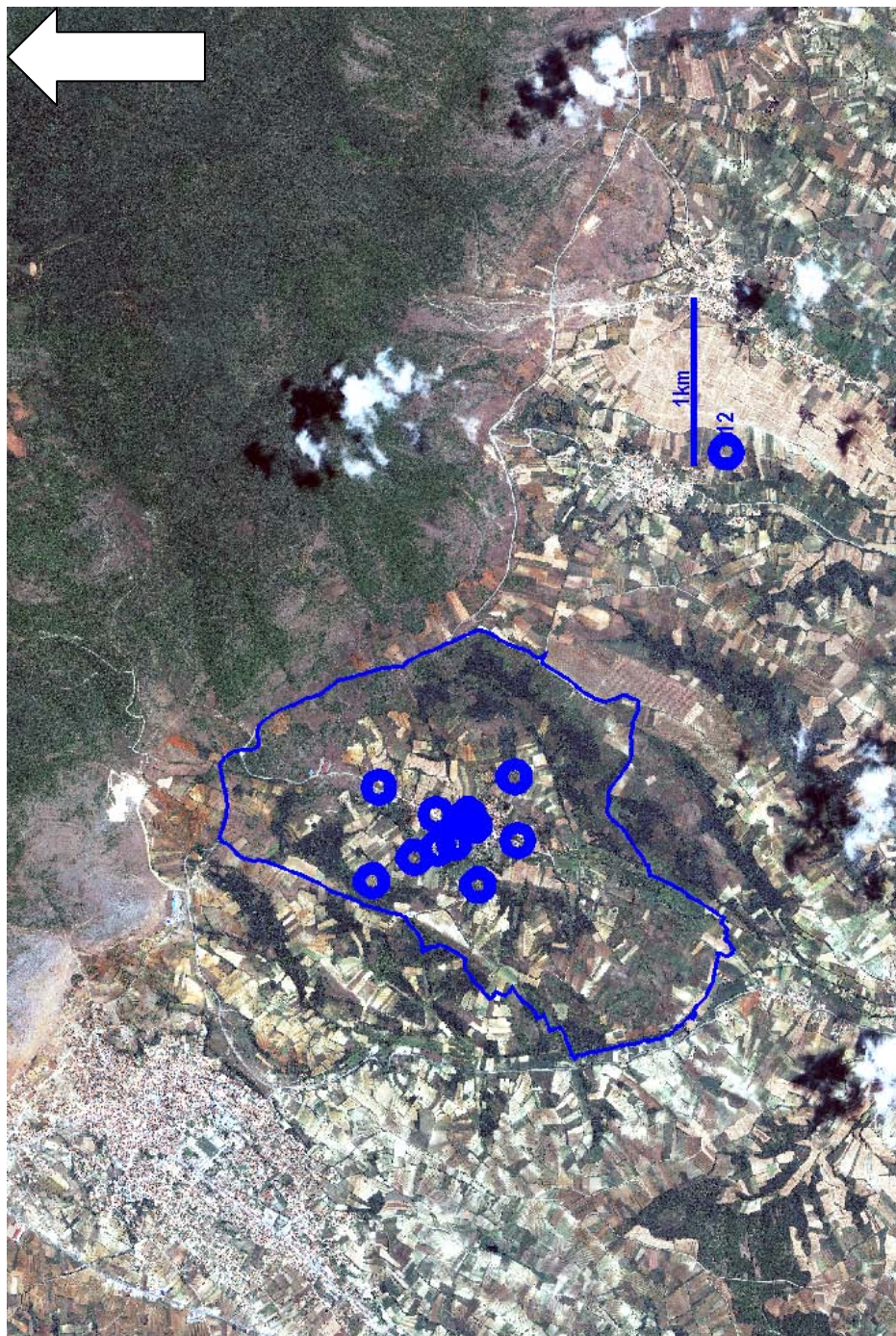
Слика 6а: *Зона заштите манастира Велика Хоча (Св. Јована) на катастарском плану, кружни симболи (у центру насеља манастир, 12 цркава), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Велика Хоча са 13 цркава и старом урбаном целином*

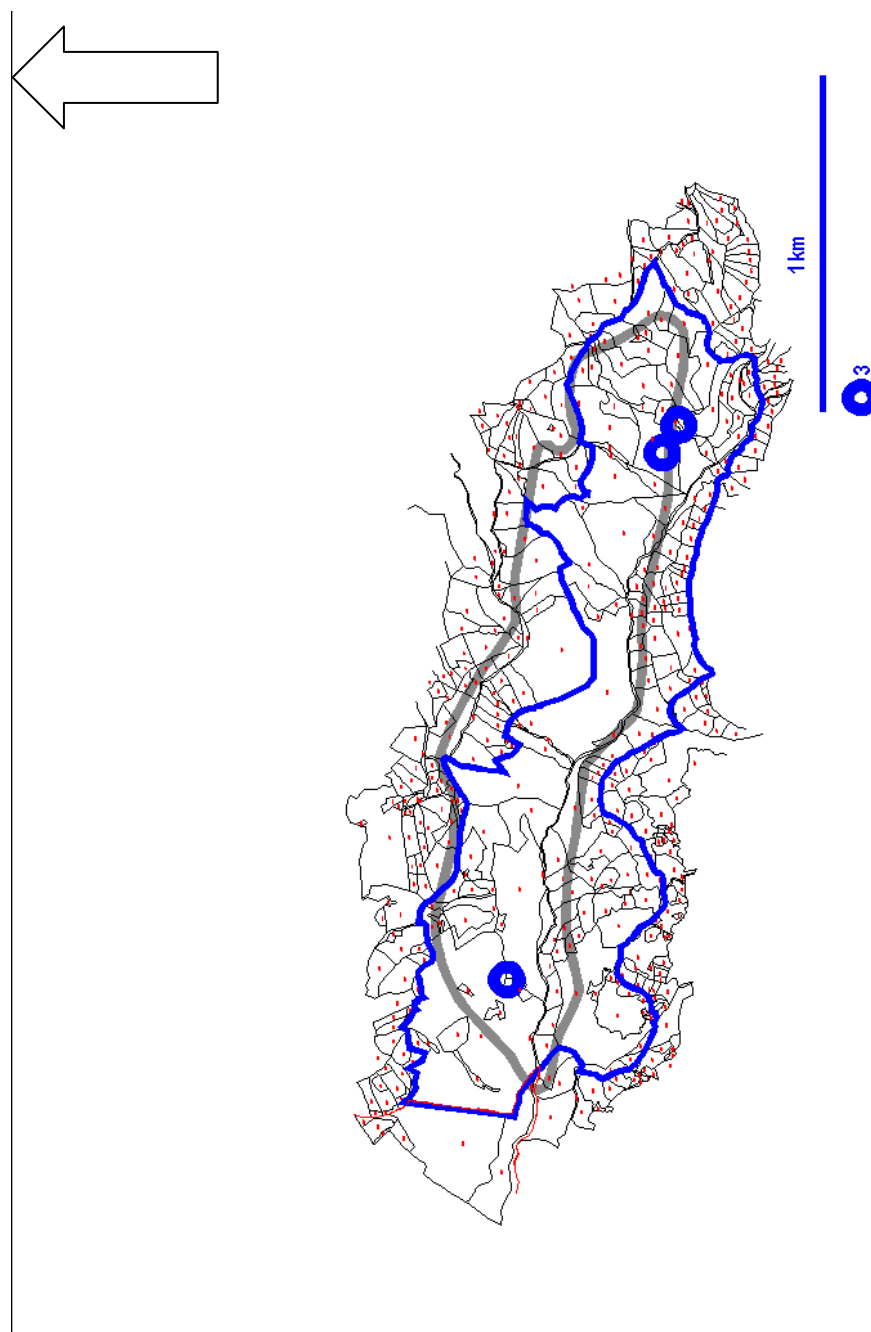
Слика 6б: Зона заштите манастира Велика Хоча (Св. Јована) на топографској карти, кружни симболи (у центру насеља манастир, 12 цркава), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Велика Хоча са 13 цркава и старом урбаном целином

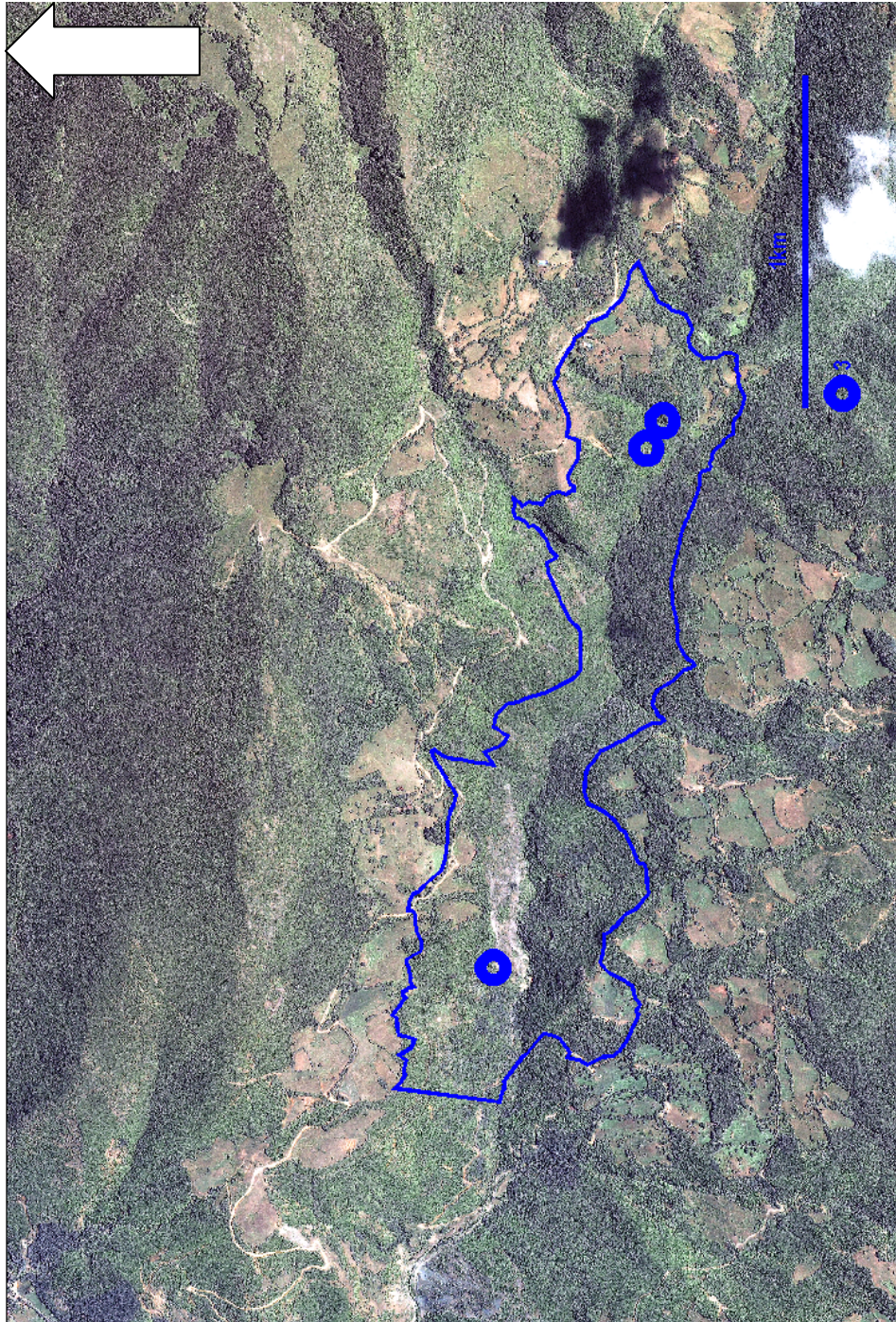
Слика бв: Зона заштите манастира Велика Хоча (Св. Јована) на сателитском снимку, кружни симболи (у центру насеља манастир, 12 цркава), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Велика Хоча са 13 цркава и старом урбаном целином

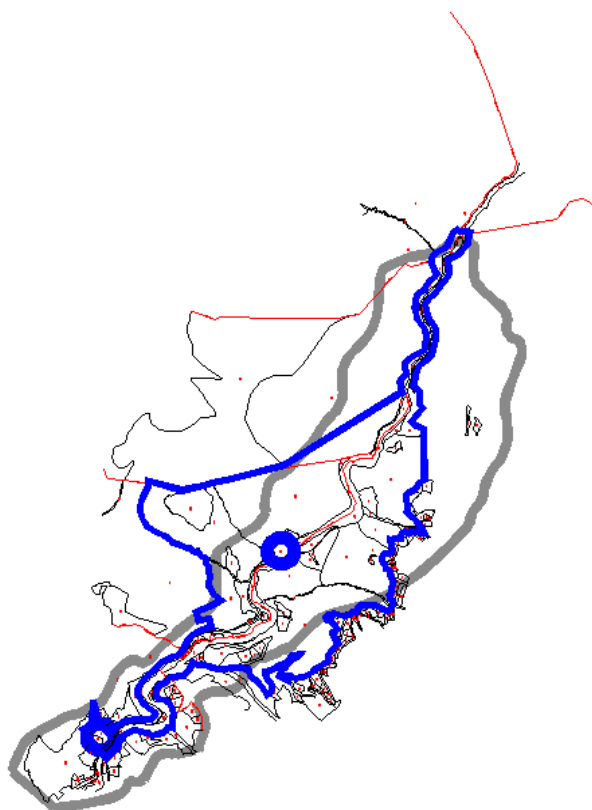
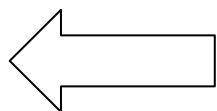
Слика 7а: *Зона заштите манастира Кориша (Св. Марка) и Светог Петра Коришког на катастарском плану, кружни симболи (источно и западно наведени манастири, источно испосница Св. Петра), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Манастир Св. Марко са испосницом Св. Петра Коришког*

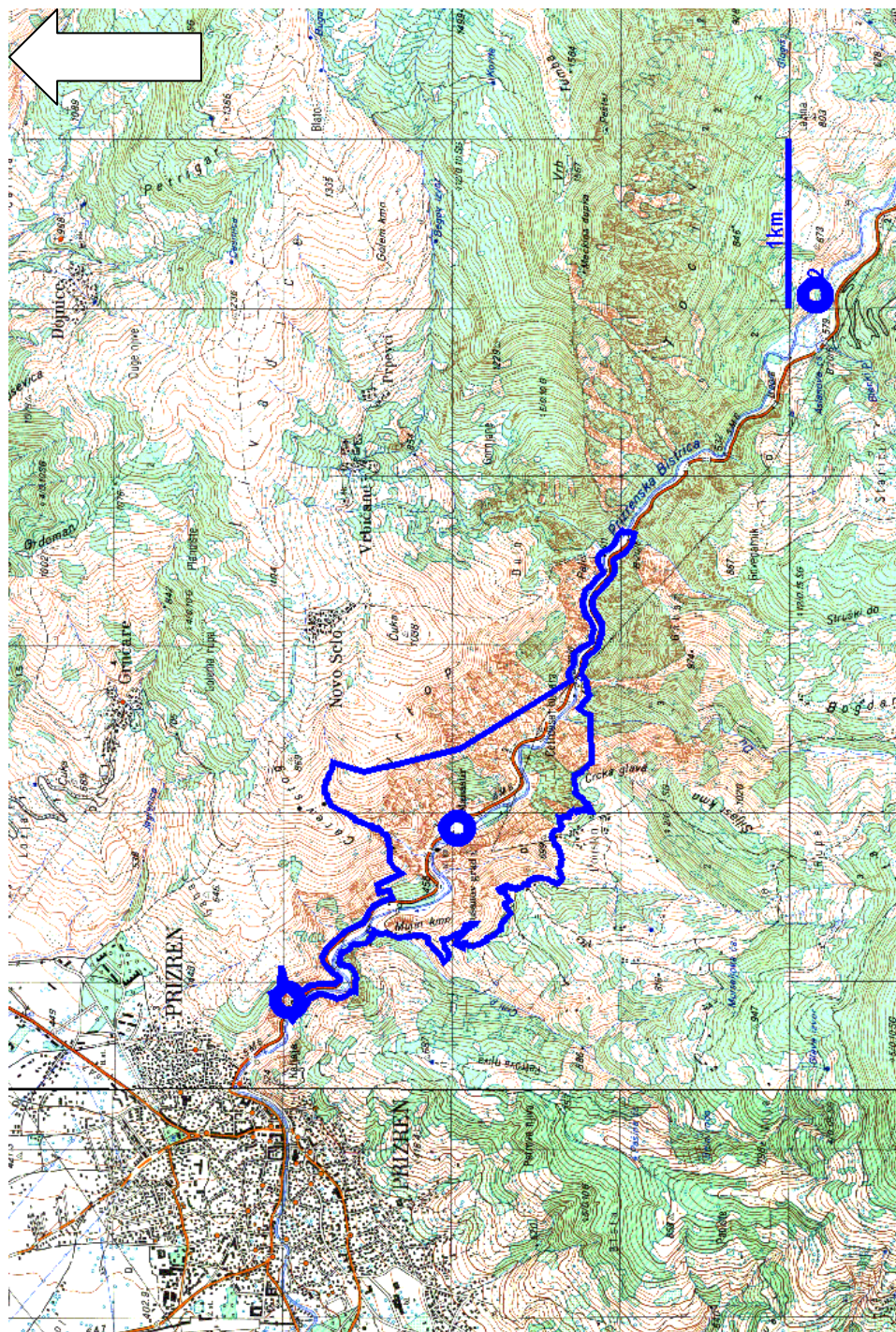
Слика 7в: Зона заштите манастира Кориша (Св. Марка) и Светог Петра Коришког на топографској карти, кружни симболи (источно и западно наведени манастири, источно испосница Св. Петра), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Св. Марко са испосницом Св. Петра Коришког

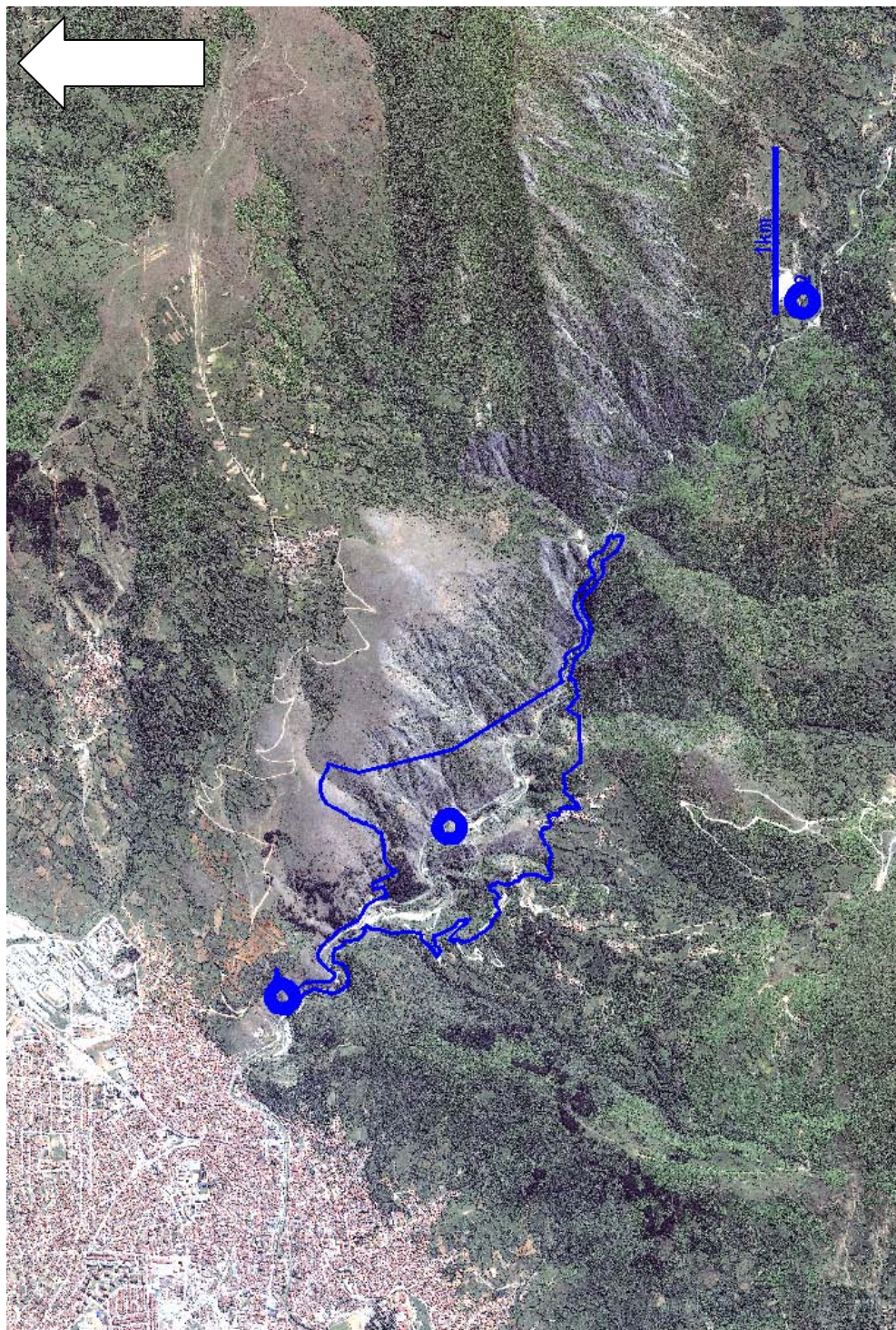
Слика 8а: Зона заштите манастира Св. Архангела на катастарском плану, кружни симболи (централно манастир, северозападно испосница Св. Николе), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Манастир Светих Архангела

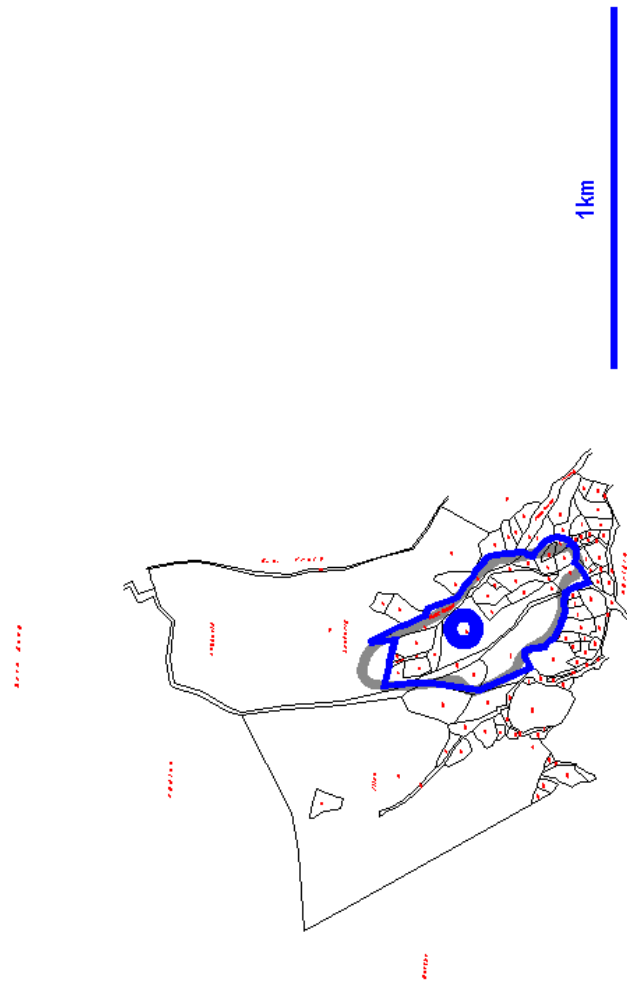
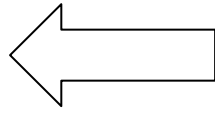
Слика 86: Зона заштите манастира Св. Архангела на топографској карти, кружни симболи (централно манастир, северозападно испосница Св. Николе), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Светих Архангела

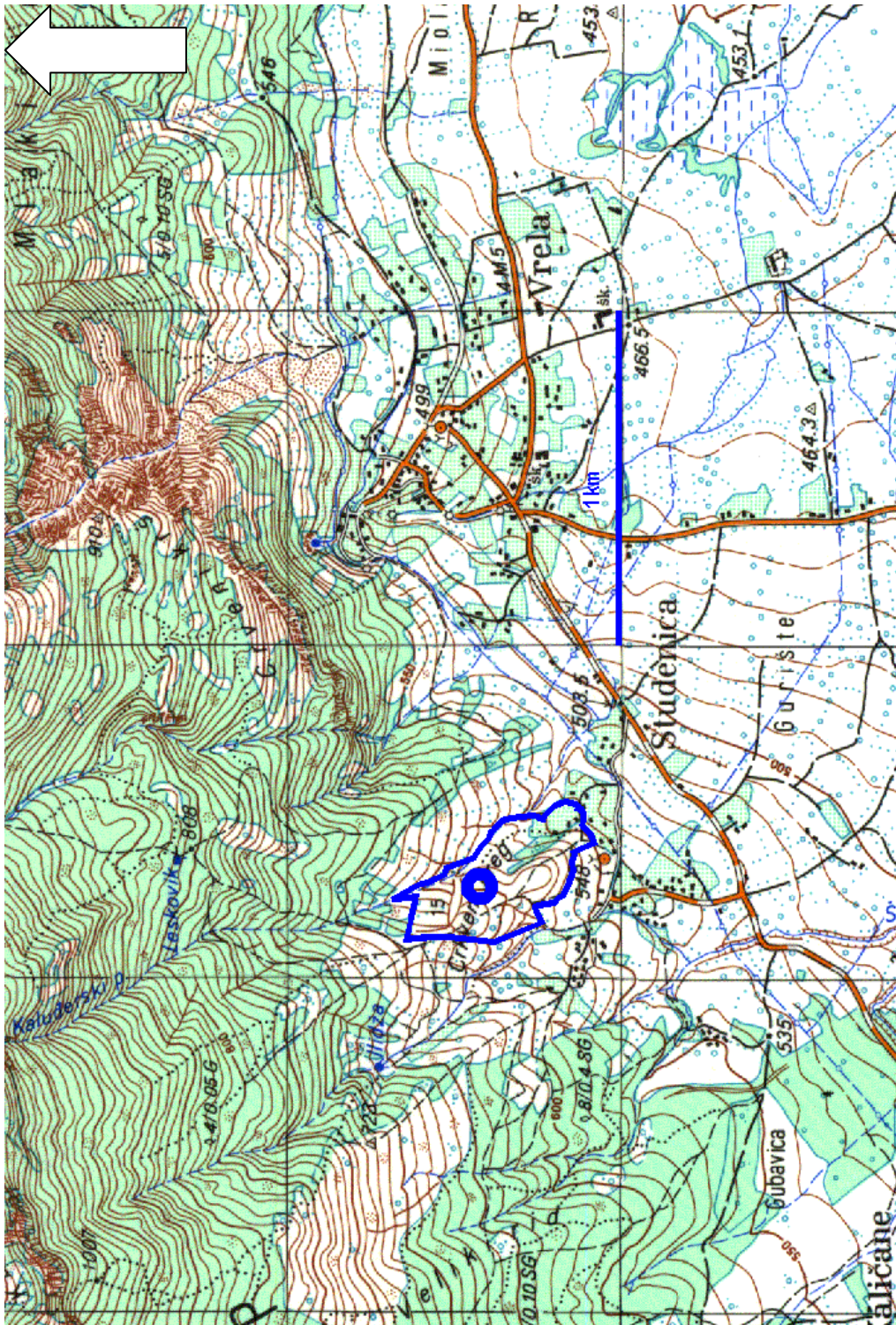
Слика 8в: *Зона заштите манастира Св. Архангела на сателитском снимку, кружни симболи (централно манастир, северозападно испосница Св. Николе), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Светих Архангела*

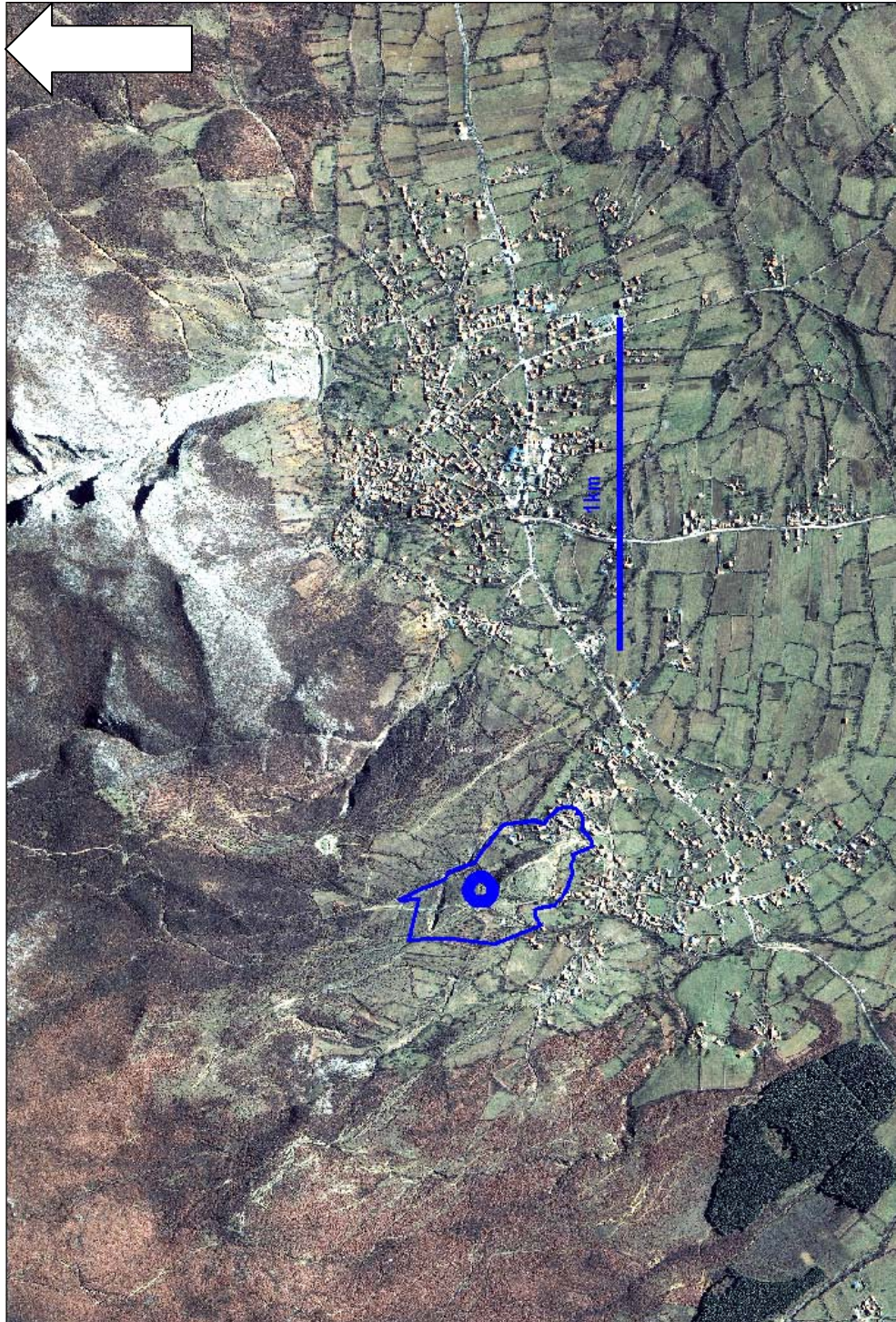
Слика 9а: Зона заштите манастира Богородице Хвостанске на катастарском плану, кружни симбол (манастир), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Манастир Богородица Хвостанска

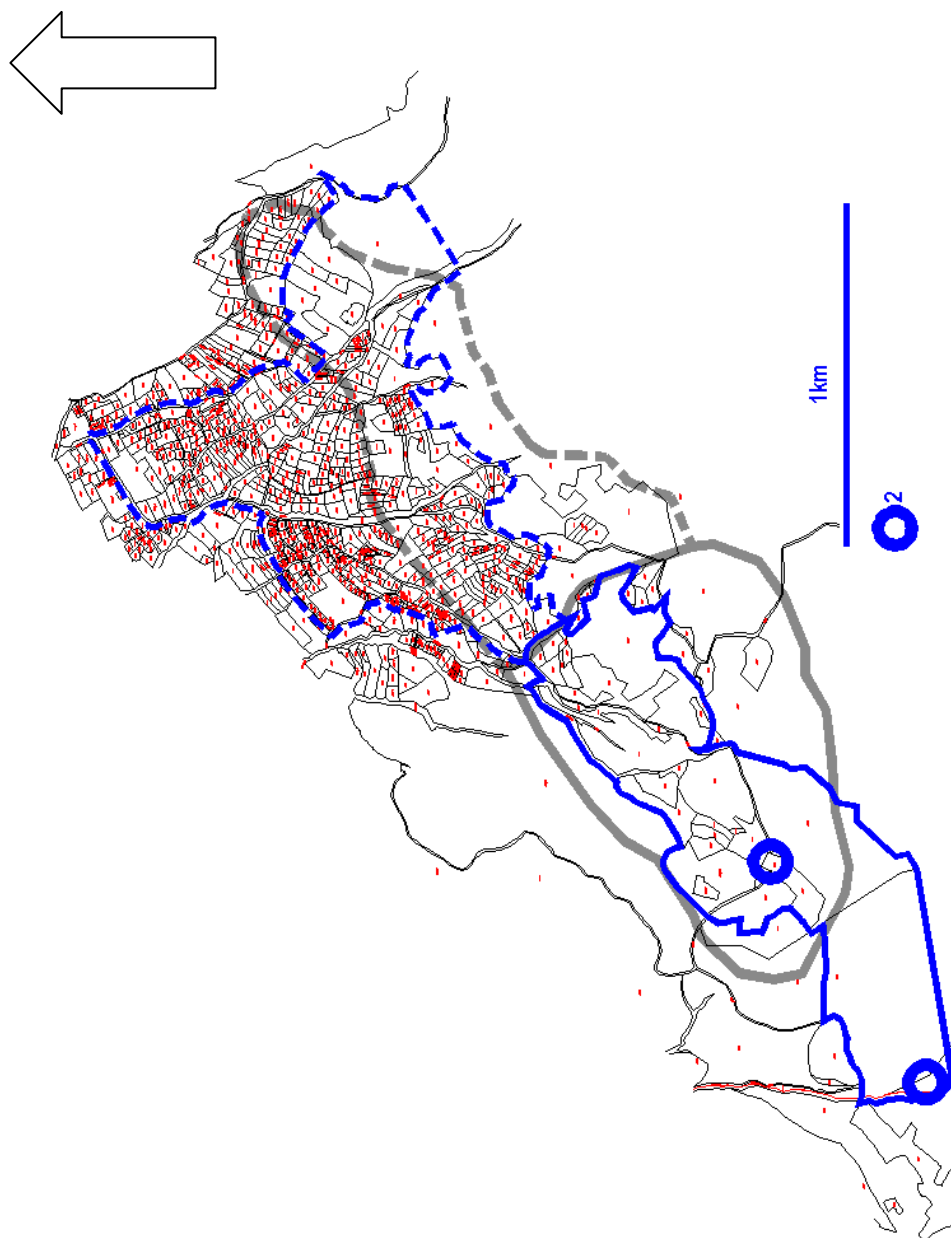
Слика 96: Зона заштите манастира Богородице Хвоштанске на топографској карти, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Богородица Хвоштанска

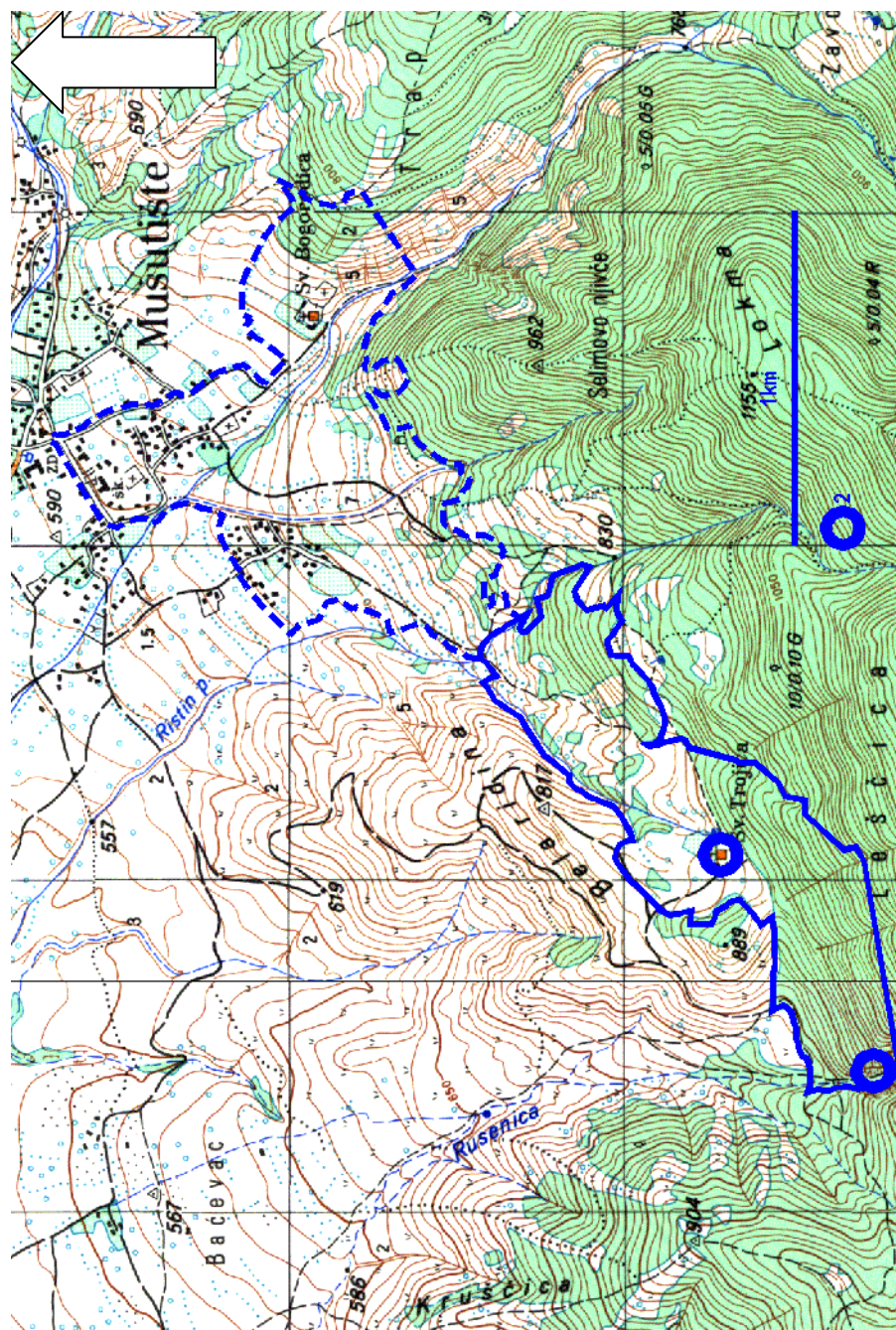
Слика 9в: *Зона заштите манастира Богородице Хвоштанске на сателитском снимку, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Богородица Хвоштанска*

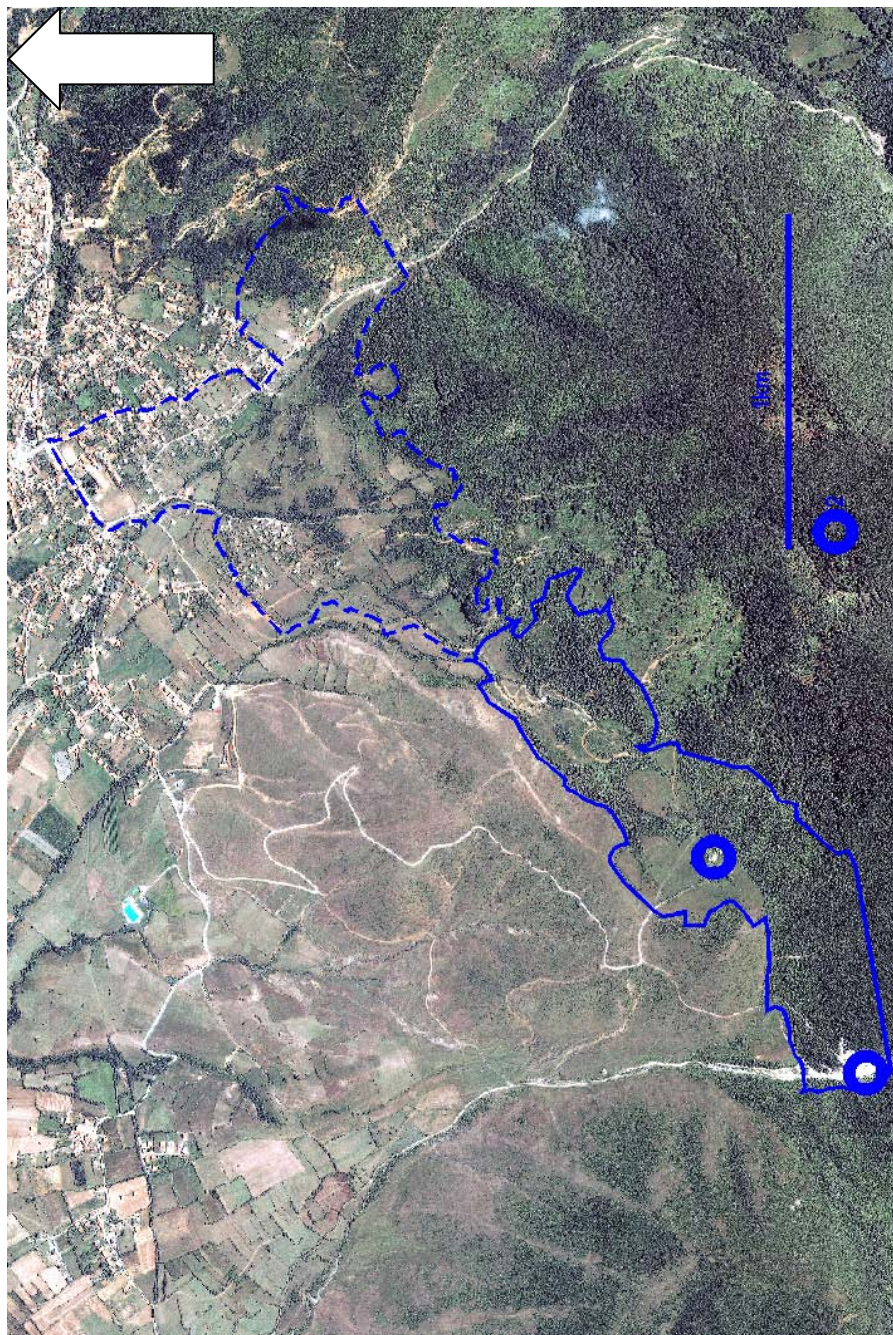
Слика 10а: *Зона заштите манастира Муштушите (Св. Тројице) на катастарском плану, кружни симболи (централно манастир, југозападно испосница Рисовача), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне), испрекидане линије се односе на цркву у Муштушпту која је у нав. извору са манастиром приказана на обједињеној локацији*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Манастир Св. Тројице Муштушите*

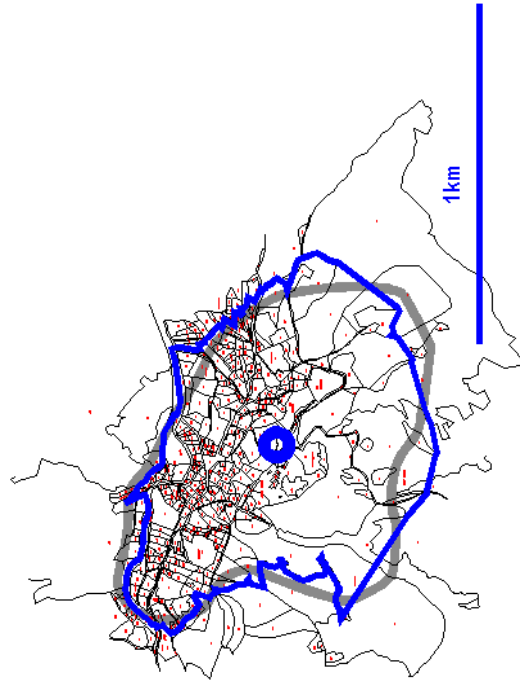
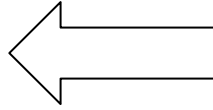
Слика 106: Зона заштите манастира Муштуштиште (Св. Тројице) на топографској карти, кружни симболи (централно манастир, југозападно испосница Рисовача), плава линија (прецизна граница зоне), испрекидане линије се односе на цркву у Муштуштишту која је у нав. извору са манастиром приказана на обједињеној локацији

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Св. Тројице Муштуштиште

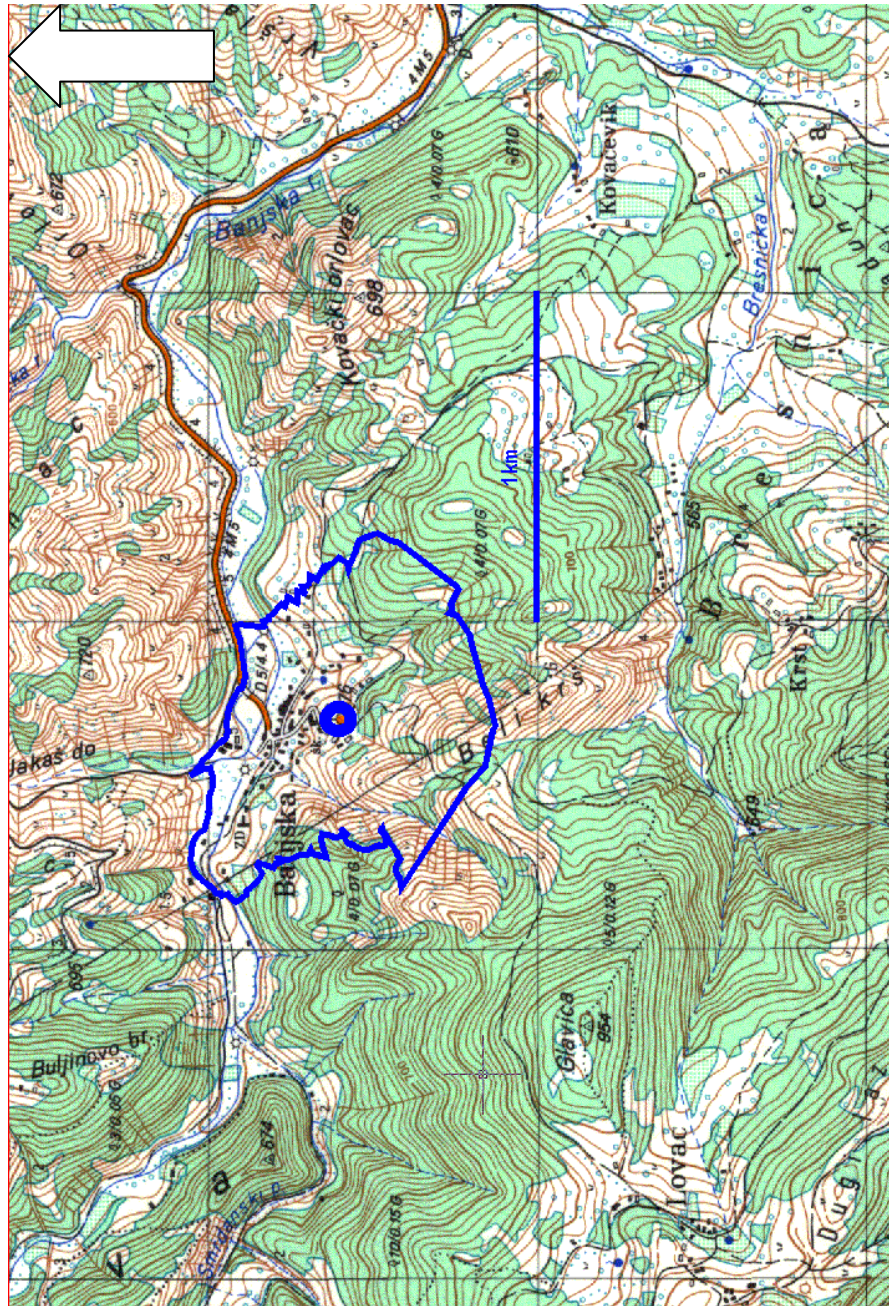
Слика 10в: Зона заштите манастира Муштушите (Св. Тројице) на сателитском снимку, кружни симболи (централно манастир, југозападно испосница Рисовача), плава линија (прецизна граница зоне), испрекидане линије се односе на цркву у Муштушпту која је у нав. извору са манастиром приказана на обједињеној локацији

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Св. Тројице Муштушите

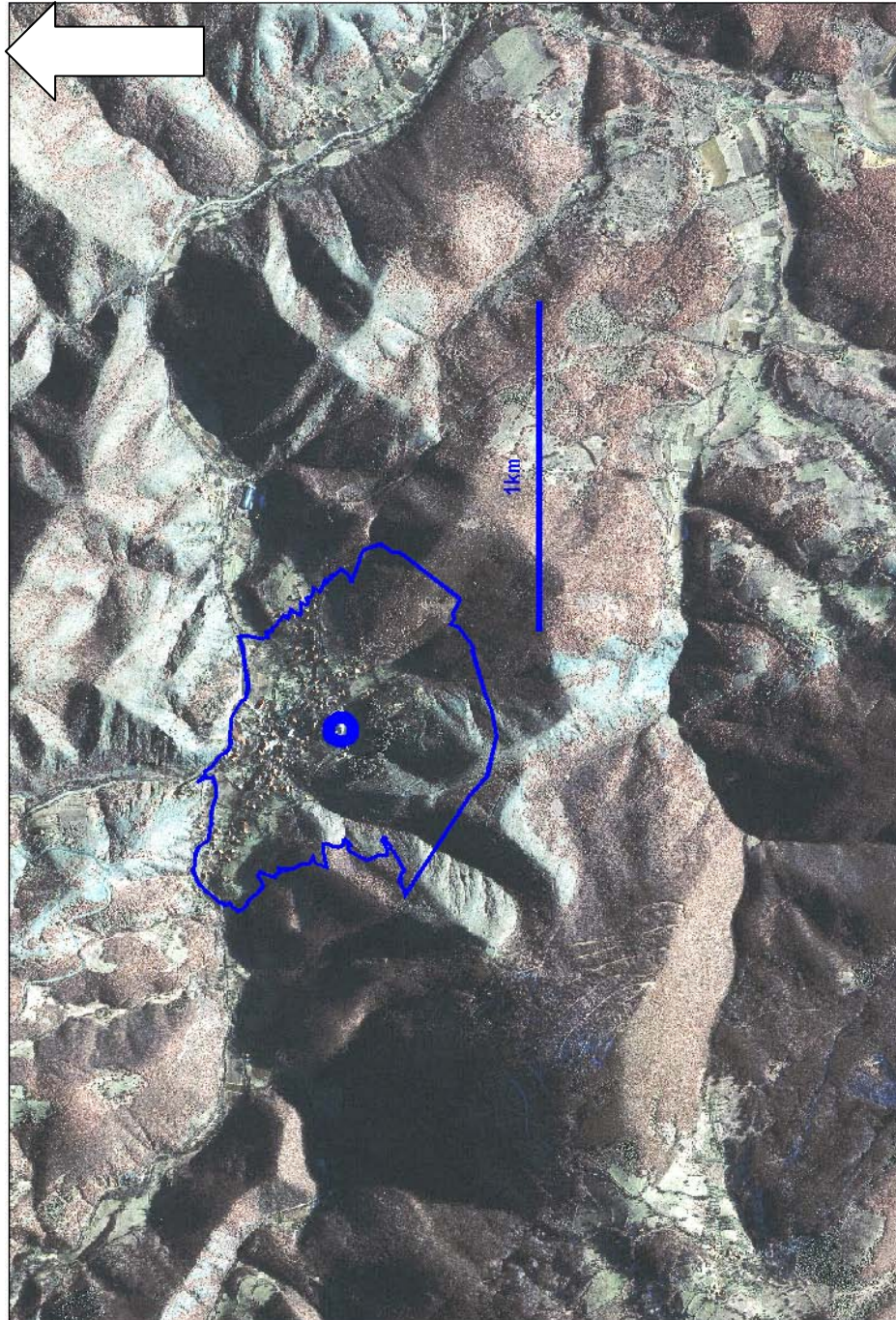
Слика 11а: *Зона заштите манастира Бањске (Св. Архиђакона Стефана) на катастарском плану, кружни симбол (манастир), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Манастир Бањска*

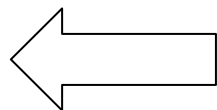
Слика 11б: Зона заштите манастира Бањске (Св. Архиђакона Стефана) на топографској карти, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Бањска

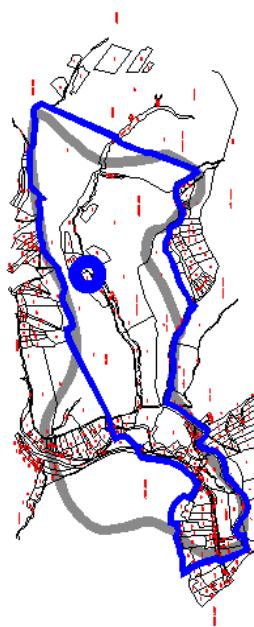

Слика 11в: *Зона заштите манастира Бањске (Св. Архиђакона Стефана) на сателитском снимку, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Бањска*

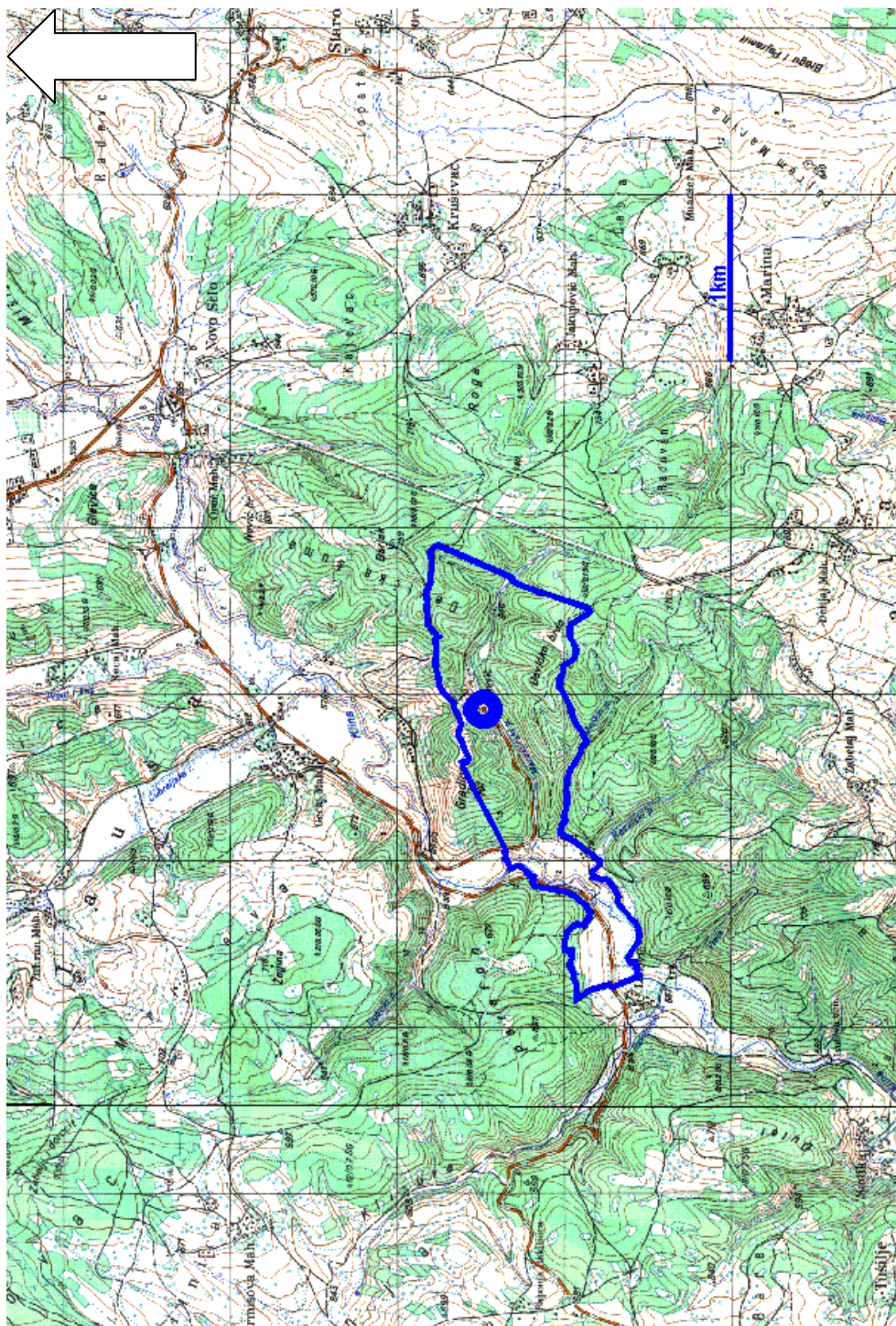

1 km

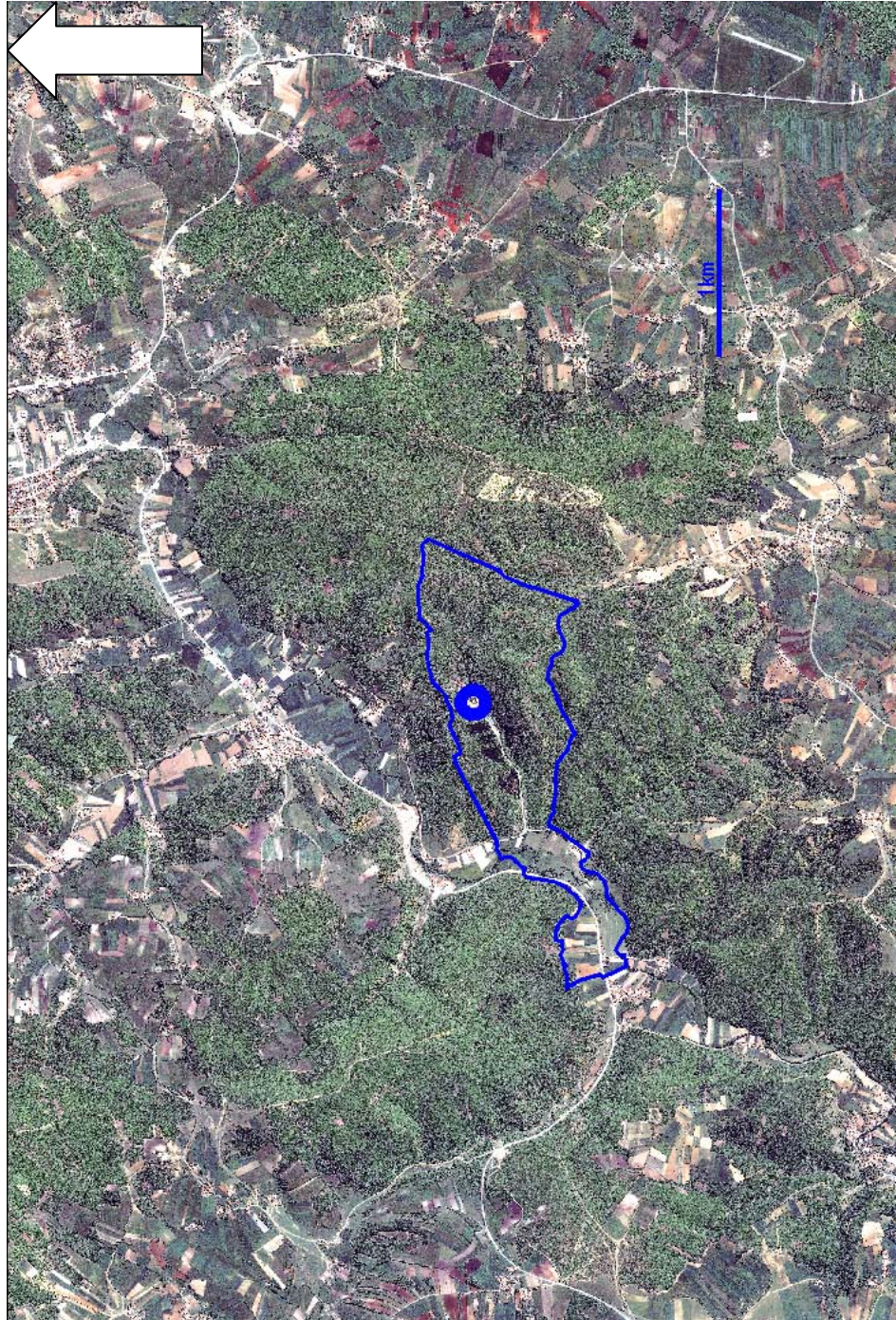
Слика 12а: Зона заштите манастира Девич (Ваведења Пресвете Богородице) на катастарском плану, кружни симбол (манастир), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Манастир Девич

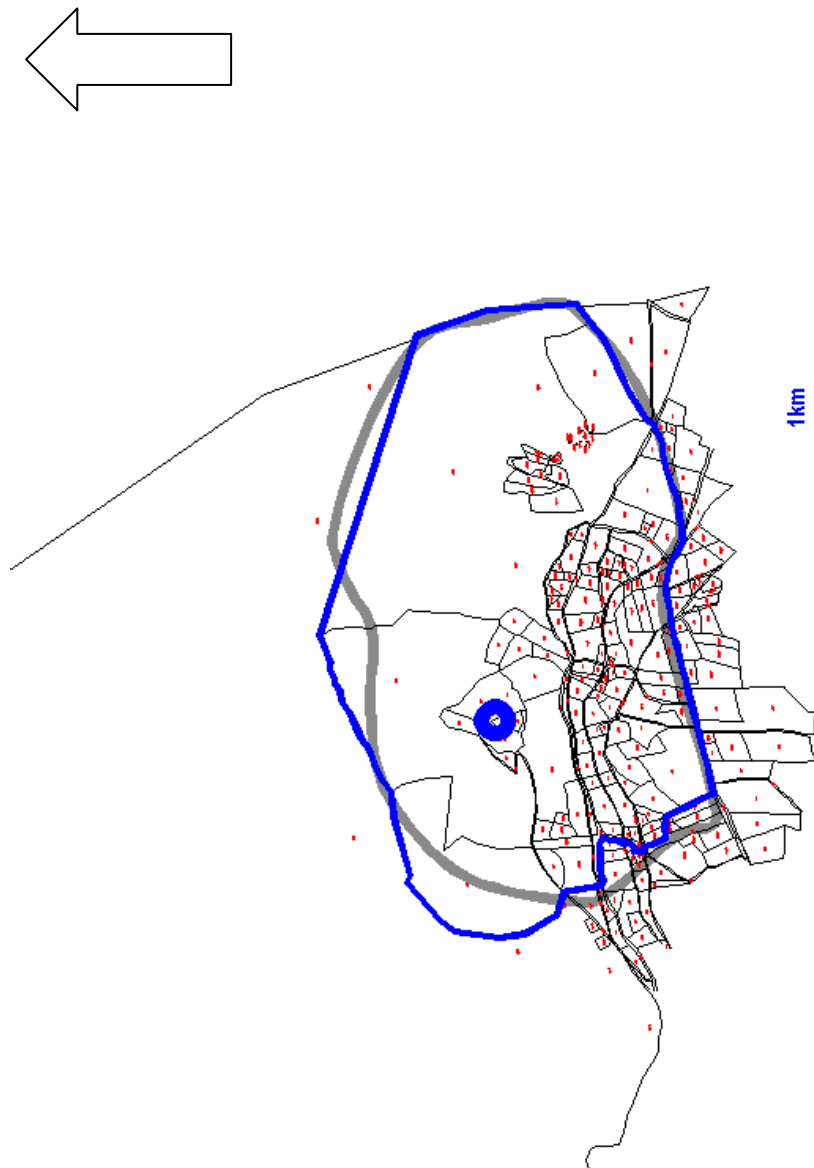
Слика 126: Зона заштите манастира Девич (Ваведења Пресвете Богородице) на топографској карти, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Девич

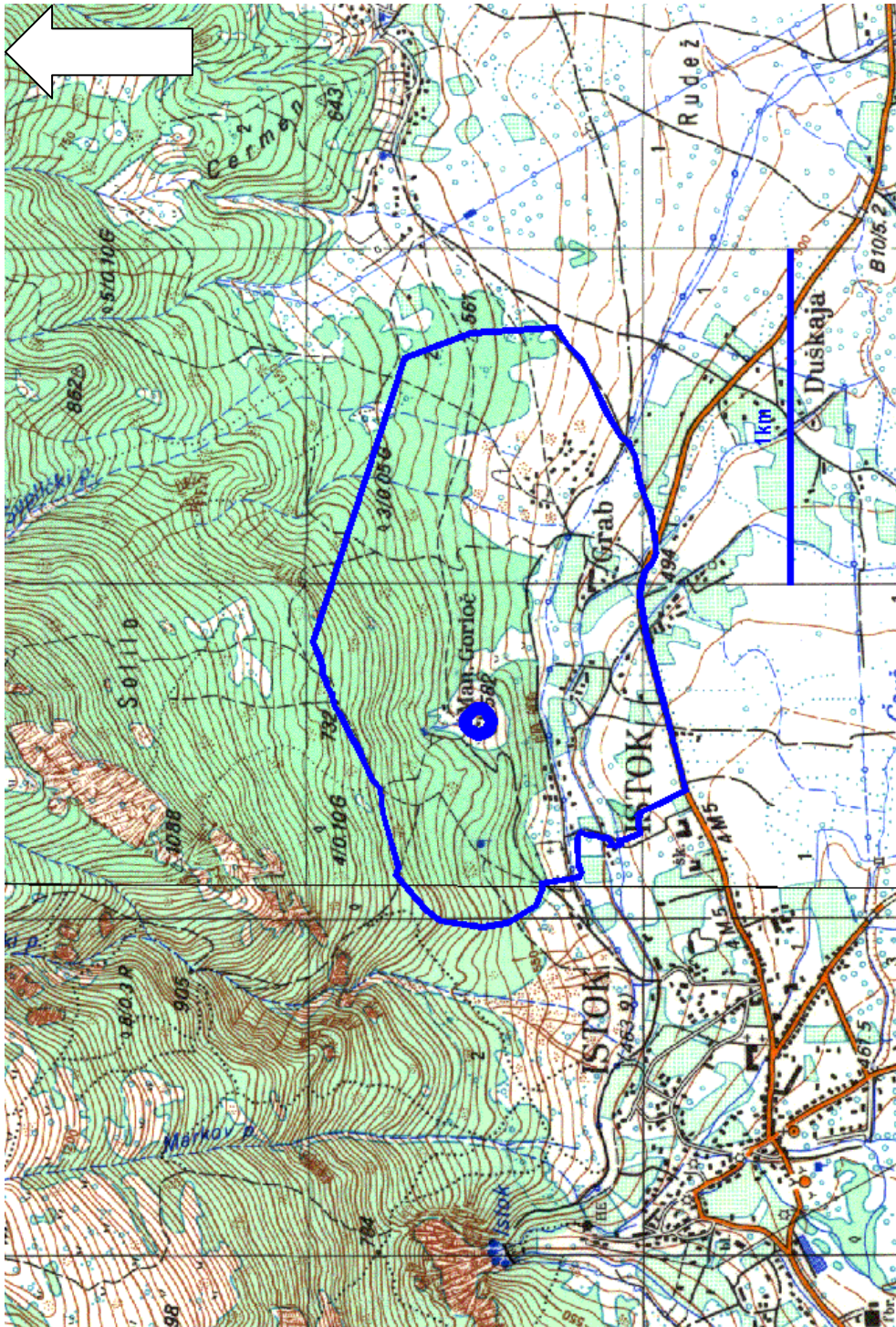
Слика 12в: *Зона заштите манастира Девич (Ваведења Пресвете Богородице) на сателитском снимку, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Девич*

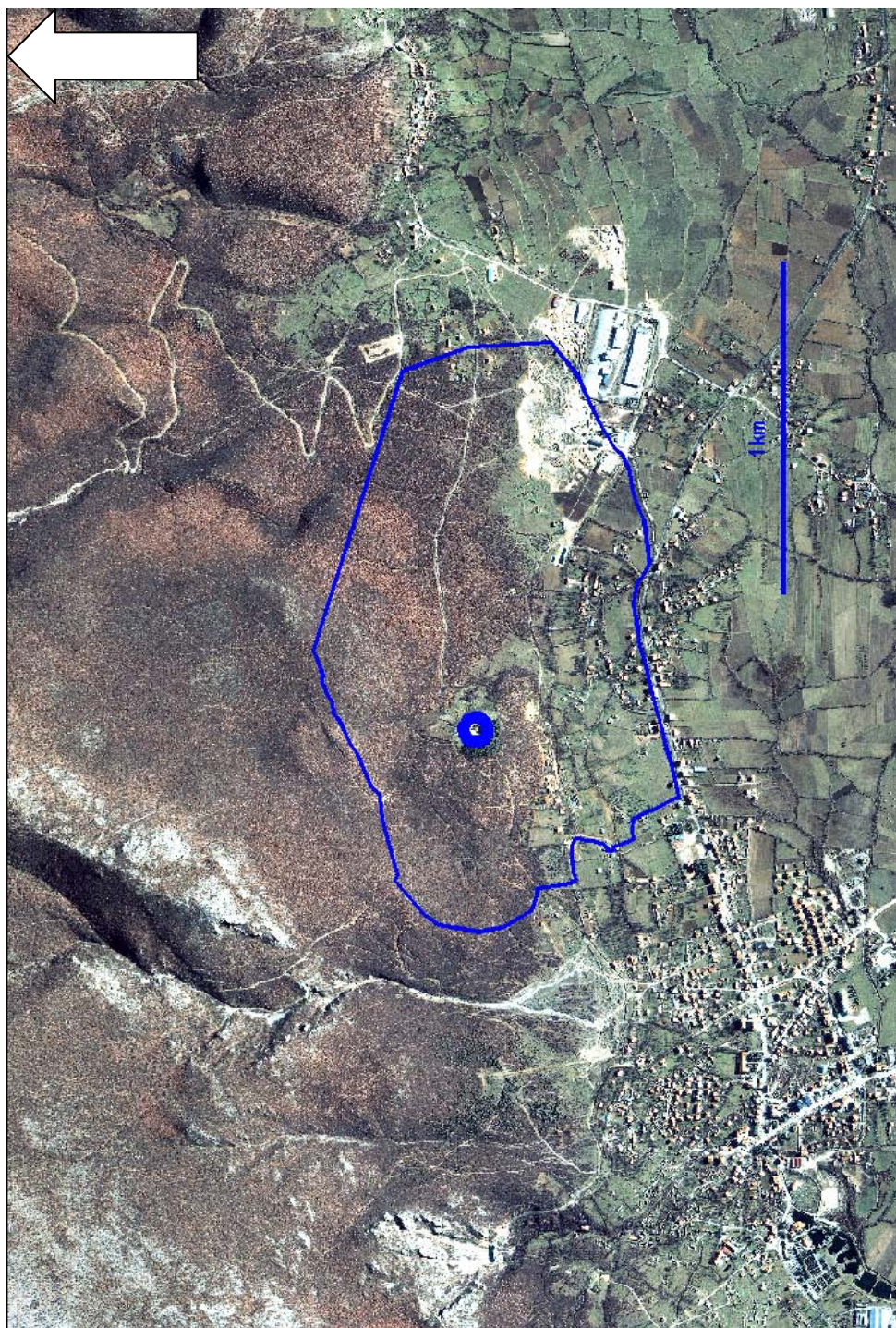
Слика 13а: *Зона заштите манастира Гориоч (Св. Николе) на катастарском плану, кружни симбол (манастир), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Манастир Гориоч*

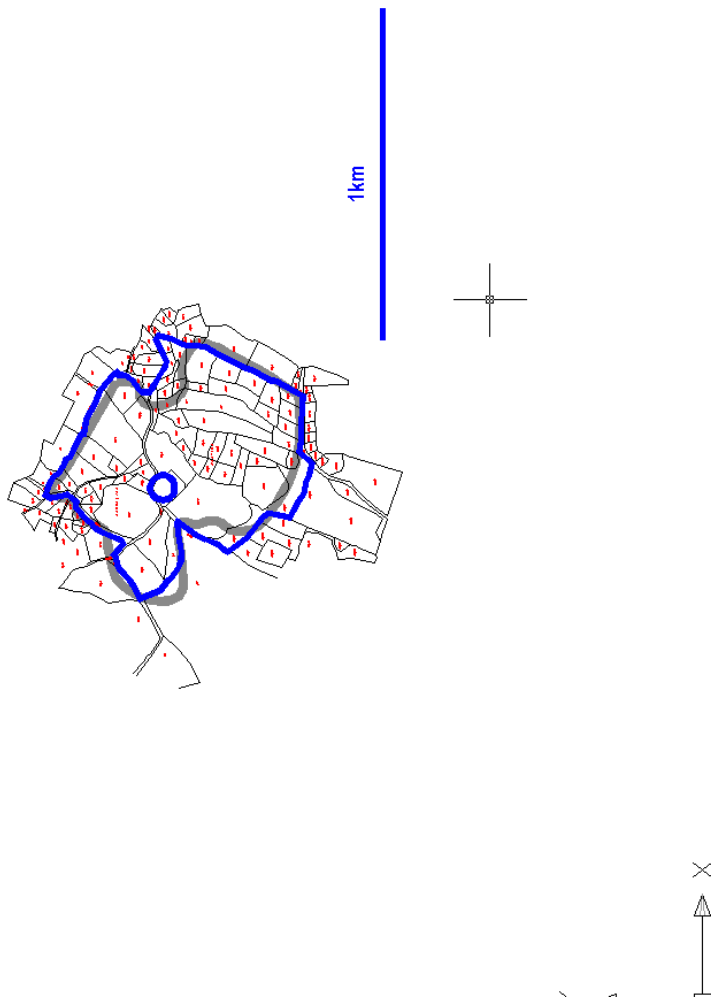
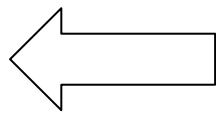
Слика 136: Зона заштите манастира Гориоч (Св. Николе) на топографској карти, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Гориоч

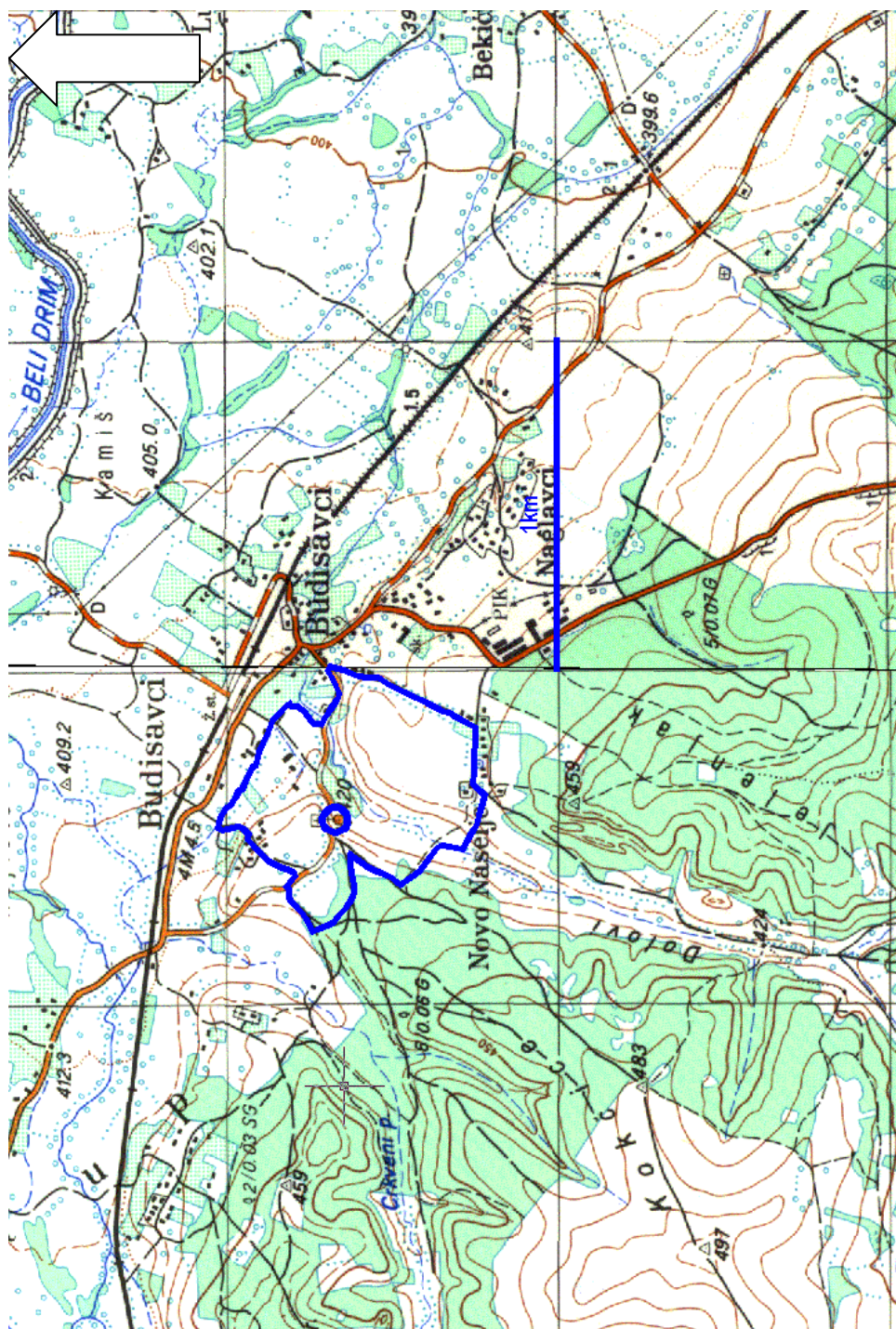
Слика 13в: *Зона заштите манастира Гориоч (Св. Николе) на сателитском снимку, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Гориоч*

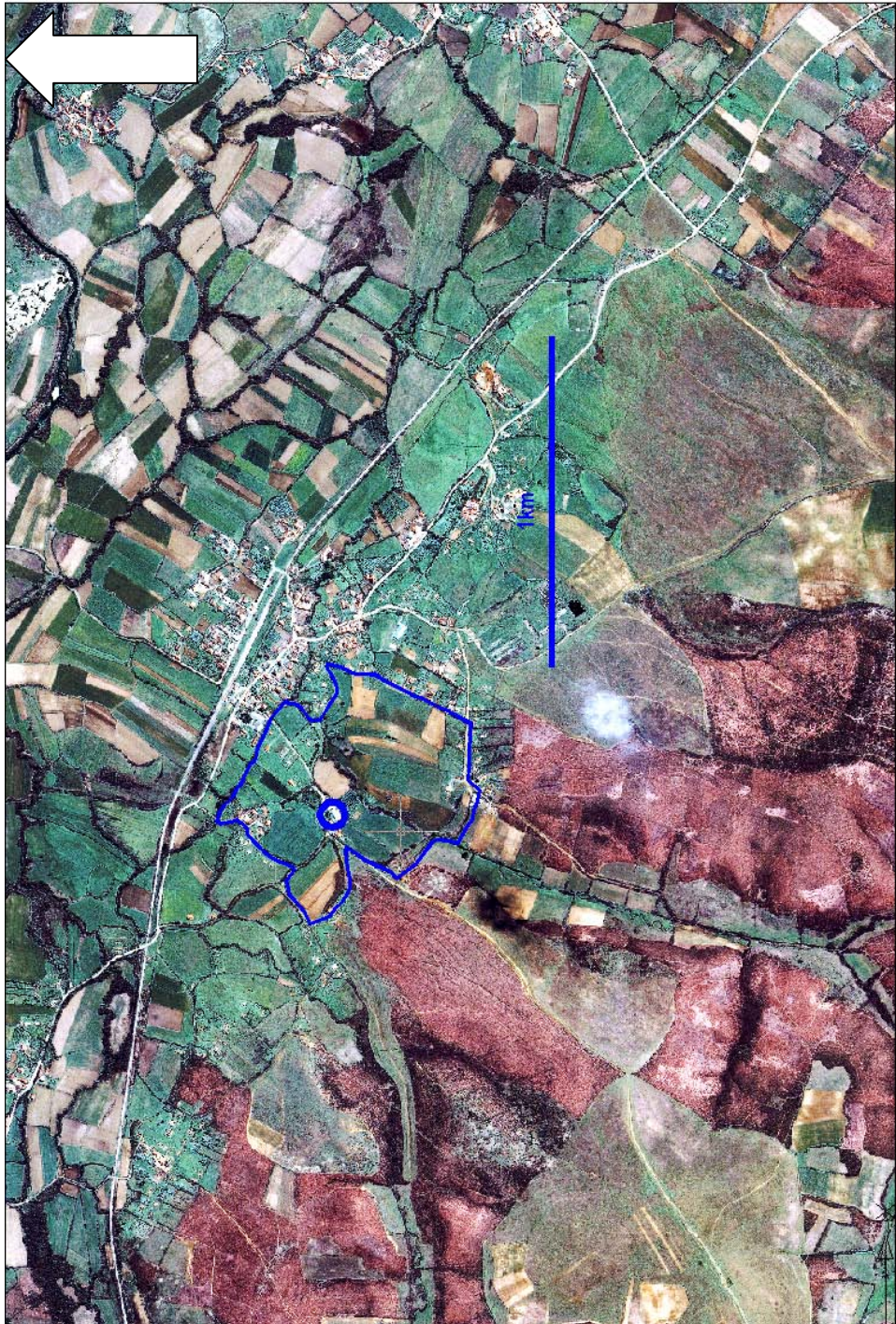
Слика 14а: *Зона заштите манастира Будисавци (Св. Преображења) на катастарском плану, кружни симбол (манастир), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Манастир Будисавци*

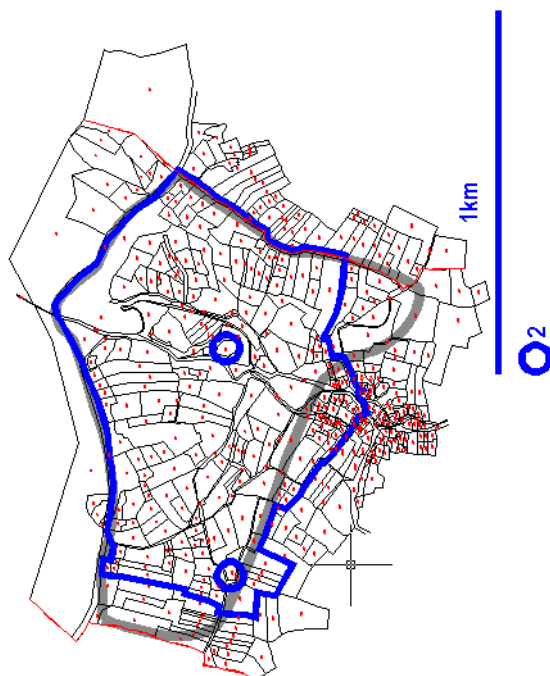
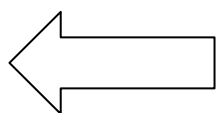
Слика 146: Зона заштите манастира Будисавци (Св. Преображења) на топографској карти, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Будисавци

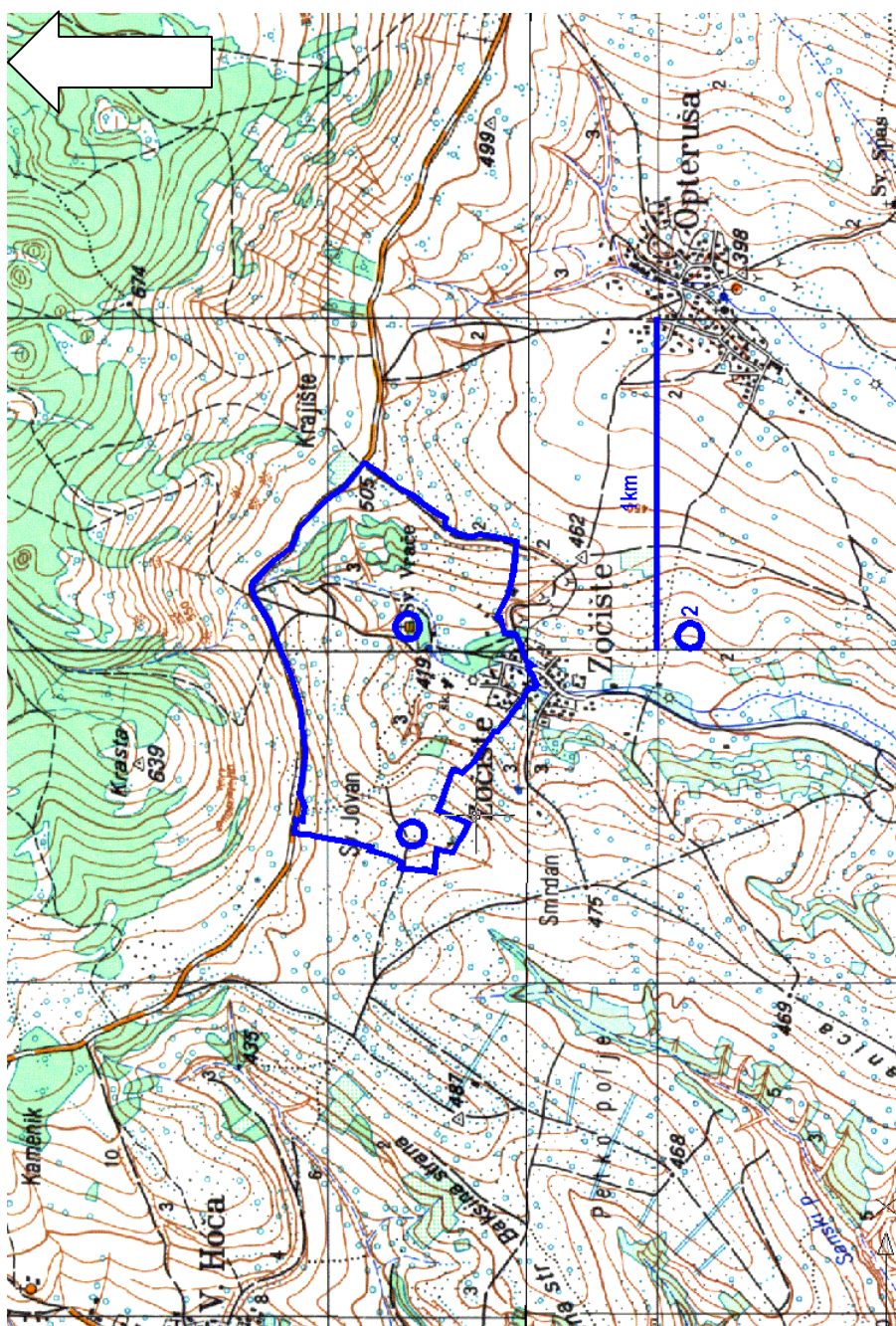
Слика 14в: Зона заштите манастира Будисавци (Св. Преображења) на сателитском снимку, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Будисавци

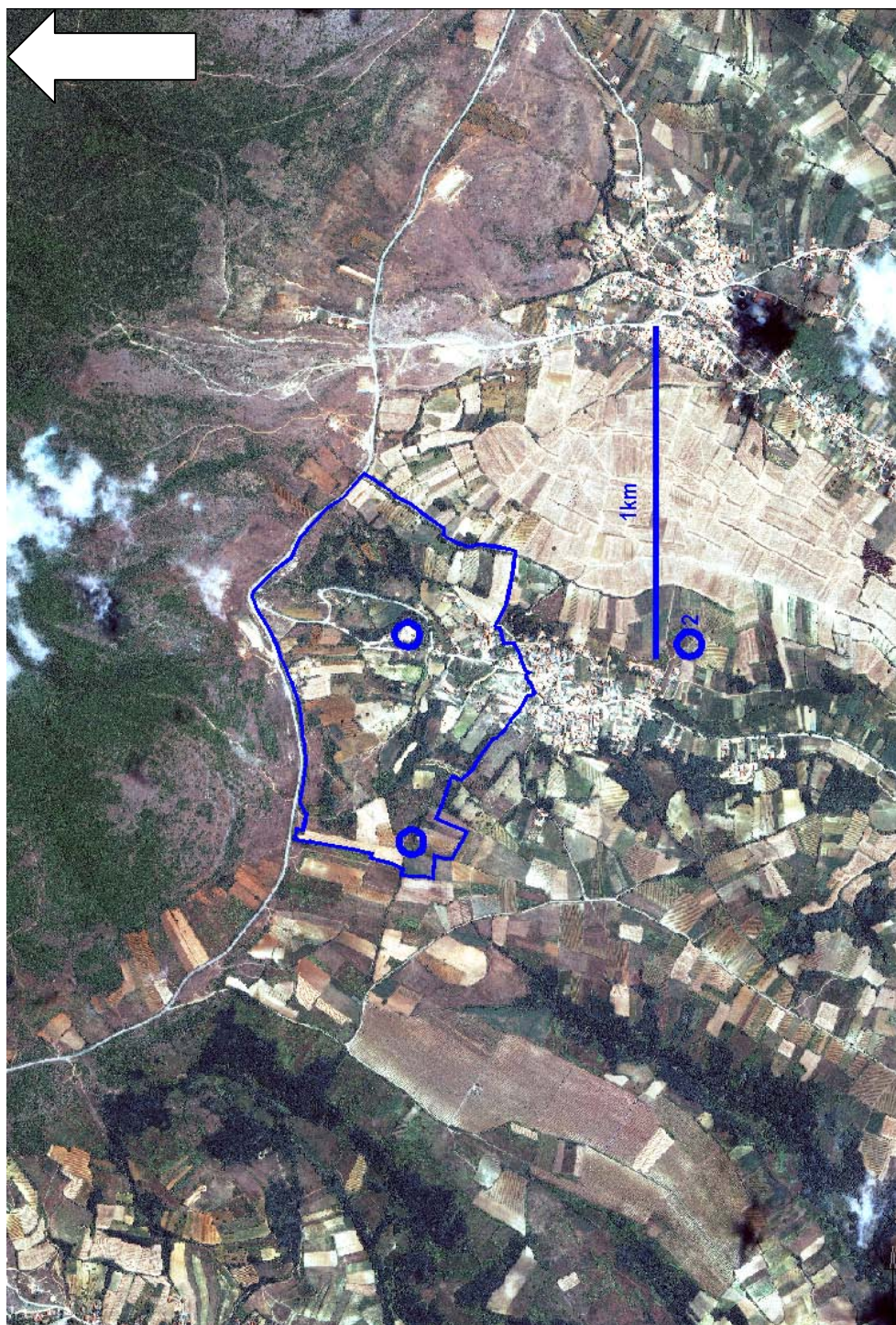
Слика 15а: Зона заштите манастира Зочиште (Св. Врача Козме и Дамјана) на катастарском плану, кружни симболи (источно манастир, западно остаци цркве Св. Јована), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Манастир Зочиште

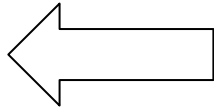
Слика 156: Зона заштите манастира Зочиште (Св. Врача Козме и Дамјана) на катастарском плану, кружни симболи (источно манастир, западно остаци цркве Св. Јована), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Зочиште

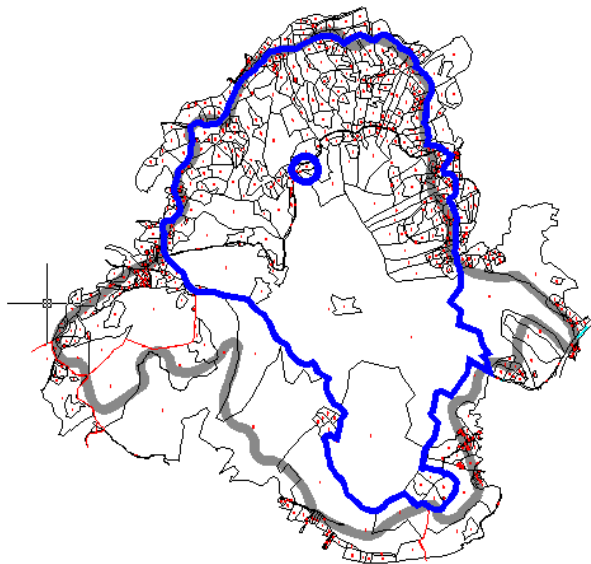

Слика 15в: *Зона заштите манастира Зочиште (Св. Врача Козме и Дамјана) на катастарском плану, кружни симболи (источно манастир, западно остаци цркве Св. Јована), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Зочиште*

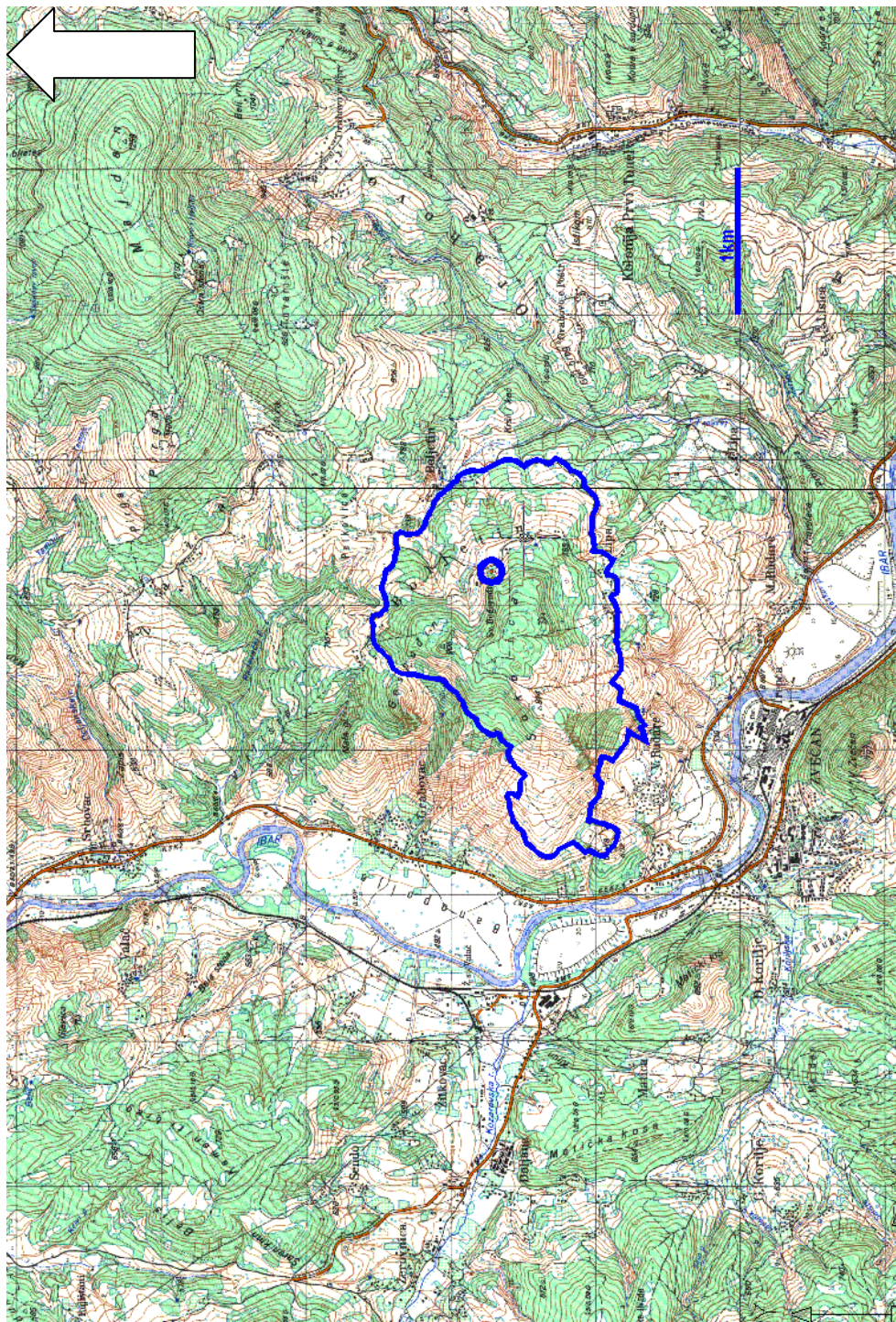
1km

>
/

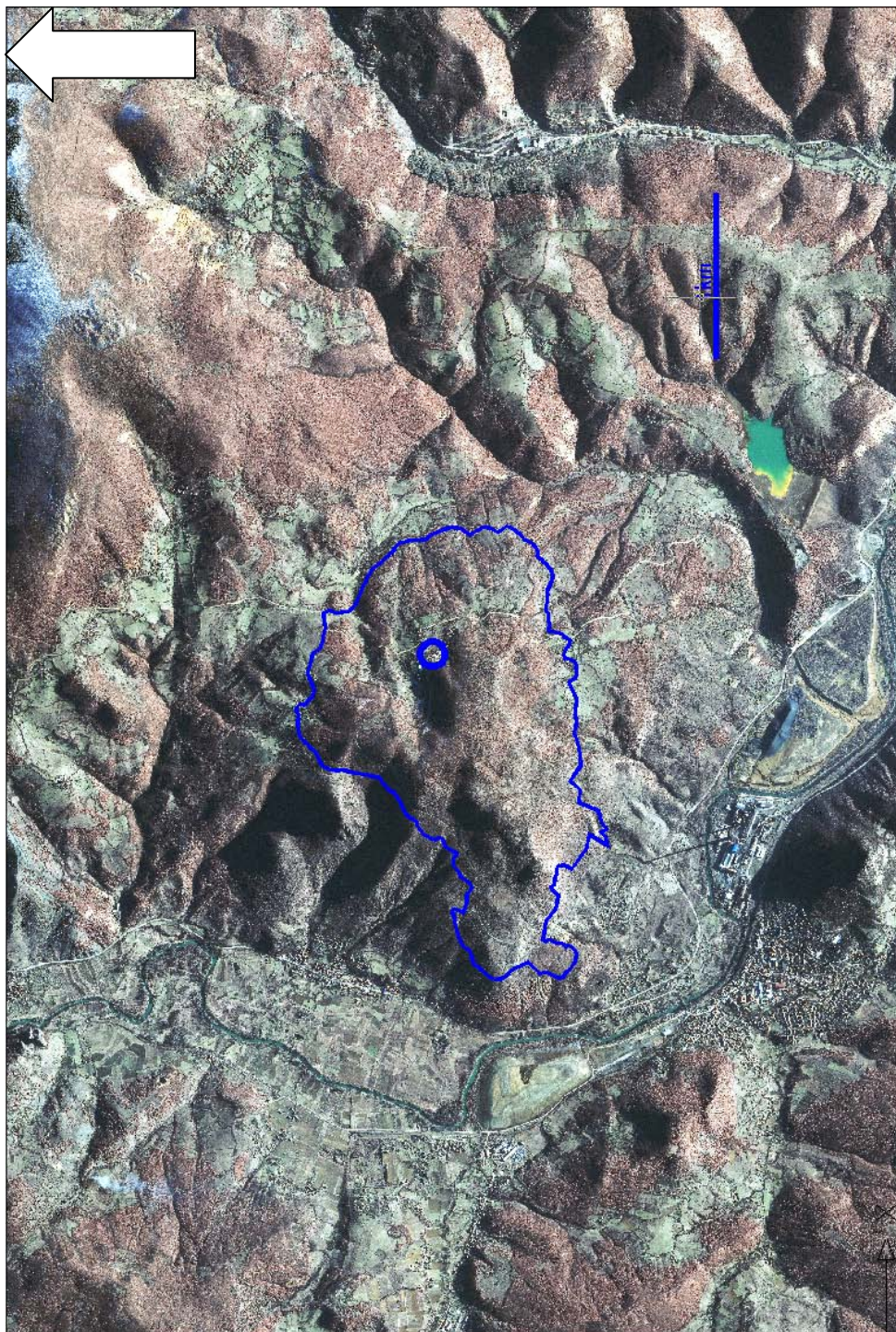
Слика 16а: *Зона заштите манастира Соколице (Покрова Пресвете Богородице) на катастарском плану, кружни симбол (манастир), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Манастир Соколица*

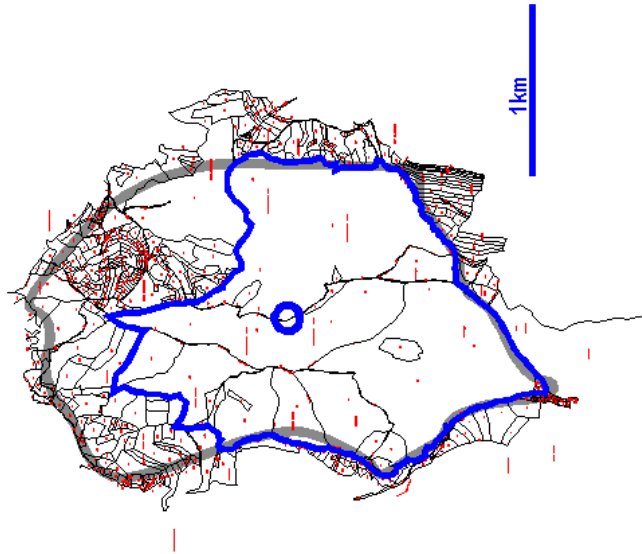
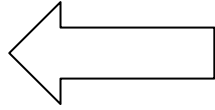
Слика 16б: Зона заштите манастира Соколице (Покрова Пресвете Богородице) на топографској карти, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Соколица

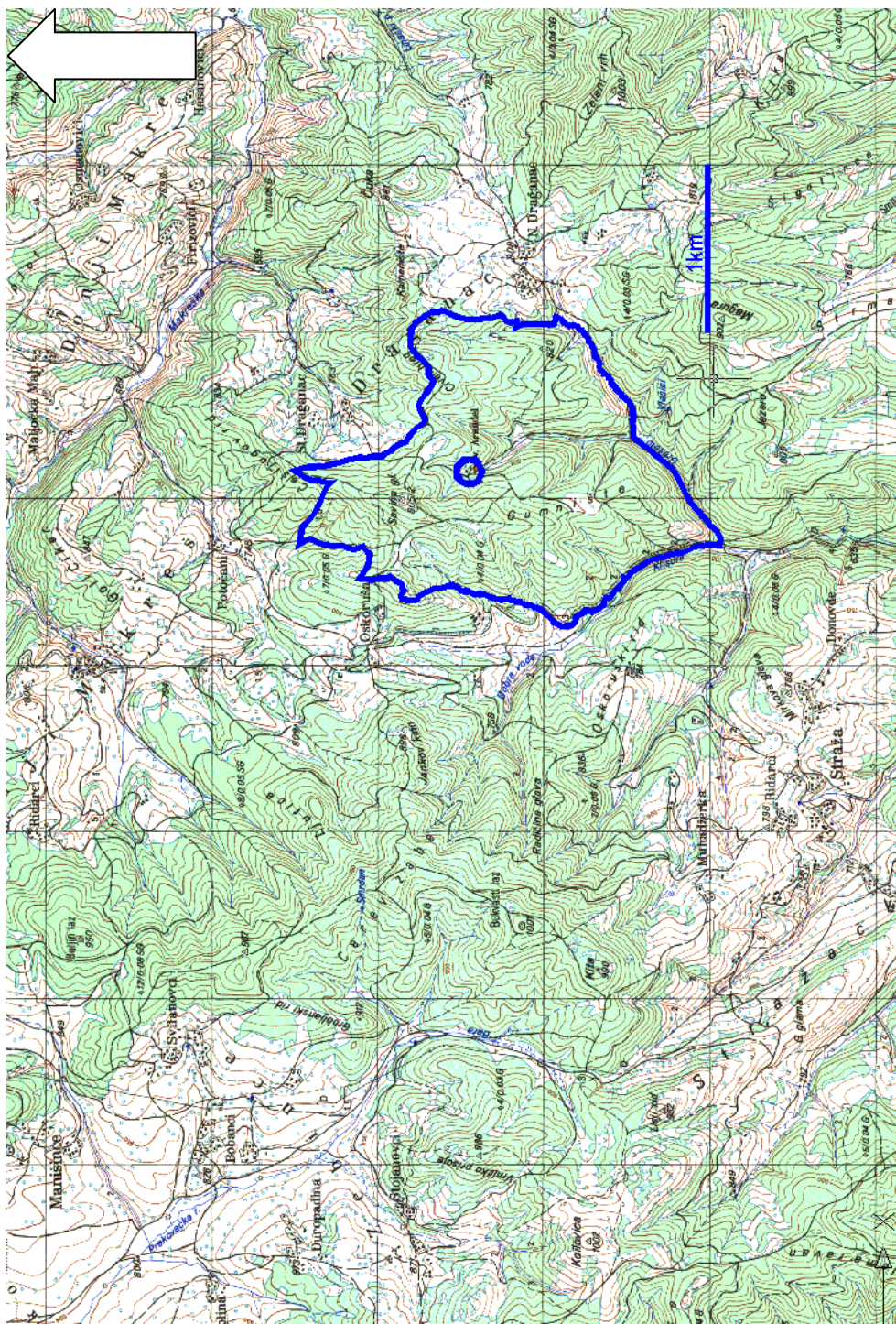
Слика 16в: *Зона заштите манастира Соколице (Покрова Пресвете Богородице) на сателитском снимку, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Соколица*

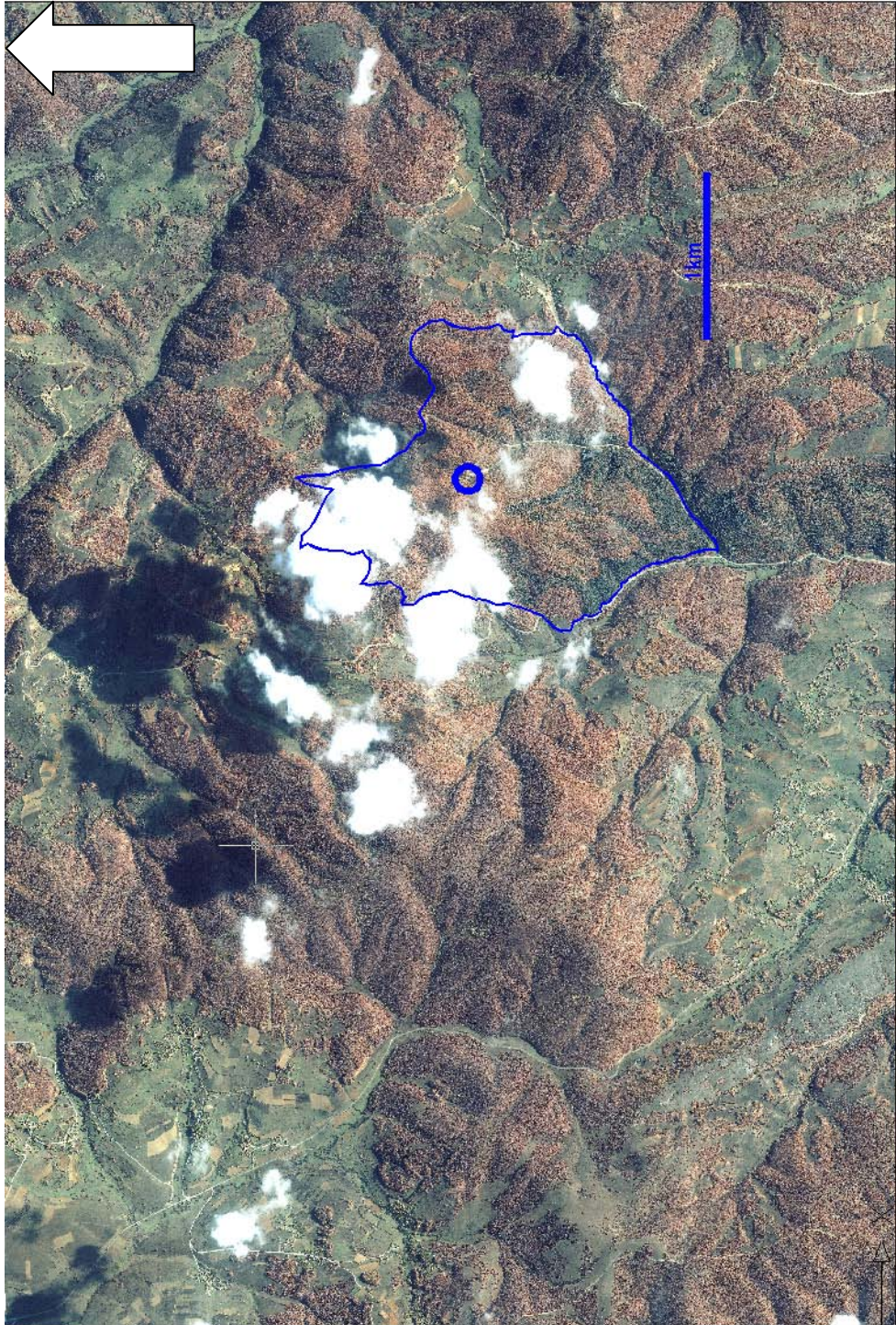
Слика 17а: *Зона заштите манастира Драганца (Св. Архангела Гаврила) на катастарском плану, кружни симбол (манастир), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Манастир Драганац*

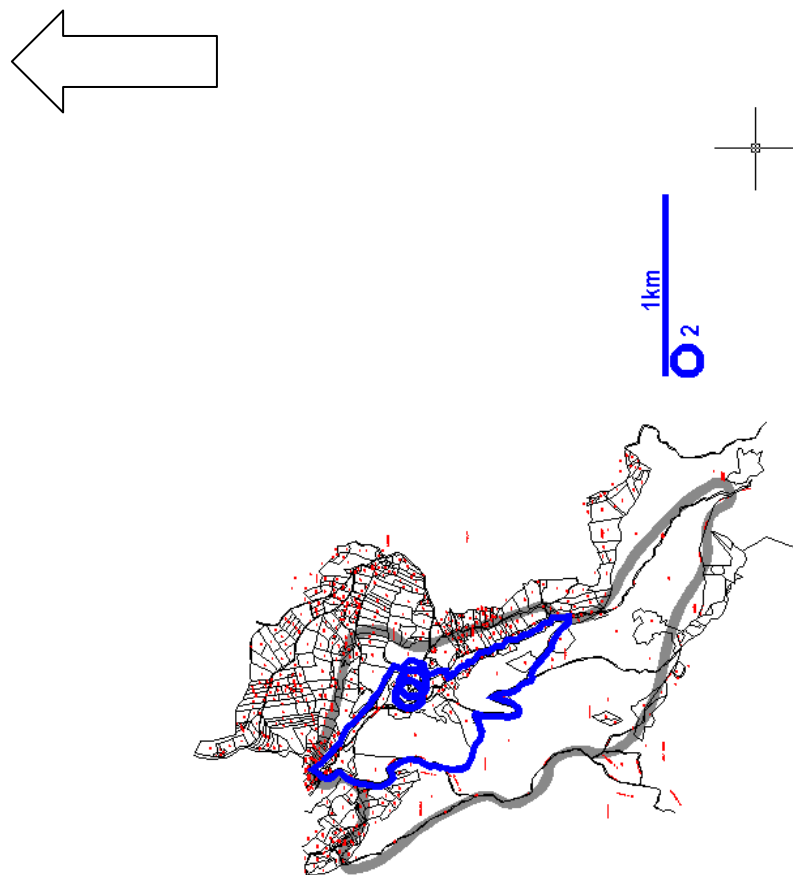
Слика 176: Зона заштите манастира Драганца (Св. Архангела Гаврила) на топографској карти, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Драганац

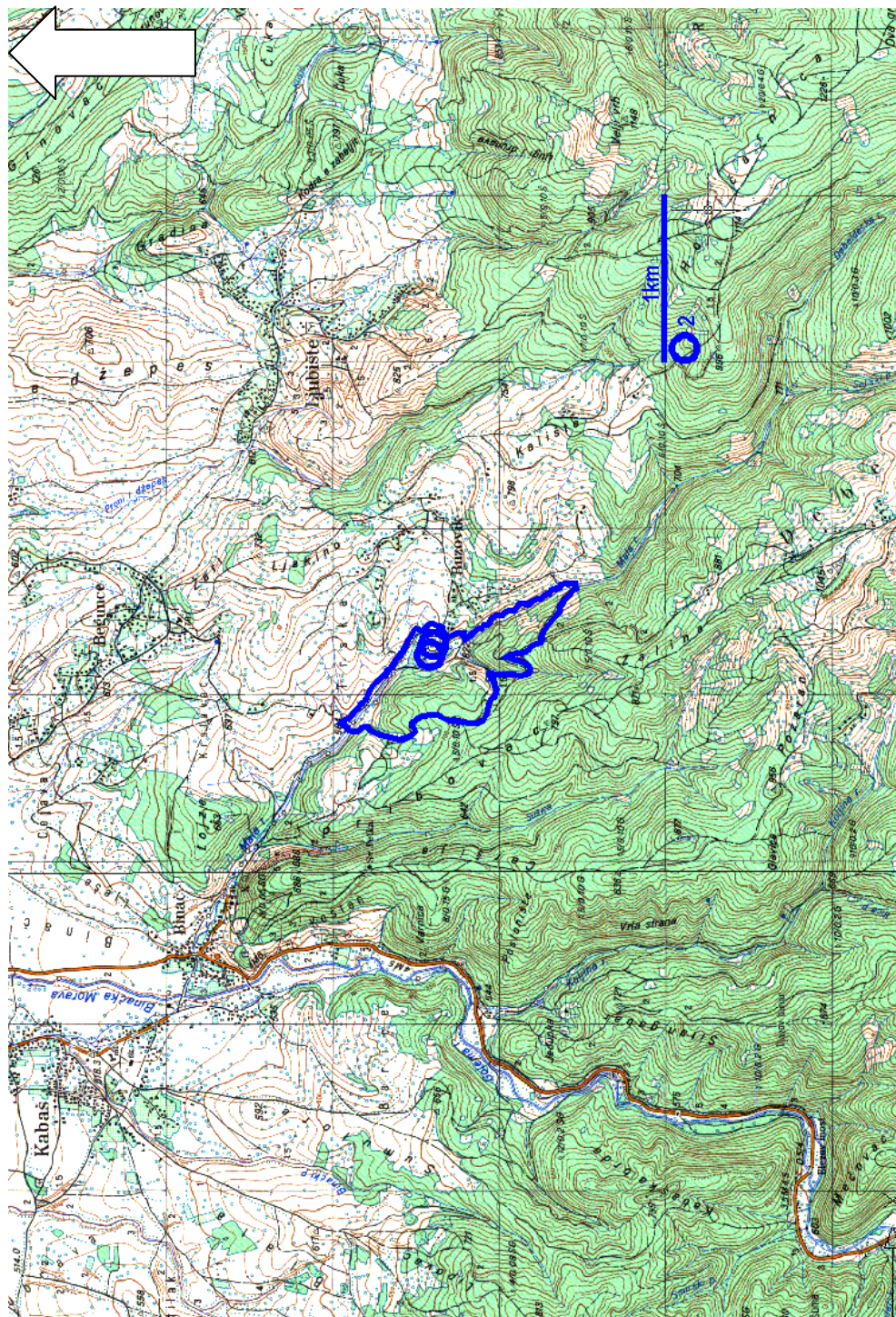
Слика 17в: Зона заштите манастира Драганца (Св. Архангела Гаврила) на сателитском снимку, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Драганац

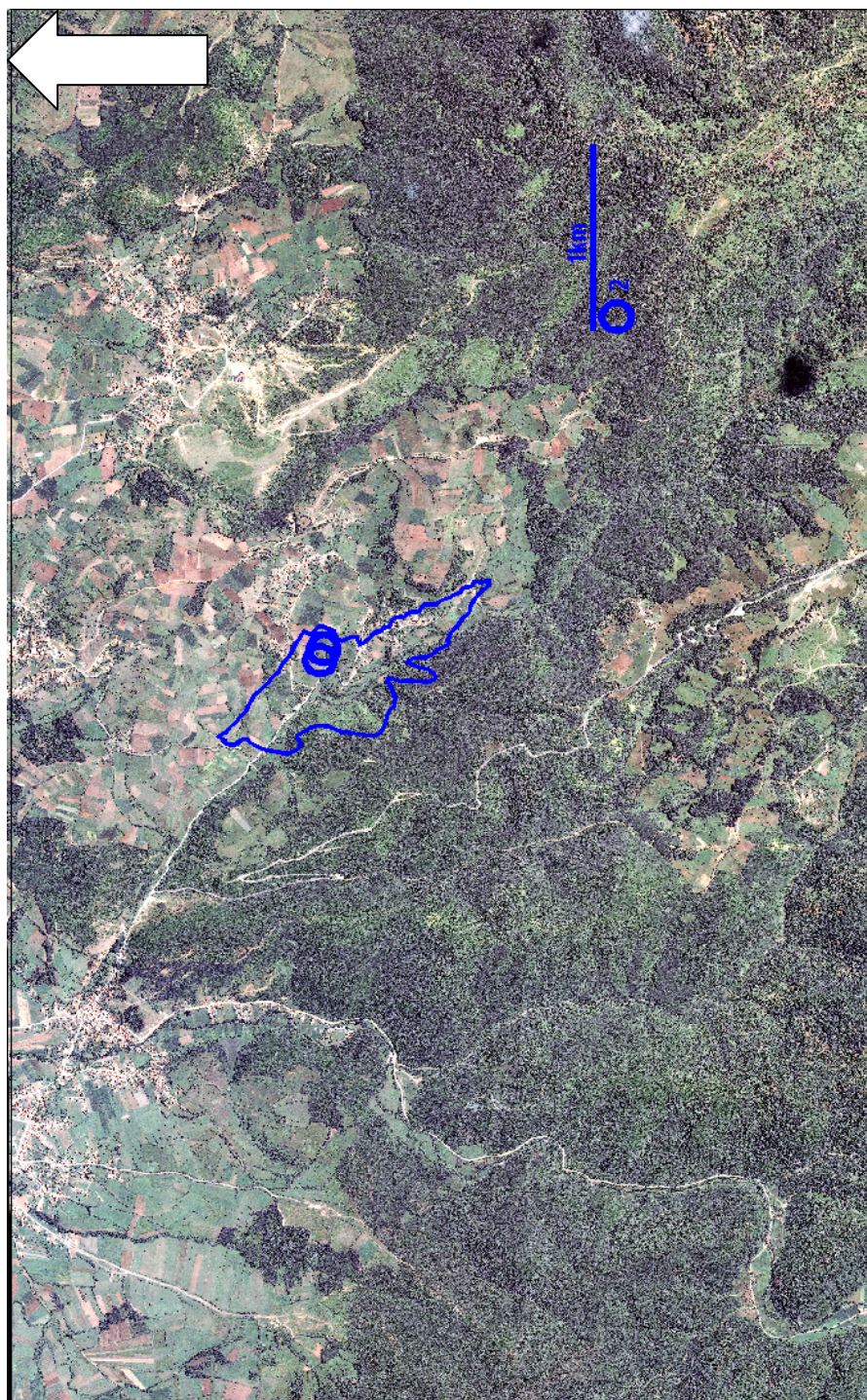
Слика 18а: Зона заштите манастира Бинач (Св. Архангела Михаила) на катастарском плану, кружни симболи (манастир и остаци средњеveковне цркве у непосредној близини), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Манастир Бинач

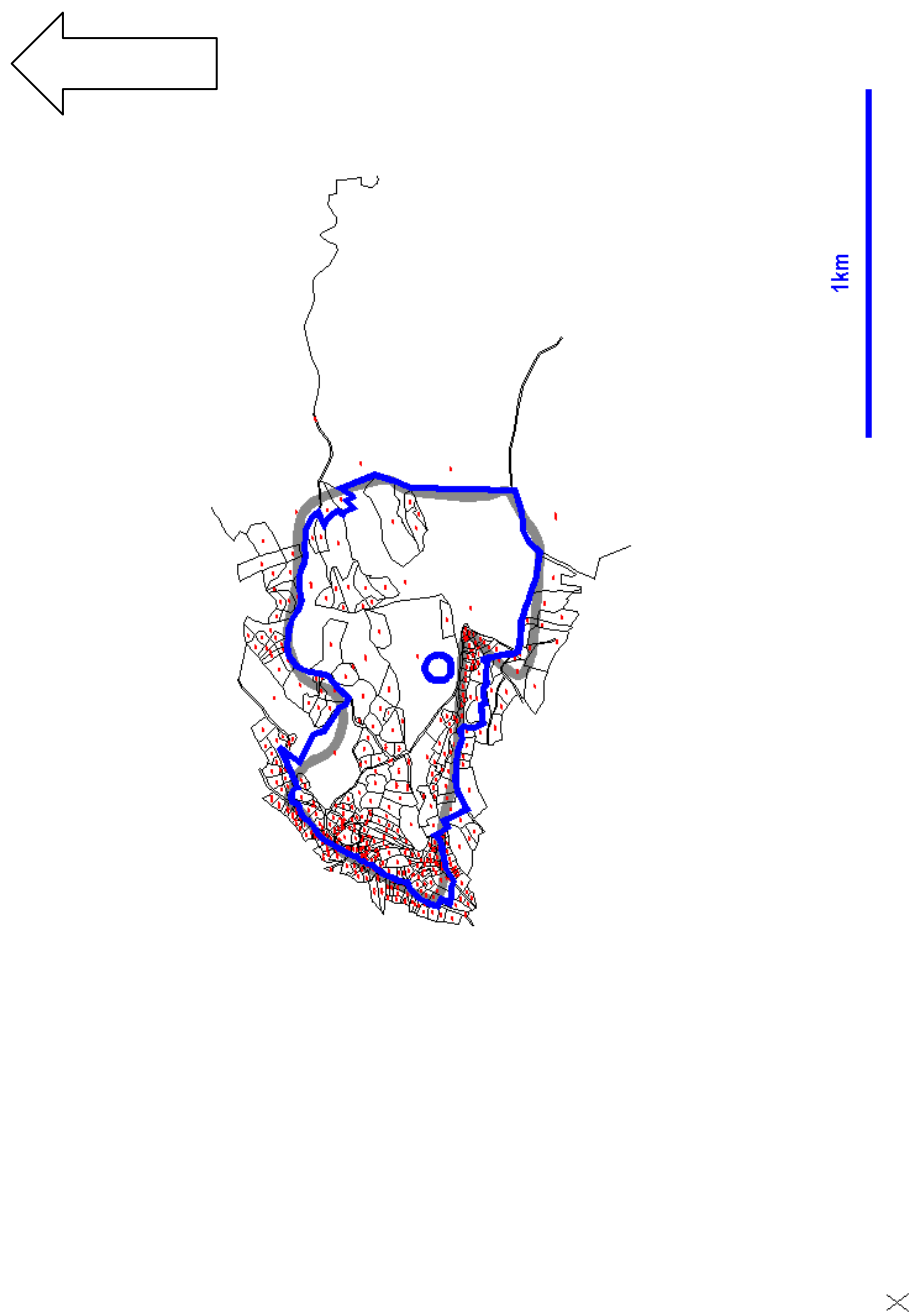
Слика 186: Зона заштите манастира Бинач (Св. Архангела Михаила) на топографској карти, кружни симболи (манастир и остаци средњеveковне цркве у непосредној близини), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Бинач

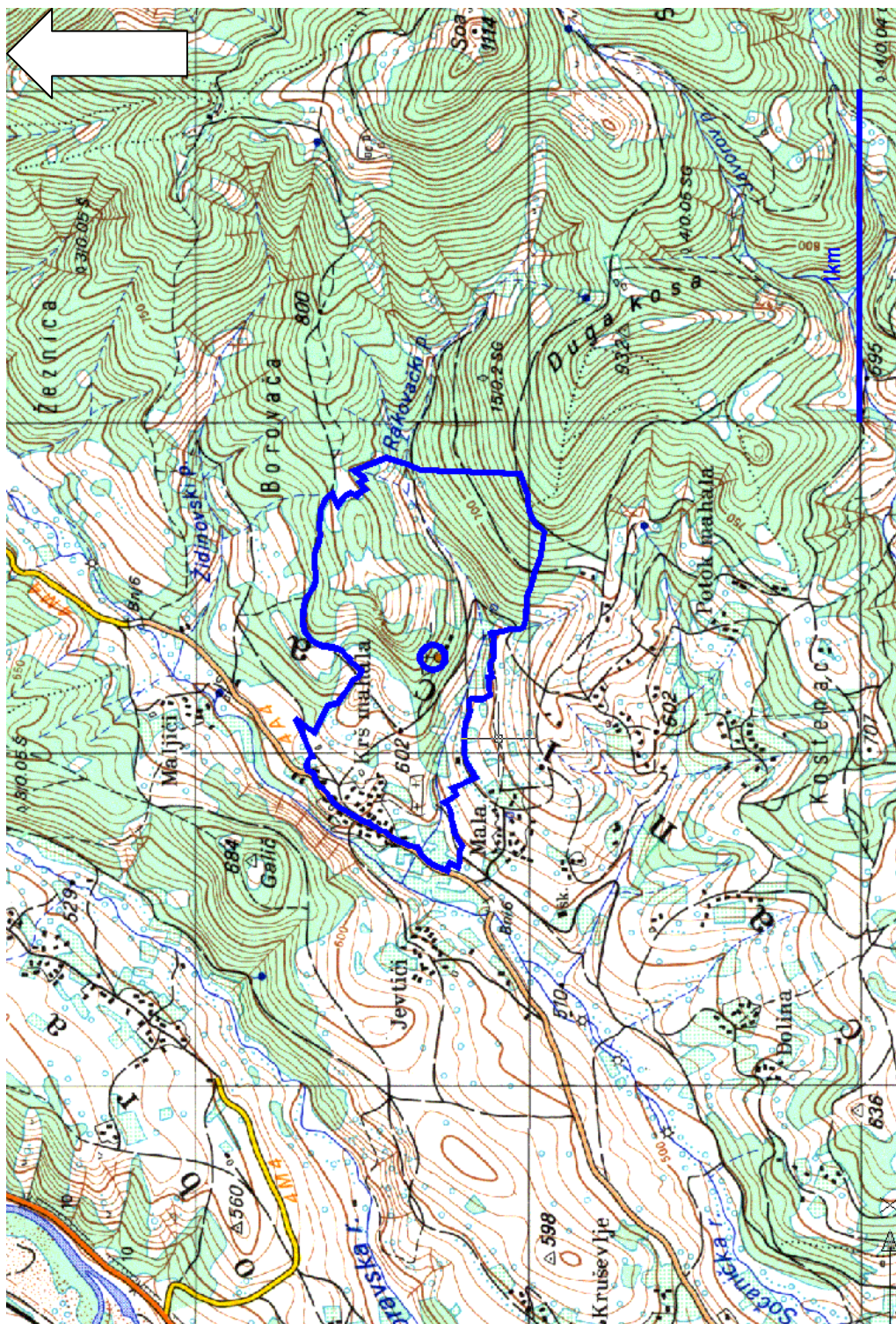
Слика 18в: *Зона заштите манастира Бинач (Св. Архангела Михаила) на сателитском снимку, кружни симболи (манастир и остаци средњевијековне цркве у непосредној близини), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Бинач*

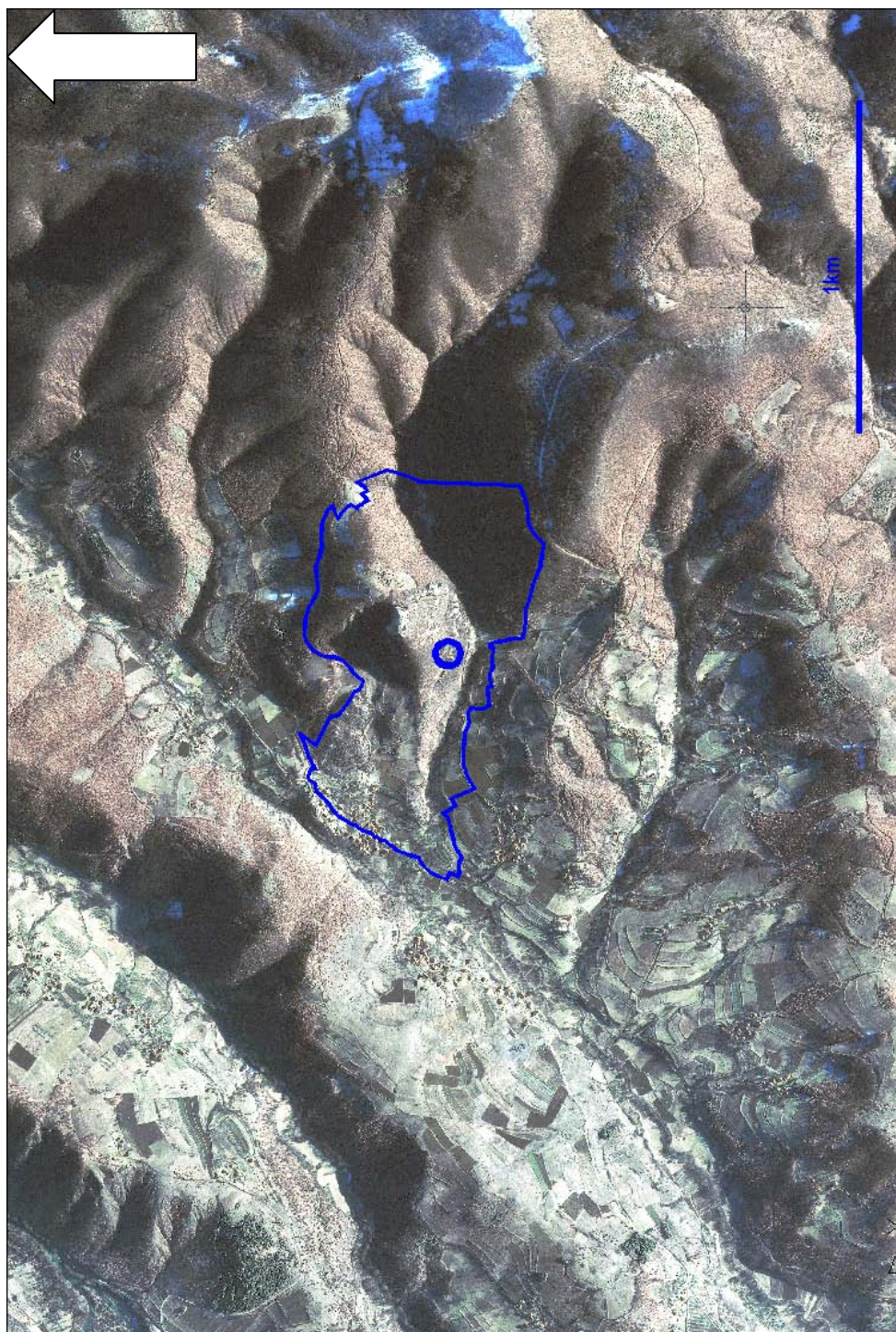
Слика 19а: *Зона заштите манастира Сочаница на катастарском плану, кружни симбол (манастир), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Манастир Сочаница*

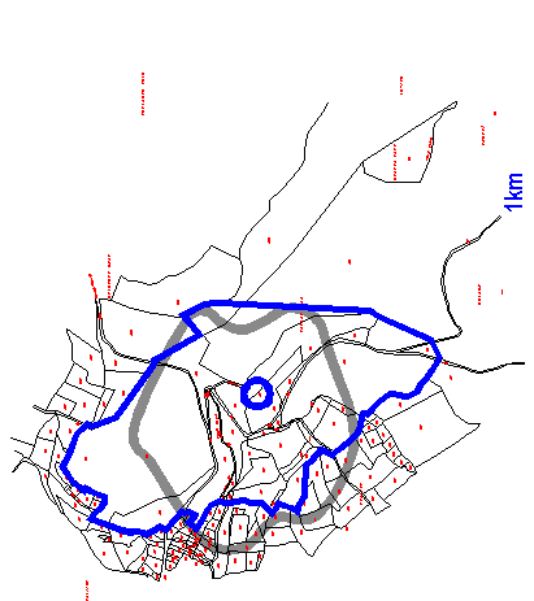
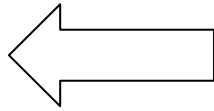
Слика 196: Зона заштите манастира Сочаница на топографској карти, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Сочаница

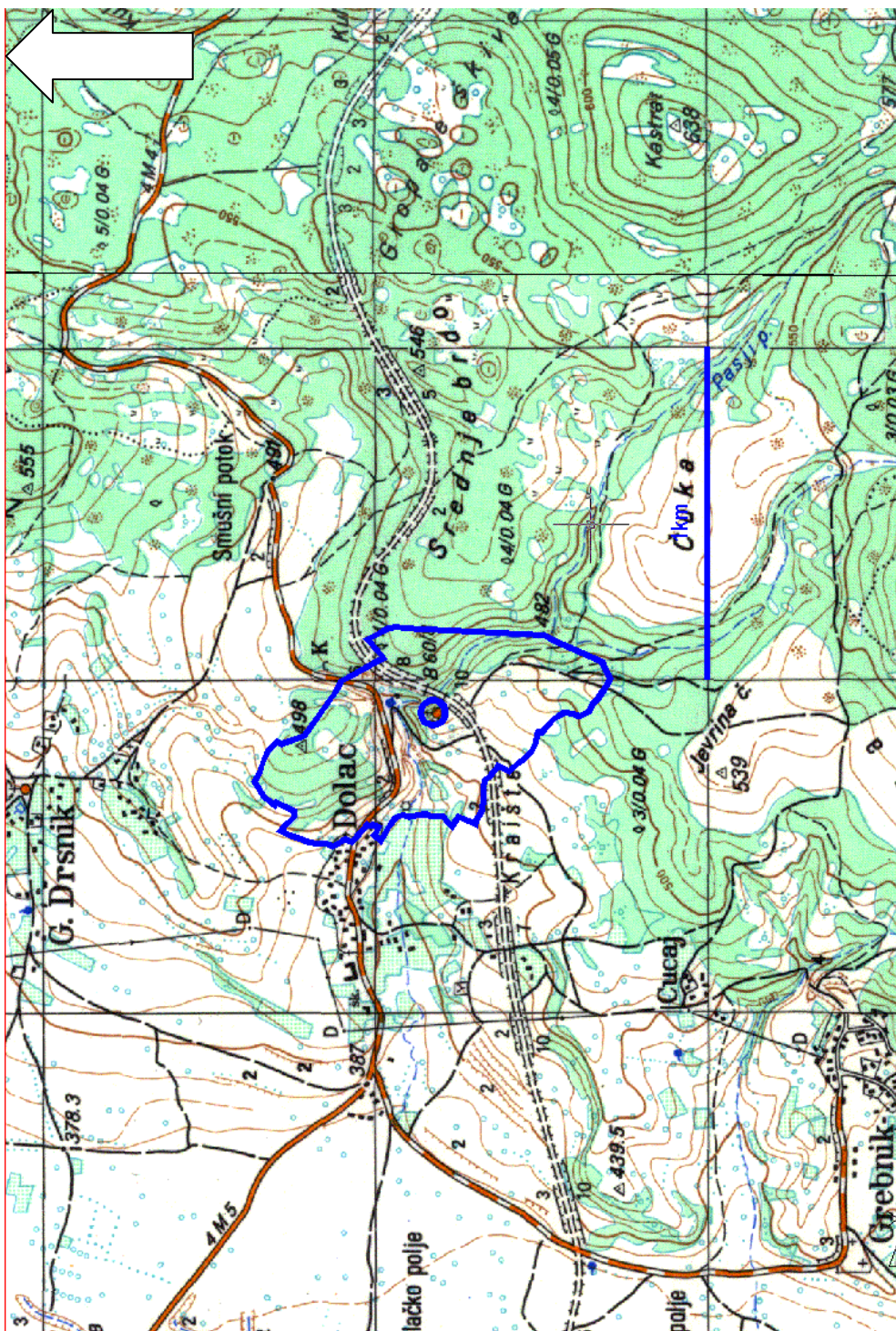
Слика 19в: *Зона заштите манастира Сочаница на сателитском снимку, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Сочаница*

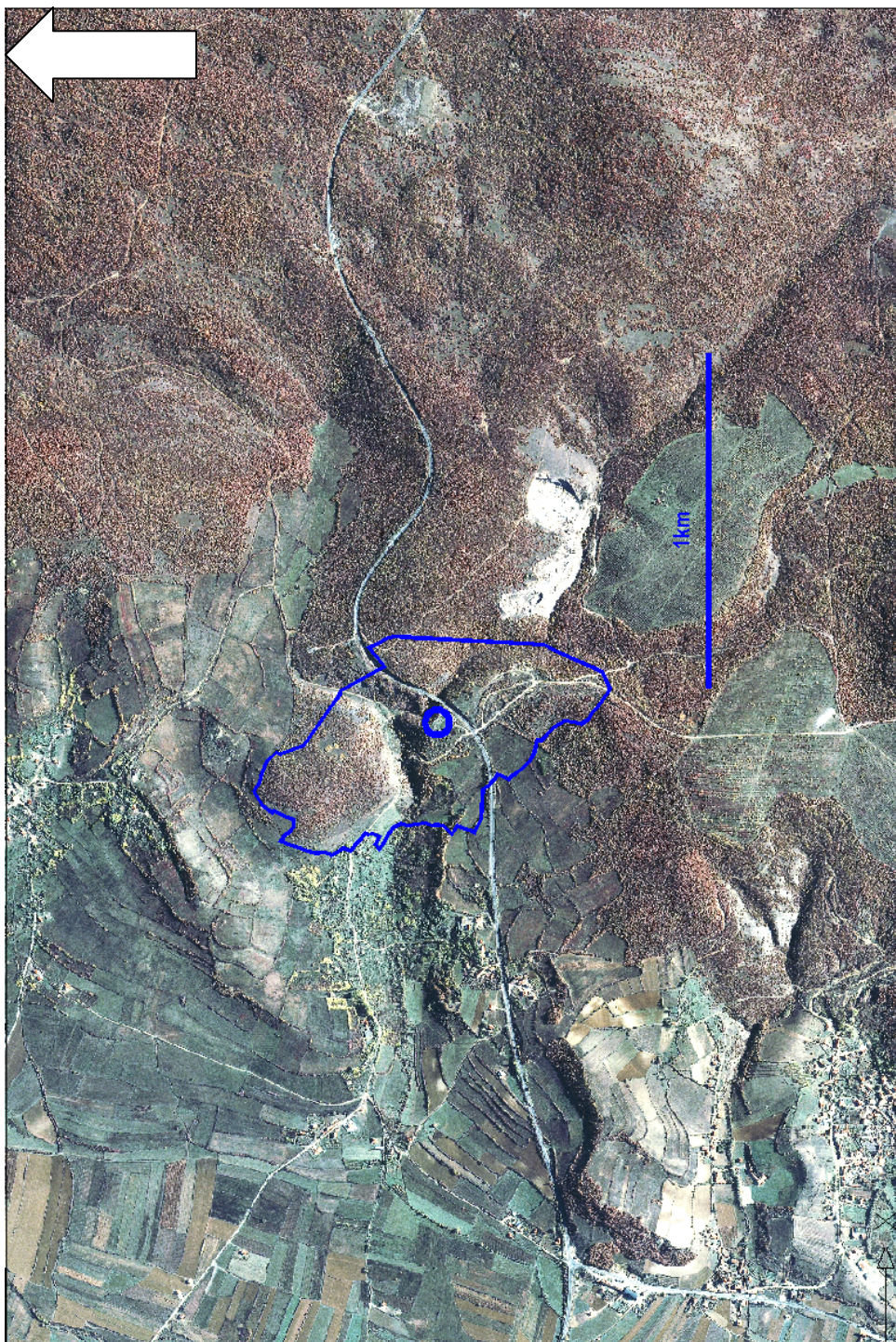
Слика 20а: *Зона заштите манастира Долац (Ваведење Пресвете Богородице) на катастарском плану, кружни симбол (манастир), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Манастир Долац*

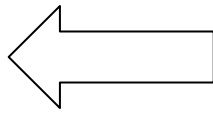
Слика 206: Зона заштите манастира Долац (Ваведење Пресвете Богородице) на топографској карти, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Долац

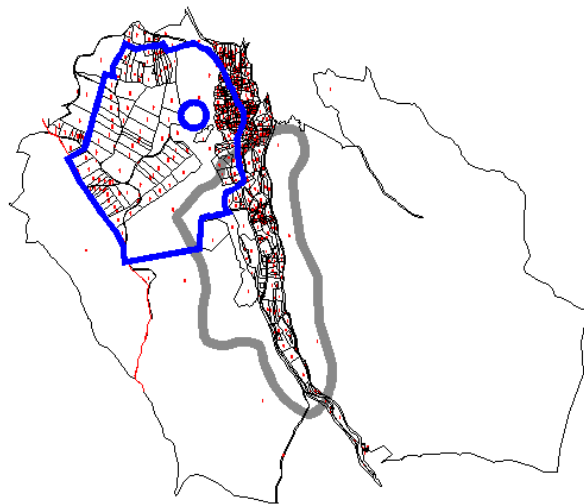

Слика 20в: *Зона заштите манастира Долац (Ваведење Пресвете Богородице) на сателитском снимку, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Долац*

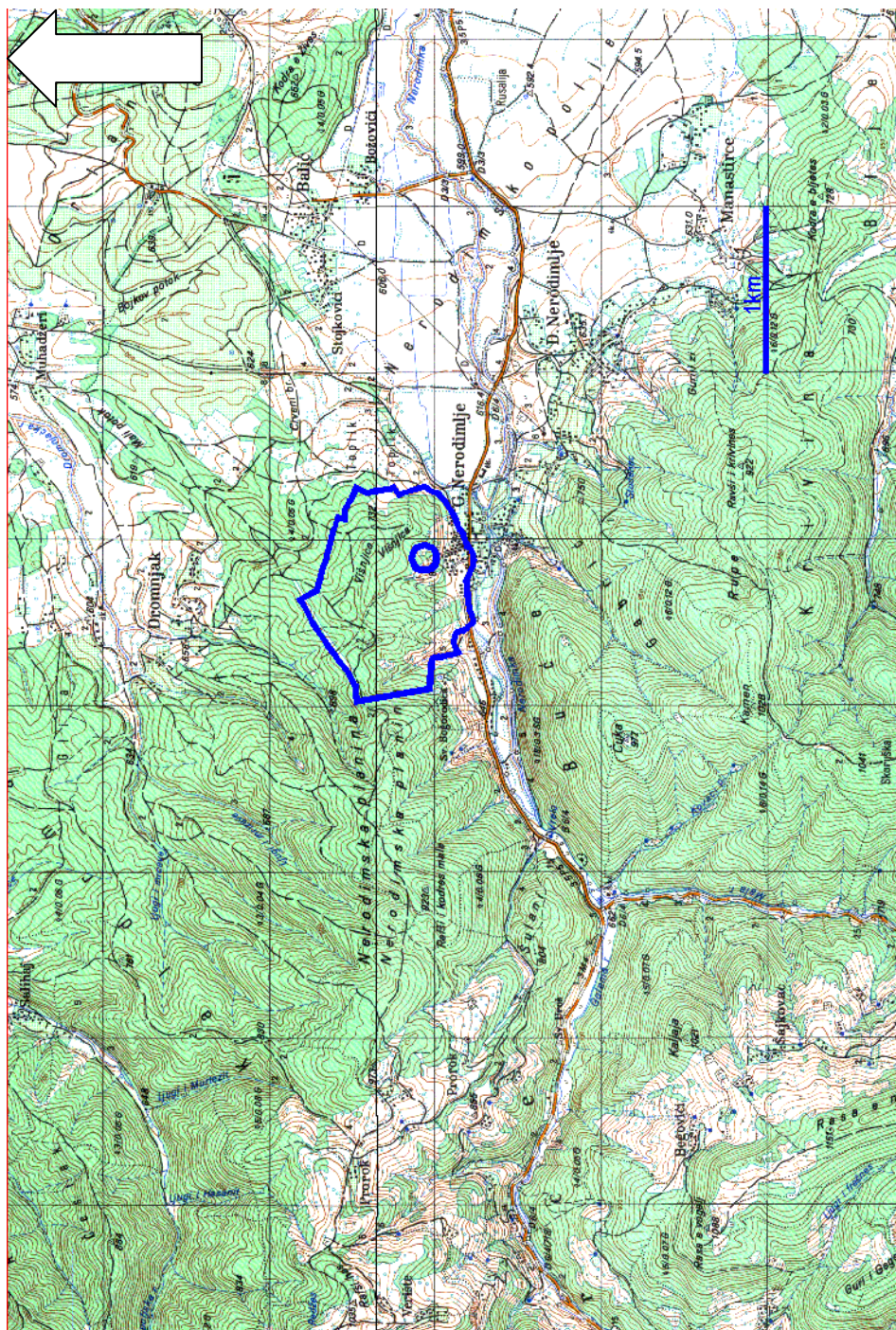

1km

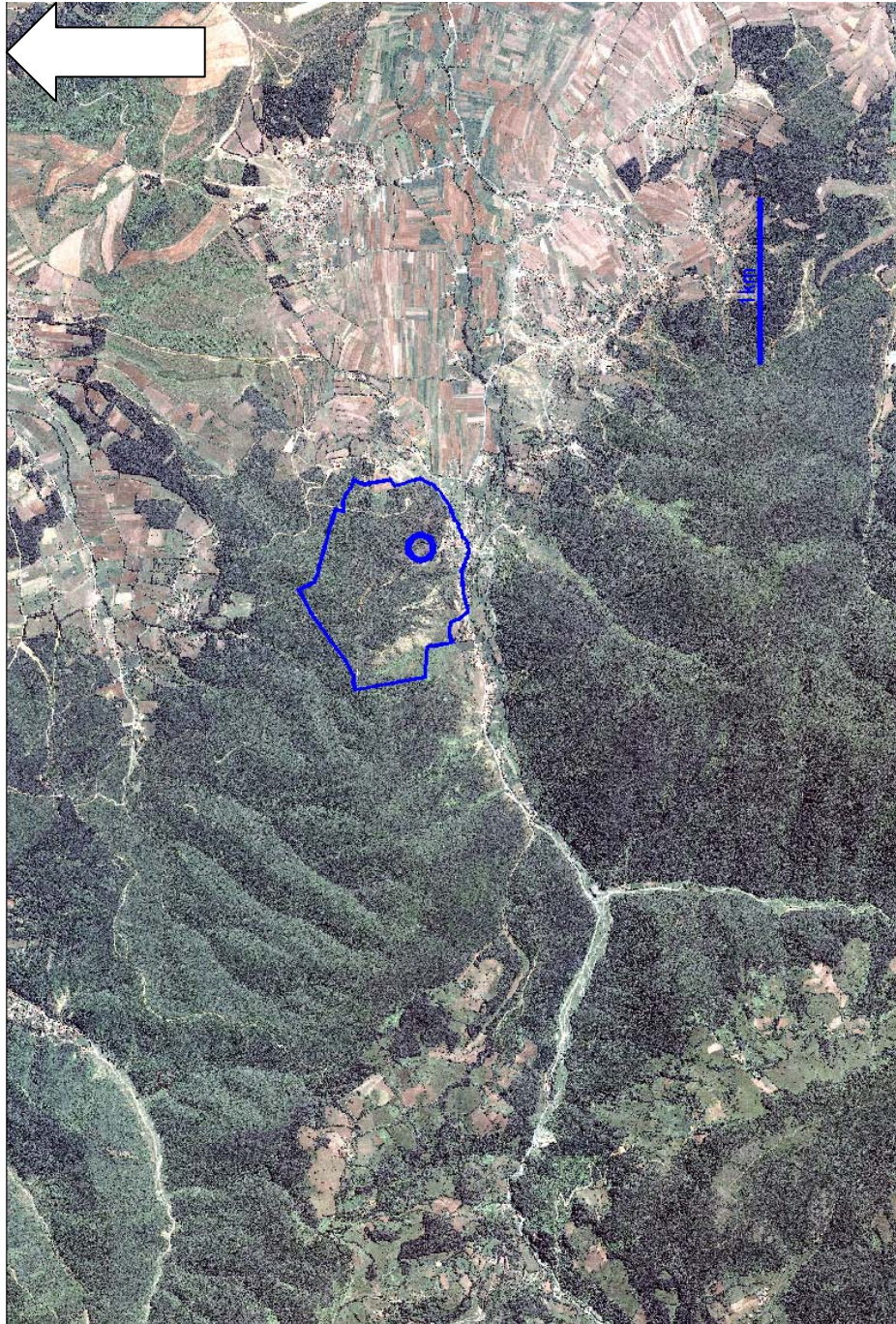
Слика 21а: Зона заштите манастира Св. Уроша (Успења Пресвете Богородице) на катастарском плану, кружни симбол (манастир), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Манастир Св. Уроша (Црква Успења Богородичиног)

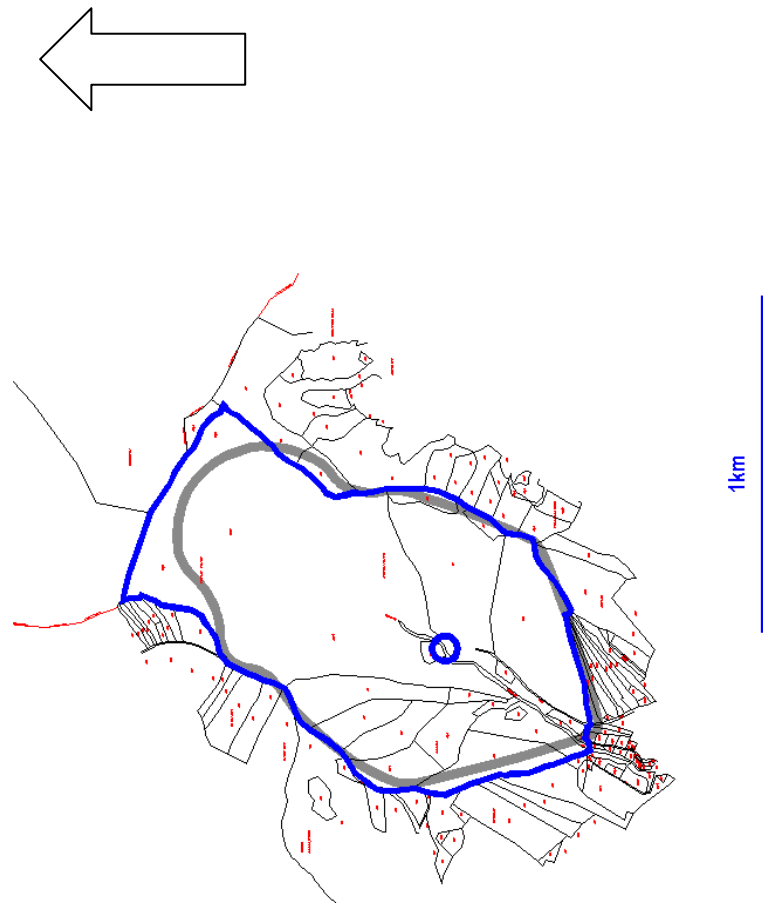
Слика 216: Зона заштите манастира Св. Уроша (Успења Пресвете Богородице) на топографској карти, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Св. Уроша (Црква Успења Богородичиног)

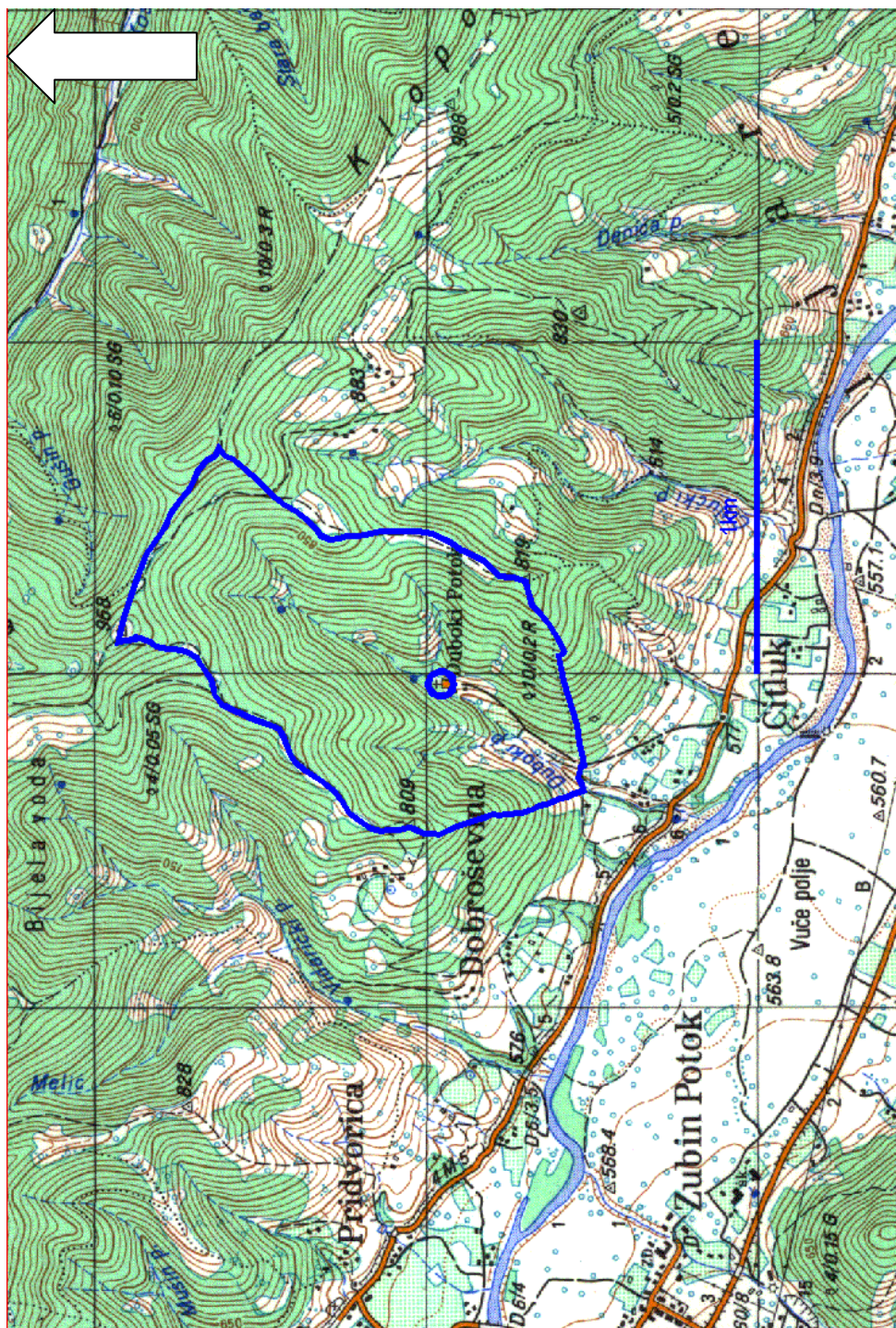
Слика 21в: *Зона заштите манастира Св. Уроша (Успења Пресвете Богородице) на сателитском снимку, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Св. Уроша (Црква Успења Богородичиног)*

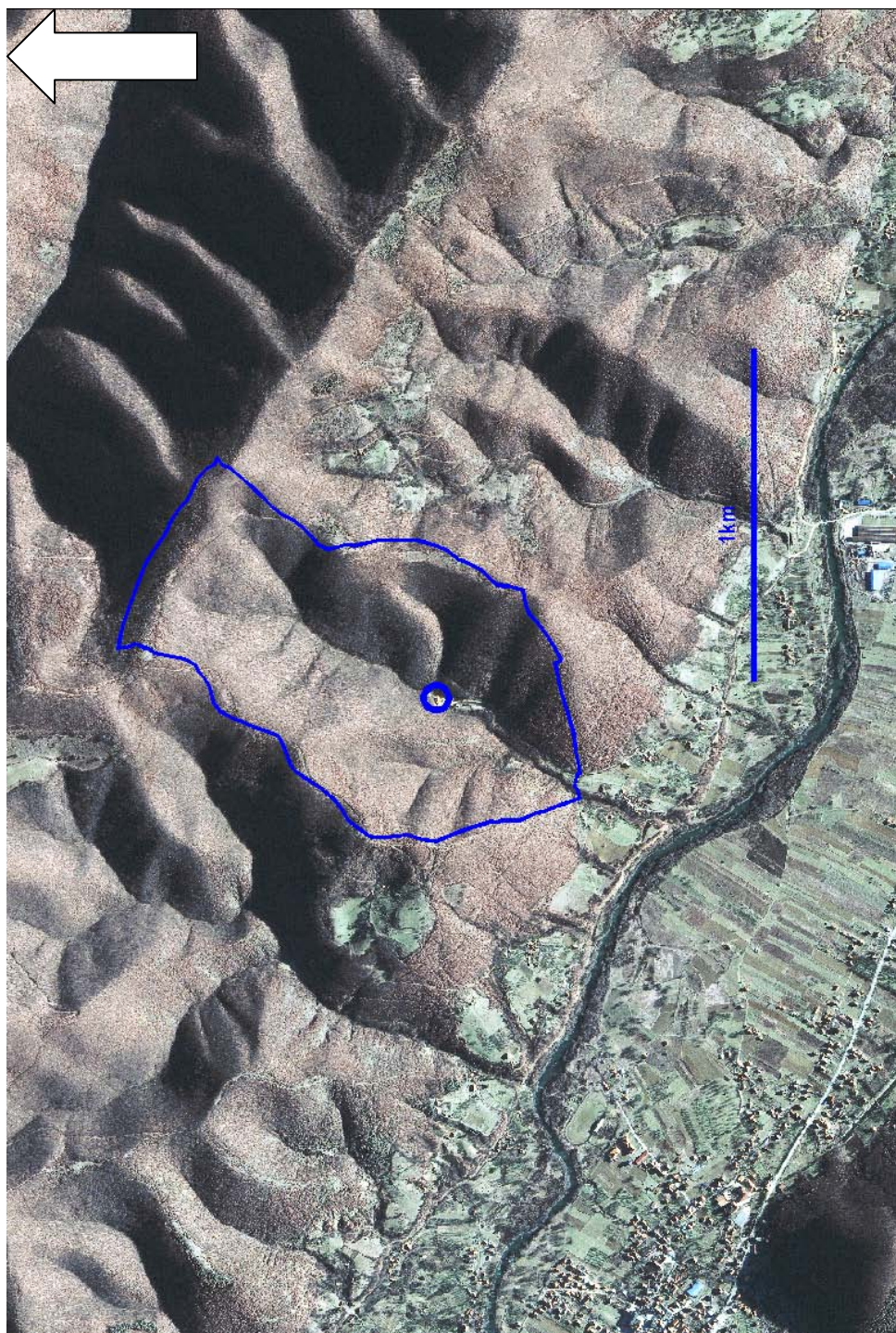
Слика 22а: Зона заштите манастира Дубоки Поток (Ваведења Пресвете Богородице) на катастарском плану, кружни симбол (манастир), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Манастир Дубоки Поток

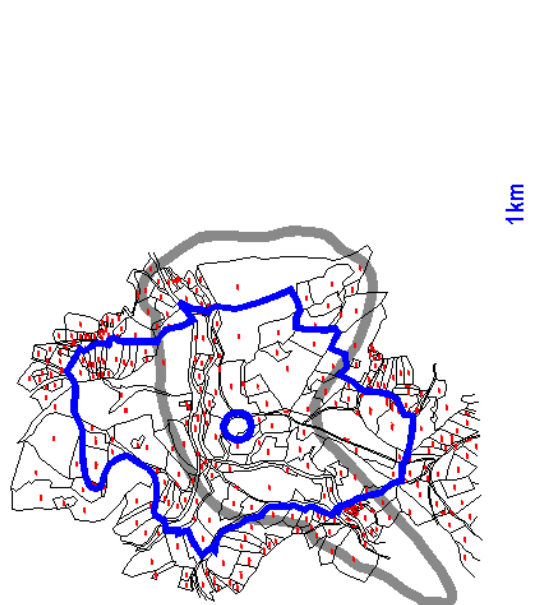
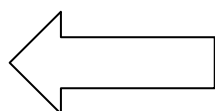
Слика 226: Зона заштите манастира Дубоки Поток (Ваведења Пресвете Богородице) на топографској карти, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Дубоки Поток

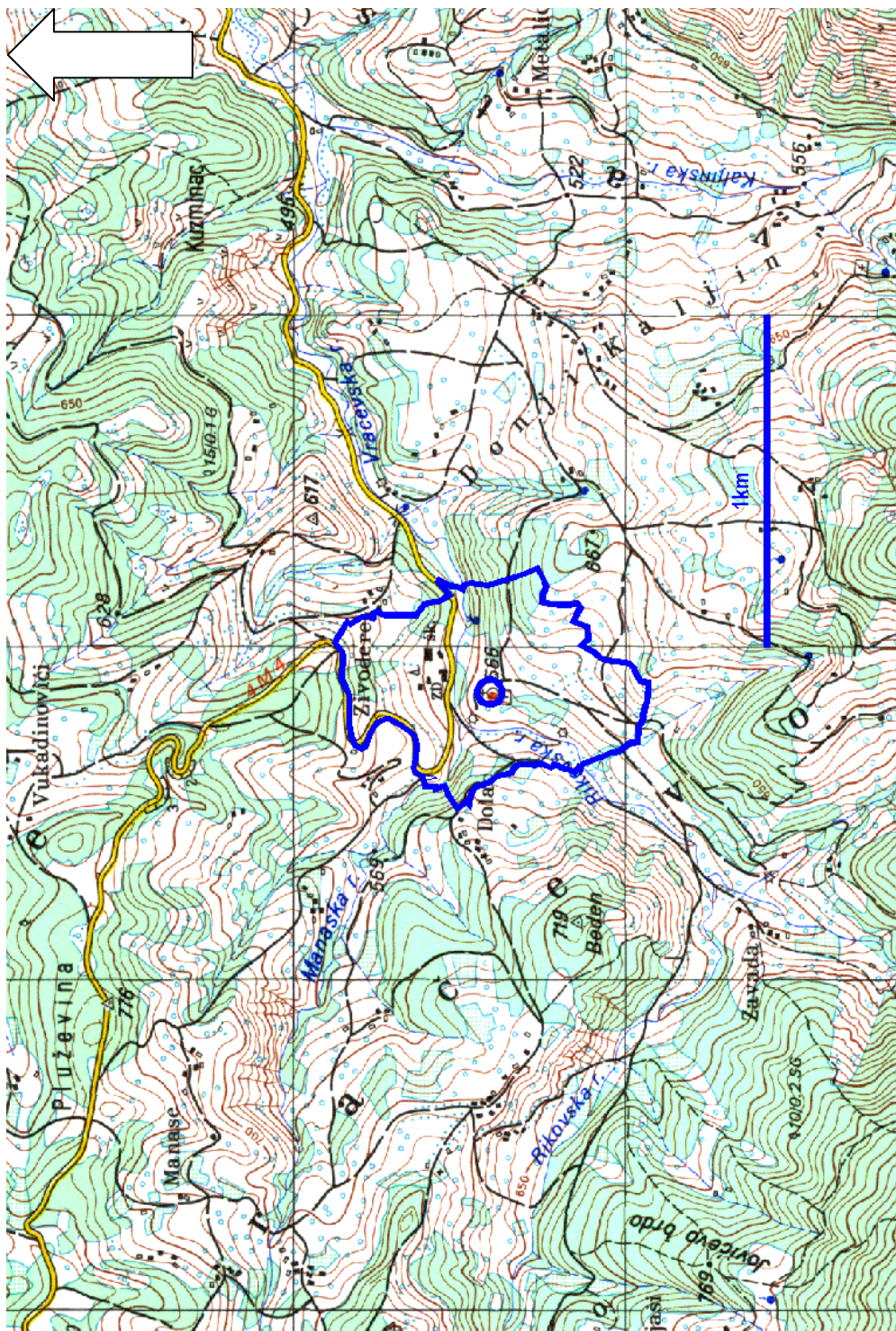
Слика 22в: *Зона заштите манастира Дубоки Поток (Ваведења Пресвете Богородице) на сателитском снимку, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Дубоки Поток*

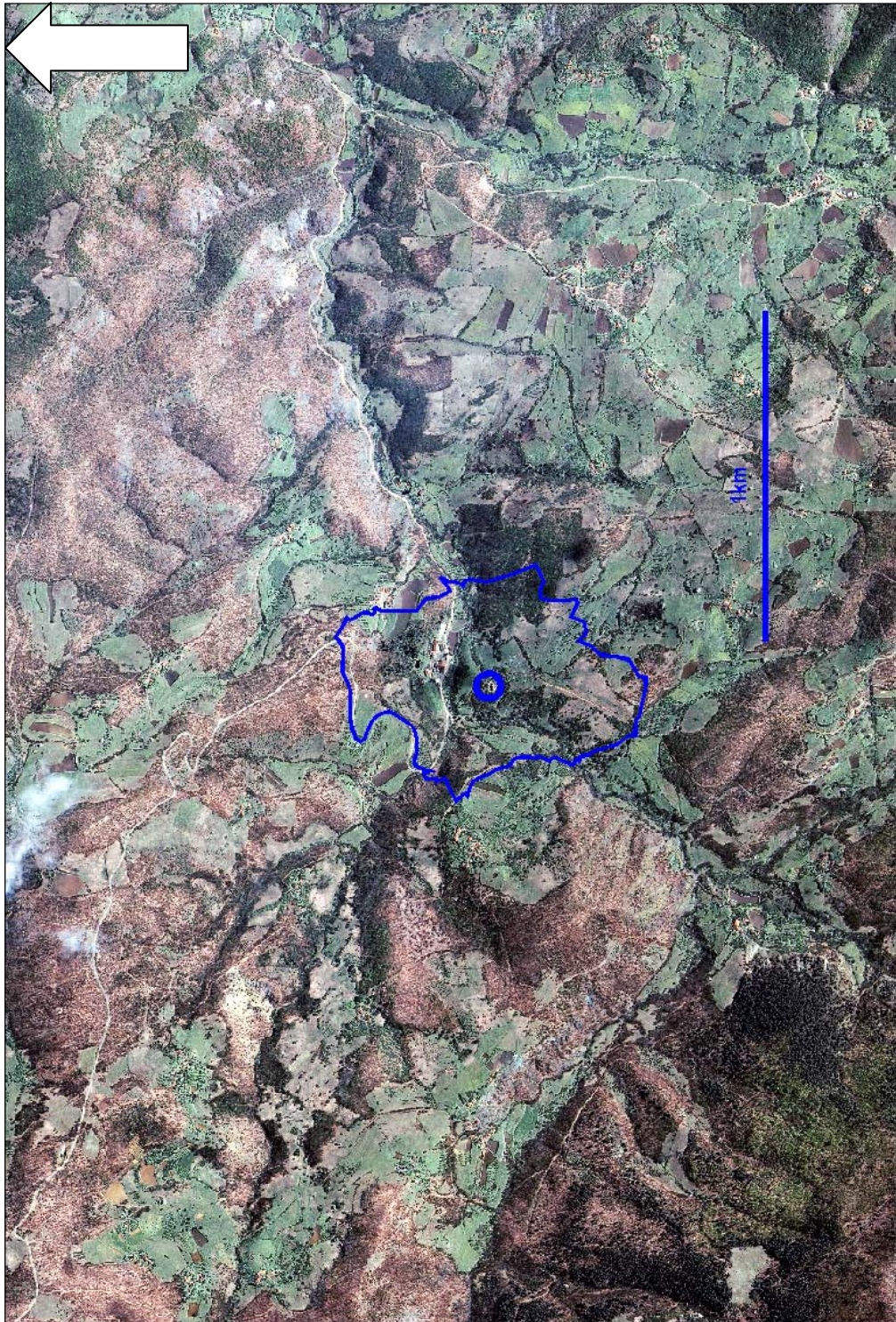
Слика 23а: *Зона заштите манастира Светих Врача, Лепосавић* на катастарском плану, кружни симбол (манастир), сива линија (оријентациона граница *зоне*), плава линија (прецизна граница *зоне*)

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.-* нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: *Манастир Свети Врачи*

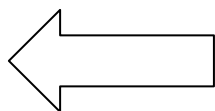
Слика 23б: Зона заштите манастира Светих Врача, Лепосавић на топографској карти, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Свети Врачи

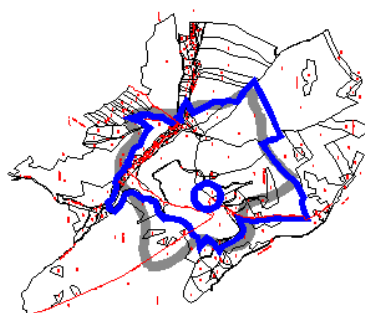

Слика 23в: *Зона заштите манастира Светих Врача, Лепосавић* на сателитском снимку, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.-* нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: *Манастир Свети Врачи*

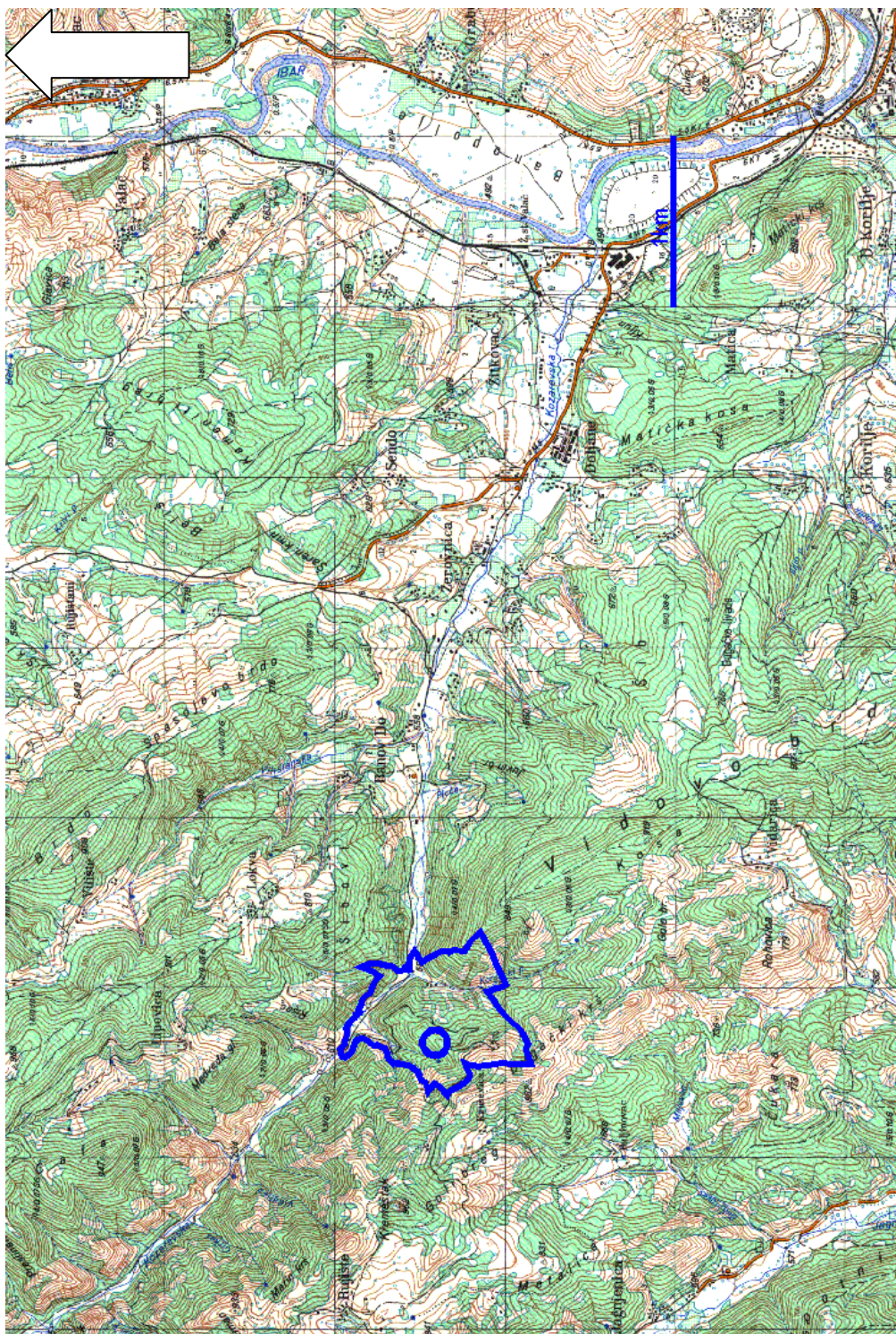

1km

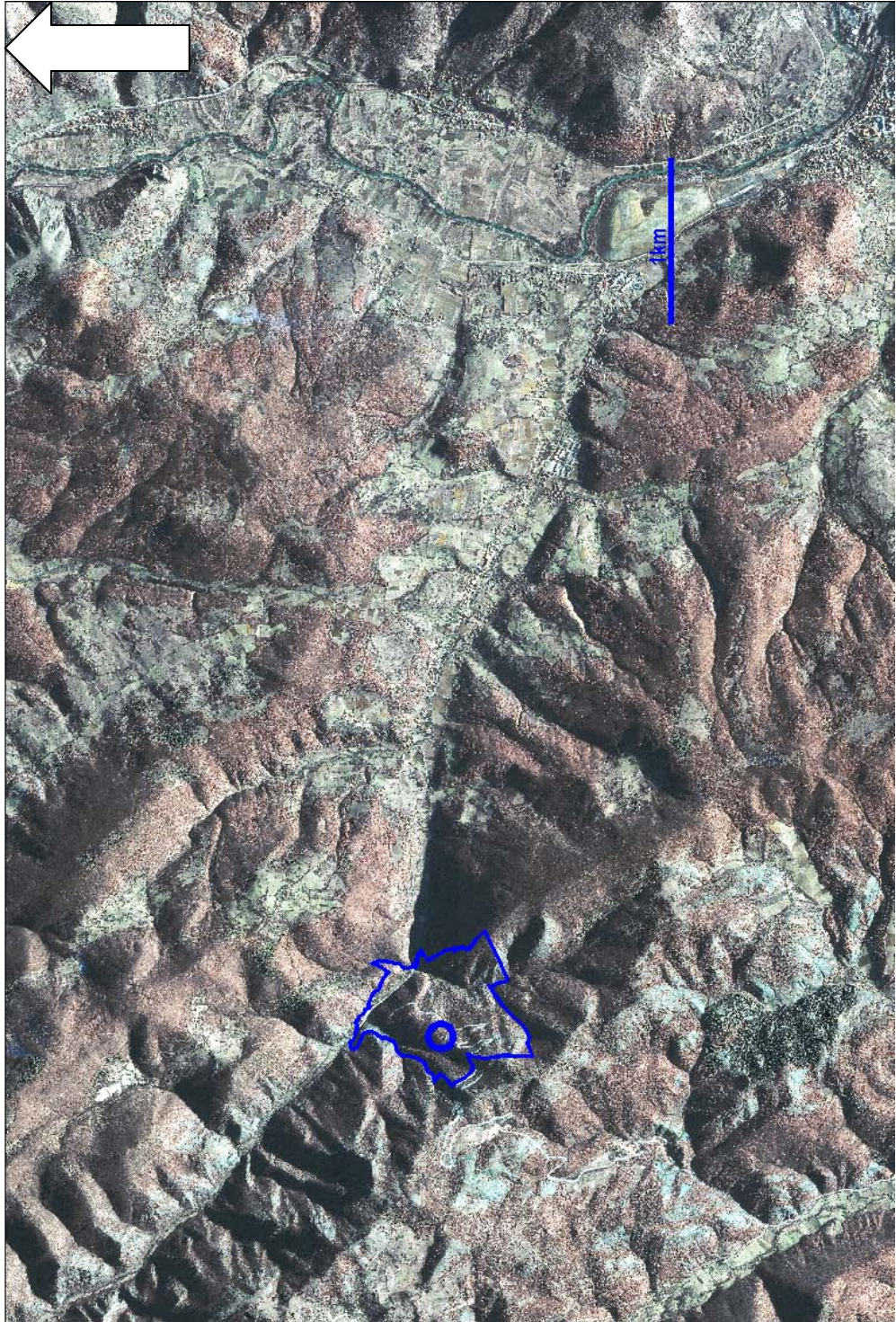
Слика 24а: *Зона заштите манастира Девине Воде* на катастарском плану, кружни симбол (манастир), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.-* нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: *Манастир Девине Воде*

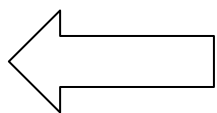
Слика 246: Зона заштите манастира Девине Воде на топографској карти, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Девине Воде

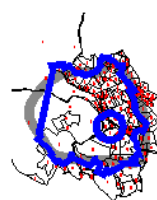

Слика 24в: *Зона заштите манастира Девине Воде на сателитском снимку, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Девине Воде*

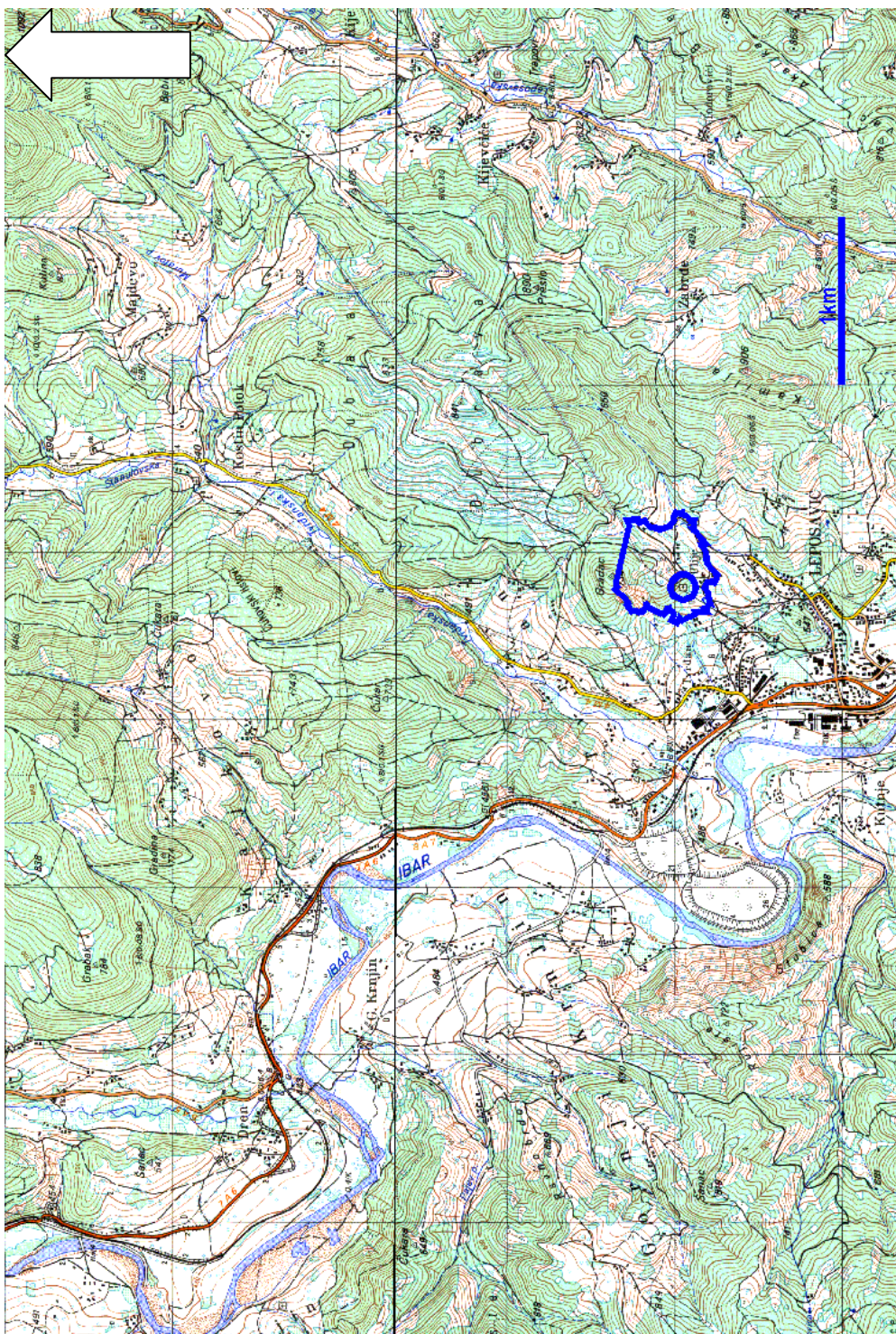

1km

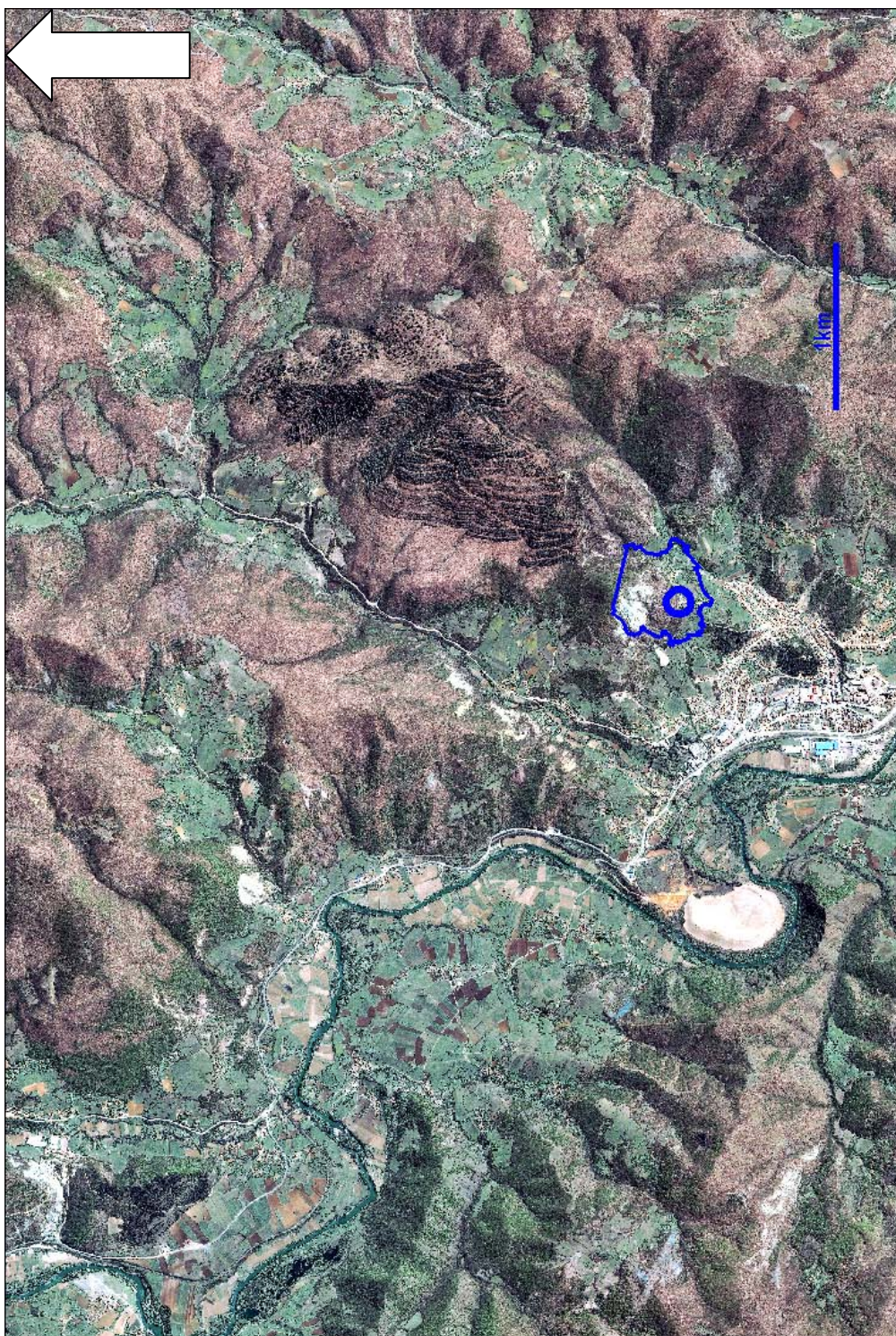
Слика 25а: *Зона заштите манастира Св. Петке, Лепосавић на катастарском плану, кружни симбол (манастир), сива линија (оријентациона граница зоне), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 2 у оквиру локације: Манастир Света Петка*

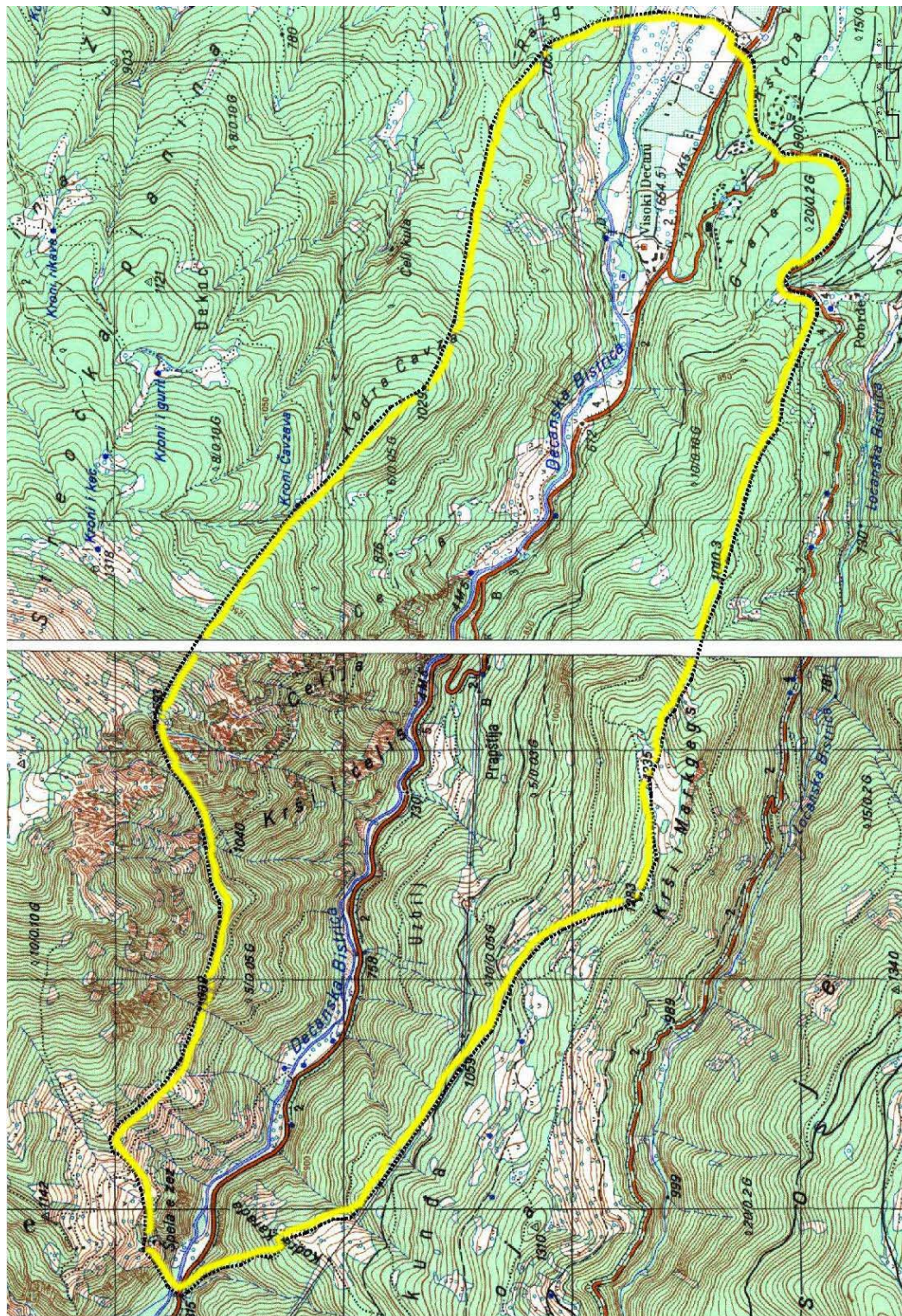
Слика 25б: Зона заштите манастира Св. Петке, Лепосавић на топографској карти, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)

Извор: Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 3 у оквиру локације: Манастир Света Петка

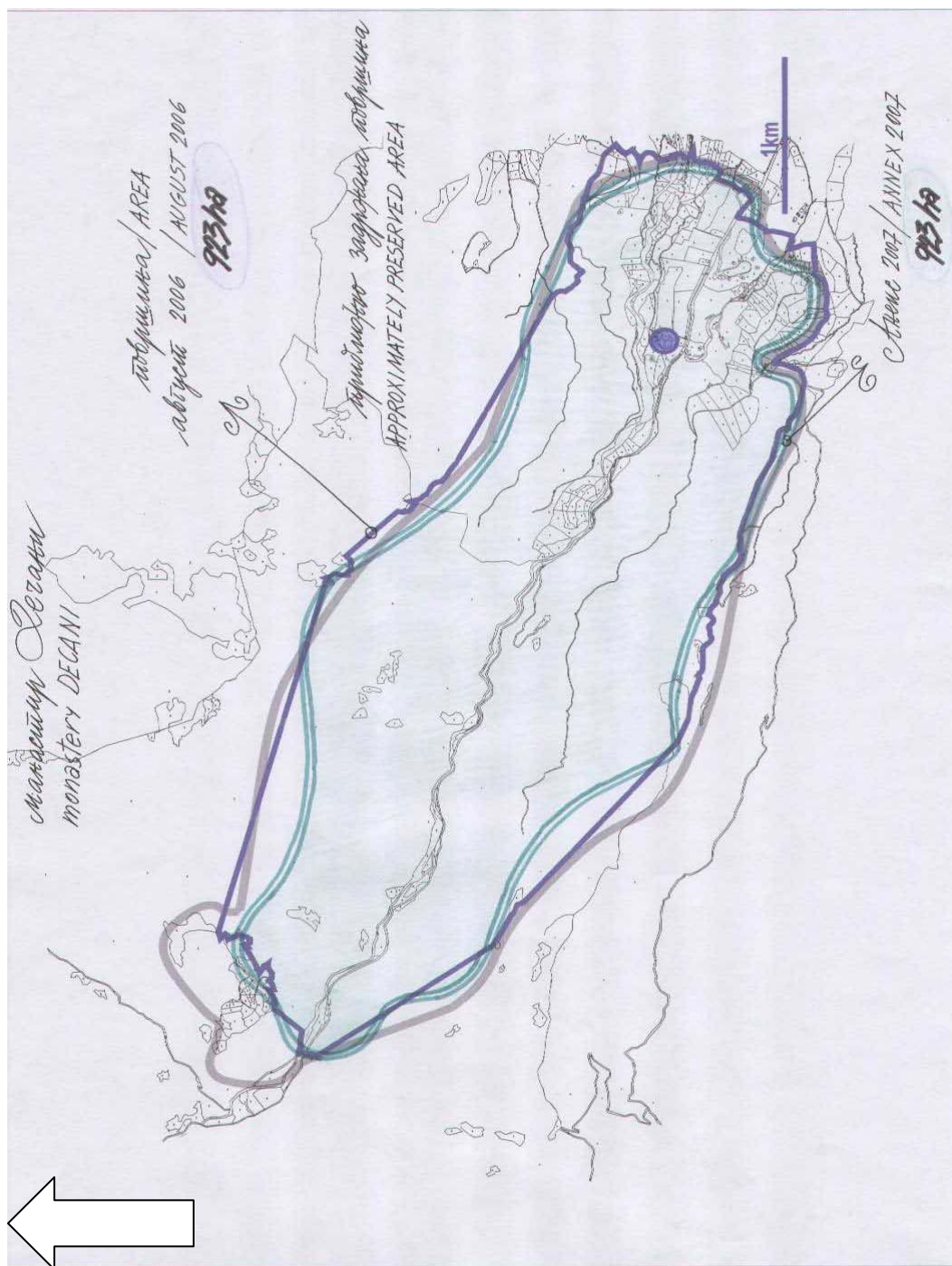
Слика 25в: *Зона заштите манастира Св. Петке, Лепосавић на сателитском снимку, кружни симбол (манастир), плава линија (прецизна граница зоне)*

Извор: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.- нав. извор, стр. 4 у оквиру локације: Манастир Света Петка*

Слика 26а: Подручје специјалне зоне манастира Дечани на топографској карти

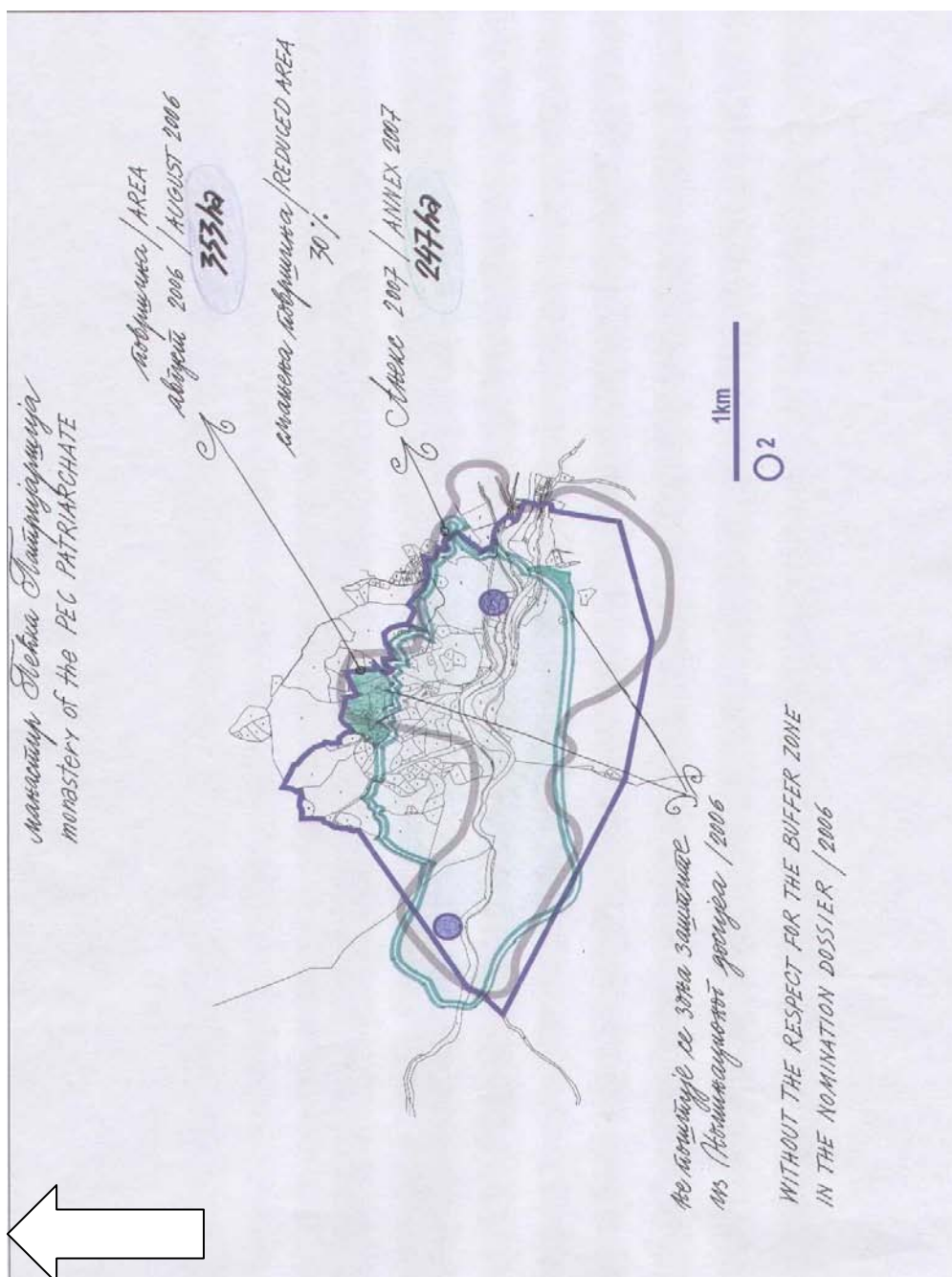
Извор: Графички прилог у: Одлука UNMIK/PR/1348.- нав. извор

Слика 266: Упоредни приказ зоне заштите манастира Дечани Државног преговарачког тима (тамна линија) и Канцеларије UNOSEK (дупла линија) са коментарима

Извор: Коментар Анекса V – Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова.- нав. извор

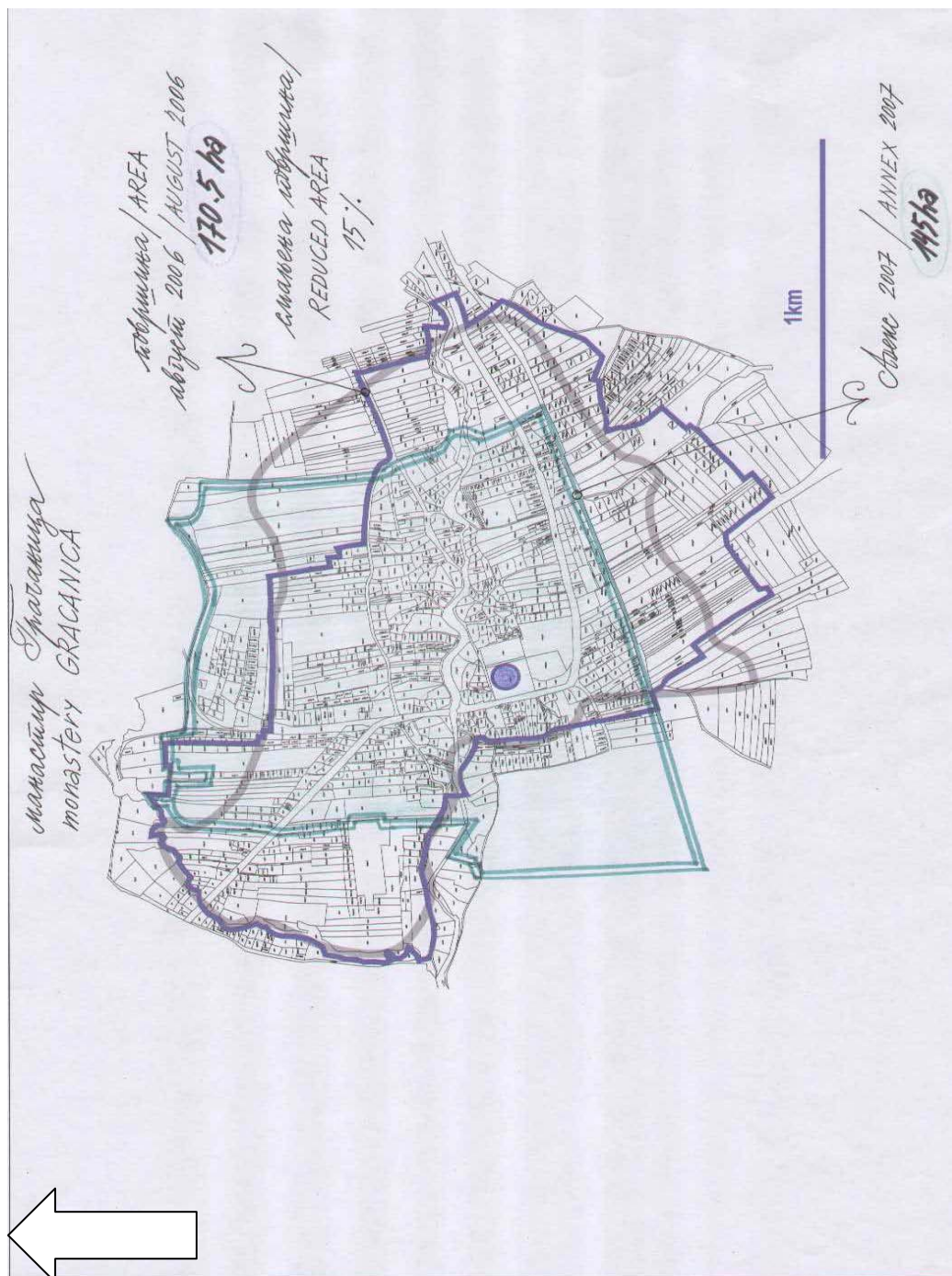
Цртеж и коментари: Г. Марковић

Слика 27: Упоредни приказ зоне заштите манастира Пећка Патријаршија Државног преговарачког тима (тамна линија) и Канцеларије UNOSSEK (дупла линија) са коментарима, део зоне под заштитом UNESCO (затамњена површина) који није обухваћен заштитом UNOSSEK

Извор: Коментар Анекса V – Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова.- нав. извор

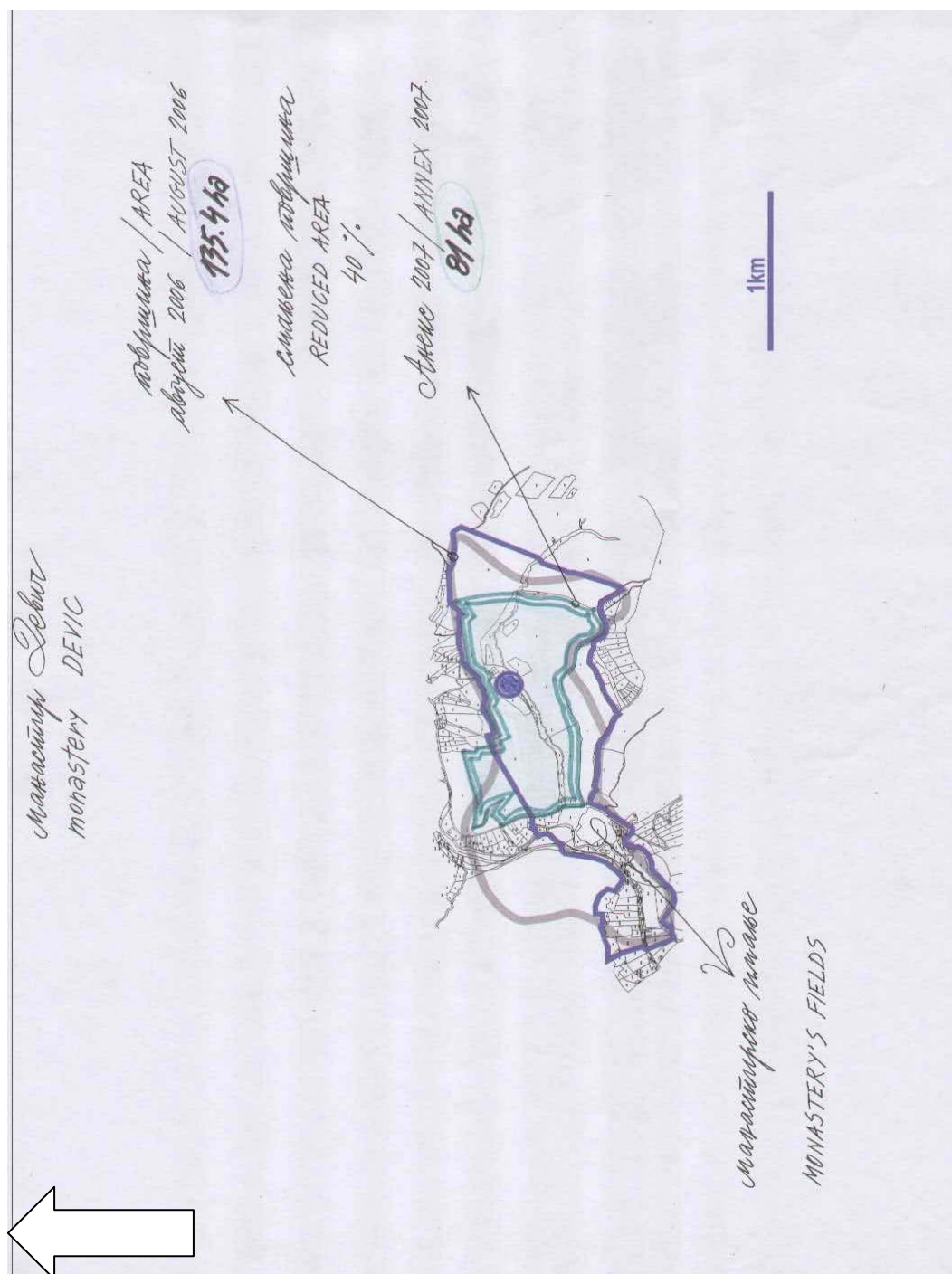
Цртеж и коментари: Г. Марковић

Слика 28: Упоредни приказ зоне заштите манастира Грачаница Државног преговарачког тима (тамна линија) и Канцеларије UNOSEK (дупла линија) са коментарима

Извор: Коментар Анекса V – Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова.- нав. извор

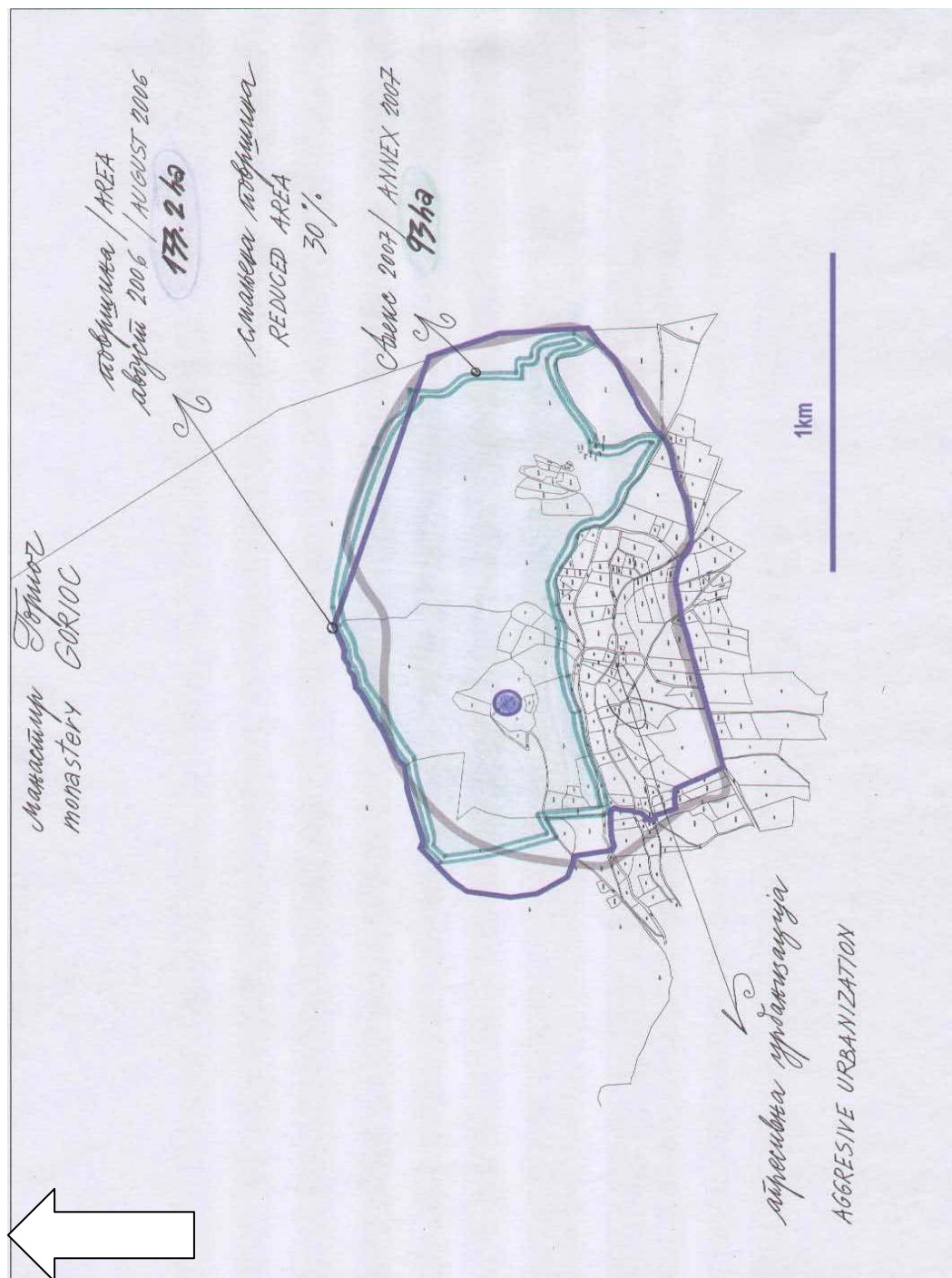
Цртеж и коментари: Г. Марковић

Слика 29: Упоредни приказ зоне заштите манастира Девич Државног преговарачког тима (тамна линија) и Канцеларије UNOSCE (дупла линија) са коментарима

Извор: Коментар Анекса V – Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова.- нав. извор

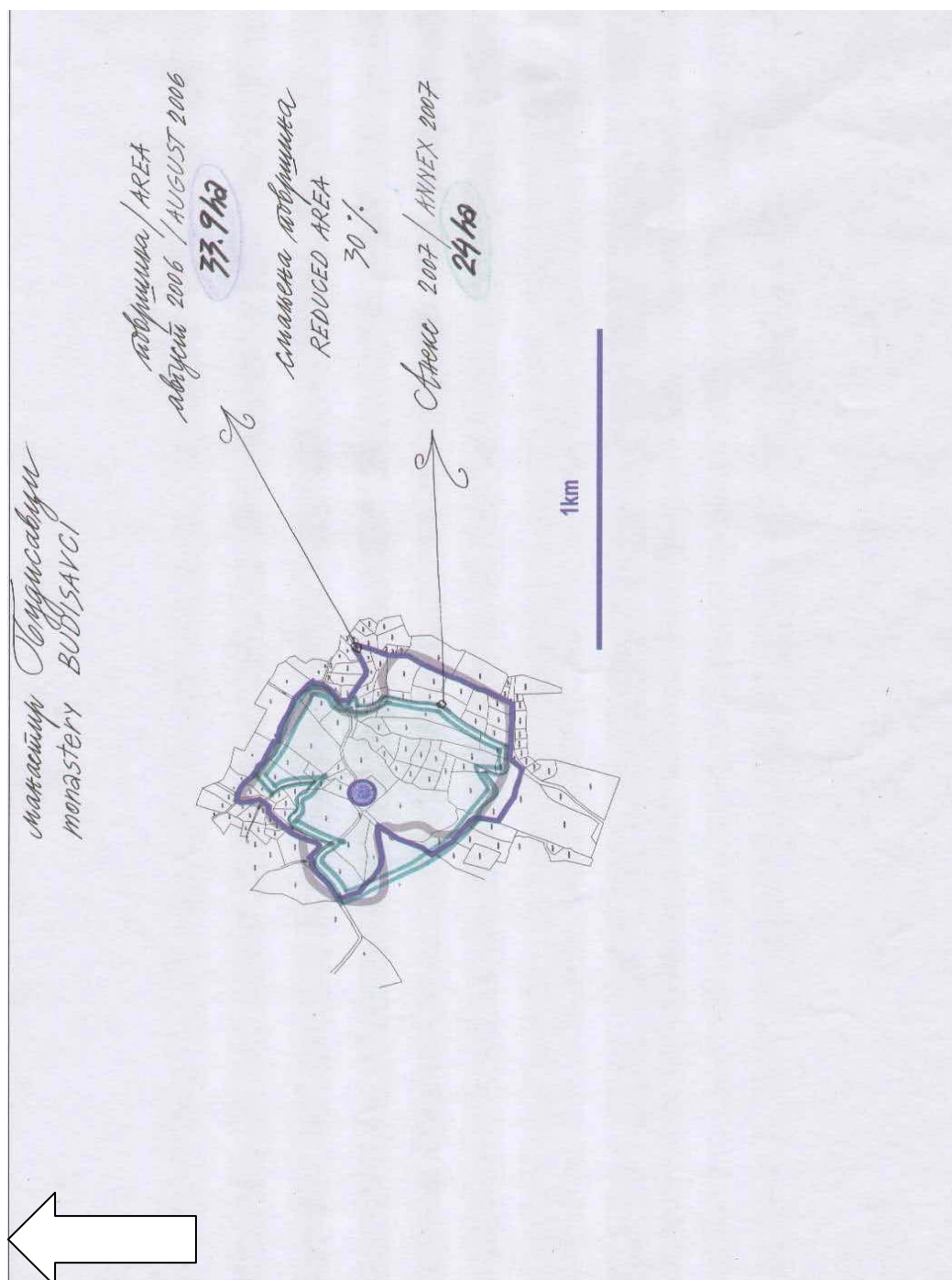
Цртеж и коментари: Г. Марковић

Слика 30: Упоредни приказ зоне заштите манастира Гориоч Државног преговарачког тима (тамна линија) и Канцеларије UNOSEK (дупла линија) са коментарима

Извор: Коментар Анекса V – Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова.- нав. извор

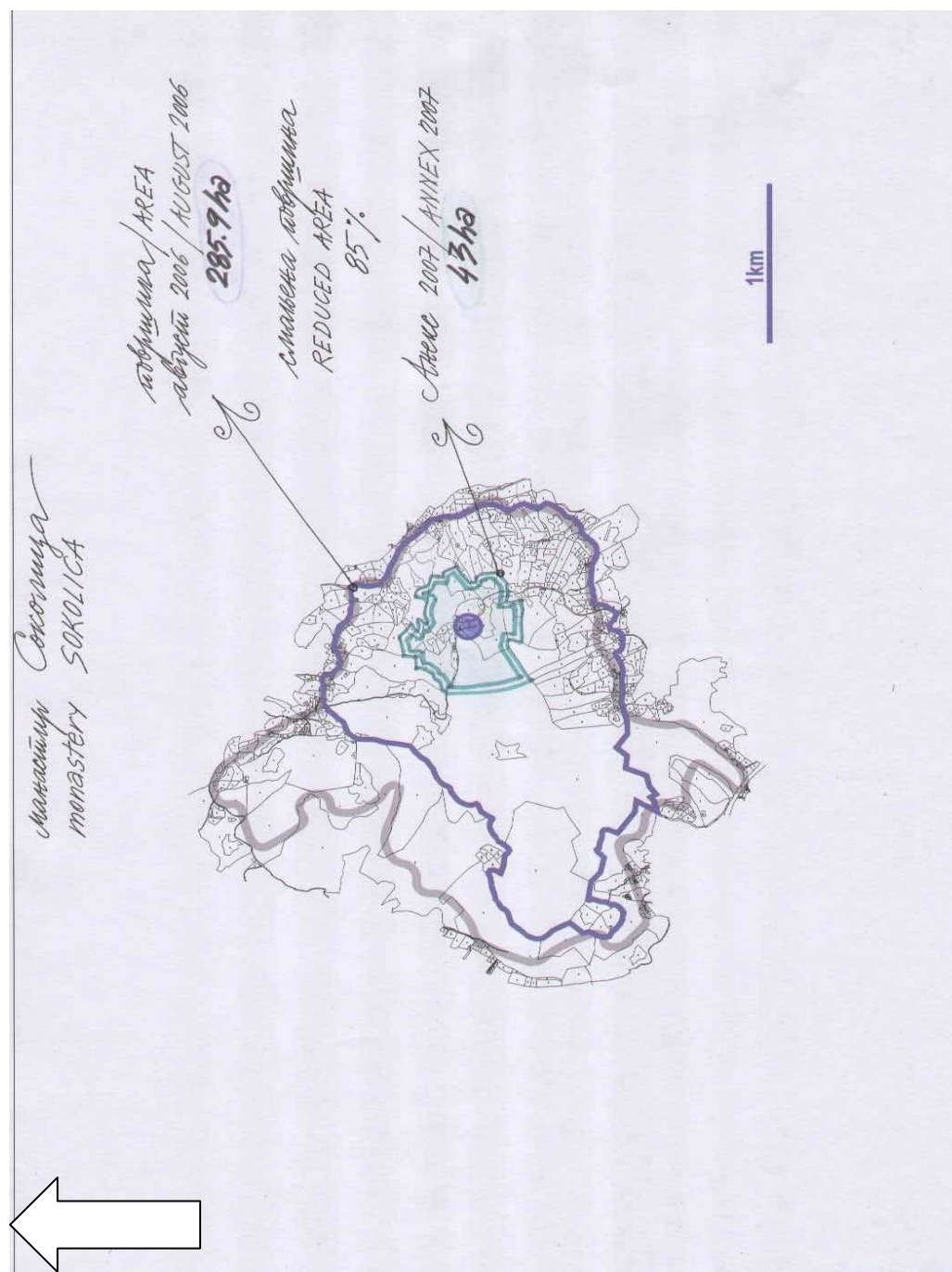
Цртеж и коментари: Г. Марковић

Слика 31: Упоредни приказ зоне заштите манастира Будисавци Државног преговарачког тима (тамна линија) и Канцеларије UNOSCE (дупла линија) са коментарима

Извор: Коментар Анекса V – Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова.- нав. извор

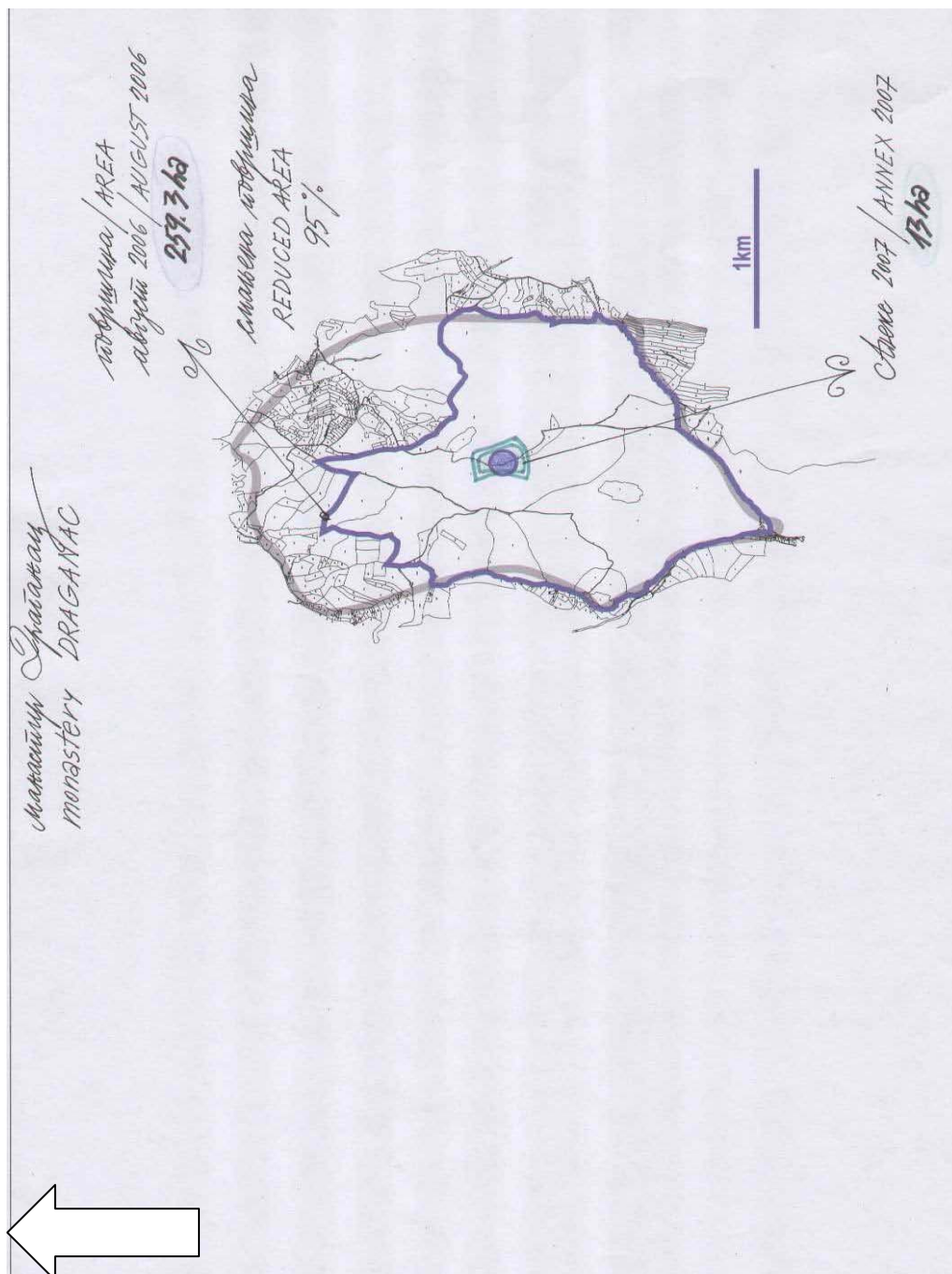
Цртеж и коментари: Г. Марковић

Слика 32: Упоредни приказ зоне заштите манастира Соколица Државног преговарачког тима (тамна линија) и Канцеларије UNOSEK (дупла линија) са коментарима

Извор: Коментар Анекса V – Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова.- нав. извор

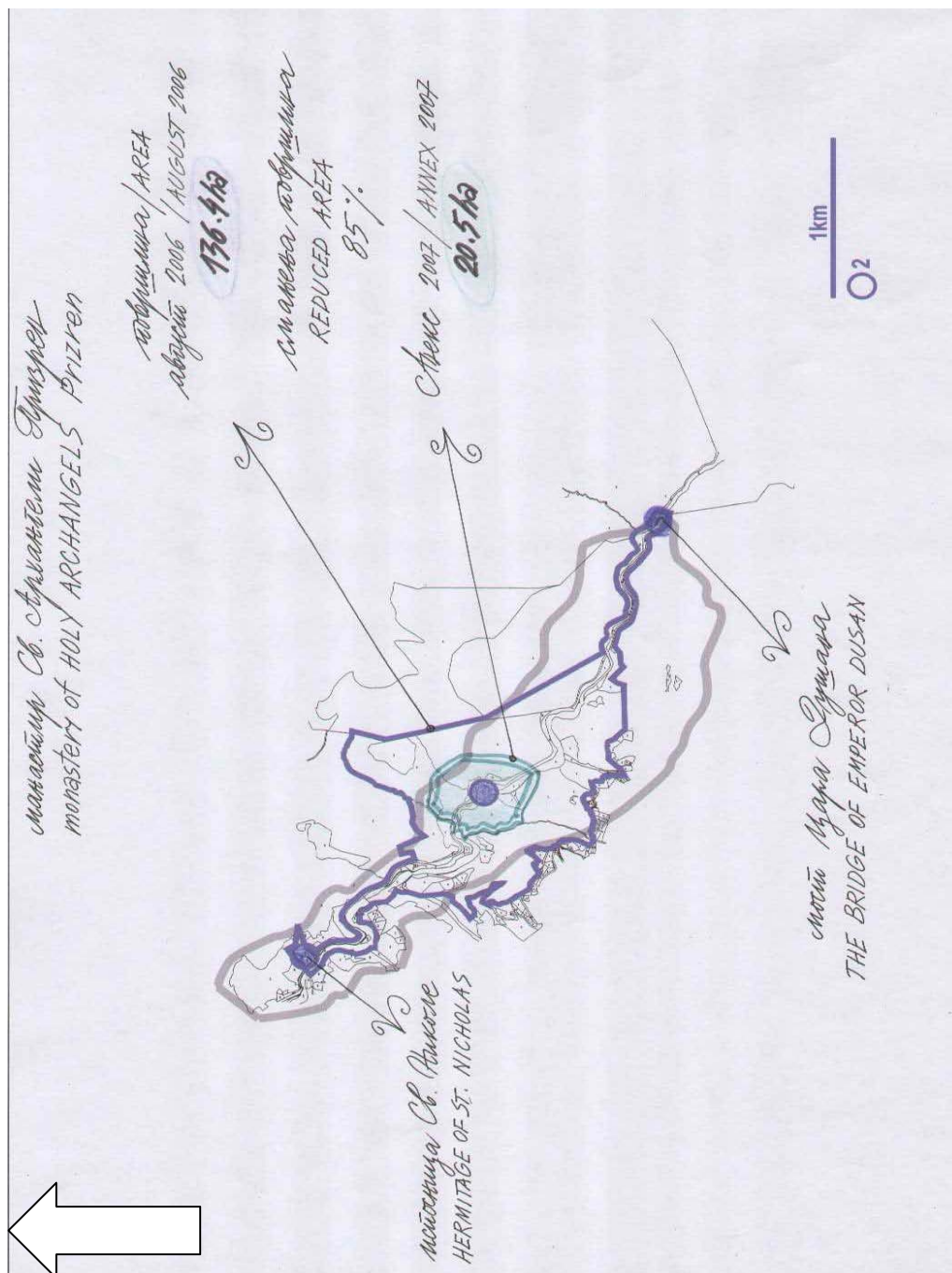
Цртеж и коментари: Г. Марковић

Слика 33: Упоредни приказ зоне заштите манастира Драганац Државног преговарачког тима (тамна линија) и Канцеларије UNOSCE (дупла линија) са коментарима

Извор: Коментар Анекса V – Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова.- нав. извор

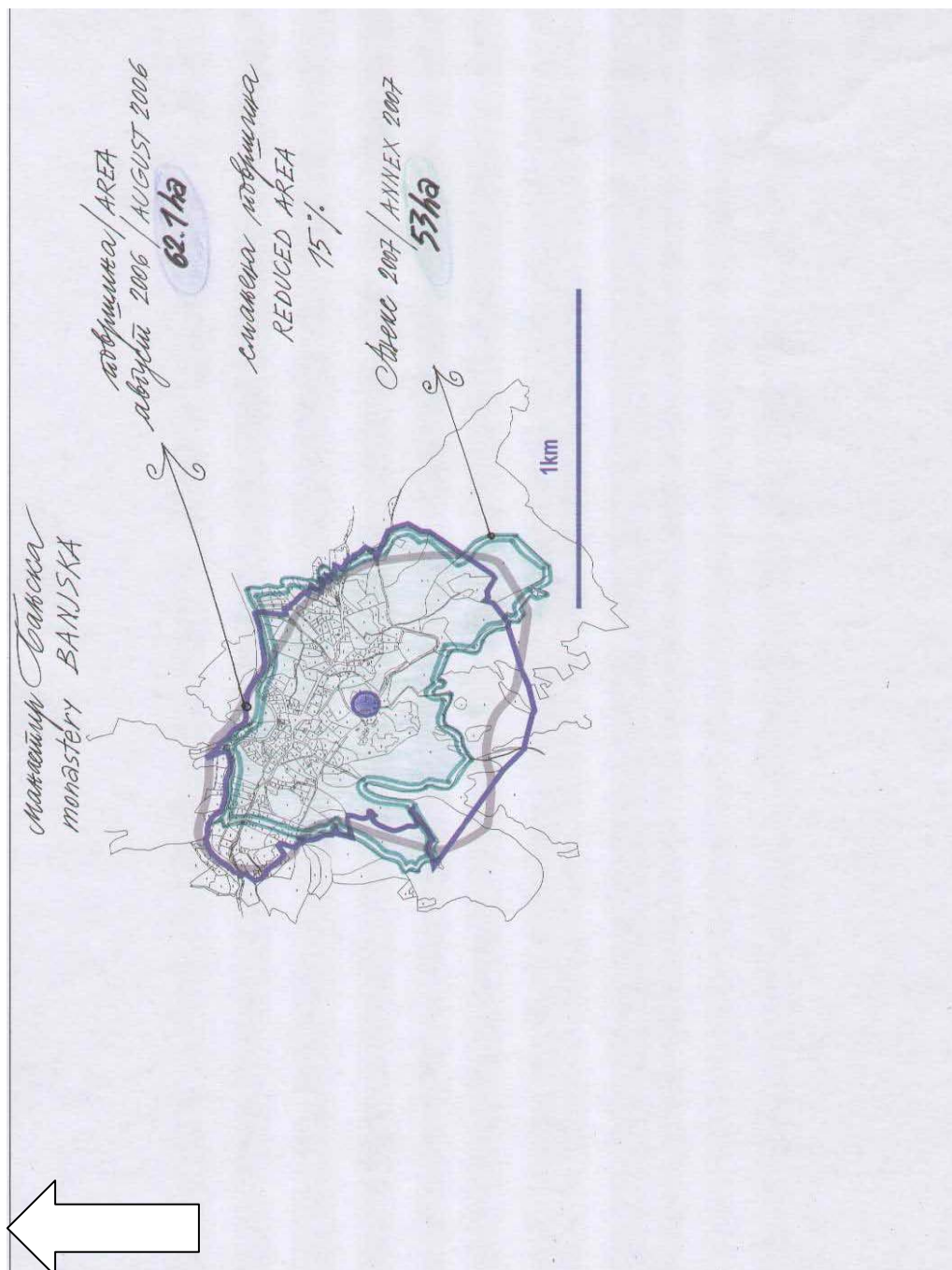
Цртеж и коментари: Г. Марковић

Слика 34: Упоредни приказ зоне заштите манастира Св. Архангели Државног преговарачког тима (тамна линија) и Канцеларије UNOSEK (дупла линија) са коментарима

Извор: Коментар Анекса V – Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова.- нав. извор

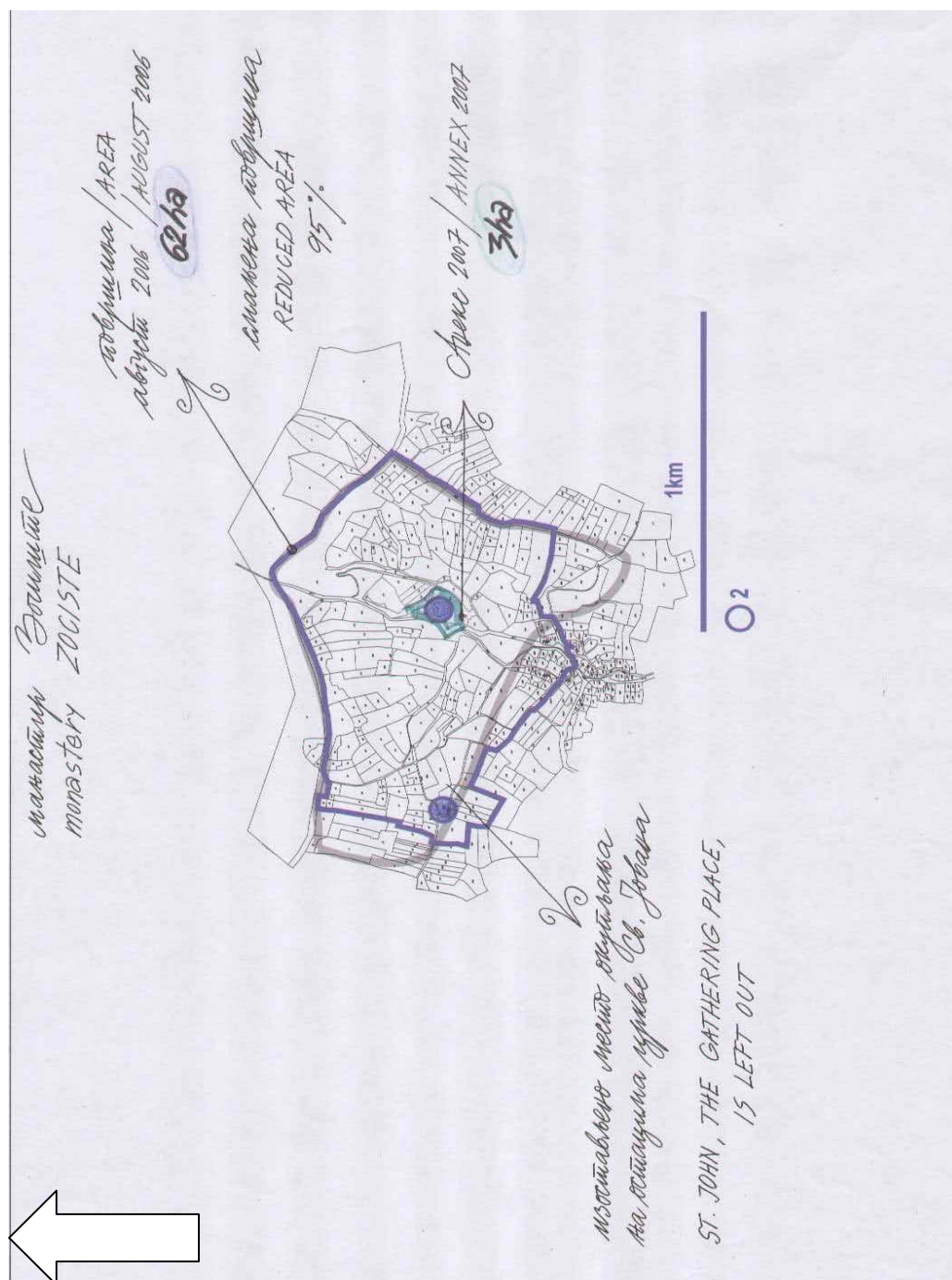
Цртеж и коментари: Г. Марковић

Слика 35: Упоредни приказ зоне заштите манастира Бањска Државног преговарачког тима (тамна линија) и Канцеларије UNOSEK (дупла линија) са коментарима

Извор: Коментар Анекса V – Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова.- нав. извор

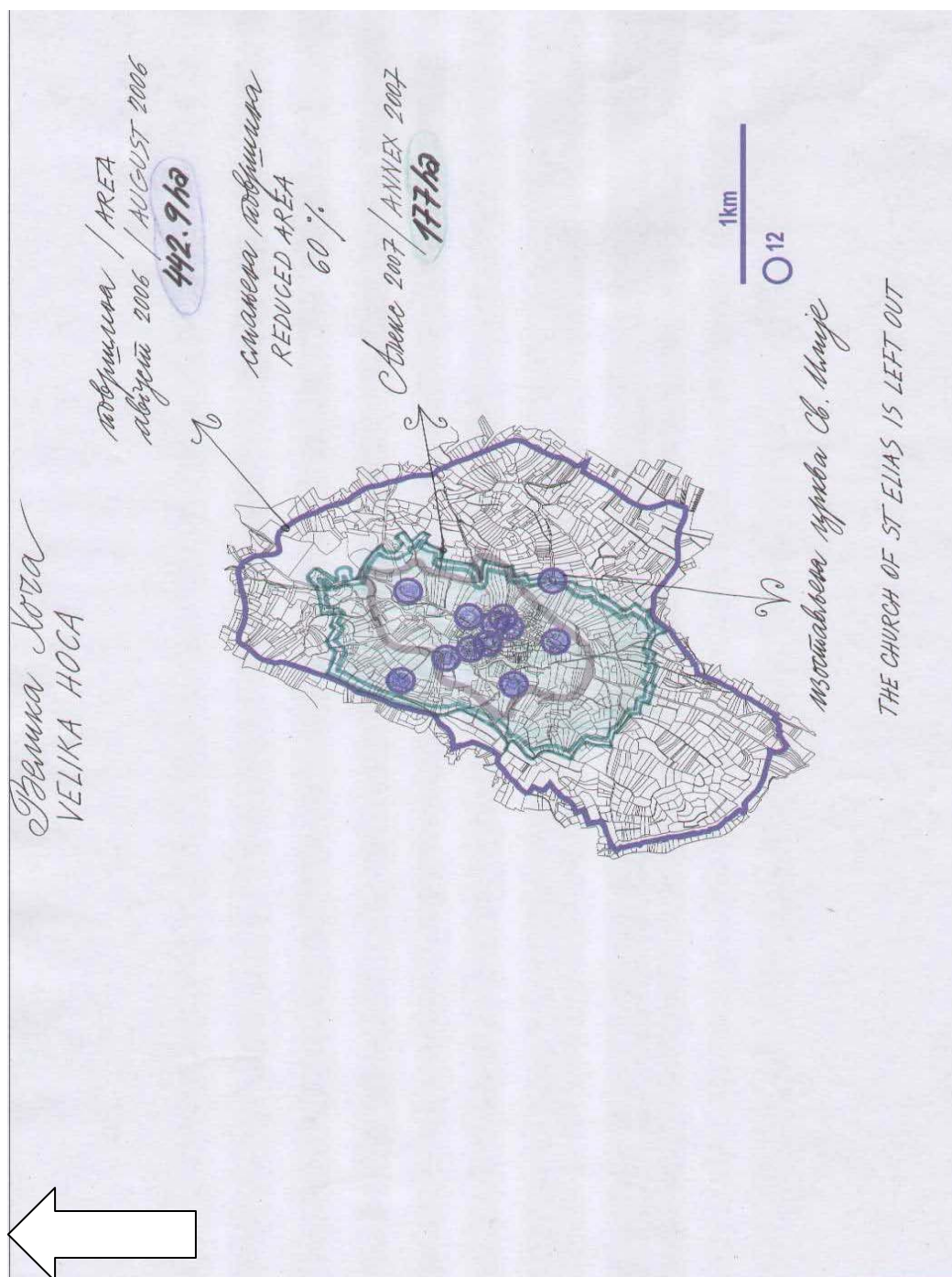
Цртеж и коментари: Г. Марковић

Слика 36: Упоредни приказ зоне заштите манастира Зочиште Државног преговарачког тима (тамна линија) и Канцеларије UNOSEK (дупла линија) са коментарима

Извор: Коментар Анекса V – Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова.- нав. извор

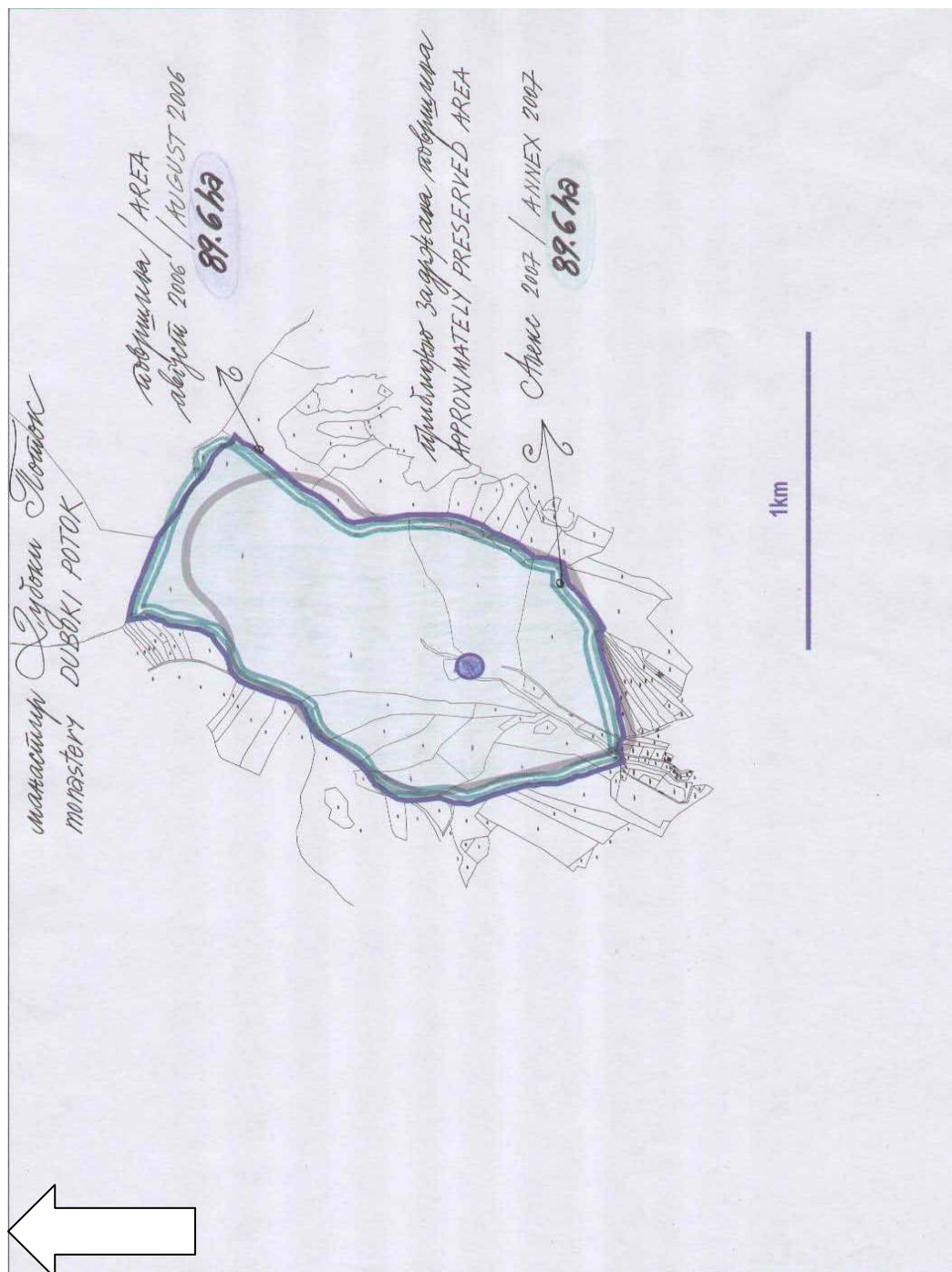
Цртеж и коментари: Г. Марковић

Слика 37: Упоредни приказ зоне заштите манастира Св. Јован, локација Велика Хоча Државног преговарачког тима (тамна линија) и Канцеларије UNOSCEK (дупла линија) са коментарима

Извор: Коментар Анекса V – Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова.- нав. извор

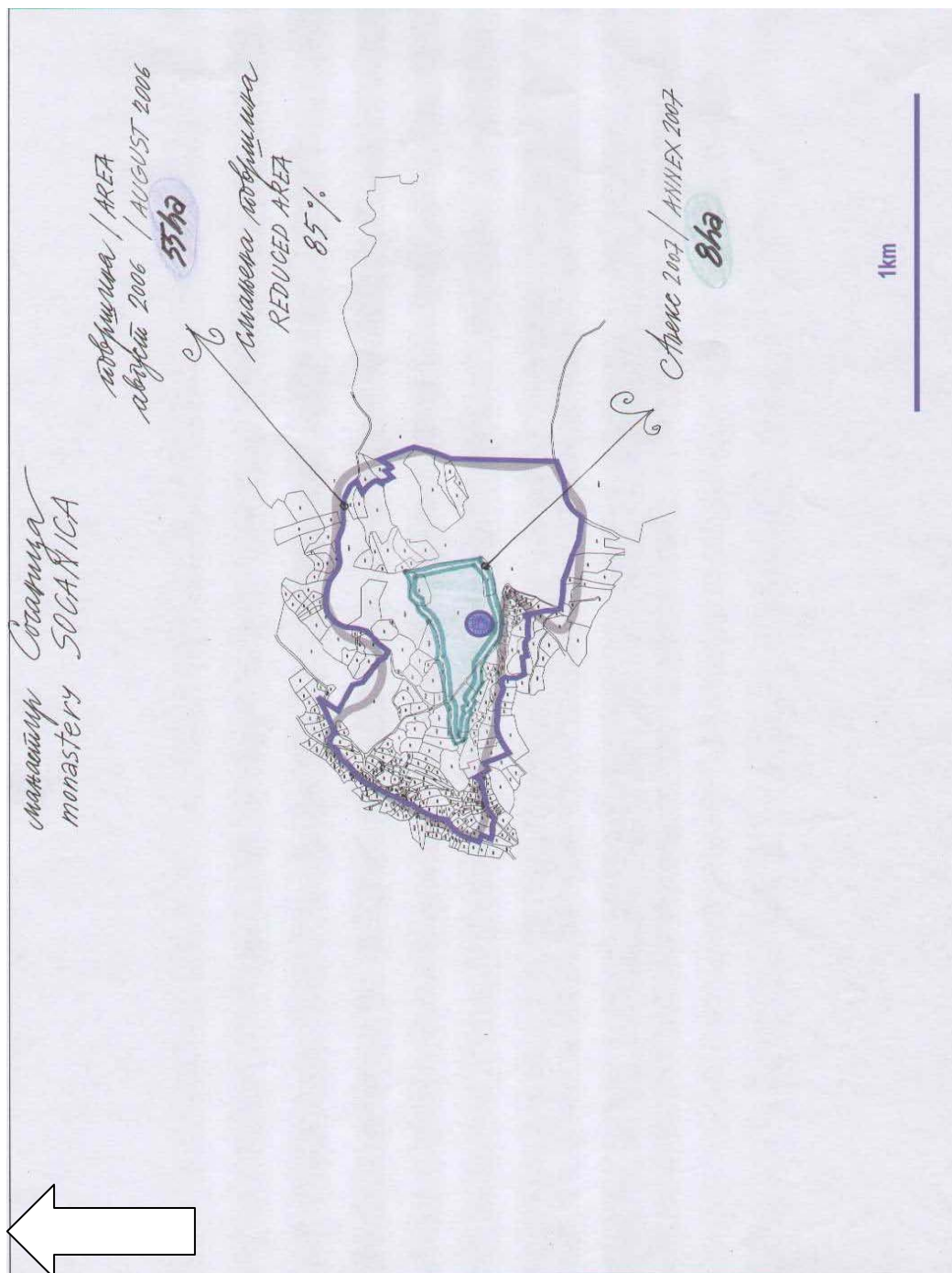
Цртеж и коментари: Г. Марковић

Слика 38: Упоредни приказ зоне заштите манастира Дубоки Поток Државног преговарачког тима (тамна линија) и Канцеларије UNOSEK (дупла линија) са коментарима

Извор: Коментар Анекса V – Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова.- нав. извор

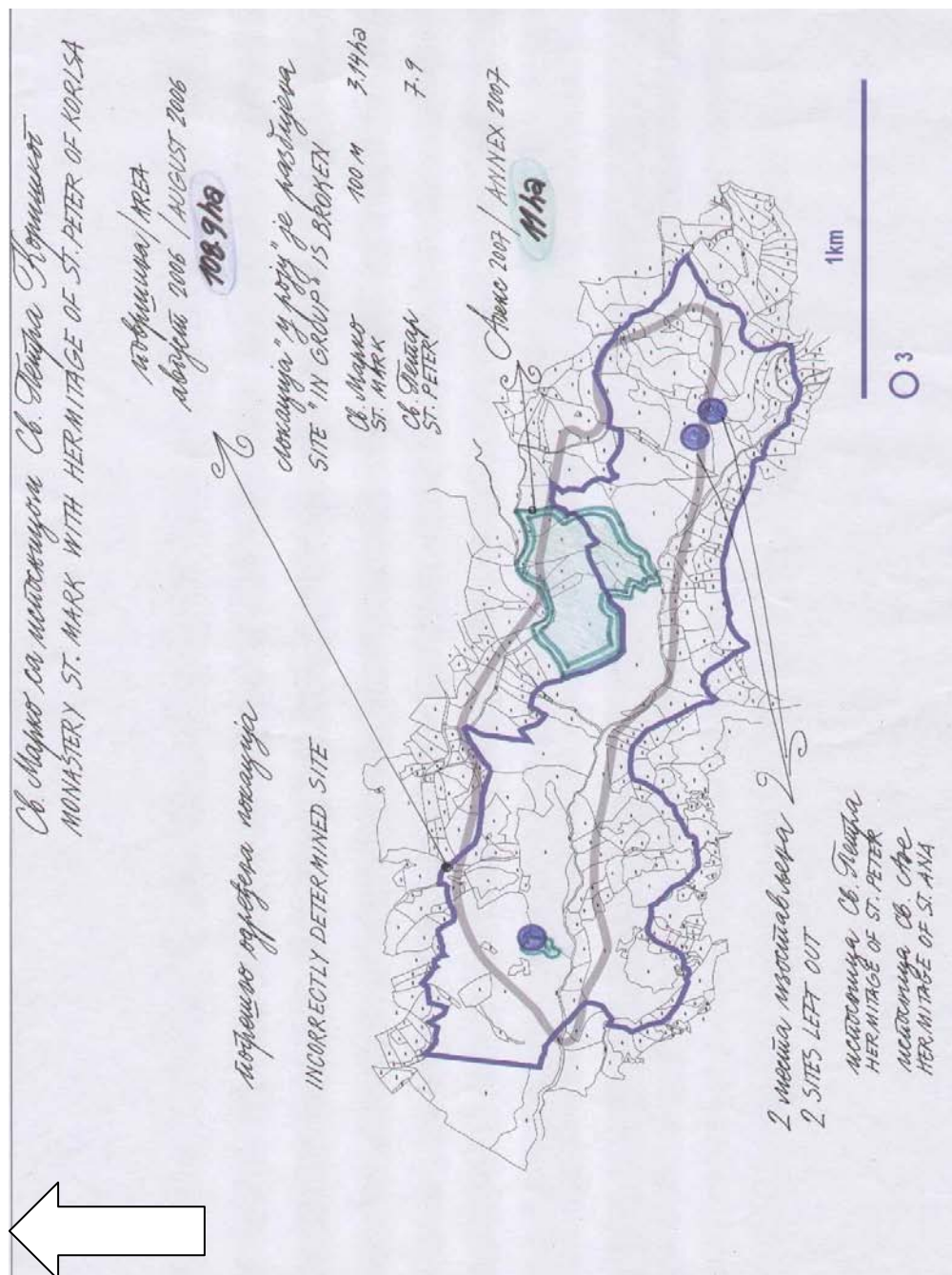
Цртеж и коментари: Г. Марковић

Слика 39: Упоредни приказ зоне заштите манастира Сочаница Државног преговарачког тима (тамна линија) и Канцеларије UNOSEK (дупла линија) са коментарима

Извор: Коментар Анекса V – Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова.- нав. извор

Цртеж и коментари: Г. Марковић

Слика 40: Упоредни приказ зоне заштите манастира Св. Марко са испосницом Св. Петра Коршког, чиме је обухваћен и манастир Св. Петра Коршког Државног преговарачког тима (тамна линија) и Канцеларије UNOSK (дупла линија) са коментарима

Извор: Коментар Анекса V – Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова.- нав. извор

Цртеж и коментари: Г. Марковић

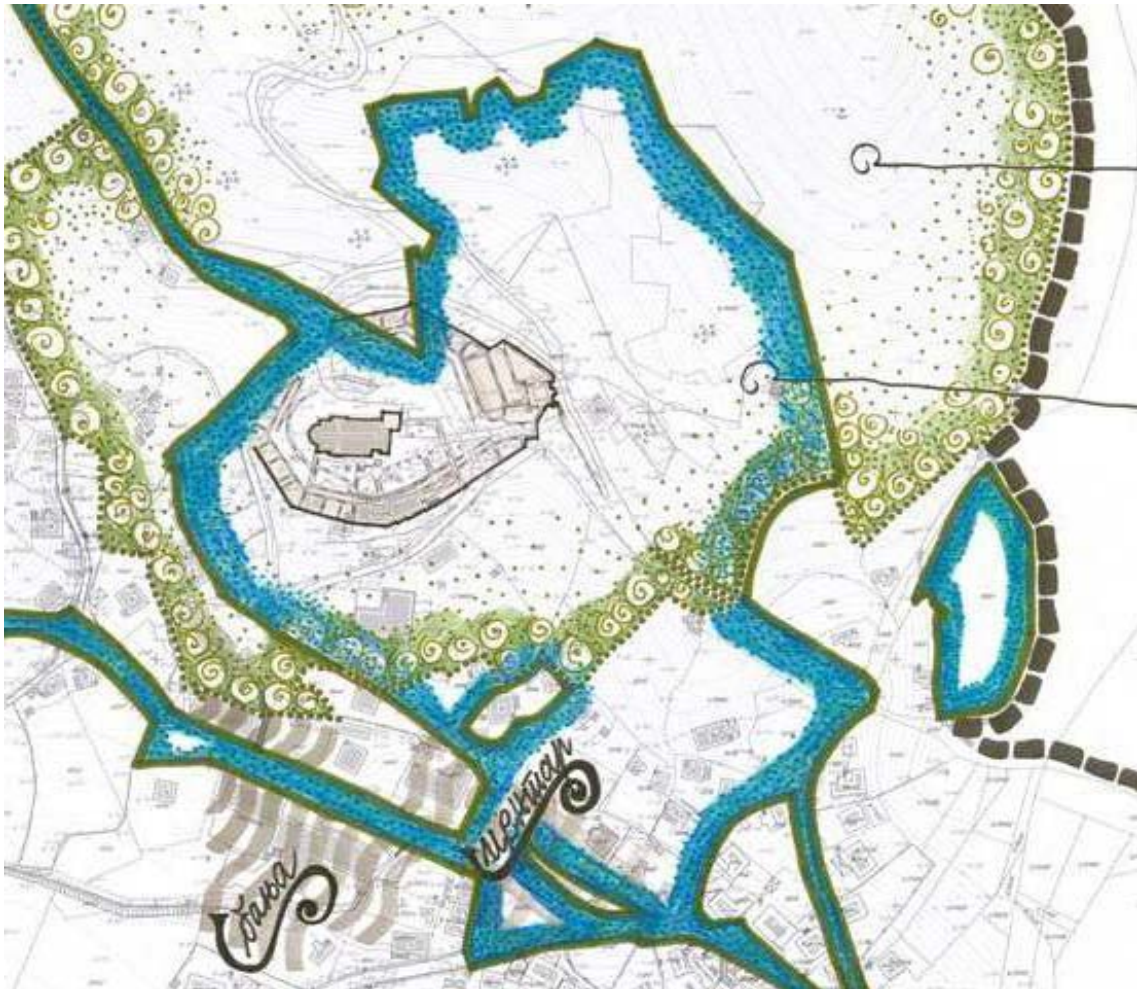
Слика 41: Црква Св. Архиђакона Стефана у *манастиру Бањска*, југоисточни изглед; на фотографији се уочавају фазе зидања/обнове фасадног зида:

а) оригинални слог фасадне облоге, 1313-1316.г., прва половина XIV века

б) део фасадног зида настао обновом грађевине у турском периоду (друга половина XV – почетак XX века)

в) слог фасадне опеке уграђен у току обнове храма 1939.г., прва половина XX века

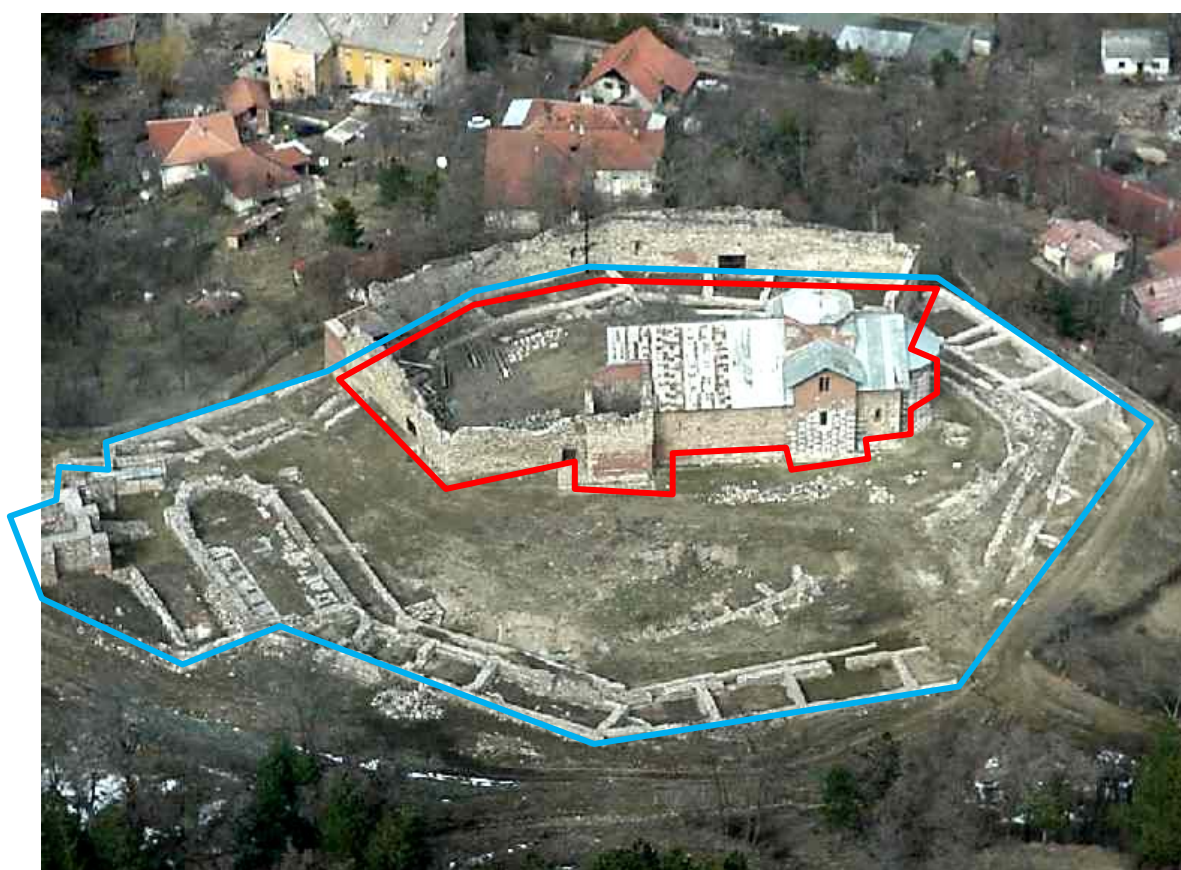
Извор: Фотодокументација РЗЗСК, фотограф Павле Марјановић

Слика 42: Непосредна околина културног добра 1975.г. (плава линија) и заштићена околина природног добра 1997.г. (зелена граница) манастира Бањске

Извор: непосредна околина – Решење Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини бр. 0-486 од 19.09.1975.; заштићена околина – Елаборат *Заштићена околина манастира Бањске*, Завод за заштиту природе Србије, 1997.-нав. извори

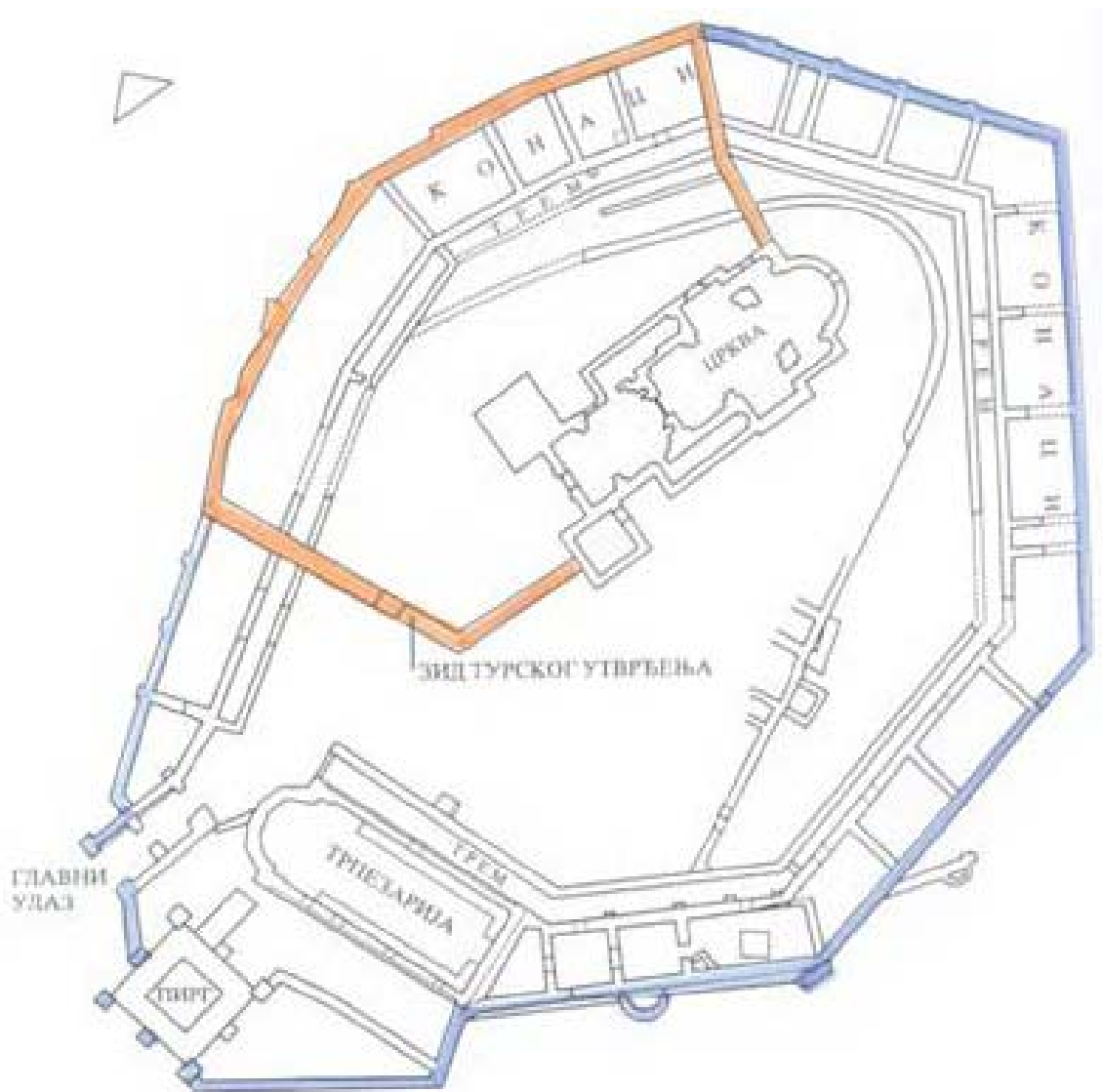
Цртеж: Г. Марковић

Слика 43: Постојеће стање комплекса *манастира Бањске* почетком XXI века, пре 2003.г., када почиње његова прва обнова у овом веку: изворна порта (плава линија), обухват *турског зида* (црвена линија)

Извор: Документација Координационог центра Србије и Црне Горе и Републике Србије за Косово и Метохију

Цртеж на фотографији: Г. Марковић

Слика 44: Тлоцрт манастира Бањске почетком XXI века, стање пре обнове: изворна порта (плава линија), обухват турског зида (црвена линија)

Извор: Програм уређења насеља и обнова манастира Бањска, РЗЗСК, 2005.

Цртеж: Синиша Темерински

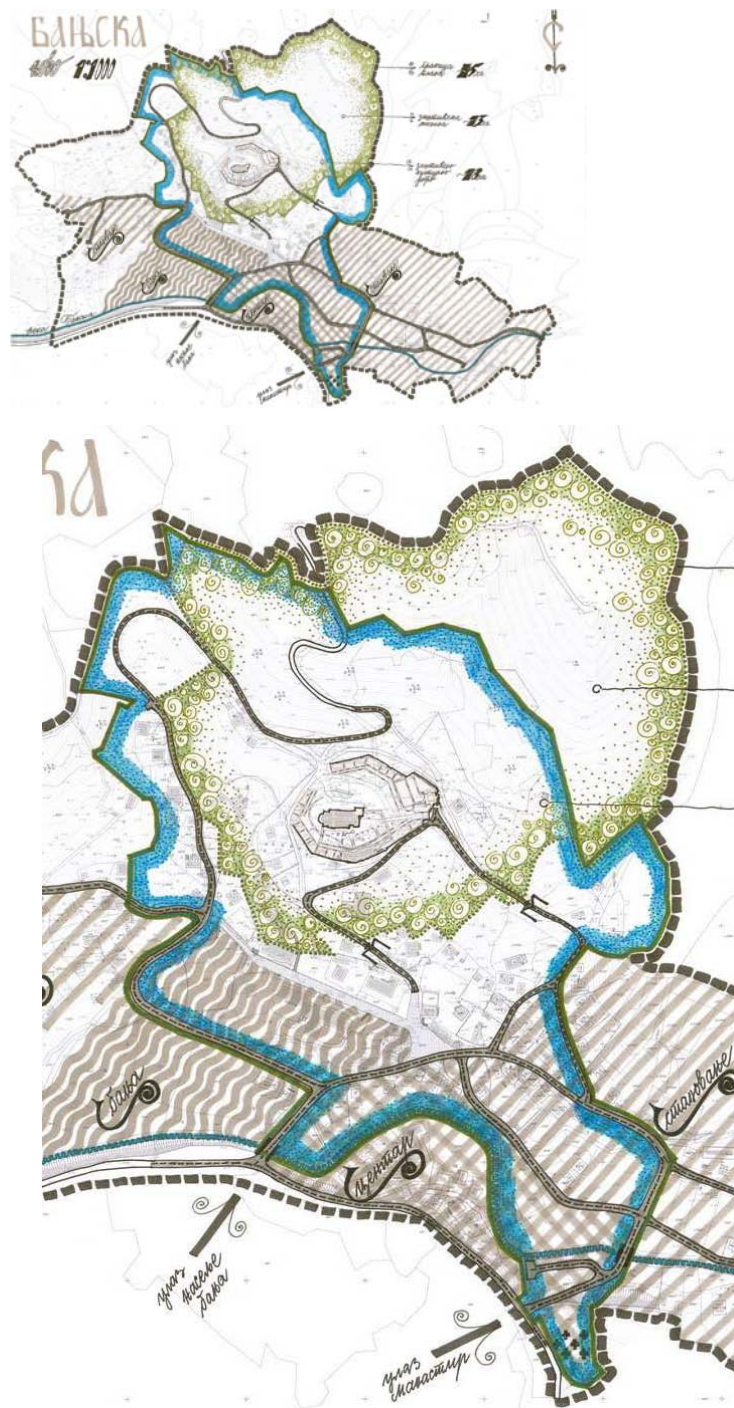
Слика 45: Комплекс манастира Бањске у обухвату турског зида тј. обухват обнове манастира из 2003.г., југозападни изглед

Извор: Фотодокументација РЗЗСК, фотограф Павле Марјановић

Слика 46: Нови конач манастира Бањске, југоисточни изглед

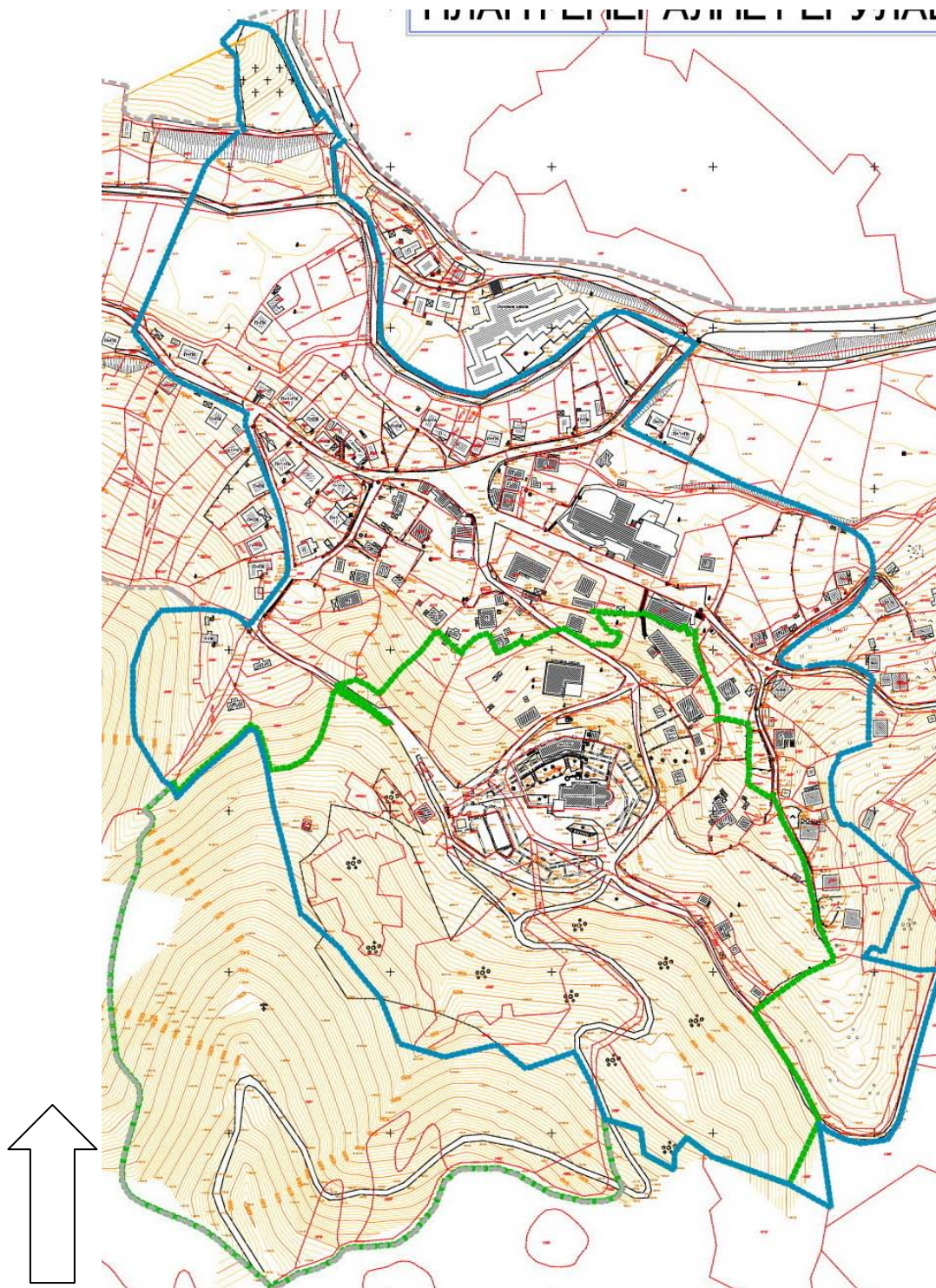
Извор: Ауторска група А.Г.М.: „Нови конач манастира Бањска“ у: *Форум.-* нав-извор, стр. 114

Слика 47: Зона заштите манастира Бањске 2007.г. (плава линија) и заштићена околина природног добра 1997.г., као на Слици 42 (зелена граница)

Извор: Зона заштите – Елаборат за утврђивање заштићене околине непокретног културног добра манастира Бањска, РЗЗСК, 2007.; заштићена околина – Елаборат Заштићена околина манастира Бањске, Завод за заштиту природе Србије, 1997.- нав. извори

Цртеж: Г. Марковић

Слика 49: Детаљ графичког прилога 1.1. Плана генералне регулације за насеље Бањска ради сагледавања граница зоне заштите културног добра (плава линија) и заштићене околине манастира (зелена линија)

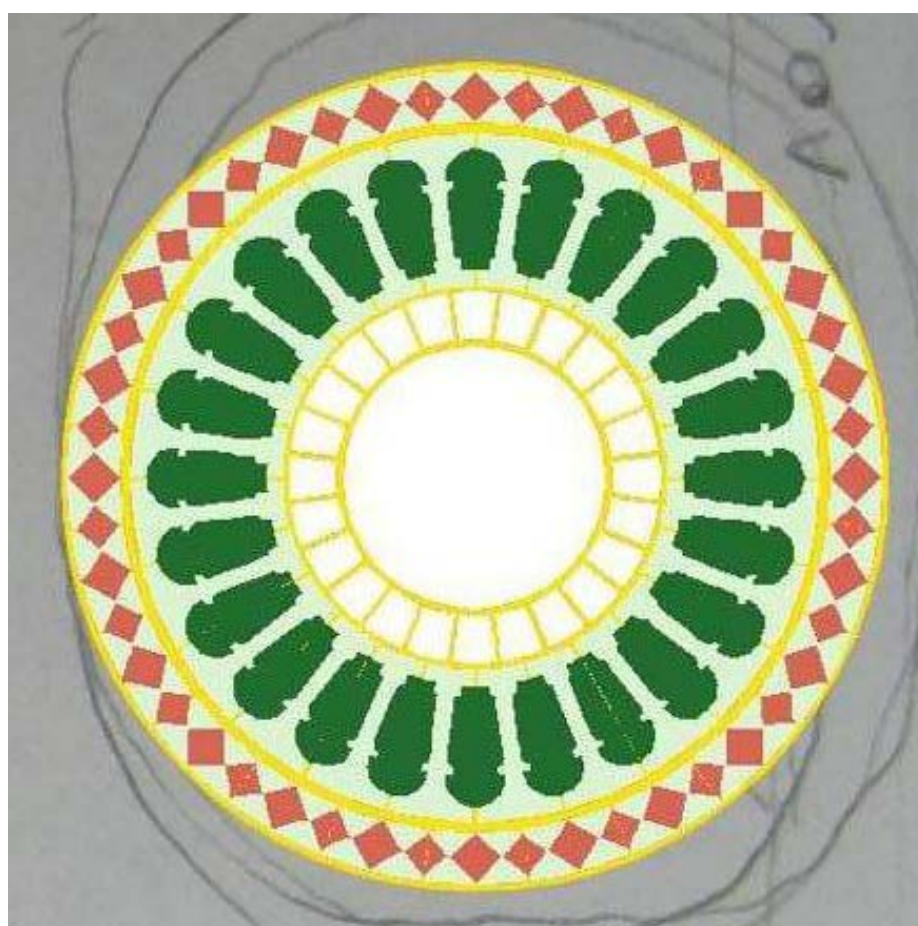
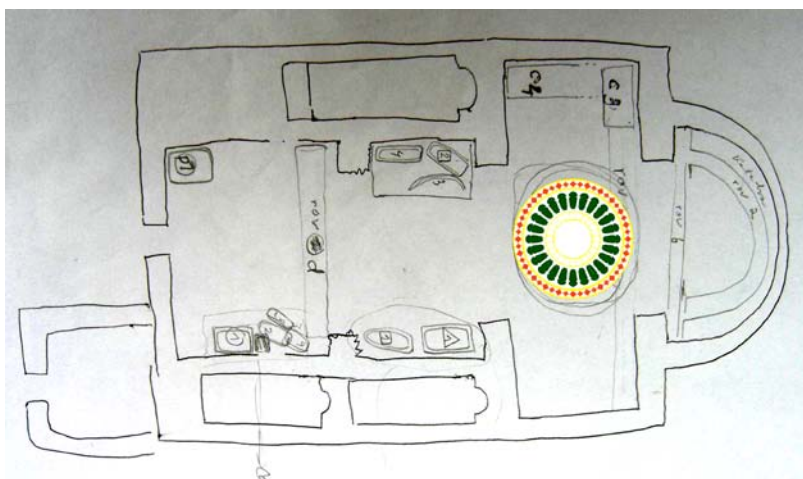
Извор, Обрађивач, Руководилац плана: Исто као за Сliku 48

Слика 50: Перспектива идеалне реконструкције комплекса *манастира Бањске*

Извор: *Програм уређења насеља и обнова манастира Бањска*, РЗЗСК, 2005.

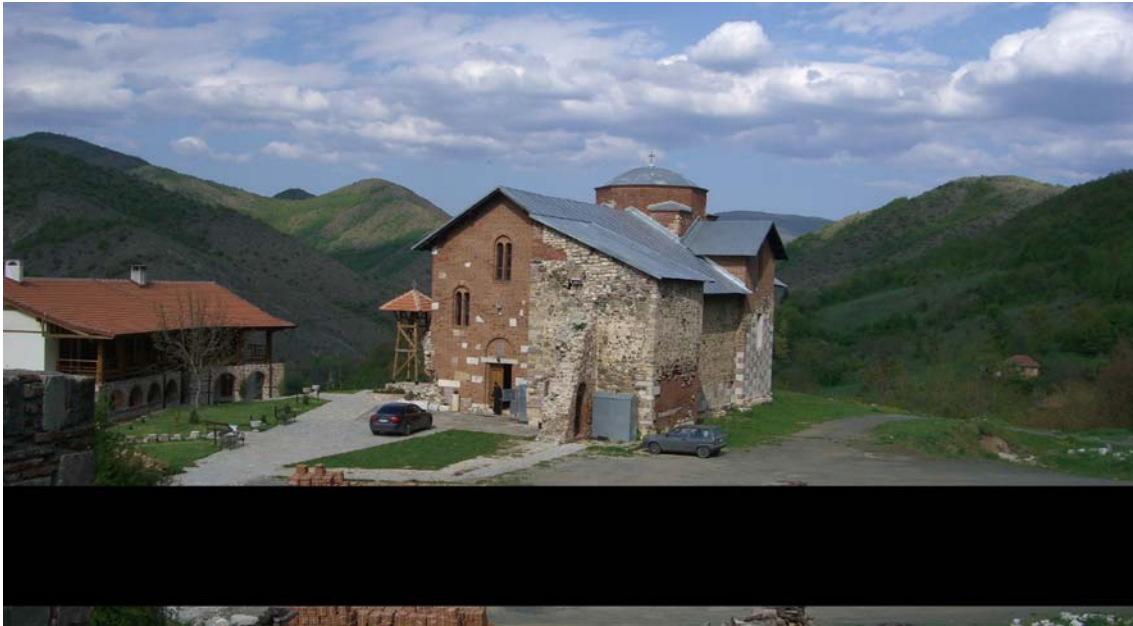
Цртеж: Бранислав Јовин, архитекта

Слика 51: Реконструкција поткуполне розете у цркви Св. Архиђакона Стефана у манастиру Бањска према археолошким истраживањима вршеним 2007.г., руководилац истраживања мр Димитрије Мадас

Скица храма и реконструкција розете: мр Димитрије Мадас, археолог

Технички цртеж розете: Бојана Михаљевић, дипл.инж.арх.

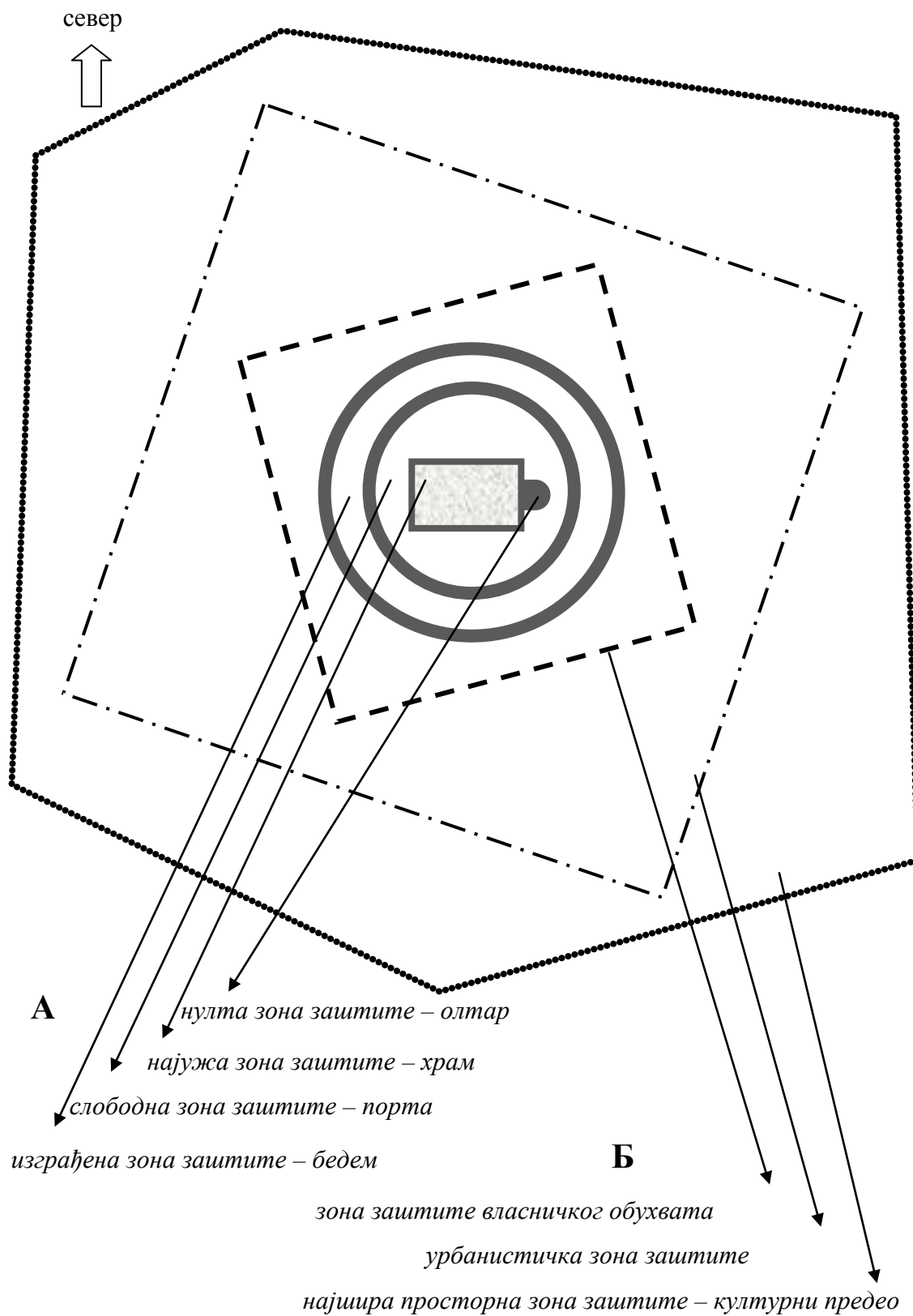
Слика 52: Простор порте *манастира Бањске* после демонтаже *турског зида*

Извор: Фотодокументација манастира Бањске

Слика 53: Стање зида *манастира Бањске* 2009.г. који је конзервиран у току осмедеве деценије XX века

Извор: фотографски снимак Г. Марковић

Слика 54: Илустративни приказ матрице зона заштите манастира: **А** задате зоне заштите, **Б** зоне заштите окружења; посебне зоне заштите нису приказиве

Аутор: Гордана Марковић

IX БИБЛИОГРАФИЈА

1.0. ИЗВОРИ

1.1. Документи

1. Акт *Епархијског управног одбора Архиепископије београдско-карловачке*, примљен под бр. 7/131 од 15.03.2006.г.; Архива РЗЗСК.
2. Акт *Координационог центра СЦГ*, бр. 00-00056-07 од 19.01.2006.г.; у РЗЗСК бр. 7/32 од 20.01.2006.г.; Архива РЗЗСК.
3. Акт *Захтев за Извод из Плана*, бр. 10 од 13.08.2008.г.; Архива манастира Бањске.
4. Акт *Министарства културе* бр. 633-00-859/2004-01 од 14.12.2004.г.; Архива РЗЗСК.
5. Акт *Министарства спољних послова РС, Комисија за сарадњу са UNESCO*, Пов.бр. 49279 од 20.07.2006.г. упућен Министру културе РС (Д. Којадиновић) и директору РЗЗСК (Г. Марковић); примљен у РЗЗСК под бр. 2/473 од 24.07.2006.г.; Архива РЗЗСК.
6. Акт *Основна начела у вези са предстојећим процесом преговора о будућем статусу Косова и Метохије* донета на основу Одлука Светог архијерејског сабора СПЦ, 1-4.11.2005.г., Свети архијерејски Синод СПЦ, 2006.; Архива Г. Марковић.
7. Акт *Републичког завода* бр. 991263 од 21.12.2004.г.; Архива РЗЗСК.
8. Акт *Савета за очување баштине СПЦ*, примљен под бр. 7/13 од 12.01.2006.; Архива РЗЗСК.
9. *Ахтисаријев план или Свеобухватни предлог за утврђивање будућег статуса Косова (Comprehensive Proposal for the Kosovo Status Settlement)*, 2007., в.: <http://www.unosec.org>.
10. *Белешка* бр. 38 од 04.03.2010.г. у: *Инвентар Канцеларије за баштину*; Архива ЕРП.
11. *Грађевински дневник 22.01.2007-04.04.2007.г.*; Архива РЗЗСК.

12. Документација *Савета за обнову и изградњу храмова Епархије рашко-призренске* 2003-2010.г.; Архива ЕРП.
13. *Допуњена Листа српских православних цркава на Косову и Метохији разорених од јуна 1999 до септембра 2004.*- Грачаница: ЕРПКМ, 2004.; Архива ЕРП.
14. *Елаборат за утврђивање заштићене околине непокретног културног добра манастира Бањске.*- Београд, РЗЗСК, 2007.; Архива РЗЗСК.
15. Елаборат: *Заштићена околина манастира Бањске.*- Београд, Завод за заштиту природе Србије, 1997.; Архива РЗЗСК.
16. Елаборат: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија јули 2006.*- Београд: РЗЗСК, 2006.; Архива РЗЗСК, Архива ЕРП.
17. Елаборат: *Зоне заштите културних добара - Косово и Метохија август 2006.*- Београд: РЗЗСК, 2006.; Архива РЗЗСК и Архива ЕРП.
18. Елаборат *Комисије за технички пријем светиња (које су биле предмет обнове према Меморандуму) на релацији Синод-Епархија, свеске 1-3.*- Призрен-Грачаница-Београд: Канцеларија за баштину ЕРП, бр. 9/1 од 28.02.2009.; Архива ЕРП.
19. *Записник са седнице Комисије за преглед програма, пројеката и елабората за извођење радова у манастиру Бањска одржане 24. јануара 2006.г. у РЗЗСК, бр. 7/41 од 27.01.2006.г.; Архива РЗЗСК.*
20. „*Заштићена природна добра на територији Републике Србије*“ в.: <http://www.natureprotection.org.rs>
21. *Извештај Комисије за увид и преглед до сада обављених археолошких ископавања у цркви и комплексу манастира Бањска, бр. 8/304 од 11.06.2007.г.; Архива РЗЗСК.*
22. *Извештај о непокретној имовини Српске православне цркве, Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске која је одузета након 1945. године на Косову и Метохији.*- КЦ Србије за Косово и Метохију, ЕРПКМ, 2006.
23. *Извештај Чланова Комисије о прегледу Сопоћана и Бурђевић Ступова код Берана ради потребних оправака 15. октобар 1925.г.; фасцикла бр. 79,*

- јединица описа бр. 128, фонд бр. 69 – Министарство вера Краљевине Југославије; Архив Србије и Црне Горе.
24. *Извод из Плана генералне регулације за насеље Бањска за реконструкцију и ревитализацију бедемског зида манастира Бањска* бр. 350-01-00331/2008-10 од 18.03.2008.г.: Министарство за инфраструктуру РС, 2008.; Архива манастира Бањске.
 25. *Информација о досадашњим резултатима на припреми предлога заштитних зона око верске и културне баштине на Косову и Метохији* од 11.07.2006.г, упућено из КЦ на електронске адресе координатора Државног преговарачког тима и РЗЗСК; Архива Г. Марковић.
 26. *Коментар на Анекс V Ахтисаријевог плана од 07.02.2007.*, правник РЗЗСК Драган Милуновић; Архива Г. Марковић.
 27. *„Конференција за новинаре поводом обнове цркава и манастира порушених током мартовског насиља на Космету“*, Аудио/видео прес у 2007.г. – Влада Републике Србије; учесници: Слободан Самарџић, Леон Којен, Епископ Г. Иринеј бачки, Епископ Г. Артемије рашко-призренски, Гордана Марковић; преслушати на:
http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=62265.
 28. *Листа српских православних цркава на Косову и Метохији разорених од јуна 1999 до септембра 2004.*- Београд, Грачаница: КЦ за КиМ, ЕРПКМ, 2004.; Архива ЕРП.
 29. *Меморандум о разумевању 2004.г. (Memorandum of Understanding)*, в.:
<http://www.eparhija-prizren.com>
 30. *Меморандум о разумевању 2005.г. (Memorandum of Understanding)*, в.:
<http://www.spc.rs>.
 31. *Одлука о оснивању Канцеларије за баштину Епархије рашко-призренске*, бр. 21 од 10.01.2009.; Архива ЕРП.
 32. *Одлука о оснивању Централног института за конзервацију*, Сл. гласник РС бр. 6/2009.
 33. *Одлука о подручју специјалне зоне*, UNMIK PR/1348, 25. април 2005.; Архива Г. Марковић.

34. *Одлука о утврђивању непокретних културних добара од изузетног значаја*, Сл. гласник СРС, бр. 25 од 4. јуна 1990.
35. *Одлука о формирању Савета за обнову и изградњу храмова Епархије рашко-призренске*, бр. 574 од 24.10.2003.г.; Архива ЕРП.
36. *План генералне регулације за насеље Бањска*.- Београд: Архитектонски факултет УБ, усвојен 26.05.2007.г. на седници у СО Звечан; Архива РЗЗСК
37. *Предмер за даље оправке у манастиру Св. Стевана у Бањској*; фонд бр. 63 – Министарство правде Краљевине Југославије, фасцикла бр. 8 – верско одељење: Архив СЦГ.
38. *Програм плана генералне регулације за насеље Бањска*.- Београд: РЗЗСК, усвојен 21.01.2007.г. на седници у СО Звечан; Архива РЗЗСК.
39. *Програм уређења насеља и обнове манастира Бањска*.- Београд: РЗЗСК, 2005.; Архива РЗЗСК.
40. *Решење* донето на основу иницијативе стручног мишљења Републичког секретаријата за културу као допуна *Решења* Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини (1975), бр. 0301-551 од 28.12.1990.; Архива РЗЗСК.
41. *Решење* Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије, бр. 154 од 26. августа 1947.; Архива РЗЗСК.
42. *Решење о образовању Комисије за преглед програма, пројеката и елабората за извођење радова у манастиру Бањска* бр. 7/16 од 16.01.2006.г.; Архива РЗЗСК.
43. *Решење о утврђивању територије завода за заштиту споменика културе*, Сл. гласник РС, бр. 48/1995.
44. *Решење* Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини бр. 0-486 од 19.09.1975.г.; Архива РЗЗСК.
45. Report: *UNOSEK mission to establish protection zones around Serbian religious and cultural heritage in Kosovo 12th - 18th June 2006.*; Архива Г. Марковић.
46. Report: *Second UNOSEK-led Expert Missio's report on delineating protective zones around Serbian Cultural and Historic Heritage sites 24th - 27th August 2006.*; Архива Г. Марковић.

47. Саопштење информативне службе СПЦ: „Свети архијерејски Синод за повлачење Тужбе против четири европске државе“, <http://www.spc.rs>.
48. Студија верских објеката и локација за верске објекте на територији градских општина Београда у границама Генералног плана Београда до 2021, I фаза.- Београд: ЈУП Урбанистички завод Београда, 2008.; Архива УЗ Београда.
49. UNESCO Report: “*Cultural Heritage in South-East Europe: Kosovo*”, 2003; в.: [tp://www.unesco.org/new/en/venice/culture](http://www.unesco.org/new/en/venice/culture).
50. UNESCO Report: “*Cultural Heritage in South-East Europe: Kosovo Protection and Conservation of Multi-Ethnic Heritage in Danger*”, 2004; в.: <http://www.unesco.org/new/en/venice/culture>.
51. UNESCO Report: “*Protection and Preservation of Cultural Heritage in Kosovo, Consolidated Summary*”, 2005; в.: <http://www.unesco.org/new/en/venice/culture>.
52. Уговор бр. 73/1 од 24.01.1986.г.; Архива РЗЗСК.
53. Централни регистар НКД, в: <http://www.heritage.gov.rs>

1.2. Закони

1. *The Athens Charter for thr Restoration of Historie Monuments*, в: <http://www.icomosubih.ba>
2. *The Venice Charter – International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites*, в.: <http://www.icomosubih.ba>.
3. *Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа* (European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage [Revised] 16 January 1992); на електронској адреси Министарства културе није пронађен датум ратификације ове *Конвенције*; в.: <http://www.paragraf.rs>.
4. *Европска конвенција о култури* (European Cultural Convention, Paris 15 December 1954), Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори, бр. 4/1987.
5. *Закон којим се мења Закон о просторном планирању*, Бр. 03/L/106, 10.11.2008.
6. *Закон о враћању одузете имовине и обештећењу*, Сл. гласник РС, бр. 72/2011.

7. *Закон о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама*, Сл. гласник РС, бр. 46/2006.
8. *Закон о заштити културних добара*, Сл. гласник СРС, бр. 28/1977.
9. *Закон о заштити природе*, Сл. гласник РС, бр. 36/2009.
10. *Закон о култури*, Сл. гласник РС, бр. 72/2009.
11. *Закон о културним добрима*, Сл. гласник СРС, бр. 6/1990.
12. *Закон о културним добрима*, Сл. гласник РС, бр. 71/1994.
13. *Закон о културном наслеђу*, Бр. 02/L-88-UNMIK/UR/2006/52, 06.11.2006.
14. *Закон о планирању и изградњи*, Сл. гласник РС, бр. 72/2009.
15. *Закон о потврђивању другог протокола уз Хашку конвенцију од 1954.г. о заштити културних добара у случају оружаног сукоба (Second Protocol, The Hague, 26 March 1999)*, Сл. лист СРЈ – Међународни уговори, бр. 7/2002.
16. *Закон о потврђивању Европске конвенције о пределу (European Landscape Convention, Florence, 20 January 2000)*, Сл. гласник РС – Међународни уговори, бр. 4/2011.
17. *Закон о потврђивању Конвенције о заштити и унапређењу разноликости културних израза (Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions, Paris 20 October 2005)*, Сл. Гласник РС, бр. 42/2009.
18. *Закон о потврђивању Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа (Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Paris, 17 October 2003)*, Сл. гласник РС – Међународни уговори, бр. 1/2010.
19. *Закон о просторном планирању*, UNMIK/UR/2003/30, 10.09.2003.
20. *Закон о Просторном плану РС 2010-2020*, Сл. гласник РС, бр. 88/2010.
21. *Закон о ратификацији Европске конвенције о заштити археолошке баштине (European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage, London, 6 May 1969)*, Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори, бр. 9/1990.
22. *Закон о специјалним заштићеним зонама*, Бр. 03/L-039, 20.02.2008.
23. *Закон о црквама и верским заједницама*, Сл. гласник РС, бр. 36/2006.

24. *Конвенција о заштити европског архитектонског блага* (Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, Granada, 3 October 1985), Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори, бр. 4/1991.
25. *Конвенција за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба* (Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention, The Hague, 14 May 1954), Сл. лист ФНРЈ – додатак, бр. 4/1956.
26. *Конвенција о заштити светске културне и природне баштине* (Convention concerning the Protection of the World Cultural and natural Heritage, Paris, 16 November 1972), Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори, бр. 56/1974.
27. *Конвенција о мерама за забрану и спречавање недозвољеног увоза, извоза и преноса својине културних добара* (Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, Paris, 14 November 1970), Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори, бр. 50/1973.
28. *Правилник о подацима који се уписују у регистар, начину вођења регистра и централног регистра непокретних културних добара и о документацији о овим културним добрима*, Сл. гласник РС, бр. 30/1995, 37/1995.
29. *Свештени канони Цркве*.- Београд: Митрополије и Епархије: Црногорско-Приморска, Дабро-Босанска, Новоградничка, Бачка, Далматинска, Захумско-Херцеговачка и Приморска; ПБФ БУ; Манастир Тврдош, 2005.
30. *Студенички типик*.- Београд: НБС; ЗУНС, 1994.
31. *Указ о проглашењу Закона о просторном плану Републике Србије*, Сл. гласник РС, бр. 13/1996.
32. *Устав Републике Србије*, Службени гласник РС, бр. 98/2006.
33. *Устав Српске православне цркве*, Службени лист Српске православне цркве, бр. 7-8 од 01.08. (19.07.) 1947.год.
34. *United Nations Resolution 1244*, 10, June 1999., в: <http://www.srbija.gov.rs>

1.3. Електронски извори

<http://www.akademijaspc.edu.rs>

<http://www.arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/>

<http://www.bcf.usc.edu>
<http://search.bisnode.rs>
<http://www.cik.org.rs>
<http://www.coe.int>
<http://www.coe.org.rs>
<http://www.conventions.coe.int>
<http://www.eparhija-prizren.com>
<http://www.heritage.gov.rs>
<http://www.hilandar.info>
<http://www.icomosubih.ba>
<http://www.icrom.org>
<http://www.kosovo.net>
<http://www.kultura.gov.rs>
<http://www.mnemosyne.org.rs>
<http://www.mpu.rs>
<http://www.nato.int>
<http://www.natureprotection.org.rs>
<http://www.paragraf.rs>
<http://www.restitucija.gov.rs>
<http://www.spc.rs>
http://www.spc.rs/sr/vatikan_objavio_izvestaj_o_broju_pripadnika_svetskih_religija
<http://www.srbija.gov.rs>
http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=62265
<http://www.temerinski.com>
<http://www.unesco.org>
<http://www.unesco.org/new/en/venice/culture>
<http://www.portal.unesco.org>
<http://www.whc.unesco.org>
<http://www.whc.unesco.org/en/list/724>
<http://www.whc.unesco.org/en/criteria>
<http://www.unosec.org>

2.0. ЛИТЕРАТУРА

1. *Азбука спасења*. - Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 1973.
2. Амицић, Л.: „Природна баштина Косова и Метохије“ излагање на: Округли сто – Место српске духовне баштине у Европској култури.- Београд: Министарство за КиМ и Министарство вера Владе РС, новембар, 2007.г.; транскрипт излагања; Архива Г. Марковић.
3. Антоније, Велики: „Устав отишелничког живота“ у: *Добротољубље, књига I*. - Света Гора Атонска: Манастир Хиландар, 2002., стр. 79-94.
4. Ауторски тим.: „Нови конак манастира Бањска“ у: *Форум*.- Београд: САС, ДАБ, бр. 49, 09/2004., стр. 108-117.
5. Билингтон, Ц.: *Икона и секира*.- Београд: Рад, 1988.
6. Благојевић, М.: *Поседи манастира Хиландара на Косову и Метохији (XII-XV век)*.- Београд: ЗУНС, 2006.
7. Богдановић, Д.: *Свети оци и учитељи Цркве*.- Београд: БФ, ХФ, 1989.
8. Богдановић, Д.: „Предговор“ у: *Старе српске биографије*.- Београд, Просвета, 1968., стр. 5-20.
9. Богдановић, Д.: „Пре свега истина“ у: *Задужбине Косова*.- Призрен, Београд: ЕРП, БФ, 1987., стр. 844-847.
10. Богдановић, С.: „Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи средњовековних старина“ у: *Валтровић и Милутиновић тумачења 3*.- Београд: Историјски музеј Србије, 2008., стр. 134-196.
11. Богосављевић јеромонах Никодим: *Богословски смисао студеничке пластике*.- Студеница: Манастир Студеница, 2007.
12. Божанић, С.: „Реконструкција међа Ибарског језгра Светостефанског властелинства“ у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина*.- Ниш, Косовска Митровица, Бањска: Центар за црквене студије, ФФ, Манастир Бањска, 2007., стр. 55-73.
13. Бојовић, Д.: „Два Данила и „Бањски краљ Милутин““ у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина*.- Ниш, Косовска Митровица, Бањска: Центар за црквене студије, ФФ, Манастир Бањска, 2007., стр. 211-218.
14. Борисављевић, М.: *Златни пресек и други есеји*.- Београд: СКЗ, 1998.

15. Бошковић, Ђ.: *Архитектура средњег века*.- Београд: Научна књига, 1957.
16. Бошковић, Ђ.: „*Осврт на неке карактеристике регионалног просторног планирања споменика на територији средњевековне Рашке*“, *Рашка баштина I*.- Краљево: ЗЗСК Краљево, 1975. стр. 7-15.
17. Брајовић, Б.: „*Осми дан, теолошке основе простора и времена*“ у: *Црквене студије, Годишњак центра за црквене студије* година 1 број 1.- Ниш: Центар за црквене студије, 2004., стр. 65-73.
18. Бргуљан, В.: *Споменичко право*.- Београд: РЗЗСК, 2006.
19. Брија, Ј.: *Речник православне теологије*.- Београд: Хиландарски фонд при Богословском факултету СПЦ, 1999.
20. Брјанчанинов, И.: *Принос савременом монаштву*.- Београд: Задужбина Светог Манастира Хиландара, 2004.
21. Бркић, А. А.: *Кивоти Срба светитеља под сводовима цркава Пећке Патријаршије*.- Београд: Управа манастира Пећке Патријаршије, Пећ, 2010.
22. Василије Велики: *Беседе*.- Београд: Доситеј ДД, 1988.
23. Васић, М.: *Жича и Лазарица*.- Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1928.
24. Вујаклија, М.: *Лексикон страних речи и израза*.- Београд: Просвета, 1954.
25. Вуковић, С.: „*Стање Српске православне цркве првих послератних година*“, *Catena Mundi II*.- Краљево, Београд: Ибарске новости, Матица Срба и исељеника Србије, 1992., стр. 600-610.
26. Вученовић, С.: *Урбана и архитектонска конзервација, том I Свет – Европа*.- Београд: ДКС, 2004.
27. Гаћеша, Н.: *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945-1948*.- Нови Сад: Матица Српска, 1984.
28. Гергова, И.: „*Култ Светог краља Милутина софијског у Бугарској*“ у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина*.- Ниш, Косовска Митровица, Бањска: Центар за црквене студије, ФФ, Манастир Бањска, 2007., стр. 249-273.
29. Гондикакис, Василије: *Превазилажење смрти у монашком животу*.- Света Гора: Манастир Григоријат, 2004.

30. Грозданов, Ц.: „Габријел Мије и српски средњовековни споменици“ у: Зборник радова *Ниш и Византија IV*, Симпозијум 3-5. јун 2005.г.- Ниш: Град Ниш, ИГП Просвета АД Ниш, 2006., стр. 24-26.
31. Деретић, Ј.: *Историја српске књижевности*.- Београд: Требник, 1996.
32. Дероко, А.: „Бањска“ у: *Старинар III серија књига VI*.- Београд, 1931., стр. 107-109.
33. Дероко, А.: *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*.- Београд: Туристичка штампа, 1985.
34. Димитрије, Григоријатски: *Монашка схима равноанђелски живот*.- Света Гора: Манастир Хиландар, 2006.
35. Drancolli, F.; Aliu, V.: *Monuments of Kosova*.- Pristhina: Provisional Institutions of Self-government, Ministry of Culture, Youth and Sport, Institute for Protection of Monuments of Kosova, 2005.
36. Душанић, С.: *Музеј Српске православне цркве*.- Београд: Музеј СПЦ, 2008.
37. Ђурић, Ј.В.: „Култура и уметност у доба деспота Стефана Лазаревића“ у: часопис за културу *Култура 011*.- Младеновац, 1995., стр. 39-41.
38. Ђурић, Ј.В.: „Манастир Студеница – скинија српског народа“ у: *Благо манастира Студенице*, каталог 63.- Београд: Галерија САНУ, 1988., стр. 13-19.
39. Елијаде, М.: *Свето и профано*.- Београд: Доситеј ДД, 1988.
40. Емилијан, Архим.: *Богослужење – ишчекивање и виђење Бога*.- Краљево: Манастир Жича, 2007.
41. *Енциклопедија живих религија*.- Београд: Нолит, 1981.
42. Живојиновић, М.: „Властелинство манастира Хиландара у средњем веку“ у: *Манастир Хиландар*.- Београд: САНУ, 1998., стр. 71-91.
43. Живојиновић, М.: „Оснивање Хиландара“ у: *Манастир Хиландар*.- Београд: САНУ, 1998., стр. 29-35.
44. Живојиновић, М.: „Стефан Немања као монах Симеон“, *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви*.- Београд: САНУ, 2000., стр. 101-115.
45. *Задужбине Косова*.- Призрен, Београд: ЕРП, БФ, 1987.
46. Здравковић, И.: „Појава и развој конзерваторске струке и службе у Србији“ у: *Саопштења XIII*.- Београд: РЗЗСК, 1981., стр.261-266.

47. Зиројевић, О.: „Манастири у светлу турских пописа“ у: *Саопштења ХХ-ХХИ*.- Београд: РЗЗСК, 1988/89., стр. 231-236.
48. Златоуст, Јован: *Слава Господу за све*.- Београд: Образ Светачки, 2006.
49. Ивановић, М.: „Расправа“, у: „Саветовање о проблемима обнове манастира Светих Арханђела код Призрена одржано 15. фебруара 1991.г. у Београду“.- Београд: РЗЗСК, 1992., стр. 51-57.
50. Ивановић, М.: „Црквени споменици ХИИ – ХХ века“, у: *Задужбине Косова*.- Призрен, Београд: ЕРП, БФ, 1987., стр. 387.553.
51. Јовановић, М.: *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*.- Београд – Крагујевац: Друштво историчара уметности Србије – „Каленић“ издавачка установа Епархије шумадијске, 1987.
52. Јовановић, Т.: *Књижевно дело Патријарха Пајсеја*.- Београд: Свети архијерејски синод, 2001.
53. Јовин, М.: *Пећка Патријаршија, истраживања и резултати*.- Београд: РЗЗСК, 2006.
54. Јукелито, Ј.: „Конзервација и развој у историјским урбаним просторима“ у: *Гласник ДКС* бр. 28.- Београд: ДКС, РЗЗСК, 2004., стр. 9-28.
55. Калезић, М. Д.: *Из црквене и културне проблематике*.- Београд, Фоча: ИФ АБК, ПБФ Сарајевског универзитета, 2006.
56. Калезић, М. Д.: *Из црквенога школства*.- Београд, Фоча: ИФ АБК, ПБФ Сарајевског универзитета, 2006.
57. Калезић, М. Д.: *О Светоме Сави*.- Београд, Фоча: ИФ АБК, ПБФ Сарајевског универзитета, 2006.
58. Кандић, О.: *Манастир Градац*.- Београд: РЗЗСК, 2005.
59. Катанић, Н.: „Материјални положај и друга питања из живота манастира и цркава-споменика културе од великог и изузетног значаја за историју и културу СР Србије“ у: *Саопштења ХVIII*.- Београд: РЗЗСК, 1986., стр. 299-314.
60. Катанић, Н.: „Прилог проучавању проблема заштите споменика културе у периоду између два рата“ у: *Саопштења Х*.- Београд: РЗЗСК, 1974., стр. 223-246.

61. Катанић, Н.: „Споменици културе, културне и научне установе у првом и другом светском рату“ у: *Саопштења XIII*.- Београд: РЗЗСК, 1981., стр. 237-257.
62. Кашанин, М.; Бошковић, Ђ.; Мијовић, П.: *Жича – историја, архитектура, сликарство*.- Београд: НИП КН, 1969.
63. Коваљов, Г.: „Неки проблеми након археолошких радова у Бањској и постојеће стање откопане архитектуре током последњих неколико година“ у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина*.- Ниш, Косовска Митровица, Бањска: Центар за црквене студије, ФФ, Манастир Бањска, 2007., стр. 377-381.
64. Којадиновић, Д.: Изјава у: „Обнова културног добра“ у: специјални додатак *Новине Борба*, 7.април 2007.г., насловна страна.
65. Којен, Л.: „Извештај државног преговарачког тима за косово и Метохију о преговорима вођеним у бечу од 21. фебруара до 2. марта 2007.г.“ у: *Ка изградњи одрживог косовског друштва*.- Београд: Хелсиншки одбор за људска права у Србији, 2007., стр. 211-231.
66. Кораћ, В.: „Призренски Свети Арханђели“, у: „Саветовање о проблемима обнове манастира Светих Арханђела код Призрена одржано 15. фебруара 1991.г. у Београду“.- Београд: РЗЗСК, 1992., стр. 23-26.
67. Кораћ, В.: „О природи обнове и правцима развоја архитектуре у раном средњем веку у источним и западним областима Југославије“ у: *Између Византије и Запада*.- Београд: Просвета, Институт за историју уметности, 1987., стр. 9-21.
68. Кораћ, В.: „Црква краља Милутина“, у: *Манастир Хиландар*.- Београд: САНУ, 1998., стр. 145-153.
69. Коштуница, В.: „Аргументи за Косово или одбрана права“ у: *Одбрана Косова*.-Београд: СКЗ, 2009., стр. 5-27.
70. Коштуница, В.: „За нове преговоре и новог међународног посредника“ у: *Одбрана Косова*.-Београд: СКЗ, 2009., стр. 127-137.
71. Коштуница, В.: „Проглашење лажне државе под старатељством САД и ЕУ“ у: *Одбрана Косова*.-Београд: СКЗ, 2009., стр. 226-230.

72. Крстић, Б.: *Законодавство архитектонске баштине*.- Београд, РЗЗСК, 2006.
73. Крстић, Б.: *Косово – узроци сукоба, помирење права*.- Београд: Liber-press, 2002.
74. Krstić, B.: *Kosovo*.- New York: Humanity Books, 2004.
75. Крстић, Б.: „*Очување архитектонске баштине на Косову и ревитализација манастира Бањска – приступ и остварење* –“ у: *Форум*.- Београд: САС, ДАБ, бр. 49, 09/2004., стр. 100-107.
76. Кубуровић, М.: „*Пренос моштију краља Милутина*“ у: *Политика*, 17.09.2005.; Архива ЕРП.
77. Ласкарис, М.: *Византијске принцезе у средњовековној Србији*.- Београд: Књижарница Фрање Баха, 1926.
78. Лествичник, Јован.: *Лествица*.- Београд: Манастир Хиландар, 1993.
79. Лефевр, А.: *Урбана револуција*.- Београд: Нолит, 1974.
80. Lidov, A.: *Kosovo, Orthodox Heritage and Contemporary Catastrophe*.- Russia: Indrik, 2007.
81. Лојаница, М.: „*О говору архитектонских идеја и облика*“ у: *Отисак Гласа CDXVI Српске академије наука и уметности, Одељење ликовне и музичке уметности, књ. 9*.- Београд: САНУ, 2010.
82. Мако, В.: *Естетичке мисли о архитектури – средњи век*.- Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2012.
83. Максимовић, Љ.: „*Духовни живот на Атосу*“ у: *Манастир Хиландар*.- Београд: САНУ, 1998., стр. 17-29.
84. *Манастир Хиландар*.- Београд: Галерија САНУ, 1998.
85. Марковић, В.: *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*.- Сремски Карловци, 1920.
86. Марковић, Г.: *Коментар Анекса V - Верско и културно наслеђе Свеобухватног предлога за решење статуса Косова*.- Београд: РЗЗСК, 2007.; Архива РЗЗСК, Архива ЕРП.
87. Марковић, Г.: „*Линија – слово скралне грађевине Рашке архитектуре*“ у: *Гласник ДКС*, број 15.- Београд: ДКС, РЗЗСК, 1990., стр. 21-23

88. Марковић, Г.: „*На вододелници*“ у: *Гласник ДКС* бр. 29.- Београд: ДКС, РЗЗСК, 2004., стр. 10-13.
89. Марковић, Г.: Изјава у „*Обнова светиња на Космету*“ у: *Политика*, 13. септембар 2009., насловна страна.
90. Марковић, Г.: „*Процена вредности непокретности – проблематика процене вредности непокретних културних добара на примеру црквеног градитељства*“, *Нови инструменти планирања простора у тржишним условима процена вредности непокретности – Међународни научно стручни скуп летња школа урбанизма 2012. Тара.*- Београд: УУС, 2012.,стр. 351-363.
91. *Мартовски погром на Косову и Метохији с кратким прегледом уништеног и угроженог хришћанског културног наслеђа.*- Београд: Министарство културе РС, Музеј у Приштини (са измештеним седиштем), 2004.
92. М.К.: „*Ни шаблони ни споменик сујети*“ у: *Политика*, 25. новембар 1994., стр. 18.
93. Милеуснић, С.: *Водич кроз манастире у Србији.*- Београд: СКЗ, 1995.
94. Милеуснић, С.: „*Расправа*“, у: „*Саветовање о проблемима обнове манастира Светих Арханђела код Призрена одржано 15. фебруара 1991.г. у Београду*“.- Београд: РЗЗСК, 1992., стр. 99.
95. Милеуснић, С.: *Свети Срби.*- Birmingham: Lazarica press, 2004.
96. Милић, М.: „*Служба заштите и категоризација непокретних културних добара у Србији*“ у: *Споменичко наслеђе Србије.*- Београд: РЗЗСК, 2007., стр. 9-11.
97. Милошевић, Д.: *Манастир Грачаница.*- Београд: РЗЗСК, 1989.
98. Мирковић, Л.: *Православна литургија, први општи део.*- Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 1982.
99. Мирковић, Л.: *Православна литургија, други посебни део (Дневна богослужења, Св. литургије и Седмична богослужења).*- Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 1982.
100. Мирковић, Л.: *Литургија, други посебни део (Свете тајне и Молитвословља).*- Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 1983.

101. Мирковић, Л.: *Литургика, други посебни део (Хеортологија)*. - Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 1961.
102. Мишковић-Прелевић, Љ.: „*Рад Драгутина Милутиновића и Михаила Валтровића на снимању средњевековних споменика у Србији*“ у: *Валтровић и Милутиновић тумачења 3*. - Београд: Историјски музеј Србије, 2008., стр. 209-217.
103. Мосха, Јован: *Лимонар или Духовни луг*. - Косово: Манастир Соколица, 2001.
104. Mumford, L.: *Град у хисторији*. - Загреб: Напријед, 1988.
105. Ненадовић, С.: „*Будућност Светих Арханђела код Призрена*“, у: „*Саветовање о проблемима обнове манастира Светих Арханђела код Призрена одржано 15. фебруара 1991.г. у Београду*“. - Београд: РЗЗСК, 1992. стр. 17-23.
106. Ненадовић, С.: *Конзервација рушевина манастира Св. Арханђела код Призрена* у: *Старине Косова и Метохије, књига IV-V*. - Приштина, 1972., стр. 401-408.
107. *Неодржива обнова*. - Београд-Грачаница: Влада РС – Министарство за Косово и Метохију, Епархија рашко-призренска и косовско-метохијска, 2008.
108. Нешковић, Ј.: *Ђурђеви Ступови у Расу*. - Краљево: ЗЗСК Краљево, 1984.
109. Нешковић, Ј.: „*Нека отворена питања о црквеном градитељству у доба Стефана Немање*“, у: *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви*. - Београд: САНУ, 2000.г., стр. 199-206.
110. Нешковић, Ј.: „*Заштита околине манастира*“ на: *Југословенски научни скуп Валоризација и заштита фрушкогорских манастира*. - Нови Сад: 1988., стр. 245-249.
111. Никодим, Милаш: *Правила Православне Цркве с тумачењима*, књига 1. - Нови Сад: Наклада књижаре А. Пајевића, 1895.
112. Николај, Владика.: *Вера Светих*. - Краљево: Манастир Жича, 2008.
113. Николај, Владика: *О Богу и о људима*. - Ваљево: Ваљевац, 1994.
114. Николај, Владика: *Расуђивање за 18. јули у: Охридски пролог*. - Ваљево: Епархија ваљевска, Манастир Лелић, 2007.

115. Николај, Владика: „Српски народ као Теодул“ у *Изнад истока и запада III, Српска душа*.- Нови Сад: Беседа, Епархија бачка, 2003., стр. 9-76.
116. Николић, С.: „Расправа“, у: „Саветовање о проблемима обнове манастира Светих Арханђела код Призрена одржано 15. фебруара 1991.г. у Београду“.- Београд: РЗЗСК, 1992.стр. 68-70..
117. Острогорски, Г.: *Историја Византије*.- Београд, Просвета, 1993.
118. Павле, Епископ рашко-призренски: *Уводна реч у: Задужбине Косова*.- Призрен, Београд: ЕРП, БФ, 1987., стр. 11.
119. Панић, Д.; Бабић Г.: *Богородица Љевишка*.- Приштина, Београд: Панорама, СКЗ, 2007.
120. Петковић, В.: *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*.- Београд: САНУ, 1950.
121. Петковић, С.: *Речник црквенословенског језика*.- Београд: Свети архијерејски Синод СПЦ, 2010.
122. Петровић, Б. З.: „Расправа“, у: „Саветовање о проблемима обнове манастира Светих Арханђела код Призрена одржано 15. фебруара 1991.г. у Београду“.- Београд: РЗЗСК, 1992., стр. 63.
123. Поповић, архимандрит Јустин: *Житије светог и благочестивог Милутина краља српског*.- Бањска: Манастир Бањска, 2007.
124. Поповић, В. Р.: *Појмовник црквене историје*.- Београд, Издање писца, 2004.
125. Поповић, Д.: *Српски владарски гроб у средњем веку*.- Београд: ФФ, РЗЗСК, Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Муслимана и Хрвата – Приштина, 1992.
126. Поповић, Д.: „О настанку култа светог Симеона“, *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви*.- Београд: САНУ, 2000.г., стр. 347-371.
127. Поповић, Јустин.: „Српска православна црква у комунистичкој Југославији“, *Catena Mundi II*.- Краљево, Београд: Ибарске новости, Матица Срба и иселјеника Србије, 1992., стр. 526-532.
128. Поповић, Р.: *Српска црква у историји*.- Београд: Издање писца, 2002.
129. Поповић, С.: *Крст у кругу*.- Београд: Просвета, РЗЗСК, 1994.
130. —, „Приступ“ у *Старинар српског археолошког друштва*, Година I – Број I.-Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1884., стр. 1-2.

131. Протос., Симеон: *Бањска – сведок и чинилац Васкрсења*.- Звечан: Манастир Бањска, 2007.
132. Протос., Симеон, Марковић, Г.: *Богослужбени простори – окосница Васкрса и просторног оваплоћења манастира Бањске*, на: *18 међународни Савет урбанизма*.- Ниш, 2009.
133. Радуловић, М.: *Поговор у: Закон о црквама и верским заједницама*, Београд: Службени гласник, 2006.
134. *Речник српско-хрватскога књижевног језика, књига прва*.- Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска, 1967.
135. *Речник српско-хрватскога књижевног језика, књига друга*.- Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска, 1967.
136. *Речник српско-хрватскога књижевног језика, књига трећа*.- Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска, 1969.
137. *Речник српско-хрватскога књижевног језика, књига четврта*.- Нови Сад: Матица српска, 1971.
138. Сава, Епископ шумадијски.- *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*.- Београд, Подгорица, Крагујевац: Евро, Унирекс, Каленић, 1996.
35. Св. Сава: „*Жичка беседа Светог Саве о Правој вери*“ у: *Свештени канони цркве*.- Београд: Митрополије и Епархије: Црногорско-Приморска, Дабро-Босанска, Новограчаничка, Бачка, Далматинска, Захумско-Херцеговачка и Приморска; ПБФ БУ; Манастир Тврдош, 2005., стр. 595-607.
139. *Свето Писмо Старога и Новог завјета*.- Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 2004.
140. Секулић, Ј.: „*Тридесет и пет година рада и развоја Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду*“ у: *Путеви заштите споменика културе*.- Београд: ЗЗСК Београд, Народна Библиотека Србије: 2001., стр. 125-141.
141. Сковран, А.: „*Византија – екуменска империја и њен утицај на словенске, посебно српске земље*“, *Зборник Народног музеја – Београд, XVII/2*, стр. 75-95.
142. Слијепчевић, П.: „*Старе српске задужбине*“ у: *Задужбине Косова*.- Призрен, Београд: ЕРП, БФ, 1987., стр. 167-168.

143. Српски архијерејски сабор СПЦ: *„Педесетогодишење страдање српске цркве и народа“*, *Catena Mundi II*.- Краљево, Београд: Ибарске новости, Матица Срба и исељеника Србије, 1992. стр. 551-553.
144. *Споменичко наслеђе Србије*.- Београд: РЗЗСК, 2007.
145. Станић, Р.: *„Поздравна реч“*, у: *„Саветовање о проблемима обнове манастира Светих Арханђела код Призрена одржано 15. фебруара 1991.г. у Београду“*.- Београд: РЗЗСК, 1992., стр. 11-15.
146. *Старечник*.- Беседа: Нови Сад, 2008.
147. Стефановић, З., Фолић, Љ.: *Распето Косово*.- Призрен: Епархија рашко-призренска, 1999.
148. Стовел, Х.: *„Културни пејзажи: нови приступ очувању културног наслеђа“* у: *Гласник ДКС*, бр. 27.- Београд: РЗЗСК, 2003., стр. 14-19.
149. Стовел, Х.: *„Сакрално наслеђе у функцији – конзервација светог“* у: *Гласник ДКС*, бр. 28.- Београд: РЗЗСК, 2004., стр. 14-18.
150. Татић-Ђурић, М.: *„Расправа“*, у: *„Саветовање о проблемима обнове манастира Светих Арханђела код Призрена одржано 15. фебруара 1991.г. у Београду“*.- Београд: РЗЗСК, 1992.стр. 93-94.
151. Темерински, С.; Огњановић, З.: *Непокретна културна добра на Косову и Метохији*.- Београд: РЗЗСК, Математички институт САНУ, фебруар 2007.
152. Темерински, С.; Огњановић, З.: *Непокретна културна добра на Косову и Метохији – непокретна културна добра категорисана од изузетног значаја*.- Београд: РЗЗСК, Математички институт САНУ: 2006.
153. Теодор, Студит: *„Подвижничке поуке монасима“* у: *Добротољубље, књига 4*.- Света Гора Атонска: Манастир Хиландар, 2009., стр. 29-449.
154. Теодосије Хиландарац: *„Житије Светог Саве“* у: *Старе српске биографије*.- Београд, Просвета, 1968., стр. 67-177.
155. Тодић, Б.: *„Бањско злато – последњи остаци фресака у цркви Св. Стефана у Бањској“*, у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина*.- Ниш, Косовска Митровица, Бањска: Центар за црквене студије, ФФ, Манастир Бањска, 2007., стр. 163-173.

156. Тодић, Б.; Чанак-Медић, М.: *Манастир Дечани*.- Београд, Музеј у Приштини, Центар за изучавање наслеђа Косова и Метохије – Mnetosune, Српски православни манастир Високи Дечани, 2005.
157. Тодоровић, В.: *Закон о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама са коментаром*.- Београд: Пројурис, 2006.
158. Трифуновић, Л.: „Бањска“, у: *Задужбине Косова*.- Призрен, Београд: ЕРП, БФ, 1987., стр. 89-95.
159. Трифуновић, Л.: *Југославија уметнички споменици*.- Београд: Југословенска књига, 1988.
160. Ћирковић, М. С.: „Жича као архијерејско седиште“ у: *Манастир Жича, зборник радова*.- Краљево: Народни музеј Краљево, ЗЗСК Краљево, 2000.
161. Ћирковић, С.; Кораћ, В.; Ђурић В.: *Пећка Патријаршија*.- Београд: Југословенска ревија, 1990.
162. Успенски, Л.: *Теологија иконе*.- Света Гора Атонска: Манастир Хиландар, 2009.
163. Успенски, Ф.: *Историја византијског царства, период Македонске династије 867-1057*.- Београд: Zepfer book world, 2000.
164. Успенски, Ф.: *Историја византијског царства од 11 до 15 века*.- Београд: Zepfer book world, 2000.
165. Фолић, Љ.: „Расправа“, у: „Саветовање о проблемима обнове манастира Светих Арханђела код Призрена одржано 15. фебруара 1991.г. у Београду“.- Београд: РЗЗСК, 1992.стр. 89-90.
166. *Харитон новомученик црноречки 1999*.- Црна Река: Манастир Црна Река, 2009.
167. Хаузер, А.: *Социјална историја уметности и књижевности*.- Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2005.
168. Цамблук, Григорије.: „Житије краља Стефана Дечанског“ у: *Старе српске биографије*.- Београд, Просвета, 1968., стр. 203-231.
169. Чавошки, К.: “Правна ваљаност уговорених и изведених радова са становишта унутрашњег и међународног права“ у: Елаборат Комисије за технички пријем светиња (које су биле предмет обнове према

- Меморандуму) на релацији Синод-Епархија, свеска 1.- Призрен-Грачаница-Београд: Канцеларија за баштину ЕРП, бр. 9/1 од 28.02.2009.; Архива ЕРП.*
170. Чанак-Медић, М.: *„Бањски храм и црква Вазнесења Христовог у Дечанима, сродство и заједнички узор“*, у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина.-* Ниш, Косовска Митровица, Бањска: Центар за црквене студије, ФФ, Манастир Бањска, 2007., стр. 99-105.
171. Чубриловић, В.: *„Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века“* у: *Зборник Филозофског факултета у Београду V-1.-* Београд: ФФ, 1960., стр. 163-188.
172. Џеникс, Ч.: *Модерни покрети у архитектури.-* Београд, ИРО Грађевинска књига, 1990.
173. *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку.-* Београд: Жагор, 2011.
174. Шмеман, А.: *За живот света.-* Београд, Плато, 1999.
175. Шупут, М.: *Манастир Бањска.-* Београд: РЗЗСК, 1989.
176. Шупут, М.: *„Пластична декорација Бањске“* у: *Зборник за ликовне уметности б.-* Београд, 1970, стр. 39-52.

Биографија

Гордана (Велизар Недовић) Марковић рођена је 1956.г. у Новом Пазару.

Дипломирала је 1983.г. на *Архитектонском факултету* Универзитета у Београду, са темом дипломског рада: ***Матрица урбаног наслеђа Краљева и околине са уређењем порте манастира Жиче*** који је, 1986.г., уговором откупио *Републички завод за заштиту споменика културе Београд*.

На *Катедри за развој архитектуре и уметности Архитектонског факултета* Универзитета у Београду, курс *Проучавање, заштита и ревитализација градитељског наслеђа*, 2002.г. одбранила је магистарску тезу: ***Православни манастири у оквиру градске територије на примеру Београда***.

Од 1983.г. ради у *грађевинском предузећу* на пословима извођења објеката високоградње у Београду, потом у више *инжењеринга* и *пројектних бироа* на пословима инвестиционог одржавања и пројектовања.

Од 1998.г. запослена је у *Урбанистичком заводу града Београда* као: начелник *Одељења за мали урбанизам и слику града*, одговорни руководилац и одговорни урбаниста планова претежно везаних за област црквеног градитељства, начелник *Одељења за општину Палилула* и директор *Сектора за спровођење планова* за територију града Београда.

Од јуна 2004. до јуна 2007.г. обавља дужност директора *Републичког завода за заштиту споменика културе Београд*, у ком периоду је извршена евалуациона мисија Унеска и упис српских манастира на Косову и Метохији на Унескове листе светске баштине.

Од јула 2007. до јануара 2009.г. врши дужност начелника *Одељења за културу, медије, бригу о културном и природном наслеђу на Косову и Метохији* и сарадњу са *Српском православном црквом* у оквиру *Министарства за Косово и Метохију* у Влади Републике Србије.

Током 2009.г. управник је *Канцеларије за баштину Епархије рашко-призренске* у Београду, са седиштем у Грачаници.

Од јануара 2010.г. ради самостално.

Руководила је и сарађивала у изради *урбанистичких планова* на територији града Београда и учествовала у изради планских докумената на територији Републике Србије, као сарадник за верске објекте, културну и природну баштину. Аутор је више *архитектонско-урбанистичких студија* и *изложби* везаних за црквено градитељство, као и вршилац *стручног надзора* у овој области.

Имала је стручна задужења у оквиру институција за област културне и природне баштине, на пр., као члан: *Комисије Владе РС за Хиландар*, научно истраживачког пројекта Министарства културе *На светим водама Лима*, *Комисије за спровођење Меморандума Савета Европе, Савета за обнову и изградњу храмова Епархије рашко-призренске*, републичке *Ревизионе комисије за стручну контролу техничке документације* итд. По позиву Државног преговарачког тима припремила је и излагала техничке *Елаборате* за потребе *Државних преговора* вођених 2006-2007.г. у Бечу.

Учествовала је на *међународним скуповима* из области регионалног планирања, урбанизма, архитектуре и заштите културног и природног наслеђа у земљи и иностранству (Београд, Бања Лука, Њу Делхи, Солун итд.) као и на *конференцијама за медије* у поводу заштите културног наслеђа на Косову и Метохији, као представник државних установа или Епархије рашко-призренске. Била је модератор *округлих столова* и председавајућа стручних *комисија* за културно наслеђе у којима су учествовали представници државних и црквених институција.

По позиву *Српске православне цркве* имала је излагања из области заштите и презентације црквеног градитељства (Београд, Нови Сад, Грачаница итд.) уз више стручних предавања у организацији *Инжењерске коморе Србије* или научно-стручних скупова *Летње школе урбанизма*. Уређивала је часопис *Саопштења* и друга издања Републичког завода за заштиту споменика културе.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписана: Гордана В. Марковић

број индекса _____

Изјављујем

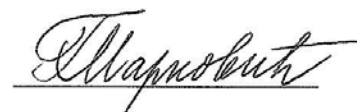
да је докторска дисертација под насловом

Зоне заштите српских манастира на Косову и Метохији

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршила ауторска права и користила интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 2. децембар 2015.г.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Гордана В. Марковић

Број индекса _____

Студијски програм _____

Наслов рада: Зоне заштите српских манастира на Косову и Метохији

Ментор: Проф. др Миодраг Ралевић

Потписана: Гордана В. Марковић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предала за објављивање на порталу Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 2. децембар 2015.г.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Зоне заштите српских манастира на Косову и Метохији

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предала сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучила.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 2.децембар 2015.г.

